

TEOLÓGIAI DISSZERTÁCIÓ

Pótor Imre

Dr. TÓTH ENDRE
az egyházépítő professzor

- különös tekintettel dunántúli szolgálataira -

Vásárosnamény
1996

TARTALOM

1. ELŐSZÓ

2. A FELKÉSZÜLÉS ÉVEI

- 2.1. A Tóth család
- 2.2. Hajdúszoboszlón és a Pápai Kollégiumban
- 2.3. Hollandiában
 - 2.3.1. Holland-magyar történelmi kapcsolatok
 - 2.3.2. Tóth Endre tanulmányútjának előkészítői
 - 2.3.3. Utrecht és a Stipendium Bernardinum
 - 2.3.4. Utrechti tanárok
 - 2.3.5. Tóth Endre Utrechtben

3. EGYHÁZUNK SZOLGÁLATÁBAN

- 3.1. Hitoktató Kaposváron
- 3.2. Levéltáros
- 3.3. Közegyházi tevékenysége
 - 3.3.1. Misszió
 - 3.3.2. Egyházkormányzó
- 3.4. Szerkesztő
 - 3.4.1. Theologiai Lexikon, Magyar Kálvinizmus, Az Élet Útja
 - 3.4.2. Keresztyén Család, Theologiai Szemle
 - 3.4.3. Egyháztörténet, Dunántúli Protestáns Lap, Református Egyház

4. EGYHÁZTÖRTÉNE SZ PROFESSZOR

- 4.1. Óraadó és magántanár
- 4.2. Doktori disszertációja
- 4.3. Tudományos kutatások
- 4.4. Egyetemi magántanár
- 4.5. Rendes tanárként Pápan
- 4.6. Megválasztása Debrecenben és pápai tanszéki utódja

5. TÓTH ENDRE BIBLIOGRÁFIÁJA

6. RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

7. FELHASZNÁLT ÉS FIGYELEMBE VETT IRODALOM

8. ÖSSZEFOGLALÁS - ZUSAMMENFASSUNG

9. MELLÉKLETEK

1. ELŐSZÓ

Mély tisztelettel és alázattal kutatom a lelkeszmemzedékeket tanító kiváló pedagógus életpályáját. Tóth Endre több mint 300 önállóan vagy újságcikként megjelent és több mint 200 kéziratban maradt tanulmányával évszázadunk egyik legjelentősebb, meghatározó egyéniségű magyar, református egyháztörténésze.

A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma tanulójaként, majd pedig teológusként szerettem meg az egyháztörténetet. Pályamunkákat írtam előbb Módis László, majd pedig Csohány János professzor urak tanácsai alapján. A teológián Makkai László professzor úr szeminaristája voltam, ő irányította rá a figyelmemet a tudományos kutatásra. Ösztönzött, tanácsolt munkatársaival - Barcza Józseffel és Csohány Jánossal - együtt. Vezetésükkel bekapcsolódtam az egyháztörténeti szaktanfolyam, majd a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekció munkájába. Korreferátumokat írtam, előadásokat tartottam főleg a Debreceni Református Kollégium jeles pedagógusairól. Doktori dolgozatom témaválasztását e tény döntően meghatározta. A levéltári és könyvtári kutatómunkát mindig szívesen és örömmel végeztem.

Tóth Endre életével és munkásságával még kevesen foglalkoztak. Jelentősebb műveit ismertették a korabeli egyházi sajtó hasábjain, majd pedig második tanszéki utódja, avatott ismerője méltatta évfordulókhöz kapcsolódóan.

Levéltári kutatásaim nyomán fedeztem fel azt a hatalmas feltáratlan anyagot, amely főként Tóth Endre levelezését, kézirateit, feljegyzéseit tartalmazza. A gondos történész segítségével feltárult előttem a kor, amelyben élt, betekintést nyertem családi életébe, hivatali munkájába. Kézirateiból ismertem meg a személyiségét. Hitvese - Dr. Tóth Endréné Pitze Ilona - és Gabriella leánya a család minden tagjával együtt minden segítséget megadott, amire szükségem volt. Kérdéseimre tőlük nyílt, őszinte, egyenes válaszokat kaptam. Beszélgetéseinkről feljegyzéseket készítettem. Megszerettem Tóth Endrét és nagy tisztelettel írtam róla. Tóth Kálmán professzor úr is készséggel tájékoztatott testvéréről. Több ízben utaztam Pápara huzamosabb időre is. A levéltári hagyaték nagyobb része itt található. Kövy Zsolt - akinek értékes kéziratei alapján nélkülözhetetlen segítséget és útmutatást kaptam - és Köntös László gyűjteményi igazgatók s Nádasy Lajos ny. lelkipásztorok szinte családtagként fogadtak a könyvtár dolgozóival. Segítségükkel szabadon gyűjthettem össze minden számomra értékes információt „Pápa szerelmeséről”. Az anyaggyűjtésemhez lakás és fénymásolási lehetőséget is biztosítottak. A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára és Levéltára dolgozói is támogatták kutatásaimat. Pataky László és Rácz Lajos nyugalmazott lelkipásztorok, egyháztörténészek leveleikkel, értékes közléseikkel segítették munkámat.

A téma messze túlfeszíti egy doktori dolgozat kereteit. Szándékom a szakirodalomban nem elemzett kezdeti korszakot feltárni. Nem ismertetem részleteiben Tóth Endre debreceni korszakát, de az erre vonatkozó további kutatást segíti a dolgozat végén a teljességre törekvő bibliográfia. A formai keretek nem tették lehetővé, hogy behatóan foglalkozzam Tóth Endre egyháztörténet-írói tevékenységével. Mivel gazdag és jól használható levéltári forrásanyagot főképpen a dunántúli korszakot illetően találtam, ezért feltáró és elemző módon a felkészülés éveiről, közegyházi szolgálatairól, levéltárosi és egyháztörténész professzori tevékenységéről írok. Ezek szerint a szempontok szerint vizsgáltam egyházépítő tevékenységét. Az összegyűjtött és rendszerezett anyagot más aspektusokból tanulmányokban kívánom publikálni. Ebben a dolgozatban az anyaszentegyházért lankadatlan szorgalommal sokféle módon tevékenkedő hűségese református egyháztörténész professzorról írtam, aki hitvalló módon élt

és szolgált, tanított és nevelt, kutatásokat végzett, cikkeket, tanulmányokat, könyveket írt ott és akkor, amikor Ura kezében mint alkalmas eszköz Isten dicsőségét és felebarátai javát munkálta. Egyházépítő szolgálatában Isten rendelkezésére bocsátotta talentumait. Egész életében alkotott hasznos tagjaként az egyházi és polgári rendnek. Olyan korszakban élt, amely szüntelenül változott körülötte. Ő azonban hitében és az élő Isten iránti engedelmességében végig Megváltója alázatos szolgája és munkatársa maradt. Vezérigéje szerint - „Nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát, mert Isten hatalma az minden ember üdvösségére...” - élt és alkotott.

Köszönetemet fejezem ki itt is Aart de Groot utrecht-i egyháztörténész professzornak - aki Tóth Endre egykori holland tanáraitól közölt velem értékes információkat, még nem publikált kéziratokat is küldött -, Erdei Gyula hajdúszoboszlói tanár úrnak - aki Tóth Lajosról készített kéziratát bocsátotta rendelkezésemre -, és Gaál Sándorné Victor Eszter lelkipásztornak, aki a holland tanulmányok és kéziratok fordításában segített. Kállay Ferenc mérnök úr édesapjáról - Kállay Kálmán professzorról - eredeti dokumentumokat bocsátott rendelkezésemre. Megtisztelő bizalmát hálásan köszönöm. Nem tudtam volna megnyugtató módon befejezni dolgozatomat a pápai és debreceni egyházkerületi levéltár és könyvtár vezetőinek és munkatársainak szíves és készséges segítségével nélkül, akiknek ezért szívből köszönetet mondom. Isten iránt hálával tartozom Makkai László professzor úr útbaigazító tanácsaiért, aki munkatársaival együtt készségesen támogatta évekig tartó kutató tevékenységemet. Témavezető professzorom - Hörsik Richárd - szakszerű tanácsaira és útmutatásaira mindig bizalommal, barátként és testvérként számíthattam. Drága Feleségem - Beregszászi Erzsébet - és gyermekeink - Áron, Mirjam, Mózes, Dávid, Dániel - önzetlen segítségét, türelmét és a Vásárosnaményi Református Egyházközség tagjainak segítő megértését itt is megköszönöm.

2. A FELKÉSZÜLÉS ÉVEI

„Eddig is azon igyekeztem, ezután is arra törekszem, hogy legyek egy kis mécses, amelynek fényénél diákok tanulnak. Szeretnék itt nevelő lenni. A tudomány szerény művelése mellett erre törekszem.”

/Tóth Endre/

2.1. A Tóth család

A Tóth család eredetileg Zsadányban lakott. „Ott élt az az ős, aki sokat utazott az országban s eljutott a Felvidékre is. Mivel jó eszű ember volt, megtanult az ott lakó nép nyelvén beszélni. Hazatérve ez a tudománya ismertté lett és így maradt rajta ragadványnévként a tót /Tóth/. Később a család átköltözött Túrkevébe, ahol nagyon sok Tóth családnévű lakos élt. Ezek szinte mind viseltek valamilyen megkülönböztető ragadványnevet. Így kapta a Zsadányból átköltözött Tóth a ‘zsadányi Tóth’ nevet. Ezt sokáig használták. Természetesen aki elköltözött, elhagyta, mint szükségtelent”.¹ Az utóbbi években Tóth Endre dédnagyapjának Tóth Sándornak hatvankét leszármazottját tartották számon Túrkevéen a zsadányi Tóth nemzetségben. Apai nagyszülei Tóth Sándor és Nemes Eszter kisbirtokos földművesek, majd gyümölcskereskedők lettek. Lovasszekérrel járták a környékbeli piacokat. Négy gyermekük született: Imre és Károly túrkevei iparos lett, Lajos, Tóth Endre édesapja és Eszter, akinek férje Matyi András szélmalom-tulajdonos volt Túrkevéen. Az anyai nagyszülők: Bíró Antal református lelkész Derecskén 1874-1905 között és felesége Körösi Erzsébet. Mindegyik lányuk lelkészhez vagy tanítóhoz ment feleségül - Gizella, Margit, Matild, Mária, Erzsébet -, két fiúk közül Barna fiatalon elhunyt, Sándor pedig könyvelő lett. Apai ágon ugyan nem voltak lelkészek és tanítók az egyenes ági felmenők között, Nemes Eszter testvére Nemes Balázs viszont fűrtai tanítóként működött. Majd Kisújszállásra került s mivel Lajos unokaöccse nyilvánvalóan jó eszű gyermek volt, szülői egyetértéssel magához vette és segítette, hogy az ifjú a debreceni református Tanítóképzőben tanulhasson.

A Túrkevéen 1872. november 26-án született **Tóth Lajos** bizonyítványt kért és kapott Sz. Nagy Károly ének- és zenetanártól 1891. július 4-én tanulmányai minősítéseként. Eszerint „mind a négy éven keresztül az énekben, hegedűn, orgonán és zongorán annyi előmenetelt tett, hogy tölem kitűnő osztályzatot nyert, de meg is érdemelte, mert ő nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is kitüntette magát, mint a főiskolai imaházban dicséretesen szolgált orgonista. Tanulótársai szeretetét is annyira megnyerte, hogy a benne helyezett bizalomnál fogva azok közakarattal csakis őt választották az általok alakított magán ének és zenekar karnagyává, s mint elválasztott karmester oly nagy buzgalommal és odaadással működött, hogy amikor alkalmuk volt fellépni, mindig kellő elismerésben részesültek. Mint theoreticus és practicus ének- és zenetanítót, kitűnő orgonistát, ének- és zenekarnagyot és zongora tanításra is alkalmas tanítványomat... mint egyeseknek, úgy egyes egyházaknak is figyelmébe és nagybecsű pártfogásukba melegen ajánlom”.²

¹ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlése Tóth Endréről. Debrecen, 1995. II. 3. Kézirat. 1. Pótor Imre birtokában.

² Sz. Nagy Károly ének- és zenetanár: Bizonyítvány Tóth Lajos zenei képzettségéről. Debrecen, 1891. július 4. A bizonyítvány fénymásolatáért e helyen is szíves köszönetet mondok Tóth Kálmán professzor úrnak.

Meg is választották a 19 éves fiatalembert Hajdúszoboszlóra Bakonyi György már súlyos beteg református énekvezér mellé segédkántornak. El kellett látnia minden egyházi szolgálatot, egyházi éneket tanított az elemi iskolában a nagyobb gyerekeknek és őt bízták meg az akkor erősödő polgári iskolában az ének-zene tantárgy tanításával. Megválasztása évében, azaz 1891-ben fő szervezője volt a Hajdúszoboszlói Dalegylet megalakulásának s ő lett első karnagya. Magán zeneiskolát is szervezett, ahol évente tizenöt-húsz gyermek tanult hegedülni és zongorázni. Tíz évig volt segédkántor, addig a kántori fizetés felét kapta. „Ilyen időigényes és felelősségteljes elfoglaltságok terhe alatt is maradt ereje és ideje arra, hogy 1905-ben a Kolozsvári Zeneakadémián zenetanári oklevelet szerezzen. Így a tanító, a kántori és az ének-zenetanári oklevelekkel szakmai tudását is magasra emelte”.³ A hajdúszoboszlói presbitérium 1904-ben határozta el, hogy új orgonát készíttet a templomba a keleti karzaton álló régi, kisméretű, elavult és javíthatatlanná vált orgona helyett. Az új orgona készítésében és felállításában példaadó módon vett részt a gyülekezet kántora, melyet ő szólaltatott meg először 1906. szeptember 2-án. Ekkor ünnepelte a város, hogy Bocskai István fejedelem 300 éve Szoboszlóra telepítette a hajdúkat.

Tóth Lajost szerették, megbecsülték, elismerték. Gyermekai taníttatása érdekében szükségesnek tartotta, hogy olyan helyen folytassa ének- és zenepedagógusi tevékenységét, ahol gimnázium és főiskola is működik. Ezért pályázatot nyújtott be a debreceni Dóczi-Leánynevelő-intézet Leánygimnáziuma ének- és zenetanári állására. Mivel elutasították kérelmét, más intézmények álláshirdetését is figyelemmel kísérte. Beöthy Zsolt főiskolai világi gondnok és Czike Lajos gondnok 1911. március 2-i, a Dunántúli Protestáns Lapban megjelent közleménye szerint a pápai református főgimnázium és főiskola meghirdetett „ének és zenetanári állás javadalmazásai: a./ 2.000K alapfizetés b./ 630K lakásjavadalom c./ 200K ötödéves korpótlék öt ízben d./ a zenének, mint rendkívüli tárgynak a megszabott heti óraszám felül való tanításáért egy tanévre óránként 60K e./ a főiskolai énekkarnak temetésekén való közreműködése alkalmából a karvezetőt megillető rész. Kötelező heti óraszám: 24.”⁴ Faragó János pápai főgimnáziumi igazgató 1911. május 5-én kelt levelében értesítette Tóth Lajost: „A dunántúli ref. egyházkerület közgyűlése...Önt választotta meg hét pályázó közül a pápai ref. főiskola ének- és zenetanári állására...A legjobb reménységgel vagyunk eltelve, hogy m.t. Kollega Úr ezt az állást a lehető legjobban be fogja tölteni...Több mint 700 ifjú érdekéről van szó, akik valamennyien Kollega Úrtól várják, hogy az énekben és zenében olyan kiképzést nyernek, amely megfelel intézetünk közel négy százados múltjának...a pályázók közül annak az érdekében küzdöttem, akinek megválasztását az intézet érdekében legjobbnak láttam...”⁵

1911 nyarán költözött a Tóth család Páparra. A Független Hajdúság ezt írta Tóth Lajos Szoboszlóról történt elmenetelekor: „Hogy távozásával mit veszítettünk, e helyen felesleges arra különösebben rámutatnunk. Megmondja azt az a 20 éves működése, amely az egyháznak s a köznek hűséges, odaadó szolgálatában, szakadatlan munkásságban, igazi szakértelemmel és feddhetetlen tiszta életben telt el”.⁶ Pápai évei is igen eredményesek voltak. Székfoglaló értekezésében „A középiskolai énektanítás módszere” cím alatt fejtette ki szakmai és

³ Erdei Gyula: Megemlékezés Tóth Lajosról Hajdúszoboszlón 1992. május 31-én a református templomban. Kézirat. 5. lap. Köszönöm tanár úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta előadását.

⁴ Dunántúli Protestáns Lap /Továbbiakban: DuPL/ 1911. 151.

⁵ Faragó János levele Tóth Lajosnak. Pápa, 1911. május 5. A levél Tóth Kálmán professzor birtokában van.

⁶ Független Hajdúság. 1911. május 6.

módszertani elveit. Azt vallotta, hogy az énekórán mindenekelőtt énekeljenek a növendékek. „Pápai működése során munkájának fő területe a gimnáziumi énektanítás lett...emellett az iskola énekkarát vezette és színvonalasan működtette. Zenekar, hangszeroktatás jellemezte mindazoknak a folytatását, melyeket Hajdúszoboszlón megkezdett. Mindezek mellett a pápai teológiai főiskolán egyházi éneket tanított”.⁷ Az alsós gimnazistákból gyerekkórust szervezett, a teológusokból meg a felsős gimnazistákból kántust. Volt egy vonószekera is, mely sokszor szerepelt iskolai és ünnepi rendezvényeken. Ebben Endre és Kálmán fia is többször helyet kapott. Kiváló növendéke volt Vikár Sándor, aki a Zeneakadémiát is kitanulva Nyíregyházán sokáig volt tanítóképző-intézeti tanár. Tóth Lajos pedagógusként végtelenül türelmes volt mind az elméleti tanításban, mind a hegedű- és énekórákon is.

Tóth Lajos és Bíró Erzsébet Derecskén kötött házasságot 1894 november 1-én. A házassági anyakönyv szerint a vőlegény tanúja Karsch Lolion derecskei plébános, a menyasszonyé pedig Szele György tépei református lelkipásztor. Igét hirdetett Soltész László hajdúszoboszlói lelkipásztor.⁸ Családi életük példás volt, melyet gazdag gyermekáldás kísért: Erzsébet /1895. november 8-án született és meghalt 1895 december 18-án/, Béla /1896. október 31-én született és meghalt 1897. augusztus 20-án/, Sándor /1898. március 17-én született/, Endre /1899. december 7-én született/, Lajos /1901. augusztus 5-én született és meghalt 1901 augusztus 10-én/, Lajos /1902. szeptember 5-én született/, Ilona /1904. március 1-én született/, Erzsébet /1905. július 22-én született, meghalt 1906. április 24-én/, Irma / 1907-ben született/, Vilma / 1909. március 7-én született, meghalt 1909. november 6-án/, Erzsébet 1910-ben született. A 12. gyermek csak néhány óráig élt. Béla és Mária /1912. november 7-én születtek és néhány hónapos korukban elhaláloztak/, Kálmán /1917. július 16-án született/. 15 gyermekük közül 7 érte meg a felnőtt kort.

Édesanyjuk Bíró Erzsébet derecskei születésű /1877. június 19/, közepes termetű, szőke hajú, kék szemű, nagyon takarékos asszony volt. Hallatlan kötelességtudással viselt gondot a nagy családra, szigorúan nevelve gyermekeit.

Sándor Hajdúszoboszlón végezte el a polgári iskolát, majd Pápan a tanítóképzőben szerzett oklevelet, s tanítóként dolgozott nyugdíjazásáig. Lajos az elemi iskola után a Pápai Református Kollégium Gimnáziumában tanult, érettségizett s Budapesten tanult tovább a Pázmány Péter Tudományegyetemen matematika-fizika szakon Eötvös-kollégistaként. Diplomája megszerzése után a debreceni Tisza István Tudományegyetemen lett tanársegéd az elméleti fizikai tanszéken. Ilona Pápan a Református Nőnevelő Intézetben szerzett tanítónői diplomát, sokáig Táp községben tanított, majd Rákospalotára került férjével s ott tanított nyugdíjaztatásáig. Irma is a Nőnevelőben szerzett tanítónői oklevelet. Lányi Jenő soponyai lelkész felesége lett. Erzsébet is tanítónőnek készült, de korai halála megakadályozta abban, hogy tudását kamatoztassa. Kálmán elemi iskolai tanulmányai után a kollégium gimnáziumában tanult, hegedűművésznék készült, majd mégsem a zenei pályát választotta, hanem teológus lett. Két évig tanult az utrechti egyetemen, aztán zánkai, később nyárádi lelkész lett. Óraadóként dolgozott a még meglévő Pápai Teológiai Akadémián. Ennek megszűnte után Budapesten választották teológiai akadémiai tanárnak.

⁷ Erdei Gyula: Jeles hajdúszoboszlói tanítók és tanárok. In: Négyszáz év Hajdúszoboszló neveléstörténetéből. Szerk. Gazdag István. Hajdúszoboszló, 1989. 288. A Dalegyletnek és Tóth Lajos karnagynak szép emléket állít Erdei Gyula: Dalárdától a kórusig - A hajdúszoboszlói énekkarok százesztendősi történetéből /Hajdúszoboszló, 1986. 5-33./ című munkájában.

⁸ A derecskei református egyházközség házasságkötési anyakönyve 47/1894-i bejegyzése alapján.

2.2. Hajdúszoboszlón és a Pápai Kollégiumban

Tóth Endre **Hajdúszoboszlón** született 1899. december 7-én. Édesapja református kántortanító volt, szerető szívű, halk szavú, szelíd ember, aki mindig segített, ahol csak tudott. Édesanyját Bíró Erzsébetnek hívták. Róla ezt írja Tóth Kálmán: „Édesanyánk természetesen Derecskén nevelkedett. Fiatalkori képükről ítélve nagyon szép lány lehetett. Egyszerű, házias /kényszerből is/, nagyon takarékos volt, szigorúan nevelt bennünket.”⁹ 15 gyermeknek adott életet, kik közül három tudós pedagógusként szolgálta népünket, egyházunkat.

Endre a születési sorrendben negyediként született. Édesanyjától örökölte termetét és hallatlan kötelességtudatát, édesapjától pedig nagyszerű zenei tehetségét, pedagógusi képességeit.¹⁰ A szülők nagy áldozatkészséget tanúsítva iskoláztatták gyermekeiket. Endre elemi és polgári iskolai tanulmányait szülővárosában végezte. Önéletrajzában közli: „Elemi iskolámat Hajdúszoboszlón a református elemi népiskolában végeztem az 1906/07-1909/10 iskolai években.”¹¹ Az értelmes gyermek könnyen tanult, szeretett olvasni, így a jó jegyeket könnyen szerezte meg.

Mivel édesapját 1911-ben a **Pápai Református Kollégium** főiskolai ének- és zenetanárának választották, a család Pápara költözött. Az állásváltoztatás fő oka az volt, hogy gyermekei nőttek, s iskoláztatásukat Szoboszlóról - ahol akkor még csak polgári iskola volt - nehezen tudták volna megoldani. A Kollégium nem csupán munkahelyet biztosított Tóth Lajosnak, de családja tagjainak ez lett második otthona. Az iskola „képes volt egészen kiugró, zseniális tehetségű személyiségek felfedezésén, nevelésén túl erényes és jellemes emberek sokaságát kibocsátani az egyházi és nemzeti közélet számára. Helyet biztosított a tehetségek számára.”¹² A pápai kollégium alapvető célja volt a lelki nevelés és a tudatos jellemformálás. Evangéliumi lelkületű, igazságot kereső, türelmet gyakorló, a gondolkozási szabadságot biztosító, egymás véleményét tisztelő szellemiség formálására törekedtek a tanítók és nevelők a kollégiumi élet minden területén. Tóth Lajos Pápan olyan tanulási körülményeket és teret biztosított serdülőkké fejlődő gyermekeinek, ahol Isten iránti odaadó tiszteletre, református örökségünk, magyar népünk megbecsülésére, hitvalló életfolytatásra, hazaszeretetre tanítottak, ahol pásztori gondoskodás mellett „különböző történelmi időkben maradandó értéként őrizték a kollégium erkölcsi és szellemi tartását.”¹³

Tóth Endre családi körben kibontakozó lelkületét tovább formálta a pápai református iskola, mely hagyományával, történelmi múltjával, magas színvonalú tanulási és nevelési igényeivel az életre készítette elő. A kisdíák a Kollégiumban „beállott a szolgáló diákok sorába és kemény munkával maga biztosította megélhetését. A dolgozva tanulás mellett is magatartása mindig példás, tanulmányi eredménye kiváló volt.”¹⁴

⁹ Tóth Kálmán közlése Pótor Imrének irt levelében. Bp., 1995. január 4.

¹⁰ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Pótor Imre. Kézirat 2. Debrecen, 1995. február 3.

¹¹ Tóth Endre életrajza. Pápa, 1925. november 16. Kézirat. 3. DREL 21.g.

¹² Kövy Zsolt: A Pápai Református Kollégium szellemisége. Kézirat 1. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciója ülésén. Bp., 1993. szeptember 1.

¹³ Uo. 2.

¹⁴ Módis László: Emlékezés Dr. Tóth Endre professzorra 1899. december 7 - 1970. november 15. Kézirat. 2. TtREL I.8.b.49.

Középiskolai tanulmányairól írja: „az I. osztályt a hajdúszoboszlói m. kir. állami polgári fiúiskolában, a II-VIII. osztályt a pápai református főgimnáziumban az 1910/11-1917/18. iskolai években.”¹⁵ Az I-IV. és VIII. osztályban jeles eredményt ért el. Az V-VII. osztályban latin és görög, illetve latin és németből jó, a többi tárgyból jeles minősítést kapott. Kollégium diákként „példás magaviselete, éles esze, vas szorgalma is nehezen feledtette, hogy ő polgárista volt.”¹⁶

Faragó János igazgató - aki görög nyelvre tanította - skribaként alkalmazta Tóth Endrét az igazgatói irodában. Akkor tanulta meg az adminisztráció alapjait. Bodola Gyula volt a latin, Barcsi József a természetrajz, Kapossy Lucián a magyar, Trócsányi Dezső a magyar filozófia tanára. Gyakran és szívesen emlegette Kapossy tanár urat, akit igen nagy tudósnak tartott. Szabó Imre szerint „a pápai diákot úgy kevés tanár szerette, mint Kapossy Lucián. A korszak vezető tanára volt. Törődött velünk, eltűrte erőtlenségünket, megértette küszködésünket.”¹⁷ Trócsányi fiatal tanárként került a gimnáziumba s az akkori modern irodalomszemléletet képviselve gyakran meghökkentette az addig teljesen konzervatív szemléletű tanulmányokat folytató növendékeket. „Ebből gyakran következett, hogy Tóth Endre, a jó eszű, irodalom iránt érdeklődő diák, s az alig pár évvel idősebb fiatal tanár vitatkozott az órán.”¹⁸

Több pályamunkát készített Tóth Endre gimnazista korában. Megmaradt „Napoleon” címmel, 1915-ből való történelmi elbeszélése.¹⁹ VIII. osztályosként „Háborús költészetünk”, majd pedig I. éves teológusként „Baksay Sándor református papjai” címmel készített dolgozatai.²⁰ Kétszer nyerte el a Péczely díjat pályamunkáival.²¹ Jó középfokon hegedült, az iskolai zenekar első szólamájában játszott. Hangszerét hollandiai tanulmányútjára is magával vitte.

Ötödik osztályba ment akkor, amikor kitört a háború. A főiskola épületét 1914. augusztusában hadikórházzá rendezte be a fenntartó testület, de erre a sorsa jutott az ipari iskola és az óvoda is. Így emlékezik vissza Tóth Endre diákéveire: „Ötödikesként az evangélikus tanácsteremben, hatodikos koromban a ref. elemi iskola egyik hátsó termében, hetedikes fővel a fizikai előadóteremben s nyolcadikban az elemi iskola egyik tanítói lakásából átalakított tanteremben tanultam.”²²

¹⁵ Tóth Endre életrajza. I.m. 2..

¹⁶ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. In: Tovább...Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 131.

¹⁷ Szabó Imre: A Képzőtársaság élete a világháború előtti években. In: A főiskolai ifjúsági képzőtársulat jubileumi évkönyve 1841-1941. Összeállította Szabadi Béla. Pápa, 1941. 21.

¹⁸ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései. I.m. 6.

¹⁹ Tóth Endre: Napoleon. Pápa, 1915. július 20. Kézirat 1-7. DREL 21.g.

²⁰ Vö. Tóth Endre életrajza. I.m. 4.

²¹ A Pápai Református Főiskolánál levő alapítványok betűrendes jegyzéke. In: A Pápai Református Főiskola Értesítője /Továbbiakban: Értesítő/ az 1917/18. évre. Kiadták: Pongrácz József theologiai igazgató és Faragó János főiskolai igazgató. 166-179. A jegyzék 136 alapítványt tart nyilván. A 176. lapon a sorban a 103. a „Péczely József 2.100 kor. Pályadíj. A versenyzésben legjobbnak, úgy a vetélytárs nélkül küzdőnek is a jutalom mindig kijár, kivéve, ha sem ez, sem azok közül egy is semmi tekintetben semmi figyelmet nem érdemelne. Mi ha megtörténnék, a kamatnak 2/3-a mindenesetre, harmadik harmada pedig csak akkor lesz a tőkéhez csatolandó, ha éppen nem lenne munka, melynek megvizsgálásával foglalkozni kell. Az említett egyharmadot vegye mindenkor a hivataloskodó rektor. A.1.k.1842.”

²² Tóth Endre: A pápai diák élete a világháború alatt. Pápai Kollégiumi Lapok /Továbbiakban: PKL/ 1930/31. 5. sz. 69.

Nyolcadikos gimnazistaként, 1917. októberében hívták be katonának. 1917. november 27-én írta levelében édesapjának. „Még mindig Jutas a dátum! De már legfeljebb csak két hétig. Már ugyanis csak a főorvos aláírása hiányzik a leletemről s akkor átteszem a székhelyemet ideiglenesen Veszprémbe a felülvizsgálati osztághoz. Veszprémből most már elment minden menetszázad. Egy hét alatt tíz! Most megint készül két menetszázad. December közepére remélem döntenek sorsomról, akkor aztán vagy megyek haza, vagy megyek a segédszolgálatos zászlóaljhoz Nyitrára.”²³ Tüdőcsúcshurutja miatt mégsem vitték ki a harctérre. A 31. sz. honvéd gyalogezred önkénteseként jelesen érettségizett 1918. április 26-án a pápai református főgimnáziumban, s már abban az évben a pápai főiskola hallgatója lett.

Tóth Endre **teológusként** is kiváló volt. Eredeti pályaválasztási terve szerint egyetemre szeretett volna menni, magyar-történelem szakos tanár akart lenni. „De 1918-ban egy hét gyermeket nevelő, egyetlen, nagyon alacsony tanári fizetésből élő család számára ez anyagilag egyszerűen megoldhatatlan volt. Így maradt lehetőségnek a helyben lévő főiskola: a teológiai akadémia.”²⁴ Ároni családból származott, hiszen anyai nagyapja, Bíró Antal is lelképásztor volt. Nem is bánta meg, hogy a teológia mellett döntött. Kapossy Lucián érve győzte meg: az egyháznak is van történelme, azt is kell kutatni. Az ifjú lelkész növendék jó fellépéssel, kitűnő vitakészséggel, remek szónoki orgánummal rendelkezett. Teológusként egy ízben elnyerte az egyháztörténelem tárgyköréből kitűzött „Szegedi Kis István” c. pályadíjat.²⁵

A teológusokat az egyházkerület anyagi támogatásban részesítette. Szükségesnek tartotta az 1875-ben tartott egyházkerületi közgyűlés, „hogy az ösztöndíjak elosztásánál, az ifjaknak a papi pályára megnyerése céljából a papnövendékekre nagyobb figyelem fordítsassék, s az egyházmegyék alumniumaikat összegezvén, nagyobb részben adják papnövendékeiknek.”²⁶ Az 1893. szeptember 20-án alkotott törvények értelmében „az vehető fel teológiára, aki sikeres érettségi vizsgát tett, erkölcsi magaviselete s testi szervezete és hangja oly fogatkozást nem mutat, mely őt a lelkészi hivatalra alkalmatlanná tenné.”²⁷ A Theol. Akad. 1914-től a Deák Ferenc utca 2. sz. alatt működött. A teológusok részt vettek az ifjúsági képzőtársulat, a főiskolai ének- és zenekar és gyorsírókör munkájában és a teológiai önképzőkörben is. „A pályamunkákat írtak ki prédikációra, imádságra, vallásos költeményre. A legjobbkat érdemkönyvbe jegyezték.”²⁸

Az 1908-09. tanévben a teológiának öt tanára volt: Németh István 1875-től a Szentírás-magyarázat, Horváth József 1882-től a bölcsészet és neveléstudományokat, Antal Géza 1888-tól a rendszeres teológiát, Thury Etele 1900-tól egyháztörténetet, és Csizmadia Lajos 1901-től gyakorlati teológiát tanított. 1911-től Pongrácz Józseffel, az újszövetségi Szentírás-magyarázat tanárával hatra emelkedett a tanárok létszáma. Thury Etele 1808-ban lett a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja. Jelentős egyháztörténeti munkásságot fejtett ki, tanulmányokat írt Huszár Gálról, Bornemissza Péterről, a gályarabok és a Dunántúli

²³ Tóth Endre levele Édesapjának. Jutas, 1917. november 27. DREL 21.g.

²⁴ Uo. 7.

²⁵ Tóth Endre életrajza. I.m. 4.

²⁶ Egyházkerületi jegyzőkönyv /Továbbiakban: Egyházkerületi jkv./ 1875. 5/1875. szeptember 14-16. DREL jelzet nélkül.

²⁷ Egyházkerületi jkv. 1893. 4-6/1893. szeptember 20. DREL jelzet nélkül.

²⁸ Pölöskei Ferenc: A Kollégium a kiegyezés után. In: A Pápi Kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp., 1981. 349.

Református Egyházkerület történetéről. Adatgyűjtő és leíró, ábrázoló munkamódszerét példaadó értékűnek tartotta Tóth Endre, mint tanszéki utódja.

Az iskola és egyház közti viszonyt az 1919/20-as Értesítő így jellemzi: „A pápai református főiskola fenntartó testülete a dunántúli ref. egyházkerület, legfőbb kormányzó hatósága az egyházkerületet képviselő egyházkerületi közgyűlés, mely a főiskola fölötti felügyeletet s annak kormányzását közvetlenül a püspök, az egyházkerületi főgondnok, a főiskolai igazgató-tanács, a gazdasági tanács s a főiskolai tanári kar útján gyakorolja.”²⁹

Pápán szerények voltak a teológia külső adottságai. A kollégium Jókai utca felé eső szárnya első emeletén két tanteremben készültek hivatásukra Isten szőlőjének munkásai. „Egy tanterem volt az igazgató és tanári szoba, egy tanterem csupán a szeminárium és egyházi-világi lapok olvasóterme, de kiváló professzorok nagy tudománya tágította falait.”³⁰ Török István így vall pápai éveiről: „A pápai kollégium a régi kollégiumi hagyományok folytatója volt. Családi kör alakult ki, ez nemcsak a kari tagok egymás közti viszonyára volt jellemző, hanem a tanárok-diákok kapcsolatára is. Ezért is éreztem igen jól magamat a pápai körben.”³¹

Tóth Endre a teológia első három évfolyamát jeles eredménnyel végezte el. Átlagon felüli képessége, szolgálatkészsége hamar magára vonta professzorai figyelmét, kik közül is a nagytekintélyű Antal Géza kitüntető feladattal bízta meg. Ő küldte ki Hollandiába a III. évfolyam elvégzését követően.

2.3. Hollandiában

*„Én is voltam ösztöndíjas, egy nyomorúságos ország-
nak egészséges lelkű fia, aki elindult, hogy tanuljon,
hogy világos fejjel, tiszta szívvel, gyémántkeménységű
akarattal haza jöjjön építeni annak országát, akinek
dicsőségét ma is elfátyolozza a bűn.”*

/Antal Géza/

2.3.1. Holland-magyar történelmi kapcsolatok

T. Hoekstra kampeni főiskolai tanár a Pápai Kollégium alapításának 400 éves jubileumi ünnepségére /1931. szeptember 5-7./ készített üdvözlő beszédében kijelentette, hogy „mi hollandok, önökkel magyarokkal több ponton megegyezünk, bár sok különbség is van közöttünk: önök keletről származtak, a mi bölcsőnk nyugaton ringott, önök ázsiai faj, mi germánok vagyunk, önök lobbanékonyak, érzelmesekek, a mi kedélyünk sokkal inkább flegmatikus”.³² Ám a holland és a magyar is a történelem nemzete, mivel mindkét nép nyelve, történelme, erkölcsi és szokásai által egy egységet képvisel, s a műveltség ügyéért évszázadok óta hősek

²⁹ Értesítő 1919/20. 3.

³⁰ Pataky László: Dr. Tóth Endre. Megemlékezés életéről és életművéről a pápai öregdiákok 1995. áprilisi budapesti összejövetelén a Budapesti Evangélikus Gimnáziumban. Kézirat. 2-3. Bp., 1995. április 14.

³¹ Török István közlése a Pápai Kollégiumról. Lejegyezte Pótor Imre. Kézirat 1. Debrecen, 1995. február 18.

³² T. Hoekstra kampeni tanár üdvözlő beszéde /ford. Tóth End-re/. DuPL 1931. 179.

sortát tudja felmutatni. Népeink a szabadság, a szenvedések a művészet, a szabad egyházak és a szabad iskolák nemzete.

A XVII. századig nyúlnak vissza a holland és magyar református egyház kapcsolatai. Szoros szálakkal fűzte össze a két ország népét a kálvini gondolkozásmód évszázadokon keresztül. A holland egyetemeken testvériesen fogadták a magyar református ifjakat, s olyan szellemi közösséget biztosítottak nekik, hogy az egész XVII-XVIII. században a külföldet járó teológusok többnyire növendékei lettek nevezetesebb fakultásoknak, melyeket az unitáriusok is szép számmal látogattak. Sok jeles értekezés bizonyítja, hogy a hallgatók élénken részt vettek az egyetemek tudományos életében. Többet ezek közül nyilvános vitákon adtak elő. A „Collegium Hungaricum”-ba 1640-ben Vedelius 51 disputációt vett fel a magyarok respon-deskedése mellett. „A szellemi hatásnak, melyet a magyarokra tett a holland teológia, az is különösen fontos jele, hogy ennek termékeit azok részint vezérfonalul használták előadásai-hoz, részint lefordították olvasóközönségük számára, sőt eredeti alakjukban is többet közre bocsátottak új kiadásban”.³³

A leideni, franekeri, utrechti, groningeni, harderwijki, Amsterdami, deventeri akadémiákat elsősorban hazai tanulmányaik befejezése után látogatták a protestáns ifjak. Alapos előkép-zettségre a magyar protestáns kollégiumokban tettek szert. Magas színvonalúnak kellett lennie ott az oktatásnak, ahonnan sűrűn látogatták a külföldi egyetemeket. Ilyen kollégiumaink voltak Sárospatakon, Debrecenben, Pápán, Kecskeméten, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Pozsonyban, Bártfán, Kassán, Eperjesen. Különösen a XVII. és a XVIII. században diákjaink ezrei tanultak holland egyetemeken. Ők ismertették meg a holland teológiai és egyéb irodalmat is hazánkban. Egyházi könyvtárainkban ma is számos holland professzor által írt alkotás található. A XVII. század legnagyobb magyar tudósa, Apáczai Csere János, a bibliafordító debreceni professzor, a tudós könyvnyomtató Misztótfalusi Kis Miklós és a nagy történész Bod Péter is Hollandiában gyarapította ismereteit. Az első magyar diák 1617-ben iratkozott be a leideni egyetemre. „A franekeri akadémián 1623-ban jelentek meg az első magyar református diákok, ekkor 12-en iratkoztak be az egyetemre. Jelenlegi ismereteink szerint összesen 1193 magyar peregrinus írta be nevét az akadémia anyakönyvébe. A magyar hallgatók nemcsak tanultak Franekerben, de 1659 és 1775 között 17-en tudományos habilitációt nyertek: 5-en teológiai doktorátust, 1 magister artium fokozatot, 1 filozófiai doktorátust, 10-en pedig orvosdoktori oklevéllel tértek haza.³⁴ Az utolsó magyar diák erre az egyetemre 1794-ben iratkozott be. A mintegy 200 esztendő alatt csaknem 3.000 magyar diák tanult németalföldi egyetemeken. Disputációik, disszertációik, latin és más nyelvű alkalmi verseik szorgalmukról, tanulmányi eredményeikről jó tanúbizonyságul szolgálnak.³⁵ A XVIII. század második felében a modern teológia védő várát a leideni egyetemet keresték fel kiváló magyar diákjaink. Kovács Ödön Kuenen professzornál doktorált 1869-ben. Disszertációja címe: *Het protestantisme in Hongarije gedurende de laatste 20 jaar*. Szalay Károly 1883-ban leideni tanulmányai során fedezte fel az egyetemi könyvtár kéziratái között Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica* című egyháztörténeti munkája kéziratát. A két világháború

³³ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. 3. jav. bőv. kiad. Bp., 1977. /Továbbiakban: Zoványi 1977./ 261.

³⁴ Ladányi Sándor: Magyar diákok a franekeri egyetemen - franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII - XVIII. században. *Confessio* 1986. 4. sz. 71.

³⁵ Forró Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és a 18. században /Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623-1794/. *Theologiai Szemle* /Továbbiakban: ThSz/ 1989. 93.

közi időben újabb virágkora volt a magyar peregrinációnak, amikor Utrechtbe, Amsterdamba és Kampenbe is rendszeresen jártak teológusaink tanulmányi ösztöndíjjal.

Nyomatott művek sora igazolja, hogy a holland egyetemi és főiskolai tanárok készséggel segítettek a magyar irodalmi törekvéseket. Szatmárnémeti Sámuel több műve kiadása érdekében járt közbe Roell professzor. Misztótfalusi Kis Miklós 1680-ban Amsterdam legjobban felszerelt nyomdájában a Blaeu családnál tanult mesterségét kamatoztatva, a könyvnyomtatást művészetté fejlesztve 1685-ben az 1645-i magyar bibliát javítva adta ki, majd pedig 1687-ben külön az Újszövetséget és külön a Zsoltárokat. Komáromi Csipkés György kéziratban hagyta hátra bibliafordítását. Ezt Debrecen város költségén 1718-ban Leidenben adták ki 1685-ös évszámmal. A Biblia 4200 példányából 1789-ben 1116 darab jutott el Debrecenbe. Kiadásában sok része volt Vitringa professzornak.³⁶ Fogarasi Pap József 1771 október 7-én iratkozott be a groningeni egyetemre, majd Franekerben s végül Utrechtben tanult, ahol 1774. június 7-én lelkésszé, augusztus 20-án bölcészdoktorrá avatták. Több munkájával nyert jutalmat vagy dicséretet külföldi versenyeken. Műveiből többet megjelentettek Leidenben és Haarlemben.³⁷ Szathmári Pap Mihály /1737-1812/ is több ízben nyert el műveivel holland tudományos társaságok által kitűzött pályadíjat.

A gályarabokról s az üldözött magyar protestánsokról részletes irodalma van egyháztörténetünknek.³⁸ Hamel Bruininx holland követ 1675-ben nagyszabású emlékiratot adott át a bécsi kormánynak a vértörvényszékre idézett lelkészek ártatlanságát igazoló dokumentumként. Ő és követségi utódja is arra törekedtek, hogy enyhítsék az üldözött magyar protestánsok sorsát. De Ruyter Mihály 1676. február 11-én szabadította ki a nápolyi gályákon szenvedő hitvallóinkat.

A szenvedésekben és próbákban nyújtott segítség a két nép testvériségének ékes bizonyítéka volt a hollandiai gyermeküdtetés is. 1920. február 8-tól kezdve három és fél éven át magyar gyermekek sokasága részesült a holland családok vendégszeretetében. „Áldássá lett nekik a hollandiai élet: a nagyszerű családi légkör és a komoly puritán szellem. A gyermekek testi ellátása mellett a lelki nevelésről való gondoskodás a jó holland nevelőszülők legfőbb gondja volt. Gyermekeink kitűnő példáit kapták az istenfélelemnek, szívességnek, megbízhatóságnak, becsületességnek”.³⁹ A Confessio 1987. 4. számában az 1910-től napjainkig egyre jobban kiszélesedő holland-magyar református kapcsolatok taglalása folyamán egy teljes cikket szentelt a szerkesztő a holland-magyar gyermekmentő akció ábrázolására.⁴⁰ Antal Géza, Kállay Kálmán, Sebestyén Jenő nagyhatású hollandiai beszédei nyomán nem csekély összegek érkeztek Magyarországra. Az akció kezdetén a hollandok döntően rászoruló gyerekek

³⁶ Vö. Zoványi 1977. 261.; Forró i.m. 96-109.

³⁷ Zoványi 1977. 203.

³⁸ Vö. Rácz Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. I-II-III. kiadás. Sárospatak, 1874-1899.; Thury Etele: A magyar protestáns gályarab - lelkészek történetéhez. Bp., 1911.; Tóth Endre: A gályarabság története. Pápa, 1928.; Uő. Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. Debrecen, 1926.; Gál Lajos: A magyarországi protestáns gályarab lelkészek utóélete, emléküik ápolása, a pozsonyi törvényszék főszereplői. Bp., 1982. Részletes irodalmat közöl Zoványi 1977. 211 és Gál Lajos i.m. 109-110. Makkai László: Magyar prédikátorok szabadulása a gályarabságból. Élet és Tudomány 1976. 6. sz. 248-252.

³⁹ Rácz Lajos: Sebestyén Jenő, a szerkesztő és publicista. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. 120.

⁴⁰ Gergely Ferenc: „Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén /Részlet a holland-magyar gyermekmentő akció történetéből, 1919-1928/. Confessio 1987. 12-22.

vendéglátásával segítettek. Az Országos Gyermekvédő Liga gyermekmentő és külföldi üdültetési akciójával kapcsolatban a külföldre küldött gyermekek számáról készített kimutatás szerint 1920-1930 között 28.563 gyermek jutott ki Hollandiába.⁴¹ Játszva sajátították el a holland nyelvet s a haza tértek szülei közül sokan évtizedekig kapcsolatban maradtak a holland nevelőszülőkkel és családtagjaikkal. 1928. augusztus 5-10 között a magyar állam és egyházak képviselőiből álló küldöttség köszönetet mondott Hollandia nagy városaiban a segítségért.

A gyermekakciók idején keletkezett W.A. Dekker lelkész barátsága a Magyarországi Református Egyház vezetőivel s ösztöndíjasaival. W.A. Dekker jól megtanult magyarul, a magyarság ismerője és lelkes barátja lett. A debreceni egyetem díszdoktorai sorába fogadta. Lefordította hollandra Forró Imrének a franekeri egyetemről írt cikkeit és a franekeri magyar diákság levelezését.

Mivel egyházunk mindig is komolyan vette a testvéregyházzal való kapcsolatot, hangsúlyt helyeztek mind az országos egyházvezetés, mind pedig a lelkészképzés szintjén a közösség folytonos ápolására. A tudományos történetírást évekig Hollandiában művelő Antal Géza sokoldalú tudományos és szakmai segítséget kapott munkájában K.W. Opzoomertől, a magyar ösztöndíjasok atyai támogatójától. H. Bavink /1854-1921/ magyarbarát professzor Antal Gézának az első világháború utáni hollandiai körútján nyújtott segítséget. 1918. december 27-én Utrechtben találkozott Antal az 1889 óta Amsterdamban működő professzorral, s ekkor tudományos nézeteik, pedagógiai kérdések megvitatására is sor került. J.A. Cramer utrechti egyetemi tanár Böhl groningeni professzorral 1923. augusztus 29-30-án a Dunántúli Theologiai Főiskola vendégei voltak. Mindketten sokat tettek a magyar Sion érdekében. Ugyancsak Pápa vendégei voltak 1924. május 13-án H. Bouwman és T. Hoekstra kampeni tanárok. A főiskola jubileuma alkalmából a hála és megbecsülés jeleként A.M. Brouwer utrechti professzort a pápai teológia tiszteletbeli tanárává választották, aki a holland református egyház életéről beszélt a református lelkésznék országos konferenciáján.⁴² E jubileum alkalmából a Pápai Református Nőegylet szeretetvendégségén tartott előadást J.A. Rust utrechti evangélikus lelkész „A nők munkája a holland evangélikus egyházban” címmel.⁴³

A Dunántúli Református Theologiai Akadémia lelki-szellemi irányultságát jelzi, hogy a jubileumra a tanári testületbe megválasztott 8 tiszteletbeli tanár közül 5 hollandiai volt: W.J. Aalders - groningeni, H. Bouwman - kampeni, A.M. Brouwer - utrechti, T. Hoekstra - kampeni, H.T. Obbink - utrechti.⁴⁴ Az 1936/1937. iskolai évben M. Van Rhynt választották tiszteletbeli tanárrá. Ebben a tanévben nyolc tiszteletbeli tanár közül négy volt holland s W.J. Aalders kivételével mind utrechti tanárként működött.⁴⁵

A holland-magyar kapcsolatok irodalma gazdag. Egyháztörténészeink sora tanult németalföldi egyetemeken, ahol primer források alapján, levéltári kutatások nyomán készítettek kiváló munkákat. Főleg Zoványi Jenő, Antal Géza, Miklós Ödön, Tóth Endre, Segesvári Lajos, Forró Imre, Ladányi Sándor kutatási eredményei számottevőek. A magyar teológiai főiskolákon az 1960-as évek végétől több holland ösztöndíjas hallgató tanult Debrecenben, Budapesten,

⁴¹ Gergely Ferenc i.m. 22.

⁴² A.M. Brouwer: A holland református egyház életéről /Ford. Tóth Endre/. DuPL 1932. 34.

⁴³ J.A. Rust: A nők munkája a holland evangélikus egyházban /Ford. Tóth Endre/. DuPL 1932. 58.

⁴⁴ Értesítő 1931/1932. iskolai évről 22.

⁴⁵ Értesítő 1938/1939. 24.

Kolozsváron. G.H. v.d. Graaf, Magda v.d. Ende és Anne-Marie Kool munkái különösen is figyelemre méltóak. E jeles személyek munkáinak irodalomjegyzékéből lássunk néhányat témánkat illetően a teljesség igénye nélkül.

Zoványi Jenő: Vázlatok Németalföld teológiai viszonyairól. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap /Továbbiakban: PEIL/ 1889. Uő. Brieven van Nederlandsche geleerden aan Hongaarsche geleerden /Nederlandsch Archief voer Kerkgeschiedenis I. 1902/. Uő. A protestáns teológiai tudomány a hollandoknál, angoloknál és franciáknál. In: Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. III. kötet. Sárospatak, 1908. 516-579.

Antal Géza: Die holländische Philosophi im XIX. Jahr-hundert. Utrecht, 1888. Uő. A heidelbergi káté ötvenkét egyházi beszédben /Van Oosterzee műve fordítása/. Debrecen, 1902. Uő. A gályarab-szabadító de Ruyter Mihály. /In: „Emlékezés Kálvinra”. Bp., 1911./ Uő. Het protestantisme in Hongarije. Utrecht, 1921. Uő. De Paterrel együtt: Ween-sche gezantschapsberichten van 1620. Hága, 1929-1934.

Miklós Ödön: Hollandiai interventio a magyar protestantizmus érdekében 1674-80. Pápa, 1918. Uő. Hop Jakab bécsi holland követ intervenciója. Bp., 1992. Uő. A kálvinizmus politikai jelentősége /A. Kuyper után hollandból/. Bp., 1924. Uő. Magyar diákok a leideni Staten Collegeben. ThSz 1928. 5-6. sz.

Tóth Endre: Magyar temetés Hollandiában. Keresztyén Család 1922- 26. sz. 4. Uő. Antal Géza: Egy magyar diák naplója 1714-16. Könyvism. DuPL 1922. 207. Uő. A konfirmáció Hollandiában. Keresztyén Család 1922. 21. sz. 6-7. Uő. Adalékok a magyar református egyház történetéhez /Losontzi István utrechti disputatioja/. DuPL 1922. 203. Uő. Petőfi Hollandiában. DuPL 1923. 6. Uő. Az utrechti harangok. Keresztyén Család 1923. 11. sz. 2. Uő. A gályarabság története. Pápa, 1928. Uő. Hollandia. DuPL 1937. 108.

Segesváry Lajos: Schetsen over de peregrinatie van de hongaarsche studenten gezin in de spiegel van de historische gegevens. Utrecht, 1933. Uő. Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636-1836. Debrecen, 1936. Uő. Adatok a holland-magyar egyházi kapcsolatok történetéhez. ThSz 1937.

Forró Imre: Irányzatok a holland református egyházban /A.M. Brouwer műve fordítása/. Lelkészegyesület 1935. Uő. A 200 éves Stipendium Bernardinum. ThSz 1962. 3-4. sz. 105. Uő. Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században /Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról. 1623-1794/. ThSz 1989. 93.

Ladányi Sándor: Magyar diákok a franekeri egyetemen - franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII - XVIII. században. Előadás 1985. szeptember 28-án a franekeri akadémia alapításának 400. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségsorozaton Franekerben. Confessio 1986. 4. sz. 70. Uő. Abraham Kuyper /Vázlatos visszatekintés a holland református egyház utóbbi két évszázados történetére és abban Kuyper jelentőségére, hatására/. ThSz 1987. 99. Uő. Napjaink holland-magyar kapcsolatai - református szemmel. Confessio 1987. 4. sz. 24. Uő. A XVII-XVIII. századi magyar református szellemi művelődés irányzatai és a holland egyetemek /Előadás Amsterdamban 1987. június 3-án/.

G.H. v.d. Graaf: Németalföldi akadémiaák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795 /disszertáció/. Kolozsvár, 1979. Uő. A holland és magyar diákok közötti kapcsolat alakulása a peregrinációs albumok /Alba amicorum/ alapján. /Előadás az Amsterdami Nieuwe Kerkben 1987. június 3-án/. Magda v.d. Ende: Imre Lajos élete és munkássága /Kolozsváron készült disszertáció/. Anne-Marie Kool: Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom története /1756-1951/. I. kötet /disszertáció/. Bp., 1995.

1918 őszén Magyarországnak olyan kiemelkedő felkészültségű személyek szolgálataira volt szüksége, akik kapcsolatteremtő karizmával háborúban vesztes országunknak hathatós segítséget tudtak kieszközölni külpolitikai és egyházpolitikai téren egyaránt. Kapcsolatba kellett lépniük a különböző református egyházakkal, világszervezetekkel, a magyar egyház jövőjét illető kérdések megvitatására. Feladatuk volt „az itthoni rászoruló, lelkészözvegyek- és árvák gyermek és egészségügyi intézmények részére adománygyűjtés, a hosszabbtávú rendszeres támogatás megszervezése és a gyermekmentés megindítása, folyamatos biztosítása”.⁴⁶ Hollandiába olyan férfiakat küldtek, akik, jól ismerték az ország történelmét, népe mentalitását, az egyházi és vallási viszonyokat s honosak voltak a diplomáciai, egyházkormányzati és társadalmi körökben.

2.3.2. Tóth Endre tanulmányútjának előkészítői

A holland-magyar kapcsolatok történetében a XX. század első harmadát illetően külön fejezet illeti meg Antal Géza, Kállay Kálmán és Sebestyén Jenő tevékenységét.

Antal Géza 1885-ben ment külföldi tanulmányútra Utrechtbe, ahol a tudós K.V. Opzoomer /1821-1892/ tanítványa lett. Mestere tapasztalati-kritikai módszerét követte, bölcseleti rendszerében elvetette a csodákat. Hazájának Spinóza óta legnagyobb bölcsésze hírnevet szerzett a jogtudomány és teológia mezején kifejtett munkásságával. Azt állította, hogy a „vallási ismeretnek az értelem az alapja s a vallás egyedüli kútforrása a tapasztalás. Tért engedett a vallásban az érzelem szerepének, elismervén, hogy annak a köréhez tartozik maga a vallás is.”⁴⁷ Opzoomer 1846-ban rendkívüli, 1854-től rendes tanár lett az utrechti egyetem bölcseleti tanszékén, melyet 1888-ig töltött be. Magyar tanítványa behatóan méltatta a „Die hollandsche Philosophie im 19. Jahrhundert” /Utrecht, 1888/ című művében. Leányát, Adel Sophia Cornelia Opzoomert vette feleségül Utrechtben 1888-ban. Tóth Endrének Pápáról Utrechtbe írt levelében így emlékezik ezekre az évekre: „Én is voltam ösztöndíjas, egy nyomorúságos országnak egészséges lelkű fia, aki elindult, hogy tanuljon, hogy világos fejjel, tiszta szívvel, gyémántkeménységű akarattal haza jöjjön építeni annak országát, akinek dicsőségét ma is elfátyolozza a bűn.”⁴⁸

Az Egyetemes Konvent Elnöksége megbízásából Antal Géza 1918. december 5-én indult nyugati körútra. „Külpolitikai téren a mindenkori kormány irányvonalához kellett alkalmazkodnia. A fő cél ebben az esetben a várható béke aláírásáig, minden egyházi kapcsolat felhasználása egy elfogadható, lehetőleg az ország területi épségét biztosító békeszerződés érdekében, 1920. június 4 után pedig a megszerzett támogatás fenntartása, erősítése, a rokonszenvezők körének szélesítése az imperialista békediktátum módosítása reményében.”⁴⁹ 1919 őszétől Antal Géza feleségével együtt Hollandiai előadásaival és publicisztikai tevékenységével sokat tett a holland nemzet Magyarország iránti szimpátiájának felébresztéséért. Ebben az időben alapította meg Hágában a Holland-Magyar Társaságot, hazatérte után Budapesten a Magyar-Holland Társaságot. Mindkét egyesület segítette a két nép közti barátság elmélyítését. Számos holland irodalmi és tudományos testület kültagjának választotta meg

⁴⁶ Gergely Ferenc i.m. 12.

⁴⁷ Wurga Lajos: A keresztyén egyház története. III. rész. Sárospatak, 1908. 528.

⁴⁸ Antal Géza levele Tóth Endrének. Pápa, 1921. november 21. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára /Továbbiakban: DREL/ 21.g.

⁴⁹ Gergely Ferenc i.m. 12.

Antal Gézát. Tudományos munkásságát több holland és német társaság tiszteletbeli tagsággal honorálta.

Vállalt feladatát teljesítette. 1919 őszén egyházi és társadalmi vezetőkkel folytatott tárgyalásokat, s a királyi pár előtt is vázolta Magyarország és reformátusságunk helyzetét. Beszédei hatására komoly pénzüsszegek érkeztek haza. Liberális elveiből következett, hogy a Hervormde Kerkhez, a nagy holland egyházhoz fűzték szorosabb szálak. „E kapcsolatokat egyfajta kultúrcserének fogta fel, ami alkalmat ad arra, hogy a két ország jobban megismerhesse egymást. A gyermeküdtetési akciót, melynek egyik előkészítője volt, humanitárius, irodalmi-fordítói tevékenységét kultúrmisszióknak tekintette. Fel sem merült benne a politikai párhuzamok, minták keresése, egyrészt mert tisztában volt azzal, hogy a két ország társadalmi viszonyai alapvetően különböznek, másrészt mert ellenezte a református egyház aktív politizálását.”⁵⁰ 1920 elején Hollandia jelentősebb városaiban előadókörúton számolt be egyházunk és hazánk állapotáról, majd a Rotterdami Kringben a régi holland-magyar kapcsolatokat kutatta. Ismertetést is közölt egy magyar diák, Miskolczy Sziójyártó János naplójáról, aki 1714-1716 között tartózkodott Hollandiában.⁵¹ Propagandaúttjáról jelentős adományokat hozott haza Antal Géza. 1921-ben 140.000 koronát juttatott a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke kezébe. Április 19-én a pápai főiskola tornatermében hatalmas közönség előtt tartott előadást Hollandia történetéről, földjéről, népéről és életmódjáról.

A nemzeti és egyházi érdekből Hollandiában tartózkodó Antal Géza felkérést és megbízatást kapott a holland kultuszminisztertől, hogy „vállalja el a már több év előtt megindított történeti-publicatio sorozat egyik részének összeállítását. E birodalomtörténeti publicatiók felölelték mindazt az anyagot, ami Hollandia nagy levéltáraiban feküdt, melyekben szinte valamennyi európai nemzetre vonatkozólag igen fontos történeti anyag hevert addig ismeretlenül. A Hágai Birodalmi Levéltárban feküdtek a bécsi követjelentések 1670 óta.”⁵² Ezek feldolgozása és publikálása várt Antal Gézára. Ezt a munkát csak kipróbált, lelkes tudós végezhetette el Hágában és a Rotterdami Levéltárban. Ekkorra már Antal mögött több évtizedes tudományos irodalmi munkásság állt. Doktori dolgozatát is a holland filozófiáról készítette s megjelentették fordításában 1902-ben Debrecenben a Van Osterzee „A heidelbergi káté ötvenkét egyházi beszédben” című munkáját. Ám Antal Géza irodalmilag is tájékoztatta a holland közvéleményt a magyarságról.⁵³ Őt találták alkalmasnak arra, hogy elismert, holland szakismeretekkel rendelkező szakemberként rábizzák a jelzett kutatómunkát, melyet évekig végzett. A 800 oldalas negyedréti alakú kötetben de Pater fiatal történésszel együtt jelent meg két kötetes munkája. Az első kötet felöleli a bécsi követjelentéseket 1670-1687-ig. A hatalmas anyagot 1688-ig /1-402 lap terjedelemben/ Antal Géza, a többi de Pater dolgozta fel.⁵⁴ Tóth Endre ösztöndíjasként találkozott tanárával több alkalommal hollandiai levéltárakban. Láta dolgozni mesterét és döntő jelentőségűnek bizonyult az egyháztörténet iránt elkötelezett stipendistának, hogy részt vehetett e kutató-programban.

⁵⁰ Bérczes Tibor. A magyar kuyper. Confessio 1984. 4. sz. 4.

⁵¹ Antal Géza: Egy magyar diák naplója 1714-1716. Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en sudheikunde /Hága/ 1922. V. sorozat, IX. rész 88-112.

⁵² Tóth Endre: Dr. Antal Géza - a holland történettudós. DuPL 1931. 91.

⁵³ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. VI. 8. A Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára /Továbbiakban: TtREK/ R. 4300.

⁵⁴ Antal Géza - J.C.H. de Pater: Weensche gezantschapberichten van 1670-1697. 2. kötet. Hága, 1929-1934.; Vö. Tóth 1931. 92.

A holland-magyar barátság nestoraként, a kapcsolatokat 45 éve építő Antal Géza 1930-ban Utrechtben kezdte meg hollandiai előadás-sorozatát van Leeuwen egyetemi tanár, a Stipendium Bernardinum curatora vendégeként. Előadásaiban kifejezte köszönetét a magyar nép, a református egyház s iskoláink nevében is a hollandok értünk hozott sokfajta áldozatáért, különösképpen is a múltban a hollandiai egyetemek magyar református diákjainknak nyújtott segítségéért és a nagy arányú gyermekakcióban kapott támogatásért.⁵⁵

Balogh Elemér /1866-1938/ pozsonyi lelkipásztor keltette fel **Kállay Kálmán**ban a tudomány szeretete és egyháza iránti hűséges ragaszkodást. Ő eszközölte ki a Stipendium Bernardinumot a 20 éves ifjúnak, aki három évet töltött el az utrechti egyetemen, az 1911/12-1913/14 iskolai éveket, s egyidejűleg beiratkozott hallgatója volt a pápai református teológiai akadémiának. Mérsékelt híve volt a történelmi criticizmusnak és Kuenen, valamint Chantepie de la Saussaye irányának. „Társadalmi munkásságából kiemelkedő az Országos Gyermekvédő Liga külföldi üdültetési akciójában kifejtett tevékenysége /1921 januárjától 1925 augusztusáig/. Hollandia társadalmának minden rétegében páratlan hatást ért el rokonszenves megjelenésével, határozott és szerény férfiaságával és a holland nyelven szólás klasszikus szépségével.”⁵⁶

A hollandiai gyermeküdültetésnek és az egész mozgalomnak szíve és lelke volt a magyar-barát, nemes szívű, őszinte és megértő Vrandenburch házaspár. Szerencsésnek kell tartanunk, hogy a sors a mi ügyünkkel hozta őket kapcsolatba.”⁵⁷ Vrandenburchék Ravasz László püspököt kérték meg, hogy küldjön egy magyar lelkészt, aki a hollandiai gyülekezeteket végigprédikálja s újra felszítja bennük a gyermeknyaraltatás ügyében a hamvadó lelkesedést. Ravasz így ír erről visszaemlékezéseiben: „Dr. Kállay Kálmánra esett a választásom, aki a feladatát ragyogóan oldotta meg. Sok gyülekezetet végigprédikált, sok új helyet szerzett s igen nagy összeget gyűjtött össze perselypénzekből.”⁵⁸ Kállay, Sebestyén Jenő és Galambos Zoltán református lelkészekkel vezető szerepet játszott az 1920-as évek elején a holland gyermek-, illetve üdülőakcióban. Az első világháború folyamán lerongyolódott vézna magyar gyermekek ezrei kaptak Hollandiában táplálékot, ruhát, gondoskodó szeretetet, testi, lelki, szellemi feltöltődést Kállay Kálmán lelkes szervezése és fáradozása nyomán. 1923-1925 között ő volt a protestáns akció fő mozgatója. Áldásos működésével 3.000 protestáns gyermeket segített Hollandiába.⁵⁹

Az 1923. március 23-i utrechti magyar estélyről szóló ismertetésnek az aznapi Utrechtsch Dagblad egész hasábot szánt és nagy rokonszenvvel írtak az eseményről. Kuyper Henriette a magyar konyhát ismertette és csaknem 100 darab vetített képet mutatott Magyarországról. Az estélyre sok magyar gyermeket is elvittek a nevelőszülők. Kállay március 28-i leenwardeni előadásáról az Ev. Zondagsblad április 1-i száma közölt beszámolót. A magyar teológiai tanár a helyi ev. énekkar hangversenyén tartott beszédében szólt a magyar és a fríz nép hasonlóságáról, az egykor virágzó franekeri fríz főiskoláról, mely sok magyar református diák szellemi otthona volt. Majd a hazai állapotokat ismertetve kérte, legyenek segítségül a hallgatók a magyar gyermekek megmentésében.⁶⁰

⁵⁵ DuPL 1930. 47.

⁵⁶ Erdős Károly: D. Dr. Kállay Kálmán /1890-1959/. Református Egyház /Továbbiakban: RE/ 1959. 366.

⁵⁷ Gergely Ferenc i.m. 19.

⁵⁸ Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 224.

⁵⁹ Gergely Ferenc i.m. 17.

⁶⁰ Tóth Endre: Holland lapokból. DuPL 1923. 89.

A Gyermekvédő Liga hágai ügyvivője 1924. február 24-én a Külügyminisztérium vezetőjének tett jelentésében közli: „Kötelességemnek tartom Nagyságod nagybecsű figyelmét négy személyre ráterelni, kiknek neveik az odaadás, fáradhatatlan munkásság, önfeláldozás és szeretet könyvében aranybetűkkel lesznek beírva. Ezen négy személy: Dr. Kállay Kálmán, dr. Knebel Miklós, gróf Bissingen Erzsébet és Sima Klára kisasszony. Ilyen emberek sokasága indította és tartotta életben a mozgalmat.”⁶¹

Kállay Kálmán és Tóth Endre pályája, munkaköre sok ponton évtizedekig azonos volt. Kapcsolatukra a kölcsönös szeretet, tisztelet és egymás megbecsülése jellemző. Tóth Endre „bensőséges, őszinte barátjának” nevezte.⁶² Nehéz kinyomozni, hogy hol és mikor kezdődött ez a barátság. Nem elképzelhetetlen, hogy akkor, amikor Kállay helyettes tanári kinevezést kapott Pápára 1920. szeptemberében, s a főiskolán tanított 1921. április 25-ig. Hiszen ekkor már Tóth Endre javában készült utrechti ösztöndíjára és a nála 10 évvel idősebb héber tudóstól bizonyára nem kevés útbaigazítást kapott. Tény viszont, hogy a családjával Bloewendaalba szabadságra érkező Kállay azonnal levelet írt „A. Tóth cand. theol.”-nak. Életviteléről, tanulmányairól kérdezi és kéri, írja meg van Leeuwen professzor pontos címét, hogy közbenjárhasson Gál Bandi érdekében.⁶³ Kállay számon tartotta tanítványát, tudta a címét s Tóth Endre levelére válaszolva kérte, hogy értesítse Gált, minden tőle telhetőt megtesz érte van Leeuwen és H. Visscher professzoroknál. Aggodalmát is megosztja földijével, s közli vele, hogy kislánya régi gyomorbaja egy hetes hollandiai tartózkodás után akuttá vált, sürgős operációra van szükség. Kedves édesapjának szeretetteljes üdvözlét küldi és Isten vezetését kéri a Tóth Endrével együtt tanuló ösztöndíjasokra.⁶⁴

A szemtanú hitelességével emlékezik a régi tanítvány a gyermeknyaraltatási akció egyik főintézőjére, Kállay Kálmánra, aki végigprédikálta és bejárta előadásaival és vetített képeivel egész Hollandiát.⁶⁵ Az ország jótékony köreivel való kapcsolata élete végéig megmaradt. Áldások sokasága kísérte Isten hűséges szolgájának ez irányú fáradhatatlan tevékenységét. Neki jutott az a kitüntetés, hogy 1936-ban Utrechtben az egyetem 300 éves jubileumán a magyar küldöttség tagjaként hollandul mondja az üdvözlő beszédet az emléktábla leleplezésekor.⁶⁶

A magyar-holland református kapcsolatok építésében döntő jelentőségű Antal Gézával és Kállay Kálmánnal együtt **Sebestyén Jenő**, aki 1884. június 8-án született s a két világháború közti időszak teológusaként a korszak egyik teológiai irányzatának, a történelmi kálvinizmusnak megindítója s vezető egyénisége. Jóllehet jogi pályára készült, apja kérésére beiratkozott a Budapesti Református Teológiai Akadémiára. „Teológiai tanulmányai elvégzése után is életének fő kérdése volt az: „miért vagyok református?” Erre a gyötrő kérdésre tanulmányi ideje alatt a Teológiai Akadémián nem kapott kielégítő választ. Ezért Hollandiába vágyott, ahol még ismerik a református kegyességét.”⁶⁷ 1907 őszétől 1910 október 1-ig Utrechtben

⁶¹ Gergely Ferenc i.m. 20.

⁶² Tanári kari jegyzőkönyv /Továbbiakban: Tanári kari jkv./ 102/1950. november 23. Tóth Endre dékán köszönti a hatvan éves Kállay Kálmánt. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. /Továbbiakban: TtREL/ II.2.a.24.

⁶³ Kállay Kálmán levele Tóth Endrének. Bloewendaal, 1923. május 2. TtREK R. 4299.

⁶⁴ Kállay Kálmán levele Tóth Endrének. Bloewendaal, 1923. május 8. TtREK R. 4299.

⁶⁵ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. június 8. TtREK R. 4300.

⁶⁶ Forró 1989. 101.

⁶⁷ Ladányi Sándor: Sebestyén Jenő /1884-1950/. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest. 1986. 10.

tanult a Stipendium Bernardinum ösztöndíjasaként. Ekkor ismerkedett meg Abraham Kuyper eszméivel és a Gereformeerde Kerkkel. Kuyper /1837-1920/ a hitvallás liberális értelmezését elutasítva, ugyanakkor a múltat példaként állítva a reformáció forrásaihoz nyúlt vissza. „A liberális teológusokkal szemben az eleve elrendelés elsődlegességét hirdette és harcot indított a református hegemonia megtörésére irányuló elvilágiasodásra törekvő liberális politika ellen...az állami életet is kálvinista szellemben kívánta megformálni... felismerte, hogy az egyháznak többé nem szabad megkerülnie a szociális kérdéseket. Így kapcsolta össze az ortodox kálvinizmus és az alsóbb társadalmi rétegek egyenjogúsításáért vívott harcot.”⁶⁸ Az egyházi élet elsekélyesedésén, hazája társadalmi és gazdasági bajain, a szociális igazságtalanságokon a kálvinizmus hitelveinek szigorú megtartásával akart segíteni. Híveivel elszakadt a református egyháztól, szigorú református egyházat alapított és gyökeres reformokat ígérő politikai pártot hozott létre a politikai élet reformátussá formálása céljából.

Ösztöndíjas éve folyamán Sebestyén - a Gereformeerde Kerk alapos megismerését követően - a kuyperi eszméknek a mindennapi életre is kiterjedő dogmatikai tudatossága, szigora s a szociális kérdések iránti érzékenysége ragadta meg. Különösen nagy hatással volt rá Kuyper tanítványa Hugo Visscher professzor, aki tanítványaival együtt Kálvin szövegeket olvasott és tanulmányozott sokszor éjszakába nyúlóan. „Visscher professzor és a péntek esti összejövetelek, majd Kuyper munkásságának, teológiájának és politikai koncepciójának megismerése fordította Sebestyén Jenő figyelmét Kálvin felé, rendszeres teológiai szempontból és alakította ki, s egyben meg is határozta egyházpolitikai elgondolásait.”⁶⁹ Sebestyén már Hollandiában kidolgozta teológiai magántanári dolgozatát „A bűn lényege” címmel rendszeres teológiából, 1917-ben pedig filozófiai doktorátust szerzett a budapesti tudományegyetemen „Nietzsche és Kálvin” című értekezésével. 1918. szeptember 1-én a dunamelléki református egyházkerületi közgyűlés a budapesti teológiai akadémia rendszeres tanszéke tanárának választotta.

Antal Gézával és Kállay Kálmánnal együtt **Sebestyén Jenő** tett legtöbbet a magyar-holland református kapcsolatok megélénkítéséért. Már 1914-ben az ő előszavával és fordításában adták ki Kuyper egyik előadás-gyűjteményét. A budapesti Mexikói úton 1916. januárjától júliusáig működött 200 ágyas holland missziós kórház vezetői - Henriette s Johanna Kuyper - és a tábori lelkész Sebestyén Jenő között személyes kapcsolat jött létre. Henriette Kuyper könyvet is írt „Magyarország háború idején” címmel. Ez indította el a holland reformátusok érdeklődését a magyar nemzet sorsa iránt. Sebestyén elhatározta, hogy Magyarországon is meghonosítja a holland szigorú kálvinisták által hirdetett világnézeti kálvinizmust. A holland kálvinizmus egyik sajátos egyházát, a Gereformeerde Kerket követte. „Református dogmatikai és etikai elveken épülő, szigorúan konfesszionalista, történelmi gyökerekből táplálkozó hitébredést akart és erre épülő egyházi és társadalmi megújulást, a kálvinista öntudat kialakítását és a dogmák etikai konzekvenciáinak érvényesítését. Tetteiben megnyilvánuló vallásosságot hirdetett, amelyben a hívő Isten munkatársa, aki Isten iránti hálából és nem saját dicsőségére cselekszik.”⁷⁰

⁶⁸ Bérzes Tibor: i.m. 4.

⁶⁹ Ladányi Sándor i.m. 11.

⁷⁰ Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918. Debrecen, 1973. 116. Sokszorosított kompendium. Kiadta a Debreceni Ref. Theol. Akadémia sokszorosító irodája. A Debreceni Református Theológiai Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi füzetei. 6. sz.

Az első alkalommal 1920. áprilisában megjelent Kálvinista Szemle volt az úgynevezett történelmi kálvinisták hetilapja, melynek szerkesztője, kiadója és tulajdonosa Sebestyén volt egy személyben. A holland támogatással kiadott lap független volt az egyháztól és minden intézménytől. Egyaránt teret kaptak benne társadalmi, politikai és egyházi kérdések is. A rendszeresen publikálók között található Nagy Zsigmond, a kor neves holland nyelvésze, Galambos Zoltán, aki könyvet írt a holland szigorú egyházról, Baráth József, aki a holland református egyház szociális munkájáról írt tudományos művet,⁷¹ Miklós Ödön, a holland-magyar kapcsolatok kiváló kutatója, Horváth László, az amsterdami kálvinista egyetem doktora és Töltéssy Zoltán, aki jelentős szerepet játszott a két nép református ifjúsága közti kapcsolatteremtésben. Az 1920 végén alapított Holland-Magyar Református Bizottság 1921-ben indította el a Kálvinista Könyvtárat, melyben elsősorban holland szigorú kálvinista teológusok műveit adták ki. A bizottság első konferenciájára 1922. áprilisában, a másodikra 1924. májusában került sor. Sebestyén kezdettől fogva szorgalmazta, hogy minél több magyar ösztöndíjast fogadjanak Hollandiában. Ennek is köszönhető, hogy 1921-ben külön bizottság alakult a Gereformeerde Kerkben a magyar teológus hallgatónak szánt ösztöndíjak és alapítványok támogatására.

Hollandiai körútján 1921. január 5 - február 3-ig Sebestyén Jenőt 45 gyülekezet, többek között az utrechti, a groningeni, a rotterdami hívta meg előadás tartására és készséggel nyújtottak segítséget a magyar református teológiai és építő irodalom javára. Gyülekezeti szolgálatai során több helyen találkozott Hollandiában tartózkodó magyar gyermekekkel is. 1923. augusztusában Sebestyén Jenő Ravasz Lászlóval képviselte egyházunkat a holland szigorú református egyház zsinatán Utrechtben. A zsinat határozatot hozott többek között arról is, hogy évenként nem az addigi gyakorlat szerint egy-két fő, hanem több magyar református diák tanulhasson az Amsterdami egyetemen és kampeni főiskolán.⁷² Sebestyén Jenő 1929-ben részt vett a szigorú református egyház lelkészeinek évi közgyűlésén és előadást tartott református egyházunk életéről és jövőjéről. Utrechtben találkozott a Hollandiában tanuló magyar ösztöndíjasokkal is. 1930. október 20-án az Amsterdami Szabad Egyetem díszdoktorává avatta. Ezzel elismerték és kitüntették a holland-magyar nép közti kapcsolat-teremtésért, a református hittudat és a történelmi kálvinizmusért kifejtett elvi és gyakorlati tevékenységét.

2.3.3. Utrecht és a Stipendium Bernardinum

1921-es adatok szerint 1.385 négyzetkilométer területtel rendelkezett Utrecht németalföldi tartomány Gelderland és Holland között. A sík felszínen a lakosság főleg állattenyésztéssel foglalkozott. A tartomány 143.880 főt számláló fővárosa ugyancsak Utrecht, mely egyben katolikus érseki székhely is volt. A festékgyártással, sör-, orgona-, szivargyártással, vasöntéssel foglalkozó, fűrészmalomokkal rendelkező várost erődök vették körül, ily módon Hollandia védelmi vonalának központját alkotta. A régi templomokban, középületekben bővelkedő várost csatornák szeltek keresztül.⁷³ Már a rómaiak is emlegették krónikáikban. Bizonyára jó gázló volt ezen a helyen a Rajnán és talán a város neve is erre utal. A traiectum jelentése:

⁷¹ Baráth József: A Holland Református Egyházak szociális munkái. Theologiai magántanári értekezés a gyakorlati theologia tárgyköréből. Tata, 1921. 1-128.

⁷² Rác Lajos i.m. 117.

⁷³ Révai Nagy Lexikona /Az ismeretek enciklopédiája/. XVIII. kötet. Bp., 1925. 661.

„gázló”, ebből alakulhatott ki az utraiechtum s ebből Utrecht. Ásatások folyamán a városban és környékén római tábor nyomaira is bukkantak.⁷⁴

Kutatók szerint „Utrecht a legrégebbi batáviai város /Traiectum inferius/, amelyet a rómaiak Traiectum ad Rhenumnak neveztek el.”⁷⁵ Jelentős településsé a VII-VIII. századtól lett, amikor a frank királyok, majd később a német uralkodók kiváltságokkal, birtokadományokkal és kedvezményekkel segítették elő a város felvirágzását. Szent Willibrord a frízek apostola a VIII. század kezdetén telepedett le Utrechtben. Az egyetlen holland pápa története is a városhoz kapcsolódik. Boyens d’Edelt 1522-ben választották e méltóságra, ám mire felépült a „Pápaház”, d’Edel azaz VI. Hadrian elhalálozott. 1579-ben jött létre az ún. Utrechti Unió, melyet a hét északi németalföldi tartomány, Holland, Zeeland, Utrecht, Geldern, Groningen, Frízland és Felső-Yssel kötött a céllal, hogy a spanyolokat végleg kiűzzék területeikről. Ez az unió lett az alapja a független Hollandia megalakulásának.⁷⁶ A reformáció győzelmével 1580-ban a katolikus püspökség eltávozott Utrechtből. „A vallásháborúk végén visszatérhetett, de addigra a település a vallási tolerancia példamutató városává lett: Husz János hívei is menedéket találtak falai között, akárcsak a katolikus hit komor és aszkétikus, janzenista értelmezői, úgyszintén a magyar protestánsok és a francia hugenották.”⁷⁷

Az 1713. április 11-én aláírt Utrechti Békeszerződés vetett véget a Franciaország és az ellene szövetséget Anglia, Hollandia, Poroszország, Szavoja és Portugália közti úgynevezett spanyol örökösödési háborúnak. Hollandia ettől kezdve őréséget tarthatott több határ menti belga várban.

A XIX. század közepétől indult meg nagy léptekkel a modern Utrecht fejlődése. A vasutak és vízi utak keresztesződésében fontos és nagy gyárak létesültek. Az iparosodás, kereskedelem és közlekedés, az 1916 óta rendezett híres vásárok jellemzik a nagy múltú egyetemi várost, mely 1948-ban ünnepelte fennállása 1.900 éves évfordulóját.

Utrecht épületei között legjelentősebb a Dóm és tornya. A műemlék székesegyházát 1254-1517-ig építették. 1674-ben egy hatalmas vihar összedöntötte a főhajóját, viszont megmaradt az úgynevezett kereszthajó és a „kórus”, ez a mai Dóm-templom. Épségben maradt az 1322-1382 között épített 112 méter magas gótikus Dóm-torony is, mely a város ma is sokszor használt jelképe. A toronyban hét nagy harang van. Ezek súlya egyenként 80-90 mázsa. Mindegyik egy-egy szent nevét viseli. Itt található az Amsterdami mesterek által 1663-ban öntött 42 kisebb harangból és csengőből álló harangjáték.⁷⁸ „A harangok orgonasíp módjára vannak felhangolva s a nap minden órájában egy teljes zsoltárt játszanak végig. Figyelmeztetik a város lakóit arra, aki felettük van.”⁷⁹

A „paushuis”-t, azaz a pápa palotáját 1815-ben a holland állam szerezte meg s az utrechti tartományi székhelyévé tette. Később ebben helyezték el a közjegyzőséget és a levéltárat is. A város könyvtárának is a szép palota ad otthont.

⁷⁴ Pálfy József: Benelux államok. Bp., 1980. 3. kiadás. 359.

⁷⁵ Révai Nagy Lexikona i.m. 661.

⁷⁶ Meyers Neues Lexikon. Band 14. Leipzig, 1976. 2. kiadás 333.

⁷⁷ Pálfy József i.m. 360.

⁷⁸ Moldoványi Ákos: Hollandiai utazások. Bp., 1984. 91-92.

⁷⁹ Tóth Endre: Az utrechti harangok. Keresztyén Család /Továbbiakban: KCs/ 1923. 11. sz. 3.

Az 1636-ban alapított Utrechtse Universiteit a Dóm mellett található. Főépülete kapuján ez a felirat áll: „Sol iustitiae illustra nos”, azaz „Ragyogj ránk, igazság napja!” A tudományegyetem jelentős könyvtárral és különféle tudományos intézetekkel rendelkezik. A nagyhírű egyetem új tizenkilenc emeletes épületében és a mellette levő egyéb intézetekben kilenc fakultáson 1984-ben több ezer diák tanult. Az oktatás színvonala európai mértékkel mérve a legmagasabbak közé tartozik. Az utrecht-i tudományos egyesületek közül a legkiválóbbak a művészeti és tudományos egyesület és a történelmi társulat. A város kulturális életét meghatározza a XVI. század végétől működő híres utrecht-i festészeti iskola.

Az egyetem magyar vonatkozásairól szólva megemlíthetjük, hogy már a XVII. században is több magyar diák tanult falai között, akik haladó gondolatokat, módszereket, eszméket hoztak haza. Hozzávetőleg 600-600 magyar diák látogatta a XVII-XVIII. században az utrecht-i és a leideni egyetemeket, Groningenben 250, Harderwijkben 37, Franekerban viszont 1.200 diákunk tanult.⁸⁰ Apáczai Csere János 1650 elején iratkozott be az utrecht-i egyetemre, miután 1648. július 22-től a franekeri, majd szeptember 5-től a leideni egyetem hallgatója volt. 1651. április 3-án lépett a harderwijki egyetem hallgatói közé, ahol április 26-án doktorált, majd visszatért Utrechtbe, s 1651 őszén házasságot kötött Van der Maet Alettával. 1653-ban tért haza Hollandiából s tanári állást kapott Gyulafehérváron.⁸¹ Komáromi Csipkés György 1650 nyarán lett tagja az utrecht-i egyetemnek. Kitűnően tanult, írt és fordított. Több műve is megjelent a város nyomdájában. A keleti nyelveket annyira elsajátította, hogy 1651. február 15-én héber nyelven tartott értekezést az egyetem kara előtt. 1653. február 7-én teológiai doktori címet szerzett. Itthon Debrecenben a keleti nyelvek és bölcsészet professzorává választották.⁸²

A XIX. század első felében alig volt magyar hallgatója az utrecht-i egyetemnek. Kivételt képez Ferenczy József /1797-1873/, aki 1820. június 20-án érkezett Utrechtbe, és Royrds és Heringa professzoroknál 1829-ben doktorált. 1830-ban választották lelkésznek Sárospatakon. Csaknem 30 évig azután nem tanult magyar diák az egyetemen. 1856-ban kérte felvételét a tanulók sorába Tóth Dániel, 1861 ősztől 1862 tavaszáig Könyves Tóth Kálmán tanult Utrechtben, 1866 ősztől pedig Kovács Ödön. A század utolsó két évtizedében és a XX. század első felében több kiváló személyiség gyarapította tudását az egyetemen, akik egyrészt hűséggel ápolták a holland-magyar kapcsolatokat, másrészt korunk legkiválóbb egyháztörténészei lettek. A legjelentősebbek alkotásaik vagy pedagógiai munkájuk nyomán: Nagy Zsigmond /1881-1884/, Szalay Károly /1883/, Antal Géza /1885-1888/, Zoványi Jenő /1888-1889/, Lencz Géza /1896-1897/, Marton János /1901-1902 és 1903-1905/, Sebestyén Jenő /1907-1910/, Varga Zsigmond /1910-1911/.

Az 1911-1948 között Utrechtben tanultak listáját Forró Imre készítette el, melyet Tóth Endrének is elküldött 1961. május 19-i keltezésű levelében. Eszerint: „Bizalommal kereslek fel soraimmal a Stipendium Bernardinum 200 éves, szeptember 1-i jubileumával kapcsolatban és kérem néhány dologban segítségedet és közreműködésedet. Először is a ‘Prof. Van Veen: Het Stipendium Bernardinum. Utrecht, 1911.’ c. könyve végén található Bernardiner névsor utánpótlási kiegészítő tárgyában mellékelem az eddig összeállított névsorjegyzéket azzal a kéréssel, hogy amennyiben módodban áll, légy szíves kiegészíteni. Például: mai lakhelye, címe, esetleg kinti vagy hazai doktori disszertációja címe, évszáma, egyéb irodalmi működése vagy folyóirat cikkek, könyvek, esetleg politikai vagy társadalmi szerepe. Kik közülük, akik

⁸⁰ Tóth Endre: Dr. Antal Géza - Egy magyar diák naplója 1714-1716. Könyvism. DuPL 1922. 207.

⁸¹ Forró 1989. 102.

⁸² Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982. 72.

meghaltak, kivándoroltak vagy disszidáltak, s általában minden fontosabb életrajzi adat lexikálisan fontos lenne.”⁸³ Tóth Endre végzett is javításokat a listán és kiegészítette Forró Imre adatait. Eszerint 1911-1948 között 48 magyar diák tanult az utrechti egyetemen. 1911-1914: Baráth József, Kállay Kálmán, Munkácsy Lajos, Tantó János, 1914-1918: Miklós Ödön, 1920-1921: Galambos Zoltán, Filep Gusztáv, 1921-1923: Tóth Endre, Zsemlye Lajos, 1921-1924: Csánky Benjámín, 1923-1925: Hegyi Sándor, Gál Endre, 1925-1927: Záborszky János, Derzsi András, 1926-1927: Ignác László, 1927-1928: Kuli János, 1927-1929: Fülöp Ferenc, 1927-1930: Perpét Ferenc, Szabó Dezső, 1928: Tóth Ernő, 1928-1929: Zugor István, 1929-1931 Németh János, Kiss Árpád, 1929-1932: Fehér Imre, 1930-1932 Bakos Lajos, 1930. 1934: Czegléd István, 1931-1933: Pap László István, 1931-1934: Segesváry Lajos, 1932-1935: Egressy Lajos, 1932-1936: Fáber Kovács Gyula, Forró Imre Lajos, 1934-1937: Pákozdy László Márton, 1936-1939: Czegléd Károly, Kiss Sándor, Hegedűs Imre, 1937-1940: Szántay Ede, Pókos Ferenc, 1938-1940: Tóth Kálmán, 1939-1940: Tóthpál Márton, Körpöly Kálmán, 1946: Sebestyén Pál, 1947: Kerekes János, Szekeres Attila, Kuhinka Ernő, Tüski István Lajos, Sebestyén Andor, Varga Sándor, 1948: Göndöcz Kálmán.⁸⁴

A második világháború utáni stipendisták 1957-1961: Kürti László, Czövek Olivér, 1963: Zugor István, 1965-1968: Börzsönyi József, Nagy Attila.⁸⁵ Az úgynevezett „utrechti kör”-be tartozik Sikó János és Igaz Kálmán is.⁸⁶

Nem feladatom számba venni a többi stipendistát, akik Franekerben, Groningenben, Leidenben, Kampenben, Amsterdamban és a többi holland egyetemen tanultak. Ám feltétlenül szükséges, hogy már a közeli jövőben kutatásokat végezzünk tanulmányaikról, munkásságukról, a főbb, magyarokat készséggel fogadó egyetemekre koncentráltan. Irányadónak vehetjük ebben Forró Imre idézett több évi adatkutatást követő tanulmányát a Franekerben tanult diákjainkról.

Utrechtnak sajtószerű szerep jutott a magyar sajtótermékek kiadása vonatkozásában is. Jeromos van Alphen költségén ebben a városban nyomtatták ki magyar nyelven 1730-ban a Misztótfalusi, majd Károlyi fordítása szerinti bibliát az 1737., 1747., 1757., 1765. években. 1794-ben pedig a Teleki Sámuel gróf által létesített alapítvány biztosított forrást a biblia előállítására. Tehát 64 év alatt 6 alkalommal nyomtattak magyar nyelvű bibliát az utrechti sajtó segítségével. Az 1794. évi kiadás 11.000 példányban Pethe Ferenc vezetésével Szombathy János előszavával készült. E munkájáért Pethét az akkori trónörökös /a későbbi IV. György/ 36 aransúlynak megfelelő emlékéremmel tüntette ki.⁸⁷ Az utrechti magyar bibliák mellett témánkat illetően is jelentős másik sajtótermék Debreceni Ember Pál egyháztörténete: *Historia ecclesiae ref. in Hungaria et Transsylvania*. Ezt F.A. Lampe más beosztással és saját neve alatt adta ki Utrechtben 1728-ban. Erről készítette Tóth Endre utolsó nagy tanulmányát, melyet fia - Tóth István történész - édesapja halála után jelentetett meg.⁸⁸

⁸³ Forró Imre levele Tóth Endrének. Kenderes, 1961. május 19. Kézirat. TtREK R. 4298/5.

⁸⁴ Forró Imre: Névlista a Bernardiner Utrechtben 1911-1948 között tanult diákjairól. Kenderes, 1961. május 19. Kézirat. 1. TtREK R. 4298.5.1.

⁸⁵ Forró 1989. 101.

⁸⁶ Moldoványi Ákos i.m. 94.

⁸⁷ Zoványi 1977. 668-669.; Forró 1989. 97.

⁸⁸ Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. kötet. 1984-85. Bp., 1986. 29-38. és VI. kötet. Bp., 1989. 34-54.

Egykori utrecht diákjaink színvonalas munkákkal gazdagították egyházi irodalmunkat szeretett városukról, iskolájukról, tanáraikról, tanulóikról, a holland nép szeretetéről szóló írásaikkal. Ezek közül a legfontosabbakat említem, melyek az egyetemen tanult diákok névsorát is közzéteszi. Nagy Elek a Protestáns Közlöny 1885., Antal Géza a PEIL 1888., Birtha József a Debreceni Protestáns Lap 1902. évfolyamában ír Utrechtről. Segesváry Lajos a Theológiai Tanulmányok 1936. 44. számában az 1836-tól Utrechtben tanultak névlistáját közli. Figyelemre méltóak ugyancsak Segesváry írásai témánkhoz: Magyar Református Ifjak az Utrechti Egyetemen. Debrecen, 1935. 54-58., Adalékok a holland-magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrecht akadémián keresztül. Theológiai Szemle 1937. Holland forrásból máig legalapvetőbb mű ebben a tárgyban: S.D. van Veen: Het Stipendium Bernardinum. Utrecht. 1911. 72-74.

A Debreceni Teológiai Akadémia dékánja, Varga Zsigmond 1961. szeptember 3-án Tóth Endre professzort kérte fel és bízta meg, hogy a Stipendium Bernardinum jubileumára készítse el a főiskola nevében üdvözlő táviratuk szövegét. Az egykori bernardista ennek készséggel tett eleget: „A debreceni református teológiai akadémia a Stipendium Bernardinum működésének 200 éves jubileumán hálával emlékezik arra, hogy a magyarországi református egyházból csaknem 300 lelkészjelölt nyert e stipendium által lehetőséget az utrecht egyetemen való tanulásra, látókörének szélesítésére, a németalföldi teológia és az ottani református egyház megismerésére, és ott szerzett tudományával a magyar református egyház hűségesebb szolgálatára. Hálával emlékezik a kegyes alapítóra, a Stipendium nagyszerű curatoraira, az egyetem tudós professzoraira. Hálával tesz bizonyosságot arról, hogy a Stipendium bőséges támogatásával Utrechtben tanult magyar ifjak között számosan lettek debreceni teológiai akadémiánknak is professzorai s a most megnyitott iskolai évben is ketten D. Dr. Pákozdy László Márton és Dr. Tóth Endre működnek a professzori karban. - Őszinte köszönését küldi a debreceni teológiai akadémia a Stipendium jelenlegi curatóriumának s a jubileumra összegyűlt öreg bernardistáknak.”⁸⁹

A 200 éves jubileumra Forró Imre nyug. kenderesi lelkész 38 oldalas tanulmányt készített „A 200 éves Stipendium Bernardinum és hatása Magyarországon 1761-1961” címmel, és egy hat oldalas holland cikket /”Een Hongaars oud Bernardiner over de invloed van het 200 jarig Stipendium Bernardinum”/ is írt a Hermvormd Nederland hetilapnak. Tóth Endrének írja: „Ennyit tettem a Bernardinum 200 éves jubileumára magyar részről a magyar ref. egyház nevében, valamint a többi régi magyar Bernardista társak nevében is. Remélem, hogy lesz némi foganatja, hogy mégis tettünk valamit... Talán küldött a Konvent gratuláló levelet s talán koszorút vagy emléktáblát Bernard sírjára, nem tudom. Mozgósítottam az összes még élő magyar Bernardistát 4 országban: Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában. Szeptember 11-14. lesz az ünnepi összejövetel Woudschotenben.”⁹⁰ Tóth Kálmán professzor úr szíves közlése szerint az ünnepség alkalmával - mivel magyar diák nem tanulhatott 1961-ben Hollandiában - német diákok helyeztek el egy bronz emléktáblát ezzel a felirattal: „Dem edlen Stifter unsres Stipendiums Daniel Barnard die dankbaren Bernardiner aus Deutschland und Ungarn 1761-1961.” A felirat fölött és alatt két bibliai utalás van: Luk 16,9 és Ef 4,3-6.

A Stipendium Bernardinum fennállásának 225. évfordulóján, valamint az utrecht egyetem akadémiai rangra emelésének 350 éves jubileumán 1986 júniusában az ünnepségeken egyházunkat Tóth Kálmán budapesti és Makkai László debreceni professzorok és a két

⁸⁹ Tóth Endre levele Varga Zsigmond dékánnak. Debrecen, 1961. szeptember 8. TtREK R. 4300.10.

⁹⁰ Forró Imre levele Tóth Endrének. Kenderes, 1961. szeptember 4. TtREK R. 4300.b.37.

főiskola egy-egy teológiai hallgatója képviselte. Tóth Kálmán bibliafordításunkról, Makkai László a holland-magyar művelődési kapcsolatokról tartott előadást.⁹¹

Stipendistáinknak a holland egyetemeken történő tanulását a magyarok részéről számos segély mellett a holland nép segítő támogatása tette lehetővé. „Leyden 6 diáknak adott lakást, kosztot, ruhát, könyveket s azon felül útiköltségül 300 frt.-ot, Utrecht, Franeker 20 diákot látott el kosztal vagy ehelyett kosztpénzzel, Groningen teljes ellátás mellett 30 forint útiköltséget is adott két diáknak s Harderwijk lakással és kosztal látott el szintén két diákot. Amellett még magánosok is segítettek őket.”⁹² Az 1920-as évek elején a Stipendium Bernardinum volt a legfontosabb s csaknem egyedülálló alap, melyből magyar diákok tanulhattak Utrechtben. Emellett az ugyancsak utrechti Anna Everwijn alapítvány jelentett nekik hatékony segítséget.

Guillemszoon Daniel Bernard 1676. október 27-én született a pfalzi Frankenthalban, ahová családja menekült a XVI. századi holland protestáns üldözések idején. Heidelbergben teológiai tanulmányokat folytatott, majd hollandiai rokonai segítségével jövedelmező álláshoz jutott Kelet-Indiában. Kétszeri nősülését követően s derék hivatali munkája révén tekintélyes vagyonra tett szert. 1748-tól élete utolsó idejét Utrechtben töltötte. Tetemeit a Dóm-torony szomszédságában levő Buurkerk /a „polgárok temploma”/ kriptájában helyezték el.

G.D. Bernard 1761 augusztus 18-i végrendelete szerint: „A pfalzi német és hungáriai magyar studensek között, akik időnként elindulnak Pfalzból és Hungáriából Utrecht felé, hogy tudományukat a város falain alapított református teológián gyarapítsák...fizetessenek ki esztendőnként kerek háromszáz hollandus forintok.”⁹³ Az utrechti városi tanács 1761. szeptember 28-án kelt jegyzőkönyve szerint bemutatták a tanács tagjainak G.D. Bernard végrendeletét, mely szerint 9.000 font sterling alapítványt tett a jelzett nemzetek diákjai részére.

Tóth Endre ösztöndíjasként végig kutatta az 1743-1794. terjedő időszakban a tanácsi jegyzőkönyveket. A Pápai Kollégiumi Lapokban tette közzé, hogy mely határozatok „emlékeznek az alapítványról, az alapítólevél jóváhagyásáról, a pénz felvételéről, s az afeletti határozás jogának a professzorokra való átruházásáról.”⁹⁴ A Stipendium summájából és kamataiból az 1930-as évektől évenként 7 német és 5 magyar református lelkészjelöltnek biztosítottak helyet az utrechti egyetemen. A teológiai kar tanárai az alapítvány curatóriuma. Ők ügyeltek a stipendisták erkölcsi magaviseletére is. Az alapszabály szerint „minden deáknak, akik Pfalzból, Hungáriából és Erdélyből felvétetnek, református vallásúnak, becsületes származásúnak, értelmesnek és kifogástalan életűnek kell lennie.”⁹⁵ Az első magyar ösztöndíjas Balogh Sós Mihály győri származású lelkész növendék volt 1766-ban. Tóth Endre 1960-ban készített kimutatása szerint Utrechtben 1643-1960 között 485 magyar diák tanult s ebből 37 promoveált a város egyetemén.⁹⁶ Fáber Kovács Gyula szerint három fő szerzett itt teológiai

⁹¹ Ladányi Sándor: Napjaink holland-magyar kapcsolatai református szemmel. Confessio 1987. 4. sz. 27.

⁹² Tóth Endre: Dr. Antal Géza - Egy magyar diák naplója 1714-1716. Könyvism. DuPL 1922. 207.

⁹³ Fáber Kovács Gyula: Utrechti deák írja utrechti deákokról a pápai deákoknak. PKL 1933. november 4. sz. 59.

⁹⁴ Tóth Endre: Krónikás lapok az utrechti magyar diákok életéből. PKL 1928/29. 6. sz. 2-4. és 8. sz. 4-7. Jelzett idézet a 6. lapon.

⁹⁵ Fáber Kovács i.m. 59.

⁹⁶ Tóth Endre: Táblázat a régi holland akadémiákon tanult magyar diákok akadémiánként való adatainak összehasonlítására. Debrecen, 1960. Kézirat. TtREK R. 4298.9.22.e.

doktorátust: Komáromi Csipkés György /1653. február 7./, a Rimaszombaton született Ferenczy József /1829/ és Pap László /1933 júniusában/ hajdúszoboszlói segédlelkész.⁹⁷ Hermán M. János kiváló egyháztörténészünk legújabb kutatási eredményei szerint Borosnyai Nagy Zsigmond 1736. november 23-án, Öri Fülöp Gábor 1765. június 6-án szerzett doktorátust Utrechtben. Rácz Lajos szíves közlése szerint Losonczy Hányoki István is a híres egyetemen promoveált. Losonczy 1709-ben született Bolháson, Somogy megyében, 1739-ben ment Utrechtbe, ahol 1740 júniusában szerzett teológiai doktorátust. Disputációját maga adta ki Utrechtben.⁹⁸

Egy-egy hallgató eredetileg öt évig élvezhette az Alapítvány 300 forintos segélyét, ami állandóan emelkedett a változó létfeltételekhez képest. 1922-ben Tóth Endre 1.000 forintot kapott egész évre ösztöndíjként.⁹⁹ A XIX. század végétől már három évig vehették igénybe a Stipendium Bernardinum támogatását. A stipendista végleges eltávozásakor 50 forint viaticumot is kapott és tandíjmentességben is részesült.¹⁰⁰ „A magyar diákok hollandiai peregrinációjának költségeit régebben részben, ma pedig teljes mértékben a holland testvéregyházak és a Bernard Dániel féle Stipendium Bernardinum nevű alapítvány viseli. Nagy anyagi segítség ez ma is a magyar református egyház és tovább tanulni kívánó ifjú teológusai számára, mely gazdagon kamatozik szellemi és tudományos téren éppúgy, mint a két testvér egyház egyre szorosabbá váló szellemi és testvéri kapcsolata terén is.”¹⁰¹

2.3.4. Utrechti tanárok

Aart de Groot úrnak, az utrechti egyetem teológiai fakultása holland egyháztörténeti tanszék tanárának közbenjárására és szíves segítségével jutottam több olyan kéziratához, melyek valószínűleg 1996-ban jelentek meg a „Biografisch Lexicon voor Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme” /Továbbiakban: BLGNP/ IV. köteteként a Verlag Kok /Kampen/ kiadásában. De Groot úr azon a fakultáson tanít, amelyen Tóth Endre végezte tanulmányait.

Az 1921-23 közötti periódusban három tanár lehetett meghatározó az egyetemen egyháztörténeti szempontból J.A. Cramer az egyháztörténet ordináriusa volt, ám a róla készült lexikon cikk szerint ez irányú ténykedése egyáltalán nem kiemelkedő. Lehetséges azonban, hogy Tóth Endre tanulmányai folyamán fontos szerepet töltött be, mert ökumenikus nyitottsága és éppen Magyarország iránti szeretete közismert volt. A másik utrechti egyháztörténész teológiai professzor abban az időben A.M. Brouwer, akinek előadásait szívesen látogatták, írásait széles körben olvasták. H. Visscher harcos kálvinizmusa bizonyára minden magyar ösztöndíjasnak feltűnt.¹⁰² Hogy mely professzorok előadásai voltak a legnépszerűbbek, kiket hallgatott Tóth

⁹⁷ Fáber Kovács Gyula i.m. 60.

⁹⁸ Hollandiában a 17. és 18. században teológiai doktorátust szerzett magyar diákok névsora megtalálható Hermán M. János: „De Ondertekening van de door de Hongaarse theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de Ze ventiende eeuw” című dolgozatában. In: Margriet Gosker /szerk./: Een boek heeft een rug. Boekencentrum, Zoetermeer, 1995. 131-137.; Losonczyról részletesen írt Rácz Lajos az Új Nagykőrösi Athenasban /I. kötet 93-96./, valamint a Szőnyi György szerkesztésében megjelent Himnológiai Gyűjteményben /Budapest, 1990. 51-65./.

⁹⁹ Tóth Endre: Dr. Antal Géza. I.m. 207.

¹⁰⁰ Zoványi 1977. 71.

¹⁰¹ Forró 1989. 101-102.

¹⁰² Aart de Groot levele Pótor Imrének. Utrecht, 1995. 07. 04. Kézirat a címzett tulajdonában.

Endre és kikkél készített szemináriumi munkát, ki segítette kutatásait, kiknek a támogatását élvezte J.A. Crameren kívül sajnos erre vonatkozóan nem maradtak fenn adatok. De hogy érzékeltessem azt a miliót, amelyben tanult és elképzelhessük azokat a személyiségeket, akik döntő hatással voltak rá hollandiai tanulmányútján, vázolom a korabeli tanárok életrajzát és főbb alkotásaikat a jelzett BLGNP I-IV. kötetek cikkeit is felhasználva.

Johannes Wilhelm PONT /1863 - 1939/

Teológiát tanult 1881-től Amsterdamban és Berlinben. 1887-ben doktorált. Lutheránus lelkészként szolgált Enkluizben, Tielben, Schiedamban, Utrechtben, majd pedig Amsterdamban, ahol teológiai professzorként is működött 1913-1915. Ezt a tevékenységét Utrechtben folytatta 1915-1933-ig. Tudományos munkásságát az ószövetségi nyelvészetre specializálta. Disszertációját a 68. zsoltárról készítette, mely kritikai exegézis és történelmi tanulmány. Utrechti gyülekezeti munkája folyamán került kapcsolatban a városban tanuló dél-afrikaiakkal. A Dél-Afrikai Társaság vezetőjeként azon munkálkodott, hogy erősítse hazája kapcsolatait az afrikai országgal. Markáns képviselője volt az igazi lutheranizmusnak. Amsterdami székhelyű székfoglalójában hangsúlyozta a bibliai teológia elsődleges szerepét a hittudományi tanszékeken. A teológiai fakultás modernizmusa miatt kérte szemináriuma áthelyezését Utrechtbe, ahol székfoglaló értekezésében a korabeli lutheranizmus hittételeit antropocentrikus szempontok szerint hangsúlyozta. Fejtegetései történelmi vizsgálaton alapultak. Elsősorban a holland lutheránus egyház egyháztörténetének tartották. 1907-től Amsterdami lelkészgyülekezeti gyülekezettörténeti adalékokat publikált az „Újabb adatok a holland lutheranizmus történetének és létezésének megismeréséhez” címen. 1911-ben jelent meg a holland lutheranizmus történetét 1618-ig ábrázoló pályamunkaként készített alkotása. Lutheranizmus alatt itt a XVII. században Hollandiában meghonosodott konfesszionális értendő. Egész életében tevékenyen részt vett a gyakorlati egyházi életben, több prédikációs kötete jelent meg. Ökumenikus elhivatottsággal a két holland evangélikus egyház közeledését munkálta, de részt vállalt az ökumenikus mozgalmakban, az Ökumenikus Világszövetség munkájában, hogy erősítse az egyházak közötti nemzetközi kapcsolatokat. Egyháztörténeti alkotásai az említettek túl: Luther Márton katekizmusa /Amsterdam, 1890./, A holland lutheránus egyház /Baarn, 1911./, A lutheránus egyházak Hollandiában /Amsterdam, 1929/.¹⁰³

Hugo VISSCHER /1864 - 1947/

„A mi legjobb holland barátunk” címmel közli írását Baráth József utrechti ösztöndíjas a Dunántúli Protestáns Lap 1916. évfolyamában. Szép emléket állít ezzel a 25. éves tanári jubileumát ünneplő professzornak, aki „magyar diákoknak először jelentette ki: ‘én szeretem a magyarokat, hozzám bármikor jöhetnek bármilyen ügyben’,”¹⁰⁴ Az 1907 őztől utrechti ösztöndíjas Sebestyén Jenő hollandiai tanulmányai idején találta meg amit keresett, ekkor vált igazán reformátussá. „Különösen nagy hatással volt rá Hugo Visscher professzor, Abraham Kuyper tanítványa, aki bár nem a ‘neokálvinista’...azaz a ‘szigorú református egyház’ /Gereformeerde Kerk/, hanem a nagy ‘történelmi’ református ‘államegyház’ /Hervormde Kerk/ tagja, vezéregyénisége volt annak a ‘Református Mozgalom’-nak, amely az egyházat belülről

¹⁰³ Vö. J. Alma: J.W. Pont. In: Biografisch lexikon voor de geschiedenis van het nederlands protestantisme /Továbbiakban: BLGNP/. Deel II. Verlag Kok. Kampen, 1983. 368-370., Van Alphen's NIEUW KERKELIJK HANDBOEK /szerk. M.W.L. van Alphen/. Jaargang 1922. Drukkerij Koch und Knuttel. Gouda, 1922. /Továbbiakban: ANKH/ 111-112.

¹⁰⁴ Baráth József: A mi legjobb holland barátunk: Dr. Visscher Hugo utrechti tanár. DuPL 1916. 71.

akarta megújítani. Visscher professzor vezetésével néhány teológiai hallgató Kálvin-szövegeket olvasott és vitatott meg péntek esténként - holland szokás szerint - sokszor éjszakába nyúlóan.¹⁰⁵

H. Visscher és J.A.C. van Leeuwen professzor is igazolásokat készített Tóth Endre utrechti tanulmányai minősítéseként. Ezek szerint két professzor volt a magyar ösztöndíjas hivatalos pártfogója, akik előtt sikeres vizsgát tett és ezzel megkapta a Stipendium Bernardinum támogatását az 1923/24. tanévre is, amit már nem vehetett igénybe.¹⁰⁶

H. Visscher Leidenben tanult teológiát 1887-től. 1894-ben doktorált teológiából. Hervormde lelkészként szolgált St. Johannesgában, Zegveldben, Delftben, Ouderkeken. 1904. február 15-től az utrechti egyetem vallástörténeti professzora. A Gereformeerde Bond kérésére 1933-37 között tiszteletbeli professzorként működött Utrechtben és Leidenben. 1922-35 között az országgyűlés második háza tagja volt.

Leideni tanítómesterének J.G.R. Acquoy professzornak a Kálvin életét és munkásságát bemutató előadás-sorozata folyamán ébredt fel benne a vágy a kálvinizmus alapjai megismerésére. Mestere vezetésével írta egyháztörténeti disszertációját. Ez az első modern bibliográfia Guilielmus Amesiusról. 1901-ben részt vett a Gereformeerde Missziói Szövetség megalapításában. G.H. Lamers utódként hívták meg az utrechti egyetemre. Nem húzott éles határt tanszéki feladatai és a református alapelvek kiszélesítése között. Gyorsan és alaposan beledolgozta magát szakterületébe. Vallástudományi fő műve: Religion und soziales Leben bei den Naturvölkern /Bonn, 1911/. Etikai és vallástudományi munkáiban a református hitvallást tudományosan is gyümölcsöztette, szorosan a kuyperiánus neokálvinizmus mellett. 1920-ban az egyetem rektoraként nem kevés munkát fejtett ki a tudomány és vallás harmonikus közelítéséért a szekularizált világban. Nagy jelentőségű volt kezdeményezése, miszerint professzorként azon munkálkodott, hogy akik hűségesek akarnak maradni a Hervormde Kerkben a református hitvallásokhoz, összetarthassanak, hogy a zsinati szervezetet mellőzve minden irányzat megkapja a lelki élet gyakorlásához szükséges szabadságot. Szoros kapcsolatban állt egyházi és politikai munkássága. Kuyper pártjának évekig második elnöke volt és 1905-1916-ban a párt központi bizottsága tagjaként tevékenykedett. Emellett „nem aktív” professzori státusban vallásfilozófiát és filozófiát tanított. A parlament második házában többször kifejtette véleményét az egyház és állam kapcsolatáról, a vasárnap megszenteléséről, az istenkáromlásról, az olimpiai játékok támogatásáról. Mivel tevékenysége nem szerencsés módon egyre inkább politikai sikra terelődött, egyházi területen 1927 után újságcikkeken kívül alig publikált.¹⁰⁷

Jan Anthony CRAMER /1864 - 1952/

A Dunántúli Protestáns Lap 1927. évfolyamában szerkesztőségi cikként jelent meg, hogy „Püspök úr Kaposvárra hitoktatónak Tóth Endre segédlelkészt nevezte ki, aki két évet töltött az utrechti egyetemen, ahol J.A. Cramer neves egyháztörténész vezetésével főleg egyház-

¹⁰⁵ Ladányi Sándor: Sebestyén Jenő 1884-1950. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. 11.

¹⁰⁶ A magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karára /Debrecen/ doktori szigorlat tételére benyújtott kérvény mellékleteiben ír erről Tóth Endre. Pápa, 1925. november 16. Kézirat. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára /Továbbiakban: DREL/. 21.g.

¹⁰⁷ Vö. A. de Groot: Visscher Hugo. In: BLGNP Deel III. Verlag Kok Kampen, 1988. 373-376.; ANKH 109.

történeti tanulmányokkal foglalkozott.”¹⁰⁸ Cramer professzor, aki sokat segített magyar Sionunk érdekében, Böhl groningeni tanárral 1923. augusztus 29-30. a pápai főiskola vendégei voltak.

J.A. Cramer 1883-tól Groningenben, majd 1884-től Utrechtben tanult teológiát. Miután doktorált teológiából 1889-ben, a Hervormde Kerk lelkésze lett Nederhemertben, majd Alkmaarban és 's-Gravenhageban. 1921-ben választották meg az utrechti egyetem egyház- és dogmatörténet professzorának. Hivatalát 1934-ig töltötte be. Édesapja /Jakob Cramer lelkész, majd főiskolai tanár/ nagy hatással volt fia teológiai tanulmányaira. Az ifjú Cramer az ő vezetésével doktorált. A teológiai etika iránt kötelezték el magukat. J.A. Cramer készséggel fogadta a modern teológia eredményeit is. Szerinte a történeti íráskritikának helye van a prédikációban is. Így határozható meg egyre mélyebben és szélesebben Isten kijelentésének forrása, amely Jézus Krisztusban lett teljessé. Történelmi és íráskritikai nézeteit határozottan elutasították már hágai lelkészkedése /1896-1921/ idején gyülekezetének tagjai és lelkésztársai közül is nem kevesen.

J.A. Cramer szívvel-lélekkel támogatta az ökumenikus mozgalmakat. 1910-ben jelen volt Edinburghban az első nemzetközi missziói konferencián. A világszövetség által kijelölt iránynak megfelelően az egyházi nemzetközi kapcsolatok formálására 1914-ben Konstanzban J.W. Pont evangélikus professzorral együtt vettek részt a holland ökumenizmus képviselőiben. Az 1915. április 12-én megalakított Világszervezetek Holland Egysége szervezetnek J.A. Cramer lett az első elnöke. Ezt a funkciót 1933-ig töltötte be.

S.D. van Veen professzor meghívására és támogatásával 1921. október 19-én lett Cramer utrechti egyháztörténész professzor. Lelkészi munkája miatt azonban meglehetősen kevés időt fordíthatott tudós munkálkodásra. Nagy hangsúlyt helyezett a pásztorális jellegű teológiai oktatásra, a diákokkal való foglalkozásra, lelkigondozásra. Főbb irodalmi munkái: Az első hat század keresztyén egyházának története /Utrecht, 1897/., Az apologeták - Apelles, Aristo, Quadratus, Aristides, Justinus Martin /Hága, 1916/., Keresztyénség és kultúra /Utrecht, 1919/., Keresztyénség és történelem /Utrecht, 1921/., Az utrechti teológiai fakultás Voutius idejében /Utrecht, 1932/. Legjelentősebb egyháztörténeti publikációi: Az utrechti teológiai fakultás archivái a XVIII. század kezdetétől a XVIII. század elejéig /Utrecht, 1936/., és A holland református egyház története /In: Hollandia evangéliumi egyházai. Gotha, 1934. 13-26/.¹⁰⁹

Jan Rudolph SLOTEMAKER DE BRUINE /1869 - 1941/

Gál Endre Tóth Endrének 1924-ben küldött levelében azt írta a szociológia professzoráról, hogy komoly keresztyén előadásokat tart az 1924/25. tanulmányi esztendőben is, őt Tóth Endre ösztöndíjasként bizonyára jól megismerte.¹¹⁰

J.R. Slotemaker de Bruine Utrechtben tanult teológiát 1889-től. Ott is doktorált 1894-ben. Hervormde lelkész Haulerwijkben, Beilenben, Middelburgban, Nijmegenben és végül Utrechtben. Egyidejűleg magántanár az utrechti királyi egyetemen 1908-tól, szociológiát tanít, professzorként pedig 1916-1926-ig dogmatikát, egyházjogot ad elő és a hervormde egyház

¹⁰⁸ DuPL 1923. 147.

¹⁰⁹ Vö. J. Alma: Jan Anthony Cramer. In: BLGNP Deel II. Verlag Kok Kampen, 1983. 146-148.; ANKH 110.

¹¹⁰ Gál Endre levele Tóth Endrének. Utrecht, 1924. október 29. Kézirat. TtREK R. 4299.

történetét, 1921 után pedig gyakorlati tárgyakat. 1922-1926 között tagja a parlament felső házának. Munkaügyi miniszternek választották /1926-1929/, majd a szociális /1933-1935/ és a kulturális ügyek minisztere lett /1935-1939/. Slotemaker szüleitől tanulta meg, hogy az ortodoxia és a tolerancia jól megfér egymás mellett. Disszertációja címe: „Eschatológiai jövendölések az 1-2 Korinthusi levélben.” Munkájában a szöveg iránti hűség a kritikai látás egyaránt megtalálható. Doktorvatera J. Cramer kifogásolta, hogy újszövetségi tanulmányában túl sok dogmatikai elem található. Dogmatikai beállítottsága egész életében megmaradt. Személyiségét alapvetően meghatározta Kálvin János, A. Vinet és Chantepie de la Saussaye. Lelkészként többször prédikált arról, hogy az egyház hitvalló legyen és választ kell adnia a szociális kérdésekre., Ezekre a feszültségekre az egyetlen helyes válasz: Jézus Krisztus legyen az első az élet minden területén! Míg kortársai közül többen hangoztatták, hogy az egyház nem felelős az Istentől távol álló társadalomért, Slotemaker hangsúlyozta: töltsé be az egyház szociál-etikai küldetését. Szoros egységben látta a keresztyén létet a hazafias kötelezettségekkel. 1908-ban jelent meg négykötetes munkája „Keresztyén szociális tanulmányok” címmel. Ezt további két kötettel bővítette 1923-1931 között, összefoglalva a szociális kérdésekre adott válaszait. Mivel a föld Isten teremtése, ezért a szociális életben is dicsőíteni kell Urunkat. Ünnepelet teológusként, újságíróként egymást követően három területen is miniszternek választották.

Erősen kritizálták különösen munkaügyi minisztersége idején, hogy keveset tesz a hollandiai nagy munkanélküliség csökkentéséért. Ám vezetésével hozták létre az egyházak által működtetett Munkaügyi Központot, ahol fiatal munkanélkülieket foglalkoztattak. Politikai tevékenysége közben a hervormde egyházban a diakóniai szolgálat újraélesztésén munkálkodott. A Hervormde Kerk diakóniai szövetsége elnöke volt évekig. Több nemzetközi szervezetben is, így a „Belmisszió és diakóniai világszövetség”, valamint az „Alkoholizmus elleni világszövetség”-ben is vezető szerepet töltött be. Jelentősebb irodalmi munkái az említettekén túl: Az egyház egysége és elhívása /Nijm, 1905/, Keresztyén munka fiatalok között /Utrecht, 1910/, A Hermformde Kerk és a politika /Utrecht, 1913/, Az egyház és a szociális kérdések /Utrecht, 1919/, Lehetséges-e keresztyén politika? /Nijkerk, 1937/.¹¹¹

Herman Theodorus OBBINK /1869 - 1947/

H.T. Obbink professzort 62 éves korában választották a pápai teológiai akadémia tanári testületének tiszteletbeli tagjává A.M. Brouwer utrechti tanártársával együtt.¹¹² Ünnepek keretében került sor székfoglalójára 1937. június 16-án. A tanári kari jegyzőkönyv szerint Tóth Endrét kérték egy bibliai szakasz felolvasására és az imádkozás vezetésére. Trócsányi Dezső tartott rövid megnyitó beszédet és bemutatta a vendéget. Obbink székfoglaló értekezését követte az ünnepélyes beiktatási szertartás a holland és magyar himnuszokkal.¹¹³ Vilma királynő udvari lelkészét, az utrechti magyarok szíves pártfogóját meleg szeretettel fogadták a pápaiak. A Dunántúli Protestáns Lap tekintélyes vezércikkben készítette 1937. június 13-án olvasóit H.T. Obbink méltó fogadására. A cikkíró Tóth Endre szerint „ez az egyszerű tény igen nagy jelentőségű kell, hogy legyen a számunkra, mert Obbink professzor személyében annak a Németalföldnek egyik kiváló képviselője jön hozzánk, amely Németalfölddel egyházunkat és főiskolánkat is ezer szállal fűzte össze a múltban és fűzi össze a

¹¹¹ Vö. P.L. Schram: Jan Rudolph Slotemaker de Bruine. In: BLGNP DEEL II. Verlag Kok Kampen, 1983. 404-406.; ANKH 111.

¹¹² Értesítő 1931/1932. 22.

¹¹³ Tanárkari jkv. 9/1937. június 8. DREL 6.d.7.

jelenben is s amelynek népe iránt minden magyar és minden református szívben kiolthatatlan hálának kell égnie.”¹¹⁴ Majd részletesen taglalja, mit jelentett nekünk Hollandia a múltban nyitott egyetemével, egyetemes kultúránkat gazdagító intézményeivel, nyomdáival, gályarabjainkat megszabadító, majd testvérként befogadó és haza bocsátó szeretetével.

A próféta-ságról tartott értekezésében vallástörténészként főként annak a nem bibliai értelemben vett jellemvonásait emelte ki, részletesen taglalva a pogány kijelentésformákat, jól érzékeltetve Izráel és a pogány világ közti tipikus különbségeket. Előadása konklúziója, hogy „Izráelben Isten akarata állandó, mert Jahve erkölcsi és szellemi lény, tehát állandó valóság, aki ma is ugyanazt akarja, mint holnap. A többi népeknél az istenek mindenütt szeszélyesek, kiszámíthatatlanok és gyakran minden egyes esetben külön kell akarataikat közölni.”¹¹⁵ Az olvasmányos, szép munka Tóth Endre fordításában került kiadásra.

H.T. Obbink egyszerű családból származott és 20 éves elmúlt, mikor megkezdte gimnáziumi tanulmányait. 1892-ben iratkozott be az utrechti egyetem teológiai karára, ahol a sémi nyelvet lelkesen és nagy szorgalommal tanulta. A közel-keleti irodalom mellett az ottani népek élete is érdekelte. Nyelvészeti tanulmányokat készített az iszlám, egyiptomi, babilóniai, asszíriai világról, ám műveiben mindenütt az ószövetség van a központi helyen. Vallástörténeti publikációiban összehasonlítást tesz a Biblia világával és a keleti egyházakkal. „A szent háború a Korán szerint” című disszertációját 1901-ben adták ki. Lelkipásztorként szolgált Hogersmildeben, majd Kamperveenben, Middelburgban és ‘s-Gravenhagenben. Az Amsterdami egyetemen 1910-1913-ig vallástörténetet tanított és Izráel vallásos életéről tartott előadásokat. között. Udvari lelkipásztorként működött 1929-1947. Utrechti professzor volt 1913-1939-ig, székfoglalóját „Izráel vallása és a szomszéd népek” címmel tartotta. Vallástörténészként is teológus maradt, tanításában a vallástörténetet a bibliai teológia felől vizsgálta. Isten Jézus Krisztusban nyilatkozta ki magát Izráelnek és a népeknek, benne, a megfeszítettben és feltámadottban találkozhat az ember Istennel.

Munkatársaival együtt elhatározták, hogy a nép számára fordítják le az Ószövetséget. Obbink vezetésével készült el az alapszöveg alapján a fordítás. 1921-ben adták ki ennek az első részét és 1924-ben a másodikát. Jelentős szerepe volt Obbinknak abban, hogy megvalósult a Holland Bibliatársaság új bibliafordítása. Ő volt az ószövetségi fordító bizottság elnöke 1933-tól haláláig. A teljes bibliafordítás 1951-ben ért véget. Obbink nem tudta keresztülvinni, hogy a hétköznapi embernek, azaz modern nyelvre fordítsák az Írást. A bizottság akarata érvényesült és szószékről használható fordítást készítettek.

Élénk és izgalmas bibliamagyarázataira legjobb példa a Jób könyvről készített exegézise. Ebben hiteles képviselője az etikus teológiának, ellenségeként minden dogmatizmusnak. Az Istennel való élet lényege szerinte, hogy személyes közösségünk legyen Jézus Krisztussal. Ez a Krisztus-centrikus teológia szoteriologikus. Kiindulópontja a bűn és kegyelem megtapasztalása. Feltétele pedig a Krisztussal való találkozás és közösség gyakorlása.

Obbink fontosnak tartotta professzorként is a gyakorlati egyházi munkát. Rendszeresen és szívesen prédikált. Több prédikációs kötete jelent meg. Prédikációi rövidek, a textusból indul ki és a Krisztusban való új életre mutat. Az utrechti egyházi életben aktív szerepet töltött be, többször élére állt az egyház megújítását célzó kísérleteknek. Egész lényével a gyülekezet építését szolgálta, szembe fordult mindenféle konfesszionalista törekvéssel. Lelkigondozói

¹¹⁴ Tóth Endre: Hollandia. DuPL 1937. 109.

¹¹⁵ H.T. Obbink: A próféta-ság. Fordította Tóth Endre. Pápa, 1938. 6. /Főiskolai Könyvnyomda. A pápai református teológiai akadémia kiadványai. 28. sz./

felelősséggel tevékenykedett diákjai között is. Mind a szószéken, mind a katedrán lekötötte hallgatói figyelmét szellemes, kritikus előadásaival.¹¹⁶

Jacobus Adrianus Cornelis VAN LEEUWEN /1870 - 1930/

Utrechti ösztöndíja második, utolsó évében Németh János, pápai teológus tudósította a Dunántúli Protestáns Lap olvasóit van Leeuwen elhalálozásáról, hogy emlékének kegyelettel adózzon a magyar kálvinizmus is. A professzor szerette, segítette és sokféleképpen támogatta a magyar ösztöndíjasokat a Stipendium Bernardinum elnökeként. Tudása egyre alázatosabbá tette. A debreceni Gróf Tisza István Egyetem díszdoktorai sorába fogadta. A magyar diákok főleg békeszerető, szeretetre méltó, harmonikus, együttműködésre kész egyéniségéért kedvelték. S azért, mivel előadásait áthatotta teológiai felfogásának tiszta kálvini szelleme a szigorú református irányzat hitvallójaként. E puritán egyéniség tevékenyen részt vett az egyházi élet irányításában gyülekezete presbitereként is. Alapos egyházzogi és egyháztörténeti tájékozottság, bölcs körültekintés jellemezte.¹¹⁷

Halála évében készséggel fogadta a Stipendium Bernardinum curatoraként Antal Gézát, a Dunántúli Református Egyházkerület püspökét hollandiai körútján.¹¹⁸ A magyarok iránti készségét és szíves jóindulatát jelzi, hogy közvetlenül is, levélben is megkereshették egyházunk vezetői közbenjárását kérve. Ezt tette Kállay Kálmán is, aki Gál Endre ösztöndíja ügyét egyengette a Leeuwen és Visscher professzoroknak írt levelében. Kállay kérésének megfelelően Gál Endre az 1923/1924 és az 1924/1925 iskolai évet Utrechtben tölthette.¹¹⁹

Lelkészcsalád gyermekeként van Leeuwen 1888-tól Utrechtben tanult teológiát és 1893-ban kandidátusi, majd 1891-ben doktori címet kapott. Hervormde lelkész Avereestben, Alkmaarban. 1908-ban választották meg az utrecht egyetem újszövetségi tanszékére, ahol írásmagyarázatot és hittudományi enciklopédiát tanított. Doktori dolgozata a Római levél zsidó hátterét elemzi. Gyülekezeti szolgálata folyamán megismerkedett Kuyper tanításaival és elfordult az etikus teológiától a kálvini református teológia irányába. Tanszékfoglaló előadásában „Az irodalom és a Szentírás” az Újszövetségről, mint organikus egységről, Isten kijelentésének részéről beszélt. Előadása református hitvallóként jellemezte. Gyakorlati lelkészi tevékenységével sem hagyott fel, gyakran prédikált. Professzorként hetenként privát szemináriumán évekig Kálvin Institutioját tanulmányozták. Hangsúlyozta a hit erejét és jelentőségét Kálvin fő művében. Publikációi között megtalálhatók Máté és Márk evangéliuma, valamint a Római, Efézusi, Kolossé, Filemon és 1Timótheus levél magyarázatai. Prédikáció sorozataiban megfigyelhetők jó lelkigondozói adottságai. Évekig vezető tisztséget viselt a Hervormde Bondban. Társadalmi és szociális érdekeltsége egyértelmű a „Szegények és gazdagok” /1919/, „A munkás megbecsülése” /1924/ című munkáiban. 1919-től volt tagja a „Voetius Diákszövetség”-nek.¹²⁰

¹¹⁶ Vö. Th. C. Vriezen: Theodorus Herman Obbink. In: BLGNP Deel II. Verlag Kok Kampen, 1983. 345-349.; ANKH 109.

¹¹⁷ Németh János: Dr. J.A.C. van Leeuwen /1870-1930/. DuPL 1930. 176.

¹¹⁸ DuPL 1930. 47.

¹¹⁹ Kállay Kálmán levele Tóth Endrének. Bloewendaal, 1923. május 8. TtREK R. 4299.; Forró Imre: Névlista a Bernardiner Utrechtben 1911-1948 között tanult diákjairól. Kenderes, 1961. május 19. TtREK R. 4298.5.1.

¹²⁰ B.J. Wiegeraad: Jacobus Adrianus Cornelis van Leeuwen. In: BLGNP Deel IV. Verlag Kok Kampen, 1996. Kézirat. 1-3.; ANKH 110.

Arie NOORDTZIJ /1871 - 1944/

A. Noordtzij hivatalos vendége volt a második Holland-Magyar Konferenciának Budapesten 1924. májusában. T. Hoekstra és H. Bouwman kampeni professzorok és a J.K. Kok holland könyvkiadó küldöttei társaságában érkezett a magyar fővárosba. A konferencia a lelki egység megteremtését és az elvi megalapozást tűzte ki céljául. Előadását a konferencián Sebestyén Jenő tolmácsolta.¹²¹

A. Noordtzij sémi nyelvészetet tanult Leidenben, a „lö” héber előljárószóból doktorált 1896-ban. Ebben az évben a kampeni teológia hallgatója, a teológia gimnáziumának tanára lett, majd lektora 1903-1912. Az utrechti egyetem tanszékére 1912-ben választották meg, ahol 1936-ig töltötte be tisztét az Izraeli istentisztelet története, Izraeli nyelvészet és ószövetségi írásmagyarázat professzoraként.

A sémi nyelvek iránti vonzalmat édesapjától örökölte, s már teológusként hébert, hollandot, franciát, az ósatyák történetét és a keresztyén vallás rendszerét tanította a gimnazistáknak. 1903-tól részt vett az ószövetség tanításában a teológián is, s egyre többet vett át édesapja munkájából, szövegkritikát és archeológiát adott elő a teológiai hallgatóknak. Székfoglaló értekezését Isten Ótestamentumban adott kinyilatkoztatásáról és az ókori életéről tartotta. Részletezte Izrael és a környezetében élő népek gondolkodásmódja közti hasonlóságokat és különbségeket. Az 1924-ben megjelent „Isten Igéje és az évszázadok bizonyágtétele” című munkáját 1936-ban harmadszor adták ki. Kortársai és művei szerint is rendkívüli kortörténeti ismeretekkel rendelkezett. Exegetálta az alábbi könyveket: Zsoltárok, Ezékiel, Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Levitikus, Numeri. 1933-ban tagja lett a holland bibliafordító bizottságnak. 1925-1927 között rektorságot viselt. „Vezetése alatt csak egy személy írt disszertációt 1933-ban, Pap István László.”¹²² Noordtzij nem volt lekipásztor, de szerették, mint igehirdetőt. Szoros kapcsolatban állt a Gereformeerde Kerkkel. Szívégye volt a keresztyén oktatás, évekig elnöke volt a Gereformeerde Iskolaszövetségnek és a Societas Studiosorum Reformatorumnak.¹²³

Anneus Marinus BROUWER /1875 - 1948/

A pápai főiskola jubileuma alkalmából a református lelkésznék országos konferenciáján Pápan tartott előadás A.M. Brouwer a pápai teológiai akadémia tiszteletbeli tanaraként. A főiskola kérésének megfelelően a hervormde egyházzól szólt, a nők helyzetéről, a református egyház történetéről, nem hallgatva el a különböző irányzatok viszálykodásait sem. Részletesen foglalkozott azzal is, hogyan vesznek részt a lelkésznék az egyházi életben.¹²⁴

Lelkészcsalád gyermekeként Utrechtben folytatott A.M. Brouwer egyetemi tanulmányokat, ahol teológiából doktorált 1905-ben. Hervormde prédikátor Haamstedeben, Meppelben, majd 1910-1921. a rotterdami, ezt követően az oegstgeesti Holland Missziói Iskola rektora, majd tanár a Hervormde Kerk egyetemén Utrechtben 1921-1946.

¹²¹ Rác Lajos: Sebestyén Jenő, a szerkesztő és publicista. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. 119.

¹²² C. Houtman: Arie Noordtzij. In: BLGNP Deel III. Verlag Kok Kampen, 1988. 283.

¹²³ Vö. C. Houtman i.m. 282-284.; ANKH 109.

¹²⁴ A. M. Brouwer: A holland református egyház életéről. Fordította: Tóth Endre. DuPL 1932. 34.

A. M. Brouwer J.J.P. Valetón professzortól kapta disszertációja témáját: „Chantepie de la Saussaye teológiája”. Ebben részletesen ábrázolja a XIX. századi teológiai etika hátterét. Diákjainak készített az „Egyháztörténet táblázatokban” először 1920-ban, majd 1925-ben kiadott jegyzetét. A Holland Missziói Iskola rektoraként vett részt az edinburghi Világkonferencián, ahol őt bízták meg a misszió szekció vezetésével. Előadásaiban és írásaiban is hangsúlyozta, hogy a missziói munka mindig önálló gyülekezeten alapszik. 1921-ben egy kombinált tanszékre hívták meg Utrechtbe, hogy bibliai hittant, az ősatyák és a misszió történetét tanítsa. Mindhárom területen otthonosan mozgott, mégis legfontosabbnak tartotta az egyház jelenlegi kérdéseinek az Újszövetség alapján történő megoldását. Publikációit gyakorlati haszonnal forgatták teológiailag képzetlen olvasói is. 1920-ban Obbink kérésére kezdett az Újszövetség fordításához. Munkája 1927-ben jelent meg.

Brouwer etikus teológiát folytatott, a gyülekezet építésére vonatkozóan ezt tartotta gyümölcsözőnek. Minden erejével a Hervormde Kerk újjászervezésén fáradozott. Egyháza zsinata elfogadta a gyülekezetépítési szekcióval készített „Egy új kormányzás alapja” /1933/ című munkáját. A szerény, barátságos ember vitáiban nem ritkán éles hangnemet használt. Az „Írás és egyházjog” /1939/ címet viselő műve hű összefoglalása annak a témának, amely életében és munkásságában központi helyet foglalt el.¹²⁵

2.3.5. Tóth Endre Utrechtben

Tóth Endre közvetlen utrecht elődje a pápai főiskoláról a Pozsony megyei Rétén 1895. március 19-én született Galambos Zoltán, aki az 1920/1921. iskolai évet bernardistaként töltötte Hollandiában és 1921. október és november hónapokban együtt lakott Tóth Endrével, átsegítve a beilleszkedési nehézségeken az ugyancsak bernardista, szamoszegi születésű /1882. november 12./ Filep Gusztávval, aki Galamboshoz hasonlóan két iskolai félévet töltött a híres holland városban.¹²⁶

Antal Géza kedves diákját ezekkel a gondolatokkal segítette és bátorította Utrechtbe való megérkezése után: „Tudatosan és jól használja fel az időt, amit ott fog tölteni. A szükség a legnagyobb magiszter. Járjon a gyermekistentiszteletekre is. A gyermekek nyelvvel lehet haladni felfelé. Ne annyira a társaságot kedvelje, mint inkább a tisztán beszélő professzorokat. Második félévtől válasszon feltétlenül egy tudománykört, melyiket jobban szereti, mint a többit. A tudás nyitja az érdeklődés... A tanári kart újabb szétesés fenyegeti, Miklós Ödön lelkészi állásra készül, a második félévben már egyháztörténész tanár nélkül leszünk. Félő, hogy a szükség elkerget mindannyiunkat, akik megmaradtunk, azokat is megbénítják az anyagiak. Jöjjenek majd,...hogy a romok felett építsenek. Tanuljon, hogy egészséges fejjel és gazdag szívvel térhessen haza.”¹²⁷

A korabeli körülményekre a Soproni Evangélikus Egyházközség leányegyesületének szeretetvendégségén így emlékezett vissza Tóth Endre: „Itthon akkor, 1921-ben a legkétségbeejtőbb helyzetben éltünk mi, a magyar középosztály gyermekei s az utrecht tanulmányi ösztöndíj - mely akkori pénzértékben egy magyar teológiai professzor fizetésének tízszeresét jelentette, -

¹²⁵ Vö. A. de Groot: Anneus Marinus Brouwer. In: BLGNP Deel IV. Verlag Kok Kampen, 1996. Kézirat. 1-6.; ANKH 111.

¹²⁶ Vö. Forró Imre: A Bernardiner holland ösztöndíjas magyar diákokról 1911-1961. Kenderes 1961. Kézirat. 1. TtREK R. 4298.5.1.

¹²⁷ Antal Géza levele Tóth Endrének. Pápa, 1921. november 21. Kézirat. DREL 21.g.

fényes ragyogással csábított, jólétet és nyugalmat ígért. És nem tagadom, örömmel indultam egy debreceni kollegával, Budapestről, hajón Bécs felé. Könnyű szívvel indultunk. Fialatok voltunk, duzzadt bennünk az élet, a látni és tanulni vágyás.”¹²⁸ Csánky Benjáminnal a Sopron körül folyó csatározások miatt nem mehettek vonattal Budapestről. Hajóútjukon boldogan haladtak a dévényi hegyig, ahol a derékba tört Árpád szobor látványa keserőséggel és szomorúsággal töltötte el őket. A hazáját és népét szerető fiatal ember írja: „Beszélhetünk itthon nagyon sokat arról, hogy mit nekem haza, mit Magyarország! Csábíthat bennünket idegen, boldog népek ragyogása...De mégis, mikor a határon átsiklunk, ha csak egy csepp szikrája él még bennünk az emberi érzésnek, - óh akkor érezzük, hogy lehet az az ország tán szegény és koldus, tán mostoha és kegyetlen hozzánk, de ez mégis csak a mienk és akkor érezzük, mennyire igaza van a Szózat költőjének: ‘A nagy világon e kívül nincsen számodra hely...’.”¹²⁹

Az „Egy hollandi emlék” című előadásában, melyből csak egy töredék maradt meg, így emlékezik Tóth Endre: „Hej, nagy dolog volt az, mikor a világháború után a lezüllött magyar életnívó után a hollandi életbe belejutottam. Itthon nélkülözés, csaknem nyomorúság s odakint - jólét, csaknem gondtalanság.”¹³⁰ Távolodva hazájától nyitott szívvel készült arra, hogy új otthona lesz s az idegen földön testvérekre, barátokra talál. Így tudósítja erről barátait, ismerőseit: „Várakozásokkal eltelve érkeztem Utrechtbe az elmúlt év szeptemberének utolsó napján. A sok rendkívüli látnivaló, aztán a három napos utazás meglehetősen kimerített bennünket. Este teljesen kifáradva tértem szállásomra az utrechti keresztyén ‘Népház’-ba. Egy szálloda ez, amelynek előcsarnokában hatalmas arany betűkkel áll: ‘Krisztus szerelme kényszerít bennünket!’.”¹³¹

A Stipendium Bernardinum segítségével két diák társával kezdte meg tanulmányait Tóth Endre Utrechtben az 1921/1922. tanévben.

Zsemlye Lajos Bucson született 1895. január 30-án. Budapesti teológiai tanulmányai után a baseli Theologisches Alumneum növendéke volt az 1920/1921. iskolai évben. Ez után négy szemesztert töltött bernardistaként Hollandiában. Okleveles segédlelkészként ő végezte Vancsó Erzsike koporsója mellett a temetési szolgálatot az utrechti temetőben.¹³² Később Dunántúlon, Hetényben lett lelkipásztor.¹³³

Csánky Benjámin Tiszafüreden született 1897. december 14-én. Debrecenben tanult teológiát, majd 1921 szeptember végétől három iskolai évet töltött az utrechti egyetemen. 1925-ben feleségül vette Hermine Tielkemeyert, kenderesi lelkész lett, majd Hollandiában telepedett le.

¹²⁸ Tóth Endre: Hollandiai emlék. Előadás a soproni evangélikus egyház leányegyesületének szeretetvendégségén. 1931. Kézirat. 1. TtREK R. 4326.

¹²⁹ Uo. 1.

¹³⁰ Tóth Endre: Egy hollandi emlék. Pápa, 1938. 1. Kézirat. TtREK R. 4298.9.36.b.

¹³¹ Tóth Endre: Utrechti harangok. KCs 1923. március 11. 2.

¹³² Tóth Endre: Magyar temetés Hollandiában. KCs 1922. június 25. 4.; Tóth Endre: Hollandi emlék. I.m. 6.

¹³³ A Baseli Theologisches Alumneum magyar növendékei 1894 és 1944 között. In: Nagy Barna levele Tóth Endrének. Sárospatak, 1944. június 15. Nagy Barna levelében közli a Bertalan Imre által az Alumneum anyakönyvéből kimásolt 112 nevet az ott nyilvántartott adatokkal. E névsorban az 54. Zsemlye Lajos. Kézirat. TtREK R. 4298.9.47.d.

Tóth Endre így emlékezik a diáktársaival töltött időszakra: „Magyar diákok hárman voltunk Utrechtben. Az ország többi egyetemén még néhányan. De rajtuk kívül még más magyarok is éltek ott. Természetesen minden egyéb dolgunk és egyéb célunk mellett minden erőnkkel kutattuk, hogy kiket találhatnánk ott kint magyarokat...”¹³⁴ Csánkyval csaknem két évig lakott együtt Tóth Endre. Zárkózott természetű társát - aki lelki válságai idején is bizonyos cinizmussal beszélt szenvedéseiről, - így jellemezte: „Egyszer, midőn valami jegyzetre volt szükségem, előkerestem a füzetét, melyben filozófiai jegyzeteit írta össze. Lapozgattam benne, s egyik lapon az utóbbi napok jegyzetei közt e szavakat olvastam: ‘Édes jó Istenem, segíts meg engem!’ - Eltettem a füzetet, a cinizmusba zárkózó lélek megnyílt előttem. Hosszú idő után ekkor kezdtem igazán megismerni.”¹³⁵ Csánky segítőkészsége, jelleme még jobban megismerhető egy 1923-ból való levélből, melyet Tóth Endre édesapjának írt. Közli, hogy átvette van Leeuwen professzortól Bandi kérésére az 50 forint viaticumot. Biciklijét nem tudta eladni, de valószínűleg megveszi Hegyi Sándor, Bandi utódja. Az Utrechtben maradt holmit Pestre küldi az október 16-i gyermekvonattal. A hegedűt külön ládába csomagolva novemberben küldi Pápára.¹³⁶

Az 1921/1922. iskolai évben pápai teológusként edinburghi ösztöndíjas Parais Árpád,¹³⁷ a baseli Alumneum magyar hallgatója a kenderesi születésű Gyülvész István.

Stipendisták az 1922/23. tanévben a pápai Tóth Kálmán Daytonban, Gáty Ferenc Edinburghban, Tóth Endre Utrechtben, a baseli Alumneumban pedig Nagy András Kolozsvárról. Pápai diákok voltak az Alumneum ösztöndíjasai 1923/24-ben Csizmadia Dániel, aki később esztergomi lelkész lett és 1924/25-ben Lengyel András, aki Bárcán lett lelképásztor.¹³⁸

Utrechtben az 1923/1924. tanévben három magyar diák tanult. Csánky Benjámint, Hegyi Sándort és Gál Endre. Utóbbi a pápai teológia küldötte, Rinyaszentkirályon, Somogy megyében született 1899. július 22-én. 1924. október 29-én kelt levelében közli Tóth Endrével, hogy Hegyi doktorálni készül dogmatikából, Obbink és Cramer professzorok üdvözlik és Visscher professzor közelesen Magyarországra látogat.¹³⁹ Hegyi Sándor nagykőrösi vallástanárként működött. Akkor minden nagykőrösi református gimnazista SDG-s volt. 1938-tól 1948. április 1-én bekövetkezett haláláig Rác Lajos vele együtt dolgozott.¹⁴⁰ Hegyi az SDG egyik alapítója, egy ideig elnöke, majd főtitkára volt. A Református Diákmozgalom, amely 1925 februárjától az SDG megszüntetéséig létezett, Hegyi Sándor szerkesztésében jelent meg 1927

¹³⁴ Tóth Endre: Hollandiai emlék 1-2.; Vö. Aart de Groot levele Pótor Imrének. Zeist, 1995. október 13. A levél a címzett birtokában.

¹³⁵ Tóth Endre: Hollandiai emlék. Diákvilág 1925/1926. 6. sz. 11.

¹³⁶ Csánky Benjámint levele Tóth Lajosnak. Utrecht, 1923. október 15. DREL 21.g.

¹³⁷ Hörsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: Tovább...Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 176. Parais Árpádon kívül Edinburghban 1843-1986 között Pápáról csak néhányan tanultak: Fancsik János 1880/81., Csizmadia Lajos 1883/84., Pongrácz József 1906/07., 1907/08., Varga Gyula 1929/30., és Pongrácz Magda 1946/47. tanévben.

¹³⁸ A Baseli Theologisches Alumneum magyar növendékei 1894 és 1944 között. I.m. 3.

¹³⁹ Gál Endre levele Tóth Endrének. Utrecht, 1924. október 29. Kézirat. TtREK R. 4300.

¹⁴⁰ In: Rác Lajos levele Pótor Imrének. Nagykőrös, 1996. szeptember 24. A levél a címzett birtokában van. Rác Lajos két művében is megemlékezett Hegyi Sándorról: Fejezetek a nagykőrösi egyházközség történetéből. Nagykőrös, 1988. és Az új Nagykőrösi Athenas. 1. kötet. Nagykőrös, 1994.

októberétől 1929 júniusáig. Hegyi munkatársa volt a Kálvinista Szemlének is.¹⁴¹ „Kemény, erős jellem volt. Bátor szókimondó feletteseivel szemben is. Világtávlatokban gondolkodott.”¹⁴² A Ráday Kollégiumban emléktábla hirdeti: „1921. július 11-én a balatonkiliti konferencián a hazai négy református teológia 30 hallgatója Sebestyén Jenő professzor indítására Csontos Béla, Hegyi Sándor, Komáromy János, Töltéssy Zoltán budapesti teológusok kezdeményezésére megalapította a Soli Deo Gloria Szövetséget. Szolgálatuk anyaszentegyházunkat építette. 2Tim 2,3. Állították a hozzátartozók és a Szövetség tagjai 1991-ben.”¹⁴³

Tóth Endre a Singel partján lakott. Édesapja 1922-ben küldött levele szerinti lakcíme: „Van der Duijn-straat 1.”¹⁴⁴ Kállay Kálmán levélcímzése alapján pedig: „Der Heer van der Linden Wolvenstraat 18 of 16.”¹⁴⁵ Házigazdái „szigorú reformátusok” voltak. Ez egyéniségének különös veretet adott. A háziak nemcsak a magyar teológusok előtt nyitották meg otthonukat, de befogadták a külmiszióban fáradozókat is.¹⁴⁶

Az utrecht-i egyetem rector magnificentus az 1921/1922. iskolai évben A.C. van Leeuwen. A hittudományi szakon 80 hallgatót regisztráltak, köztük 17 fő az első évfolyamra iratkozott be.¹⁴⁷

Mindhárom magyar diák felvételt nyert az 1921/22. évben a **Voetius Egyesület**be. Ezt néhány teológiai hallgató alapította 1899-ben azzal az elhatározással és igénnyel, hogy a teológiát szigorúan református szempontból tanulmányozzák. Aart de Groot professzor közlése szerint ez az utrecht-i teológiai hallgatók legnagyobb egyesülete. „1899 óta tagjai magukra nézve kötelező érvényűnek ismerik el tanulmányaik folyamán a Holland Református Egyház hitvallási alapelveit, a Confessio Belgicát, a Heidelbergi Kátét és a Dordrecht-i Kánonokat. Később lelkészként is a „Dipoot Voetius” tagjai maradhatnak. Ezek alapján Tóth Endre bizonyára van Leeuwen és Visscher professzorokhoz csatlakozott, hiszen mind a kettő szigorú református teológus volt.”¹⁴⁸ Az egyesület tagjai oklevelet kaptak és hétágú ezüst csillagot viseltek. A többre igyekvő teológusok alkották e szigorúan kálvini alapelvek szerint működött tudományos diákkört, hogy alaposan megismerjék a kálvinizmus időt álló értékeit.

Gisbert Voetiust /1588-1676/ „holland pópának” is nevezték. Ő volt a kálvinista skolasztikusok vezére, a holland precízizmus, egy individuálisan mély kegyességet sürgető irányzat megalapítója. Az egész egyházi közösség megújítását munkálta. Mozgalma a Cocceius követőivel és a cartesianusokkal szemben folytatott harcok közepette erősödött meg. Követői többsége a népegyházban maradt a világias egyháztagok által szorongatott kisebbségként. Élő kegyességükkel és lelki mélységükkel kovászként hatottak a holland pietisták korukban. A református egyházban a pietizmus Kálvin aszketikus törvény szerinti életideálja és az angol puritanizmus bizonyos hatásai nyomán keletkezett.¹⁴⁹

¹⁴¹ Rác Lajos: Hegyi Sándor az SDG egyik alapítója. RE 1982. 185-187.

¹⁴² In: Rác Lajos levele Pótor Imrének. Nagykőrös, 1996. október 16. Levél a címzett birtokában.

¹⁴³ Az SDG emléktábla szövege a Budapesti Ráday Kollégiumban.

¹⁴⁴ Tóth Lajos levele Tóth Endrének. Pápa, 1922. május 1. DREL 21.g.

¹⁴⁵ Kállay Kálmán levele Tóth Endrének. Bloewendaal, 1923. május 2. TtREK R. 4299.

¹⁴⁶ Tóth Endre: Hollandiai emlék. I.m. 11.

¹⁴⁷ ANKH 110.

¹⁴⁸ Aart de Groot levele Pótor Imrének. Zeist, 1995. október 13. A levél a címzett tulajdonában van.

¹⁴⁹ Karl Heussi: Kompendium der Kirchengeschichte. J.C.B. Mohr /Paul Siebeck/ Tübingen, 1979. 15. kiadás. 395k.

G. Voetius a XVII. században Utrechtben tanult magyar diákok nagy pártfogója volt. 19 diákunk disszertációját vagy disputációját vette fel a „Disputationes selectae” c. művébe. A magyarok iránti rokonszenvét úgy is kimutatta, hogy pénzzel látott el közülük többeket a róla elnevezett „Voetiaansche beurs”-ból. Néhányukkal „fenntartotta összeköttetését hazájukba tértük után is. Ez utóbbiak közé tartozik elsősorban Komáromi Csipkés György, aki mint ismeretes, 1650-53 közötti időben tanult Utrechtben s ki igen nagy sikerrel nyerte el a doktori címet 1653. február 7-én, mint ezt Voetius is feljegyezte ‘Politika ecclesiastica’ című munkájában.”¹⁵⁰

Tóth Endre utrechti működését döntő módon meghatározta kedves tanárával és mentorával, Antal Gézával való kapcsolata. „Ő segítette ki Hollandiába, mivel tehetségesnek tartotta és úgy irányította, hogy belőle legyen majd a pápai teológián az egyháztörténet professzora.”¹⁵¹ Antal Géza pártfogásába vette a szorgalmas fiatal embert, bevonta a maga munkájába és megkedveltette vele az egyháztörténelmet. Így emlékszik erre Tóth Endre egyik 1931-ben készült írásában: „Mikor tíz évvel ezelőtt Hollandiában tanultam, több ízben volt szerencsém dr. Antal Gézával, a holland tudóssal együtt lenni. Évtizedes holland tudományos irodalmi múlt állt akkor már a kipróbált, lelkes és szorgalmas tudós mögött.”¹⁵² Látta Tóth Endre történelmi érdeklődését és bevezette a történelmi kutatás műhelymunkájába. „A holland források lelőhelyeit, a kutatás módszerét jól ismerve, pontosan tájékoztatta tanítványát, hogy hol, mit keressen. Azzal a hármassal küldte ki Utrechtbe, hogy tudását külföldön gyarapítsa, gyenge egészségét a holland ételeken és levegőn megerősítve felkészüljön a pápai teológiai tanárságra, végül küldője számára kutassa a magyar-holland kapcsolatok hollandiai levéltári és könyvtári forrásait.”¹⁵³

A fiatal diák megismerte Hollandia két nagy levéltárát, a hágait és a rotterdami. Látta mesterét dolgozni, amint fontos történelmi anyagokat kutatott és másolt a holland kultuszminiszter megbízásából, miközben egy nagy holland történelmi publikáció egyik részének összeállításán fáradozott. A Birodalmi Levéltárban voltak a bécsi követjelentések 1670 óta. Ezeket a jelentéseket tanulmányozta, feldolgozta, majd publikálta Antal Géza. Így emlékezik a rotterdami levéltárban bűvárkodó mesterére: „Láttam őt hatalmas iratcsomagok közt dolgozni. Hogy micsoda munka levéltárban dolgozni, csak az tudja elképzelni, aki valaha is próbálta azt. Az elképzelheti, micsoda óriási feladat volt a magyar teológiai tanárra, a bécsi követjelentéseket holland, német, francia, angol és olasz nyelvű iratcsomagait végigtanulmányozni, azokból holland nyelvű kivonatokat készíteni. És milyen lelkesen, mennyi szorgalommal dolgozott. A hivatalos munka mellett volt ideje - akarta, hogy legyen - még arra is, hogy a jelentések bőséges magyar vonatkozásait még külön is kijegyezze és azokból - több ezer oldalnyi - másolatot készítsen.”¹⁵⁴

Rotterdamban 1922 tavaszán találkozott Tóth Endre professzorával, aki egyházi és diplomáciai küldetésben volt és a Rotterdamsche Kring titkáraként működött. Ennek a

¹⁵⁰ Tóth Endre: Komáromi Csipkés György és Voetius. DuPL 1923. 74.

¹⁵¹ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlése Tóth Endréről. Debrecen, 1995. február 3. Pótor Imre tulajdonában. Kézirat. 7.

¹⁵² Tóth Endre: Dr. Antal Géza - a holland történettudós. DuPL 1931. 92.

¹⁵³ Csohány János: A tanúságtevő történetíró - Dr Tóth Endre professzora emlékezünk - . RE 1989. 149.

¹⁵⁴ Tóth Endre: Dr. Antal Géza - a holland történettudós. I.m. 92.

szervezetnek az épületében volt Antal Géza lakása.¹⁵⁵ A hálás tanítvány így ábrázolja tanárával való találkozását: „Sétára hívott a rotterdami fasorok alá. És akkor hallottam beszélni lelkesen, csillogó szemmel a tudományos és történelmi bűvárkodás gyönyöreiről. Úgy beszélt velem ő, a nagy tekintélyű tudós férfi - a szerény diákkal, mint idősebb testvér az ifjabbal. - Soh'sem felejttem el azt az órát!”¹⁵⁶

Antal Géza nemcsak dolgozni, dolgoztatni is tudott. Kutatót, tudóst nevelt tanítványából. Vele ellenőriztette a Staten Generael naplójából a követi jelentéseket és megbízásából írta ki Tóth Endre az összes holland egyetemen tanult magyarok dissertatioiból, disputatioiból a carmina congratulatoria, a magyarok üdvözlő verseiből magyar, holland, német, latin, görög, héber és arab nyelveken. E versek kultúrtörténeti szempontból is értékesek. Antal Géza hagyatékában összes többi kéziratával együtt ezek is pápai nagykönyvtárba kerültek.¹⁵⁷

Az egyetemen és levéltárakon belüli munkáin túl Tóth Endre tevékenyen részt vett a hollandiai közéletben. Cikkeiben és előadásaiban hűséges ábrázolója a Hollandiában élő magyarokkal kapcsolatos eseményeknek.

A gyermeküdvöltetésnek tanúja és segítője is volt. A már jelzett soproni szeretetvendégségen tartott előadásában szólt a hosszú kocsisorokból álló, száznál is több vonatról, melyek a vézna, sápadt magyar gyermekeket vitték Hollandiába. A vonatok végállomása az utrechti teherpályaudvar volt, ahol a nevelőszülők várták az apró magyarokat, nem ritkán a holland nagykövettel, aztán báró Vredenburggal, a gyermekakció melegszívű vezetőjével és feleségével, meg van Nes fiatal tanárral, aki a „magyarkák” ügyéért magyarul is megtanult. Ő vitte tovább a gyerekeket a tenger partján lakó nevelőszülőkhöz, az egyszerű halászberekhez. „A befutó vonat ablakaiban gyermekfejek. Sápadt, vézna arcocskák. Szegényes, vékony ruhában, a hosszú utazás után fázós, megriadt szemekkel tekintenek ki a peronra, hol kendőt lenget, meleg 'dag' kiáltásokat hallat a várakozó publikum. Majd jön a vonatparancsnok, dr. Neugebauer főorvos úr, ki legalább százszor megtette az utat Magyarország és Hollandia között...”¹⁵⁸ A fehér ruhás, zöld fejkendő gyermekvédő liga-hölgyek vezetésével adták át a gyermekeket nevelőszüleiknek. Volt köztük gyáros is és szegény munkás is. Ras úr Utrechtben az utóbbiak közé tartozott, aki buzgó templomjáró volt családjával. Tenyerükön hordozták a maguk kis magyarját, egy újpesti gyári munkás 8-9 éves kisfiát.

Az utrechti ösztöndíjas teológusok segítségét a gyülekezet tagjai főleg a kicsinyek beilleszkedési gondjai miatt vették igénybe. Tóth Endre ily módon lett a Ras család vasárnapi vendége több hónapon át. Többször kellett „diplomáciai bonyodalmakat” megoldania a gyermekek és a nevelő-szülők között. Volt aki nem akart szót fogadni, nem akart enni, nem akart tanulni, kigúnyolta az öreg nevelőszülőket s volt akit haza kellett küldeni. A Comite vezetőjénél jártak el olyan „szülők” kéréssel, akiknek más vitte el a „gyermekét”. Szolgálataikkal a bernardisták hidat képeztek Hollandiában a segítségre szorult gyermekek és hazájuk között, de éppen ennek nyomán ismerték meg jobban a holland családok belső életét is, s támogatókra találtak bennük megterhelő munkájuk közben, távol kedves szeretteiktől.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Tóth Endre: Egy hollandi emlék. Kézirat. TtREK R. 4298.9.36.b.

¹⁵⁶ Tóth Endre: Dr. Antal Géza - a holland történettudós. I.m. 92.

¹⁵⁷ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. május 19. Kézirat. TtREK R. 4300.

¹⁵⁸ Tóth Endre: Hollandiai emlék. I.m. 4.

¹⁵⁹ Uo. 5.

Több magyar is lakott Utrechtben. Telcs Ede szobrászművész egy ötvösműhelyben mintázott ékszereket, plaketteket. Sok derűs, kellemes órát töltöttek a bernardisták családja körében. Brunyánszky szücsmester a legelőkelőbb maisonoknak dolgozott. Sokszor meglátogatták, aki ezt szívesen vette. Felesége a sok halszagú étel után kiváló magyar ételekkel vendégelte meg Tóth Endréeket. Legjobb magyar ismerősük Entz Géza egyetemi tanár volt, az utrechti egyetem állattani intézetének adjunktusa, az egykori tihanyi halbiológiai intézet igazgatója. A tudós perfekt német és holland nyelvtudással rendelkezett. Mentora volt a fiataloknak, tanította, oktatta, olykor 30-40 km-es sétára is elvitte őket.¹⁶⁰

Az embert próbáló és szomorú epizódok közül egy magyar temetésről értesítette Tóth Endre a Keresztyén Család 1922. június 25-i számának olvasóit. A budapesti Vancsó Erzsike betegen érkezett kedves, jóságos emberek közé. Már nem segíthetett rajta a tengeri levegő, nevelő szülei szerető gondoskodása... De Kleyn holland orvos felesége a magyar teológusokat kérte a temetési szolgálat elvégzésére. „Mikor letették Vancsó Erzsike koporsóját az utrechti temető nyitott sírgödörébe, magyarul hangzott fel mellette a szent ige: ‘Én vagyok a feltámadás és az élet, aki én bennem hisz, ha meghal is él’. Kevés számú, bús arcú magyarok állották körül szomorú sírját s midőn az Úri ima szavai magyarul felhangzottak: ‘Legyen meg a Te akaratod’ - hangtalan sírás, zokogás kísérte az ima szavait fel az eget Urához, az életnek és halálnak szabados Istenéhez.”¹⁶¹

A holland református egyház jelenét nemcsak megismerte Tóth Endre, de számos írásában ismertette is. Az egyházi életről és a teológiai irodalomról készített munkája szerint senki sem nevezi magát a Hervormde Kerkben reformátusnak, aki nem teljesen Kálvin tanítása alapján áll. Ez a történeti egyház több mint 3.000.000 taggal. A teljes református egyház körülbelül 4 millió tagot tart nyilván. Tan tekintetében az évszázados ellentétek megmaradtak. A konfesszionalisták a Szentírás mellett főképpen a hitvallást tartják szem előtt. A Gereformeerde Kerk fő törekvése a dorchrechtli zsinat tanbeli megállapításához való szigorú ragaszkodás. Az ethisták csoportjában a tan helyét inkább az erkölcsi élet tölti be, a liberálisok vagy modernek tagadják Jézus istenségét és a dogmákkal nem sokat törődnek. Minden egyházközségről közismert, hogy milyen irányzathoz tartoznak a hívei. A nemzeti református egyház mellett körülbelül fél millió tagot számlál a Kuyper hatására létrejött, általában szigorú református egyháznak nevezett „Gereformeerde Kerk in Nederland”. „Jóval kisebb a „Keresztyén Református Egyház”, melyre szörszálhasogató dogmatizmus jellemző. Az „Independens Református Egyházak”-ba több, egymástól különálló csoport tartozik. Dogmatikailag ortodoxok ugyan, ám liturgikus helyiségekben szélsőséges és vég nélküli prédikációkat tartanak. Az egyházi élet tarkaságában legélénkebb és legtisztább a szigorú református egyház.¹⁶²

Elmarasztalja az egyházi közgondolkozást Tóth Endre az eladott templomról szóló írásában. Az egykori utrechti református templomot egyszerűen eladták a katolikusoknak, mivel a református egyháznak nem volt szüksége rá. Elismeréssel és örömmel fedezte fel, s így ábrázolta bizonyos „durva hajósok” istentiszteletét: „A ‘Singel’ partján laktam. A körcsatornán jókora hajók jöttek be a városba. Egy vasárnap ott vesztegelt egy hajó a kert tövében.

¹⁶⁰ Uo. 2k.

¹⁶¹ Tóth Endre: Magyar temetés Hollandiában. KCs 1922. június 25. 4.; Vö. Tóth Endre: Hollandiai emlék. I.m. 6.

¹⁶² Tóth Endre: A holland egyház élete és teológiai irodalma. Pápa, 1923. június 22. Kézirat. 8-12. TtREK R. 4300.; Vö. A.M. Brouwer: A holland református egyház életéről. Ford.: Tóth Endre. DuPL 1932. 34.

Pihent a munka. S a földézetten néhány ember Bibliát olvasott, énekelt: ‘A Sionnak hegyén...’ S mikor hallottam az éneket, az jutott eszembe, hogy mégis kár volt eladni azt a templomot.”¹⁶³

A gazdag teológiai irodalmat is jól ismerte Tóth Endre. Az ortodoxok főleg Kuyper és Bavinck műveiből táplálkoznak. A többiek példaképe Oosterzee és Opzoomer. Főleg hittani kérdésekkel foglalkoznak. Vezető vallástörténészeik: Tiele és Chantepie de la Saussaye, nagy filozófusaik pedig Visscher és Borlant.¹⁶⁴

A keresztyén nevelés és oktatás követendő példáit is jól megfigyelte tanulmányi útja folyamán a legtöbb ösztöndíjas. Mivel kevés keresztyén iskola működött Hollandiában, a hitoktatást szinte kivétel nélkül mindenütt a lelkészek végezték a templom melletti tanácsteremben. Vallásoktatásra a növendékek általában 18. életévük betöltéséig járnak.¹⁶⁵ A konfirmáció városokban 18, a falvakban 13-15 éves korban kezdődik, s hetenként egy-két órán át tart 8, de néhol 10-15 esztendőn keresztül. A káté oktatás folyamán, azaz a katechizáción megismerik a növendékek a teljes Bibliát: a próféták írásait, Jézus Krisztus tanításait az evangéliumokból és az apostoli leveleket, az egyház hitvallását, hittételeit, a keresztyén élet erkölcsi szabályait, az egyházalkotmányt, az egyháztagok jogait és kötelezettségeit. „Mikor aztán 20-22 éves korukban arra kerül sor, hogy számot adjanak az ifjak vallásukról s belépjenek az egyháztagok sorába, már kész fiatalemberek s felnőtt nagy lányok lesznek, akik öntudatosan, igazi ismerettel és hittel tehetik le a hitvallást, lesznek egyháztagok és élnek az úrvacsorával.”¹⁶⁶ Az ünnepélyes konfirmációi vizsgára rendszerint a húsvét előtti két vasárnap egyikén kerül sor. Tóth Endre jelzett utrecht-i cikkében ábrázolja a teljes konfirmációi liturgiát, hangsúlyozva írásában a presbiterek szerepét, valamint a konfirmandusok személyes bizonyágtételének jelentőségét, akik a gyülekezet közösségével együtt negyedévenként úrvacsoráznak. A fiatalok is tevékenyen részt vesznek az egyházi közéletben az ifjúsági és leány egyesületekben.

Utrechtben a szigorú református egyháznak négy ifjúsági egyesülete működött. Hetenként kétszer tartottak összejevetelt. Bibliát olvastak, valaki bizonyágot tett a kijelölt bibliai szakasz alapján, más pedig egy vallásos témáról tartott felolvasást, majd ennek megvitatására került sor. Tóth Endre közelebbről is megismerte az egyik egyesületet, miután belépett tagjai sorába. A 15-20 éves ifjak között voltak diákok, kereskedők, iparosok és földműves fiatalok. Összejevetelük mindig jegyzőkönyv olvasással kezdődött. Az elhangzó bizonyágtételekből nyilvánvalóvá vált a beszélő bibliai jártassága s a bizonyos hit Isten mindenhatóságában és bölcsességében.¹⁶⁷

A Holland Keresztyén Diákszövetség hardenbrocki házában vendégeskedett Tóth Endre 1922. májusában a szövetség időközi konferenciáján Mr. Buskes titkár meghívására. Ezen főleg teológusok vettek részt csaknem valamennyi protestáns felekezetből.¹⁶⁸ Amilyen lelki és szellemi feltöltődéssel járt e közösségben való részvétele, olyan kiábrándító tényekkel szembesült Tóth Endre az egyik egyházi nagygyűlésről haza vezető útja folyamán. A vasúti fülkében szomszédjával beszélgetve elmondta, hogy magyar és református vallású. Mire az

¹⁶³ Tóth Endre: Hollandiai emlékek. Diákvilág 1925/26. 6. sz. 12.

¹⁶⁴ Tóth Endre: A holland egyház élete és teológiai irodalma. I.m. 12.

¹⁶⁵ Uo. 12.

¹⁶⁶ Tóth Endre: A konfirmáció Hollandiában. KCs 1922. május 21. 6-7.

¹⁶⁷ Tóth Endre: Ifjúsági egyesületek Hollandiában. KCs 1923. március 25. 3.

¹⁶⁸ Tóth Endre: Hollandiai emlékek. I.m. 11.

illető társaival együtt a magyar reformátusok létszámát fájdalmasan alacsonyra taksálta. A fiatal teológus nem értette, hogyan lehetséges az, hogy Hollandiában elfeledkeztek arról vagy nem tartják számon megfelelő módon, milyen sok református van Magyarországon?¹⁶⁹

A holland-magyar kapcsolatok ápolásában nagyon jelentős szerepe volt Antal Gézánénak, aki írásaival, főleg nagy költőink művei fordításával, de előadásaival is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy széles körben megismerjék kulturális értékeinket. Erről az asszonyról több írásában is említést tesz Tóth Endre hollandiai tanulmányútján, illetőleg ösztöndíjas idejére való visszaemlékezéseiben. Opzoomer Adélt Tóth Endre kisdíák korában ismerte meg Pápán. K.V. Opzoomer egyetemi tanár lánya 188-ban ment férjhez a tőle 8 évvel fiatalabb Antal Gézához. Házasságuk évében költöztek Utrechtből Pápara. Egy fiúgyermekük született. Szülés után a professzorné megbénult, attól kezdve kerekesszékekben élt. Környezete nagyon szerette. Egyik 1938-ban tartott előadása bevezetőjében közölte Tóth Endre: „Egyetlen emléket akarok most feleleveníteni, amelyik hollandus is és amellezt ízig-vérig magyar is. Fájdalmas, de mégis felemelő, hogy miként lett Opzoomer Adelből, a hollandok híres íróójából magyar asszony, aki a háború után a magyar nyomorúságból a holland jólétbe már csak testi s lassacskán szellemi nyomorúságba jutott.”¹⁷⁰ Antal Gézáné 30 évig tartózkodott Pápán, aztán elment megpihenni és meghalni Hollandiába. 1922 tavaszán találkozott vele Tóth Endre a Rotterdamsche Kring épületében. Akkorra már mozogni is alig tudott, de szelleme még friss volt és udvariasan, megnyerő módon társalgott a fiatal teológussal.

Opzoomer Adélt három bernardista, Vásárhelyi Boldizsár, Nagy Zsigmond és Antal Géza tanították magyarra. „Hatásukra fordította le az ‘Ember tragédiája’-t hollandra, s írt tanulmányt Aranyról, fordított Petőfi verseket. Írt egy magyar tárgyú drámát is ‘Szécsi Mária’ címmel.¹⁷¹ Írói álneve - A.S.C. Wallis - egész Hollandiában közismert. Magyar tárgyú művei - Madách, Petőfi-fordítása és Madáchról készített tanulmánya - mellett szinte hétről-hétre jelentek meg cikkei jelentős magyar személyekről. Hozzá hasonlóan kulturális értékeink hollandiai ismertetői közül jelentős személyiség H.A.C. Beets asszony - aki Mikszáth-fordításaival -, és van Schaick asszony, - aki a magyarokról tartott felolvasásaival lett nevezetes hazájában.¹⁷²

Két magyar költőnk születésének hollandiai centenáriumi ünnepségei is szorosban kapcsolódnak A.S.C. Wallis nevéhez. A Nieuwe Rotterdamsche Courant 1923. január 5.-én kiadott száma közölt tudósítást arról, hogy a hollandiai magyarok Hágában gyülekeztek össze 1922. december 31-én, hogy megünnepeljék Petőfi Sándor születésének 100. évfordulóját. Antal Géza tartott emlékbeszédet, s ebben Petőfit, mint a szabadság és szerelem költőjét állította hallgatósága elé. Az újság irodalmi mellékletében pedig a hollandok egyik leghíresebb költője két közleményben ismertette Petőfi életét és költészetét. „A népéért rajongó, de hibáit kíméletlenül ostorozó költőt, de főként mint a szerelem dalnokát állítja őt olvasói elé /A.S.C. Wallis/, költészete legremekőbb darabjainak holland nyelven való ismertetésével, szerelmi dalainak bemutatásával. Ezzel némi fogalmat nyújt egy idegen nép lakóinak arról az utolérhetetlen nyelvi gazdagságról, színpompáról s a versformák mesteri kezeléséről, melyet Petőfi alkotásaiban van alkalmunk megcsodálni.”¹⁷³ Ugyancsak a költő fordításában adták elő

¹⁶⁹ Csohány János közlése a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójánál Budapesten a Ráday Kollégiumban 1993. szeptember 1-én.

¹⁷⁰ Tóth Endre: Egy hollandi emlék. 1938. Kézirat. TtREK R. 4298.9.36.b.

¹⁷¹ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. június 8. Kézirat. TtREK R. 4300.

¹⁷² A. Eakhof: Hongarije. Overdruk uit Gedankboek van het Alge-meen Nederlandsch Verbond /1898-1923/. 151-171. Könyvism. DuPL 1925. 108.

¹⁷³ Tóth Endre: Petőfi Hollandiában. DuPL 1923. 6.

Petőfi költeményeit a Holland Irodalmi Társaság leideni ülésén, ahol Antal Géza tartott felolvasást nagy költőnkéről 1923. május 4-én.¹⁷⁴

A Madách centenáriumi évében két hosszú cikket is közöl a *Nieuwe Rotterdamsche Courant* április 14-én és 21-én irodalmi mellékleteiben A.S.C. Wallis tollából. Az író részletesen ábrázolja Madách Imre életét s főképpen azokat a motívumokat, melyek az „Ember tragédiája” megírására ösztönözték. „Ismerteti létrejöttét, a hatást, melyet megjelenése kiváltott, valamint az egész drámát felvonultatja az olvasó szemei előtt.”¹⁷⁵ Madách drámáját 1923-ban ismételten kiadták az író fordításában, ezzel is áldozva a tragédia költője emlékének.

Már ösztöndíjasként, de később is érdekelte Tóth Endrét Hollandia és a hollandokkal kapcsolatos magyarok története. E témakörből való írásai lényegében első egyháztörténeti munkái. Újságcikkeiben előadásaiban hálás elkötelezettséggel vall közös történelmi múltunkról, főképpen azokról a korszakokról, melyekben a hollandokat és magyarokat összekapcsoló református jelleg került előtérbe. „Érdeklődéssel tekintünk afelé a protestantizmus felé, mely már évszázadok óta dicsőségesen emelkedés útját futja, míg a mienk még oly soká a szenvedés útjain haladott. S ma ott egy virágzó, békés élet, itt egy összetört, meggyötört élet áll s a holland rokonszenv ismét felénk fordul, hogy szóval és tettel segítsen rajtunk, hogy ismét emelkedő utat válasszon nálunk is a haladó vallásos buzgóság s az anyagi erők hiánya miatt pangó egyházi irodalmi élet.”¹⁷⁶ A holland protestánsok, de az egész Orániai ház iránti ragaszkodást ábrázolja Tóth Endre a Református Élet hasábjain megjelent cikkében. A hollandok a spanyol uralom miatt nyomorúság és elnyomatás idején kapták Istentől az Orániakat. A legsötétebb, legnehezebb időben vállalt sorsközösséget Orániai Vilmos e leigázott néppel. „Ekkor született meg a holland népben az uralkodóház iránti rajongó szeretet. A história pedig csak igazolta ezt a szövetséget. És csodálatos, hogy a gazdasági fellendülés idején is, de még inkább a szomorú napokban újból és újabb fénnel elevenedik meg ez a ragaszkodás.”¹⁷⁷

A holland protestantizmus történetéről áttekinthető képet rajzol Tóth Endre egy 1923-ban elmondott előadásában. A protestáns egyházak koronként ismétlődő pártharcok eredményeiként is jellemezhetők. Hollandia az elsők között csatlakozott a reformációhoz, ezért már 1521-ben rendeletet adott ki a császár az eretnokség elnyomására. Üldözés, vérpad napirenden volt ebben az időben a reformátussá lett hívek seregében. 1562-ben fogadták el a Helvét Hitvallásnál szigorúbb *Confessio Belgicat*. A rendek 1566-ban kötött titkos szövetsége 500 fős küldöttsége „lator Margit”, a kegyetlen zsarnok eltávolítását követelte a császártól. Ő Alba herceget küldte Hollandiába 18.000 fegyverrel, akik rettenetes erővel támadtak a református egyház híveire. Alb herceg nevéhez fűződik a 80 éves németalföldi vallásháború, mely folyamán a harcmezőn kívül 18.000 ember vesztette életét börtönben vagy vérpadon. A holland rendek 1576-ban kötötték meg a genti szerződést, majd Orániai Vilmos vezetésével a 7 északi tartomány Utrechtben unióra lépett és 1581-ben kinyilvánította Spanyolországtól és a császártól való függetlenségét. Az unió az egyházi ügyek intézését az egyes tartományokra bízta. 1609-ben a spanyolok elismerték a 7 északi tartomány függetlenségi nyilatkozatát. Az egyház megerősödve került ki a világi hatalmassággal az ellenreformáció idején folytatott küzdelemből, de ettől kezdve belső bajok és pártharcok jellemezték.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Tóth Endre: Holland lapokból. DuPL 1923. 89.

¹⁷⁵ Uo. 89.

¹⁷⁶ Tóth Endre: A holland egyházi élet és theologiai irodalom. I.m. 1.

¹⁷⁷ Tóth Endre: A holland nép és az Orániai ház öröme. Református Élet. 1938. 64.

¹⁷⁸ Tóth Endre: A holland egyházi élet és theologiai irodalom. I.m. 2-3.

3. EGYHÁZUNK SZOLGÁLATÁBAN

„Eddigi munkámmal Isten segítségével törekedtem művelni a történettudományt s a jövőendő nemzedék nevelését. Mostani többre biztatásom nagy elkötelezést jelent számomra. Minden örömmel folytatni s fokozni kívánom ezt a munkát s bízom Isten segítségével, hogy magyar népünk s református egyházunk szolgálatára erőt fog adni.”

/Tóth Endre/

3.1. Hitoktató Kaposváron

Tóth Endre egész életében népéért, egyházáért tevékenykedett. Mivel egészségi állapota miatt nem vehette igénybe a Stipendium Bernardinum által biztosított harmadik tanulmányi évet, családjához viszonylag közel, Kaposváron alkalmazta püspöke egyházi szolgálatban. A Dunántúli Protestáns Lap 1923. szeptember 16. számának híryanagában olvasható: „Dizséri Sándor kaposvári hitoktató Baranyában lelkésznek választatván meg, Püspök úr Kaposvárra hitoktatónak Tóth Endre segédlelkészt nevezte ki.”¹⁷⁹ Tóth Endre önéletrajzában sem jelöli meg pontosan hitoktatói tevékenysége kezdetét, mindössze annyit közöl, hogy „1923. szeptemberében mint önálló hitoktató nyertem alkalmazást Kaposvárott, s e minőségben egy tanévet töltöttem.”¹⁸⁰

A gyülekezetben önként vállalta és végezte azokat a feladatokat, amiket a már idős helybeli lelképásztor, Csertán Márton nehezen viselt. Másrészt mivel Tóth Endre másféle kegyesség neveltje volt, a belmisszió lelkülete hatotta át minden tevékenységét. „A dunántúli reformátuság java része szórványban élt. Annak hitbeli melegségre, a Szentírás és református múltunk ismeretére, értékeinek becslésére volt szüksége, hogy megmaradjon reformátusnak.”¹⁸¹ Dizséri hitoktató elődként Kistótfaluból küldött levelében két folyóiratot ajánl Tóth Endre figyelmébe. Egyrészt a „Csendes Perceket”, melyet nagyon szeretnek a kaposi bibliaolvasók. Több példányban rendelte meg Kaposvárra saját címére Dizséri a gyülekezet tagjainak s kérte, hogy Tóth Endre a befolyt pénzt küldje a kiadó hivatalnak. Majd arra buzdítja az új hitoktatót, hogy pártolja az „Erő” című nagyon jó diákorgánumot. Közli utódjával: „Írtam a kiadónak, hogy minden diák ügyében téged keressen fel s lehet, hogy sok postád lesz hamarosan...Kis növendékeimnek szerető üdvözetemet küldöm, s kérem, hogy nagyon szeressék ezután is a hittant és a mostani kedves hitoktató bácsit.”¹⁸² Érdeklődik, nem árt-e Endre barátjának a „nagy” város pora s üdvözli ismerőseit, kiváltképpen a polgári leányiskolásokat.

Pár év távlatából így gondol Tóth Endre szeretett gyülekezetére: „Láttam azt a csodát, amidőn az Isten avatkozik bele egy gyülekezetnek az életébe, amidőn Isten állít segítő erőket a sivársággal és kietlenséggel már-már a kimerültség küszködő lelképásztor mellé, igen, én

¹⁷⁹ DuPL 1923. szeptember. 16. 147.

¹⁸⁰ Tóth Endre életrajza. Kézirat. 3. DREL 21.g.

¹⁸¹ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. In: Tovább...Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapján. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 134.

¹⁸² Dizséri Sándor levele Tóth Endrének. Kistótfalu, 1923. október 13. DREL 21.g.

láttam a Szent Léleknek lebegését a kaposvári gyülekezet felett.”¹⁸³ Tanúja volt annak, hogy egyre jobban megtelik a templom, fokozódik az érdeklődés a gyülekezet anyagi és lelki ügyei iránt az egyházközség minden rétegében. Így emlékezik kaposvári éveire: „Megtapasztaltam a Szélnak a leheletét, amely engem is ellenállhatatlanul sodrába ejtett és vitt előre az Úr szolgálatának útján!”¹⁸⁴ A fiatal lelki munkás vesződések, aggódások, keserőségek között is láthatta Isten beavatkozását gyülekezete életébe.

Tóth Endre szinte az iskola padjaiból került a diáknevelő munkába. Heti 32 hittanórája volt, ám a gyülekezet lelkipásztora Dizséri alkalmazása előtt lelkészi munkája mellett 41 órát tartott. 1926-ban már három pásztor vállán volt az a teher, amit korábban egy lelkésznek kellett hordoznia. Reménységgel és aggódással tartottak gyülekezeti belmissziói napot. Czegléd Sándor győri esperes és Vass Vince teológiai tanár ihletett ajakkal hirdették az igét és a templom végéből elrekesztett szűk tanácsteremben szomjas, hevülő lélekkel hallgatta a kis gyülekezet az egyházi munka prófétáinak bölcs útmutatását. A Leánykörben a belmisszió kezdetén szorgalmas Márták dolgoztak, később szép számmal kerültek ki Máriák is onnan. A Biblia-kör, Nőegylet is sok áldás kiinduló pontja volt a Lorántffy Zsuzsanna Egyesülettel együtt, ahol korábban hiányzott az imádság és a bibliamagyarázat, ám Isten Lelke munkája és engedelmes szolgálói tevékenysége nyomán elképzelhetetlen volt Kaposváron olyan templomi estély, amikor nem hangzott ima és nem olvasták Isten Igéjét. Többször tartott igehirdetést is Tóth Endre a templom szószékén és készséges munkatársa volt Csertán Márton lelkipásztornak a gyülekezeti püspöklátogatás idején is, amikor Németh István és Ravasz László más egyházi előkelőségekkel együtt a kaposvári templomban tartotta a Belsősomogyi Református Egyesület évi közgyűlését.

Jó alapot vetett Tóth Endre későbbi tevékenységének az 1923/1924. iskolai év, mivel hitoktatóként meggyőződhetett arról, milyen próbatételek elé állítják a növendékek a lelki értékeket tanítót. Nemcsak tanított, nevelt is, s a gyülekezetben aktív munkát folytatott Isten Lelke vezetésével ifjak és felnőttek között. Hasznosnak bizonyult tehát a katechétaként és fiatal belmissziósként Kaposváron töltött esztendő. Erre enged következtetni évtizedeken át folytatott egyházi, pedagógusi tevékenysége.

3.2. Levéltáros

Tóth Endre kiváló képességeire nem csupán hitoktatói, gyülekezeti forgolódása nyomán figyeltek fel, de már teológiai tanulmányai idején is értékelték, megbecsülték, feladatokat bízta rá. „Még pápai teológus korában történt, hogy a Komáromból átmenekített levéltár rendezését Németh István az ifjú történész-jelöltre bízta, amit ő - később is bizonyított - rendszerező képességével kiválóan oldott meg.”¹⁸⁵ Ugyancsak másod éves teológusként azzal bízta meg püspöke, hogy a Pápara menekített püspöki hivatal adminisztrációját szedje rendbe.¹⁸⁶ Elismerésre méltó munkát végzett a lelkészjelölt, amit később még tekintélyesebb, felelősségteljesebb feladatokkal honoráltak.

¹⁸³ Tóth Endre: Kaposvári emlékeim. Kaposvári Református Lap. 1926. október hó. 2.

¹⁸⁴ Uo. 2.

¹⁸⁵ Kövy Zsolt: Tóth Endre emlékezete /1899-1970/. Kézirat. 1. Előadásként elhangzott a pápai református templomban 1989. december 10-én. Köszönetemet fejezem ki Kövy Zsolt ny. gyűjteményi igazgató úrnak, hogy értékes munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸⁶ Csohány János: Dr. Tóth Endre /1899-1970/. RE 1971. 51.

Hollandiai tanulmányútról haza térve kiváló eredménnyel tette le Tóth Endre első lelkész-képesítő vizsgáit, s kaposvári ténykedése után 1924. szeptember 4-én a 19 második lelkész-képesítő közlő ötven vizsgáztak vele együtt jeles eredménnyel.¹⁸⁷ Az Igazgatótanács szeptember 28-i ülésén Czegléd Sándor professzor és Darányi Kálmán főgondnok elnöklété alatt, Antal Géza - akit szeptember 19-én Czegléd Sándor ellenében 695:58 szavazati aránnyal választottak püspökké a kerületben a második fordulóban és Balogh Jenő egyházkerületi főgondnok jelenlétében a teológiai egyháztörténeti tanszékre ideiglenesen Tóth Endrét nevezte ki „lector”-i minőségben. Az új püspöknek ez volt az egyik első, a teológia életét a jövőre vonatkozóan is meghatározó intézkedése. A fiatal óraadó nem okozott csalódást feletteseinek. Stúdiumokat írt diákjainak és kutatási eredményeit cikkekben, de önálló munkákban is közölte. Ezek közvetlenül a gyülekezetek hitéletét, református hitvallástudatuk erősítését szolgálták.

Antal Géza már püspöki ténykedése kezdetén szorgalmazta a kerületi levéltár újbóli rendezését. Előbb Pongrácz József, majd 1925-től Kelemen Zsigmond nyugalmazott lelkipásztor látott hozzá a Komáromból áthozott, az 1876-1919 közötti időszak kerületi irattári anyaga rendbetételéhez. Mivel Antal Géza 1917-ben pápai lelkész lett, a püspöki székhely is Pápra került. „Ezzel a levéltáros személyében is változás állt be, mert az egyházkerületi szabályrendelet szerint a püspöki titkár egyben az egyházkerület levéltárosa is, akinek kötelessége az iratok rendezése és rendben tartása. Így, amikor a püspöki hivatal és a levéltár egy helyre került 1917-ben, Fazekas Mihály püspöki titkár vette át a levéltári teendők ellátását is.”¹⁸⁸ Ám a szabályrendelet nem terjedt ki a történeti értékű iratok rendezésére, ezért az egyházkerület 1927. szeptember 25-i közgyűlésén a „kerület levéltára régi anyagának elrendezésével és átkutatásával dr. Tóth Endre teológiai tanárt bízta meg, az egyházmegyéket pedig felhívta véleményadásra, hogy nem tartanak-e helyesnek levéltáraikat a kerületi levéltárban egyesítve összpontosítani?”¹⁸⁹

A kerületi közgyűlés 42/1927. számú jegyzőkönyvi határozatának megfelelően Tóth Endre jelentést tett az 1929. szeptember 10-i közgyűlésen addig végzett munkájáról. Eszerint: „a levéltár anyagának behatóbb áttekintése után arról győződtem meg, hogy időnként a levéltár egyes rendezői, illetve a kerületi levéltárnokok nem egyöntetűen, egymás munkáját folytatva, illetve kiegészítve végezték a rendezést, hanem újra más és más szempontok szerint jártak el. E tény megállapítása arra indított, hogy alaposan utána nézzek a régebbi levéltárosok működésének és rendezői munkájuk módszerének, egyszóval megismerkedtem az egyházkerületi levéltár történetével.”¹⁹⁰

Az egyházkerületi közgyűlés 42/1927. számú határozatával¹⁹¹ felhívta az egyházmegyéket, hogy rendezzék levéltáraikat és tegyék hozzáférhetővé a kutatás számára, „s amennyiben ezt

¹⁸⁷ DuPL 1924. 111. Jelesen vizsgáztak: Csizmadia Dániel, Gáty Ferenc, Horváth Lajos, Parais Árpád és Tóth Endre. A lelkész-képesítő bizottság tagjai voltak Antal Géza püspök-helyettes elnöklétével Czegléd Sándor, Kiss János, Medgyasszay Vince.

¹⁸⁸ Kövy Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár. In: A Pápai Református Gyűjtemény. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1987. 83-84.

¹⁸⁹ DuPL 1927. 172.

¹⁹⁰ Tóth Endre: Jelentés a Dunántúli Egyházkerületi Levéltárról a Dunántúli Egyházkerületi közgyűlés előtt 1929. szeptember 10-én. Kézirat. 1. TtREK R. 4301.10.

¹⁹¹ Vö. az 1927. szeptember 25-i egyházkerületi közgyűlésre készített püspöki jelentés 14-15. lapját is.

megtenni nem tudják, levéltárunk régebbi anyagát helyezték el a kerületi levéltárban.”¹⁹² Ezt követően indult meg újból a levéltár rendezése. A régebbi anyagot évek szerint csoportosították, a pápai egyházmegye levéltárát 1927-ben, a tatai egyházmegyét pedig 1929-ben helyezték el az egyházkerület levéltárában. Jakab Áron a pápai egyházmegye esperese 1929. július 3-án kelt levelében írja Tóth Endrének: „Nagytiszteletű Doktor Tanár Úr! Egyházmegyém nevében tisztelettel köszönöm kegyességét, mellyel egyházmegyei irattárunkat pártfogásába veszi s elhelyezéséről ideiglenesen gondoskodni kegyesen méltóztatott.”¹⁹³ A Dunántúli Protestáns Lap közlése szerint a drégelypalánki, mezőföldi és tatai egyházmegyék is kimondták, hogy a levéltárunkban levő régebbi anyagot megőrzés végett az egyházkerületi levéltárban helyezik el.¹⁹⁴ E három közül azonban csak a tatai egyházmegye beküldött anyagát regisztrálhatták.¹⁹⁵ Az ókollégiumban levő helyiségek szűknek és alkalmatlannak bizonyultak a levéltári anyag tárolására. Ezért Antal Géza saját költségén 1934-ben levéltári épületet építtetett az új kollégium udvarán. A levéltár egész anyaga az ókollégiumból ide került. Itt helyezték el Antal Géza magánlevelezését is. A rendezés munkáját tehát az új épületben folytatták, mely a levéltáros 1939-ből való közlése szerint „egy raktár helyiségből és egy kis dolgozószobából áll. Kutatás számára, ha nehézségekkel kell is küzdenie a kutatónak, hozzáférhető.”¹⁹⁶

A második világháború utolsó évében a pápai kollégium hadikórház lett. 1945 nyarán a könyvtárat három nap alatt ki kellett üríteni, „a levéltárban az állványok elpusztultak, az iratok széthullottak, az anyag legalább 30%-os veszteséget szenvedett. Ezt a siralmas romhalmazt kellett elszállítani hamarosan a könyvtár kiürítése után az ókollégium épületébe, korábbi sorsa tanúhelyére.”¹⁹⁷ A levéltár anyaga 1947-ben került vissza régi helyére. Ebben az évben választották Tóth Endrét Debrecenben egyetemi tanárrá, aki leköszönt levéltárosi tisztségéről, s előbb Pataky László kercaszomori lelképásztort, majd 1951. októberében Trócsányi Dezső teológiai tanárt választották utódjává.

Tóth Endre húsz évig tartó levéltárosi működéséről, elvégzett munkájáról, terveiről két kézirat s egy nyomtatásban megmaradt írása vallanak. A hat oldal terjedelmű, az 1929. évi szeptember 10-i közgyűlésre készített kéziratból kitűnik, hogy legelőször a levéltár anyagát egyházmegyék szerint csoportosították, majd Tóth Ferenc a kronológiai elrendezés mellett döntött. Ám később a tárgyi beosztást alkalmazták, azaz a kerületi jegyzőkönyvek, iktató könyvek tételszámai szerint rendezték az anyag egy részét. Mivel Tóth Endrétől az 1927. szeptember 25-i közgyűlés a levéltár régi anyagának elrendezését kérte, így a levéltáros az időrendi, mint legcélszerűbb rendezést választotta. Az 1676-1875 közötti időszakból való iratokat keletkezésük szerint, évenként csomóba kötötte össze, s kívánatosnak tartotta, hogy a főjegyzői, igazgató, gazdasági tanácsok iratait a beküldött tatai és pápai egyházmegyei tekintélyes mennyiségű irattárak anyagával együtt rendezze, hogy azok áttekinthetők és használhatók legyenek. A levéltárban levő kéziratok nagyobb részét is előkészítette katalógizálásra. Mivel a kerületi levéltárba helyezték el az egyházkerületi jegyzőkönyveket és a kerület iskoláinak értesítőit is, fontosnak tartotta Tóth Endre, hogy ezekből teljes sorozatokat

¹⁹² Tóth Endre: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Levéltári Közlemények. Budapest, 1938.; Különlenyomat. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939. 16.

¹⁹³ Jakab Áron esperes levele Tóth Endrének. Nagypirit, 1929. július 3. TtREK R. 4299.

¹⁹⁴ DuPL 1928. 194.

¹⁹⁵ Tóth Endre: Az egyházkerületi levéltár rövid története. Kézirat. /1934/. 2. TtREK R. 4298.9.38.b

¹⁹⁶ Tóth Endre: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Budapest, 1938. 17.

¹⁹⁷ Kövy Zsolt: i.m. 85.

állítsanak össze az egyházmegyei levéltárakból pótolva. Kérte a kerületi közgyűlés közbenjárását, hogy minden egyházmegyei jegyzőkönyvet juttassanak el hiánytalanul a kerületnek azok az egyházmegyéék is, amelyek nem akarják elhelyezni anyagukat a kerületi levéltárban. Jelentésében teendői között tartotta nyilván a fiatal levéltáros az 1814-868 közti időszak egyházkerületi jegyzőkönyvei tartalom-mutatóinak elkészítését, mivel ezek hiánya roppant fáradságossá teszi a kutatást.¹⁹⁸

Közölte Tóth Endre, hogy a kerület 140/1928. számú határozata értelmében vezetésével levéltári kutatásokat végeztek, hogy külön kötetben tehessék közzé a főiskola történetével foglalkozó levéltári anyagot. A 730 írott oldalból Nyírő Károly főiskolai szenior 177 oldalt, Farkas S. szenior 23 oldalt és ő maga 530 oldalt másolt, s felmérése szerint 1930 tavaszára 1500-2.000 írott oldalt is összegyűjthetnének két-három rendszeres másoló beállításával, hogy a főiskola jubileumára megközelítőleg teljes gyűjtemény álljon a kutatók rendelkezésére.

1934-ben a levéltár anyagának az ókollégiumból az új kollégium udvarán épített levéltárba való elhelyezése előtt Tóth Endre elkészítette az egyházkerületi levéltár rövid történetét. A két oldal terjedelmű kézirat az 1765 -1934 közti időszakot öleli fel. A levéltár működésében kiemelkedő fontosságú évszámokhoz tartozó eseményeket egy-két sorban kommentálja.¹⁹⁹

A „Levéltári Közlemények” különnyomataként adták ki Tóth Endre: „A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára” című munkáját Budapesten 1938-ban.²⁰⁰ A szerző oknyomozó módszerrel, lépésről-lépésre keresi, kutatja a kerületi levéltár kialakulásának, sokféle hanyattatásának történetét. Pontos levéltári jelzetekkel hivatkozik az egyes eseményekre. Emléket állít Torkos Jakabnak, Tóth Ferencnek, Mórocza Dánielnek, Nagy Mihálynak, Szekeres Mihálynak, Németh Istvánnak, Pongrácz Józsefnek, akik a legtöbbet tették a kerületi levéltárért a múlt és a jövő iránti köteles érzésből. A szerző műve utolsó részében 51 tételes levéltári katalógust sorol fel, melyből „az 1-27. tételei főként az egyházkerület és a főiskola levéltári állományának rövid leírását tartalmazzák. A 28-51. tételekben pedig legnagyobb részben a legrégebbi protokollum- és okleveles anyagot, köztük a levéltár jelentős értékű darabjait írja le a szerző.”²⁰¹

A két háború közti időszakban főképpen a pápai főiskola professzorai kutattak a kerületi levéltárban. Itt Tóth Endrének nemcsak egyik munkahelye volt, de fő kutatási bázisa is, ahol számos maradandó értékű alkotásához talált anyagot Dunántúl egyik legjelentősebb egyháztörténészeként.

¹⁹⁸ Tóth Endre: Jelentés a Dunántúli Egyházkerületi Levéltárról a Dunántúli Egyházkerületi közgyűlés előtt 1929. szeptember 10-én. Kézirat. TtREK R. 4301.10.4.

¹⁹⁹ Tóth Endre: Az egyházkerületi levéltár rövid története 1765-1934. Kézirat. 1-2. Pápa, 1934. TtREK R. 4298.9.38.b.

²⁰⁰ Tóth Endre: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Levéltári Közlemények. Bp., 1938.; Különlenyomat. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939. 1-20.

²⁰¹ Kövy Zsolt: i.m. 84.

3.3. Közegyházi tevékenysége

3.3.1. Misszió

3.3.1.1. A diákmisszióban

Már diákként élénken részt vett Tóth Endre a keresztyén diákmozgalmakban, megragadta lelkét a belmisszió. Később tanárként hivatalból ismerte a különböző korábbi és a korabeli kegyességi irányzatokat. Ha a Szentírás mérlegén is megálló építő keresztyén példákat talált s azokat elfogadhatónak ítélte, élt velük. A Szentírás felé forduló lelkület határozta meg személyes kegyességét és tudományos működését is.

A pápai teológián az 1910/11. tanévben heti külmissziós órát indítottak, amelyet előbb Fazekas Lajos, majd pedig Galambos Zoltán és Kis János teológusok vezettek. „A kis csoport meggyőződéssel vallotta, hogy a misszió az egyház elsőrendű feladatainak egyike és tudta, hogy a keresztyénség leghatalmasabb apológiája a modern ember előtt a missziók története.”²⁰² Foglalkoztak az indiai és kínai misszióval, John Mott „A világ evangelizálása ebben a nemzedékben” és Adolf Harnack „A keresztyénség terjedése az első három évezredben” című művekkel, s Szabó Aladár „Külmissziói Kalauz”-ával. Az aktuális híreket a Bázeli Misszió híryanagából gyűjtötték össze. Munkájuk nem csupán tanulásra korlátozódott, de adományaikkal segítették Kunst Irén külmissziói tevékenységét is.²⁰³

A **Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség** /továbbiakban: **MEKDSZ**/ keretében működött a csoport, melynek a Pápai Református Főiskola Értesítője szerint az 1907/08. tanévben 14 tagja volt, akik együtt utaztak Sopronba John Mott előadása meghallgatására. „A misszió csoport nagy bátorságot merített John. R. Mott /1909/ és Robert Wilder /1911/ látogatásából, de a Sárospatakról történt eltanácsolásuk után Pápara került teológusoktól is,”²⁰⁴ akik közül Nehézy Károly szervezte újjá a csoportot az 1913/14. iskolai évben.

A MEKDSZ 1905. április 15-én 26 résztvevővel tartotta első közgyűlését. Debrecenben Balogh Ferenc indítványozta, hogy „alakítson az ifjúság olyan diákszövetséget, mely a Szentírás és vallásos művek tanulmányozása útján az evangéliumi igazságokat az egyesekben meggyökereztetni, előbb magát teszi erőssé, aztán másokat. Tagja lehet a szövetségnek minden olyan egyesület, melynek tagjai épülés céljából tanulmányozzák a Szentírást s Megváltójukul fogadják el Jézus Krisztust.”²⁰⁵ Az első diákszövetségi gyűlést 1907-ben tartották Visegrádon, ahol a 250 résztvevő között jelen voltak a holland, lengyel és amerikai testvérmozgalmak képviselői is. Páparól 13 teológus érkezett az előadást is tartott Pongrácz József, valamint Vass Vince és Kállay Kálmán tanárok vezetésével.²⁰⁶ Debrecen, Sopron és Eperjes mellett Pápa is csatlakozott a szövetséghez, melynek elnöke Balogh Ferenc, titkára Forgács Gyula lett, utazó titkárának pedig Victor Jánost választották, aki közel két évtizedig hűségesen

²⁰² Anne-Marie Kool: Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom / 1756-1951 / I. kötet. Harmat. Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet. Bp., 1995. 234.

²⁰³ Értesítő 1911/12. Pápa, 1912. 53. és 1912/13. Pápa, 1913. 94.

²⁰⁴ Anne-Marie Kool i.m. 235.

²⁰⁵ Kiss Sándor: Ifjúsági mozgalmak a magyar református egyházban. Bp., 1941. 59k.

²⁰⁶ Tóth Endre: Beszámoló a MEKDSZ nyári konferenciájáról. Tahi, 1921. június 26 - július 3. DuPL 1921. 123.

irányította a mozgalom életét. Szerkesztésében 1909. decemberében adták ki Diákvilág címmel újságukat Pongrácz József gondozásában, akinek ösztönzésére az 1909/10. tanév elején tizenhárom bibliaolvasó kör alakult Pápán. Az alapszabályszerűen is szövetséggé alakult mozgalom pénztárosává is a pápai tanárt választották.²⁰⁷

A Dunántúli Protestáns Lap közlése szerint az 1911/12. tanév végén alakult pápai evangéliumi diákegyesületet Pongrácz József helyettes főiskolai tanár és Miklós Ödön I. éves teológus vezette.²⁰⁸ A MEKDSZ ötödik konferenciáját Eperjesen rendezték 1911. június 29 - július 5. Előadásokat tartottak Victor János, Takaró Géza, Forgács Gyula, Bárod Podmaniczky Pál, valamint Pongrácz József. A pápai tanár „Jézus és a diák lelki élete” című írását olvasta fel.²⁰⁹ A pápai teológia tanrendjében is jelentős helyet foglalt el a misszió. Az 1911/12. tanévben Csizmadia Lajos a gyakorlati teológia tanáraként bevezette a „Cura pastoralis és belmissziói bevezetés” tárgyat. „1913/14-ben a harmadik szemeszterben ezt két ‘belmissziói gyakorlatok’ órával bővítették, a negyedik szemeszterben pedig négy órával. A belmissziói gyakorlatokat Kis János oktatta. 1915/16-ban a negyedik évben ez két további órával bővült, mikor is „Cura Pastoralis” és a „Belmisszió elmélete” került oktatásra. Így egy héten összesen hat órát szántak a belmisszióra.”²¹⁰ 1914. október 26-án Victor János a MEKDSZ főtítkáráként tartott előadást Pápán, melyet a teológus ifjúság háromnegyed része nagy figyelemmel meg is hallgatott. A főiskolás diákmozgalomnak 1923-ban már 196 rendes tagja volt, 1944-ben 102, konferenciázó diákjai száma 300 körül mozgott. „Hatása és a szövetséget vezető személyek és a mozgalomból kinőtt szeniorok súlya, valamint az a jellegzetes szellemiség, ami kisugárzott belőle, valójában a statisztikai adatoknál jóval többet jelent... A MEKDSZ radikális keresztyénséget képviselt. Szemben állt minden álkegyességgel, és az élő, igaz hitet akarta a szívekben felébreszteni. A főiskolások kezébe visszaadta a Bibliát és megtanította őket imádkozni. Rájött, hogy a keresztyénségnek a személyes munka az eszköze és ezért lényeges a négy szemközti lelkigondozás. Eközben a szoros kapun való belépést sem engedte el tagjainak.”²¹¹ Fél évenként több napos konferenciát rendeztek télen Budapesten, nyáron Tahiban. Előadás-sorozatokat és szemináriumokat is tartottak. A „Diákvilág”-ot, majd az 1916-ban alapított „Erő” című lapot több ezer példányban küldték a harctéren katonáskodó diákoknak, de a hadikórházakba is.²¹² A korszak legtöbbet szereplő előadója volt Karácsony Sándor, a fáradhatatlanul kísérletező pedagógus, ötletes lapszerkesztő, népünk ébredését munkáló presbiter, akinek pezsgő szelleme mindig pezsgést támasztott, olykor vihart kavart. „A legfontosabb mégis az volt benne és ez gazdag személyiségének a kulcsa, hogy ő a professzor, a nagy tanító tanítvány is volt egyúttal, a Krisztus aláztos tanítványa.”²¹³

²⁰⁷ Uo. 61.

²⁰⁸ DuPL 1912. 332.

²⁰⁹ DuPL 1911. 337.

²¹⁰ Anne-Marie Kool i.m. 235.

²¹¹ Páll László: Ifjúsági mozgalmak. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Főszerkesztő Bartha Tibor és Makkai László. Bp., 1983. 452kk.

²¹² Bucsay Mihály: Belmisszió és egyháztársadalmi egyesületek. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Főszerkesztő Bartha Tibor és Makkai László. Bp., 1983. 234.

²¹³ Páll László i.m. 455.

A MEKDSZ ügyvezető titkára Major László 1925. november 5-én kelt levelében Tóth Endrét a pápai delegátus szenior osztálya vezetőjeként köszöntötte s azt kérte tőle, hogy „a korábban Szabadi Bélának szánt előadást tartsd meg képviselőtestületi ülésünk testvéri közösségének körében ‘A hűség jutalma’ címmel. A keresztyén munkás hűségéről és odaadásáról légy szíves előadásodat megtartani. A mai időkben különös szükségünk van bátorító szavakra, mikor annyi minden külső körülmény játszik közre, hogy szolgálatunkat az emberi gyarlóság megakadályozza.”²¹⁴

Teológusként több pápai és más főiskoláról érkezett diáktársa nevében is így fogalmazta meg Tóth Endre terveit és tapasztalatait a Tahiban 1921-ben rendezett konferenciáról: „Új életet kerestünk, új irányítást vártunk eddigi életünkre nézve ettől a konferenciától, amelyik képesé tegyen bennünket az élet nehéz harcainak megvívására s az élet egy közös középpont körül való koncentrálására! S ezt nemcsak kerestük, de meg is találtuk a diákgyűlésen... Jézust állították oda életünk célpontjává és irányítójává. Erős fogadalmat tettünk lelkünkben, hogy szívünk minden dobbanásával Krisztuséi leszünk és másokat is öhozzá vezetünk.”²¹⁵ A vezetők a reggelenkénti bibliatanulmányozás után a 8-10 főből álló csoportokban feleltek a Biblia alapján a fiatalok kérdéseire, mint például: „Mit ad Jézus az egyénnek?”, „Melyek a Mester jellemvonásai?”, „Hogyan maradhatunk a Mester kezében?”. A diákságot közletről érintő témákról tartottak előadásokat: „Magánügy vagy közügy-e a vallás?”, „Házasság - szabadszerelem”, „Nacionalizmus és nemzetköziség”, „Diáköntudat, diáktársadalom, diákkultúra”. Minden diáknak lehetősége volt hozzászólásra, véleménye kifejtésére. Az eszmecseréket sohasem zárták le végleges határozathozattal, így mindenkinek megmaradt a lehetősége arra, hogy magában szűrje le az eseményeket és úgy fogadja el azokat.

1926. június 24 - július 12. között négy gyűlés keretében foglalkozott a MEKDSZ a felsőoktatási intézmények, valamint a gimnáziumok felső osztályainak diákságával. A gyűlések közös témája a mai diákélet kritikája volt s a résztvevők az előadókkal együtt az evangéliumi életideál mértékét alkalmazták önmagukra. A hangsúlyt a diákság adatgyűjtő és önmagát kritizáló munkájára helyezték. „Esténként két nagy gondolattal foglalkozott a konferencia, egyrészt igyekezett megérteni Jézusnak Isten országáról szóló tanítását és egyházaink életében való érvényesülését. A másik nagy esti téma Krisztusnak értünk hozott áldozata és a mi vele szemben való magatartásunk volt, amely végeredményben a legnagyobb erővel indította el a jelenlevőket a szoros kapu átlépésére.”²¹⁶ A diákok öntudatosan várták a határozott keresztyén vezetést tanáraiktól s nevelőiktől, és készek voltak elfogadni a bibliai igazságokat úgy a maguk, mint iskolájuk életére is. Az előadás-sorozatokban a különböző embertípusok Jézus kezében történő átalakulását szemlélhették. Az aktív diákság öntudatos lélekkel vette át a diákok közti evangélizáció felelősségét, amit eddig jó részben a már végzett hallgatók végeztek.

A Dunántúli Protestáns Lap közölte Tóth Endrének a tahi-budapesti főiskolás gyűlésről szóló beszámolóját is. A június 30-án megkezdett konferenciára mintegy 200 diák gyűlt össze Tahiba, ám a mostoha időjárás szeszélye miatt július 2-től hat napon át Budapesten a Diákok Házában folytatták tanácskozásait. Minden előadást és megbeszélést „A magyar nép Isten népe!” téma köré csoportosítottak. A diákság kötelességévé tették, hogy életével, munkájával élő bizonyágtétellel legyen hitből fakadó meggyőződése. Ez az egyetlen lehetőség, amely

²¹⁴ Major László levele Tóth Endrének. Bp., 1925. november 5. DREL 21.g.

²¹⁵ Tóth Endre i.m. 123.

²¹⁶ DuPL 1926. 134.

megmentheti a halál országútját járó nemzetet! „A magyar diákság ezt a feladatot csak úgy tudja megoldani, ha mindenek előtt önmagát állítja oda ez eszme szolgálatába, ha először önmagáról tudja hittelt vallani: én az Istené vagyok! A személyes megtérés után jöhet csak a mások megtérítése, Istenhez vezetése. A ‘megváltás műhelyében’ a személyes megtérés, a nagy harcra való fegyverkezés, a lélek és élet felkészülése után belenézünk a családi és társadalmi problémákba.”²¹⁷ Megállapították, hogy a keresztyén ország lakossága életében sokféle pogány eszme érvényesül, s közösen igyekeztek megoldást találni arra a kérdésre, hogy milyen legyen a magyar keresztyén család és társadalom. A bibliakörökben a Szentírásból kapott ismeretetekkel, a Lélek erejével töltöttek fel, hogy a világban felelősséggel és hitvalló módon töltsék be küldetésüket.

Nem csupán a MEKDSZ-ben, de a **Soli Deo Gloria** /továbbiakban: **SDG**/ szövetségben is aktív szerepe volt Tóth Endrének. Ez a hitvallásos református diákmozgalom a budapesti teológián kapta a legerősebb indíttatásokat. Teológiailag Sebestyén Jenő s a Kálvinista Szemle baráti társasága, gyakorlati téren Kovács J. István és Enyedy Andor érzett legnagyobb felelősséget azért, hogy a magyar ifjúsági munka hitvallásos módon szolgálja az evangéliumi megújulást. Az egyetemes református diákmozgalom az általános diákevangelizáció és a szövetségi munka területén fejtette ki hatását. Az SDG megalakítására Siófokon került sor 1921-ben. A július 6-10. Balatonkilitin tartott konferencián 12 pápai, 15 debreceni, 9 sárospataki, 24 budapesti diák vett részt. Előadásokat tartottak többek között Töltéssy Zoltán, Incze Gábor, Szőke Imre és a Páparól érkezettek közül Tóth Endre. Előadása - „Lelkipásztori munka falun” - sajnos nem maradt meg kéziratban sem. A befejező áhítatot Töltéssy Zoltán vezette július 11-én a siófoki színházban. Az SDG alapítói itt fogadták meg, „hogy következetes keresztyén életet fognak élni s a magyar református diákságot megszervezik a kálvinizmus ideáljai számára.”²¹⁸ Az SDG országos szövetségének alapító okiratán Tóth Endre aláírása is megtalálható.²¹⁹

A középiskolai diákmunka egységes irányítására Ravasz László elnökletével 1927. január 17-én 15 fős bizottságot alapítottak a legjáratosabb és legmozgékonyabb vallástanárokból. Elnökké lic. Rácz Kálmánt, a pápai kollégium gimnáziuma vallástanárát, titkárrá Pap Gézárt választották. A nyugalomba vonult Rácz helyett 1931 után Budai Gergely töltötte be az elnöki tisztelet.²²⁰ A háborút követő korszakot a MEKDSZ-szel vívott küzdelem jellemezte, volt idő mikor minden diákvárosért erőteljes harc folyt a két szövetség között. Békülékenyebb kiegyenlítődés lett a következménye a szövetségek tagjai által 1927-ben közösen rendezett szeretetvendégségnek.

²¹⁷ Tóth Endre: A magyar nép Isten népe! DuPL 1926. 135.

²¹⁸ Kiss Sándor i.m. 222.

²¹⁹ Tóth Kálmán közlése Tóth Endréről. Lejegyezte Pótor Imre. Bp., 1993. 08. 31.; Rácz Lajos így emlékszik levelében 1921. nyarának fontos eseményére: „Tóth Endre nem csak hogy részt-vett a Balatonkiliti-Siófoki Országos Theologus konferencián, hanem alá is írta a Soli Deo Gloria alapító okiratát és előadást is tartott ott: Lelkipásztori munka falun címmel. Ennek 75 éves évfordulója alkalmából érdemes lenne számba venni: milyen pályát futottak meg az SDG alapítói életük során. Az alapítók közül ismerhettem: Töltéssy Zoltánt, Hegyi Sándort, Komáromi Jánost, Szőke Imrét, Halasi Miklóst, Horváth Lászlót, Balogh Vilmost, Nagy Sándor Bélát, Ecsedy Aladárt és Szabó Zoltánt.” Rácz Lajos nyugalmazott lelkipásztor levele Pótor Imrének. Nagykőrös, 1996. szeptember 24. A levél a címzett birtokában van.

²²⁰ Kiss Sándor i.m. 86.

1930. november 30-án kelt levelében Kiss Sándor a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria szövetségének főtítkára közli Tóth Endrével, hogy örömmel konstatálja anyaszentegyházunk és a történelmi kálvinizmus érdekeiért diákságunk körében végzett áldozatos munkáját. „A jövő magyar református intelligenciát a kálvinizmus elveivel és gyakorlati programjával kell felvérteznünk. Azzal a biztos reménységgel hívjuk meg szeniortagjaink sorába, hogy készséges lesz közösségünk felelősségérzete átvételére. Ezért méltóztassék elhatározásáról értesíteni, hogy a szeniortagságot vállalja s kész örömmel fogja támogatni református diákságunkért való felelősségteljes munkánkat.”²²¹ A főtítkár kérésének eleget is tett Tóth Endre oly módon, hogy a Kálvinista Szemlében 1931-ben hét cikket jelentetett meg az olvasók református hittudatának erősítése céljából. Töltéssy Zoltán 1931. novemberi levelében közli vele: „Erősen várunk Tőled cikket a Kálvinista Szemlébe. Ne ejtsd ki kegyedből a „Múltunk” rovatot, mivel hogy Téged tekint főgazdájának.”²²² Egyben kéri az „Ébresztő” teológusok közti terjesztését is.

Sebestyén Jenő teológiai főigazgató 1934-ben arról tájékoztatja Tóth Endrét levelében, hogy Ravasz László püspök főszerkesztésével „Magyar Kálvinizmus” címmel kéthavonkénti folyóirat megjelentetését tervezi a kálvinizmus elveinek propagálására. „A magyar református egyház és közélet aktuális kérdéseit is meg akarjuk tárgyalni. Hajlandó lennél-e a folyóiratnak főmunkatársai közé belépni?”²²³ Tóth Endre készséggel tett eleget e kérésnek, s szorgos teendői mellett 1934-ben három cikket is küldött a „Magyar Kálvinizmus” felelős szerkesztőjének.

Szintén ebben az évben tájékoztatja Sebestyén az SDG szenior osztályának elnöke arról, hogy az SDG mint a magyar ébredés munkálója 1929-ben kezdte meg munkáját a középiskolai kollégiumokban, majd 1930-ban a főiskolákban. 1931-ben főiskolai fiúinternátust, 1932-ben középiskolai fiúinternátust, majd leányinternátust hoztak létre főleg egész idejüket az ügynek szentelő titkárok. 13 titkár fizetése 1.000-1.000 Pengő, mellettük van még 48 önkéntes titkár. Arra kéri az elnök Tóth Endrét, hogy mivel „a magyar kálvinizmus ügyét a nehéz időkben is a szíveden viseled,...ajánlj meg a titkárok fizetése címén annyit, amennyit megterhelés nélkül örömmel vállalhatsz.”²²⁴

Mint az SDG szenior osztálya tagjától több alkalommal kérték Tóth Endrétől az SDG kiadványainak terjesztését a pápai teológusok körében. Ezt tette Soós Géza ügyvezető alelnök is 1938. novemberi küldeményében, hogy tudniillik legyen segítségére a református diákmisszióknak, magyarságunknak és az egyetemes református egyháznak azzal, hogy terjeszti a „Mít akar a Soli Deo Gloria Mozgalom?” című összeállításukat.²²⁵ Tóth Endre önzetlen és készséges, elkötelezett támogatásáról sokszor és sokféleképpen megbizonyosodhatott a Szövetség.

Az 1943/44. évre kiadott Belmissziói Útmutatóban kapott helyet Tóth Endrének a **Keresztyén Ifjúsági Egyesületről** /továbbiakban: **KIE**/ készített írása, melyben a keresztyén élet gyakorlásáról, a 16 éves koráig üreslelkű, káromkodó, de egy prédikáció hatására megváltozott, rendszeres biblia olvasó és imádkozó William's Györgynek 1844-ben alapított külön kis

²²¹ Kiss Sándor levele Tóth Endrének. Bp., 1930. november 28. TtREL I.b.49.8.

²²² Töltéssy Zoltán levele Tóth Endrének. Bp., 1931. november 11. DREL 21.g.

²²³ Sebestyén Jenő levele Tóth Endrének. Bp., 1934. november 11. TtREK R. 4299.

²²⁴ Sebestyén Jenő levele Tóth Endrének. Bp., 1934. szeptember 6. DREL 21.g.

²²⁵ Soós Géza küldeménye Tóth Endrének. Bp., 1938. november 9. TtREK R. 4299.

társaságáról ír. Ez volt az első KIE, amelynek tagjai az ifjúság ügyének apostolaiivá lettek. Dunántúlon Antal Gábor vetette fel az ifjúság fokozottabb gondozásának szükségességét 1893-ban az egyik lelkészértekezleten és buzdította a lelkészeket ifjúsági egyesületek alapítására. Néhány évvel később már meg is alapították az első vidéki KIE-eket.²²⁶ A magyar vallásos ifjúsági mozgalmak közül ez volt a legrégebb. 1883-ban alapították a pesti teológusok. 1900-ban indították lapjukat, az „Ébresztő”-t. Első titkárukat 1912-ben választották meg Patay Pál személyében.²²⁷ „A budapesti KIE munka a teológiai hallgatóknak egyik legnagyobb buzgalommal végzett állandó szolgálata volt. Az összejöveteleken igehirdetésekkkel, felolvasásokkal működtek közre és sok iparos és kereskedő ifjúval tartottak fenn személyes, testvéri kapcsolatot.”²²⁸ Az első világháborúig a nagyvárosi ifjúságra korlátozódott a KIE tevékenysége, ám 1919 után hamarosan meghódította a kisebb városok és falvak fiatalságát is. „A budapesti református főgimnázium 1898/99-ben alakult konfirmált ifjak egyesülete valamennyi magyar főgimnázium protestáns ifjúságához intézett fölszólításában ismerteti, hogy a bibliaolvasás, vallásos iratok terjesztése és a szeretetmunka gyakorlása a feladatuk.”²²⁹ Pápán az 1904/05. tanévben alakult meg a Konfirmált Ifjak Egylete a református főgimnázium keretében.²³⁰ 1930. április 18-án a KIE két titkára - Töltéssy Zoltán nemzeti titkár és Kovács Péter földműves titkár - látogatta meg a pápai református gyülekezetet és a templomban vallásos estélyt rendeztek. Majd a Református Leányegyesületben mintegy 90 fő jelenlétében Tóth Endre imádságát követően diafilmekkel illusztrált előadást tartottak a KIE munkájáról.²³¹

A teológiai akadémia lelki életéről 1933-ban készített beszámolójában így tájékoztatta Tóth Endre püspökét: „Részt vesznek teológusaink a KIE helybeli egyesületének munkájában, ahol egyikük német nyelvű kurzust tart, a másik a propaganda és beteglátogató bizottság tagja. A teológusoknak mintegy fele állandóan látogatja a KIE helyiségeit s az ott összegyűlt ifjak közt szép munkát végez, a KIE által rendezett estélyeken különféle módon közreműködtek. Az egyesületnek különben egyik vezetője dr. Pongrácz József theol. tanár s a theologia többi tanárai is részben választmányi, részben egyéb bizottsági tagok, akik - valamint a gimnázium többi tanárai is - főleg előadások tartásával és Bibliakörök vezetésével működnek közre az egyesület munkájában.”²³² A sajnos csak részben megmaradt jelentés kiváló képet ad a teológiai akadémia gazdag szellemi és lelki életéről, többek között a teológusoknak az MEKDSZ-ben és az SDG-ben végzett tevékenységeiről is.

A KIE országos főtitkára és a környékbeli egyesületek részvételével Pápán 1934. április 15-én KIE konferenciát rendeztek, melynek egyik érdeklődéssel várt eseménye volt Tóth Endre „A falu és város lelki egysége” címmel tartott előadása. A pápai KIE Ólé Sándor pápai református lelkész vezetésével működött. Az egyesület célkitűzéseiként vállalta Isten országa terjesztését az ifjúság körében. Eleinte Tóth Endre nagy lelkesedéssel vett részt a KIE munkájában,

²²⁶ Tóth Endre: Százéves a KIE. In: Belmissziói Útmutató /Továbbiakban: BÚ/ 1943/44. Szerk. Muraközy Gyula. Bp., 1944. 199.

²²⁷ Páll László i.m. 444.

²²⁸ Bodonhelyi József: A belmisszió kora /1896-1918/. In: A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955. Szerk. Pap László és Bucsay Mihály. Bp., 1955. 92.

²²⁹ Kiss Sándor i.m. 54.

²³⁰ Uo. 55.

²³¹ DuPL 1930. 80.

²³² Tóth Endre: Jelentés a Theológiai Akadémia életéről. Kézirat. Pápa, 1933. április 23. 12. DREL 21.g.

magával ragadó előadásait, prédikációit, bibliaköri munkáit, vallásos estélyekre készített összeállításait örömmel fogadták a fiatalok. Ám mivel a MEKDSZ-ben és az SDG-ben tisztségviselőként is egyre több feladatot kapott, nem lett a KIE-ben vezéregyéniség.²³³

A belmissziói munkában Tóth Endre Victor Jánost és Kiss Ferencet tartotta példaképének. Victort nagyon szerette, adott a véleményére, a MEKDSZ-ben évtizedekig munkatársak voltak, leveleztek egymással és Victor János is értékelte a sokoldalú egyháztörténészt. Kiss Ferencről mindig úgy emlékezett Tóth Endre, mint „aki tudta mit és hogy kell csinálni.”²³⁴ A missziói tudományok egyik első hazai útegyengetője - a Kálvineumi Árvaházak alapítója és az Országos Református Szeretetszövetség több mint ötven intézményének létrehívója, aki életével is a Szentírás szerinti igaz istentisztelet /Jakab 1,27/ gyakorlati megvalósítására törekedett²³⁵ - méltó arra, hogy sokkal több elkötelezettséggel adózzunk emlékének.

Tóth Endrének **az ifjúsági egyesületekben elmondott előadásai** közül kevés maradt meg kéziratban. Többnyire bő vázlatot használt. Ámbár ezekből nem következtethetünk előadás-módjára, de megtaláljuk bennük mondanivalóját koncentrált módon.

„Az ifjúsági munka története”²³⁶ című munkáját Tóth Endre 1940. október 7-i keltezéssel készítette. Nem jelöli meg, hogy hol hangzott el előadásként, de valószínűleg valamelyik dunántúli KIE egyesületben. Ez a dolgozat képezte az alapját a már említett „Százéves a KIE” Belmissziói Útmutatóban megjelentetett írásának.²³⁷ Az Útmutató azonban nem közölte a kézirat bevezető részének fontos egységét. Azt ugyanis, hogy miként foglalkoztak az ifjúsággal az elmúlt korokban? Pedig az ifjúság mindig fontos rétege volt a népnek, s a velük való foglalkozás szükségletet jelentett és valamilyen formában mindig megvolt. Arra keresett választ a szerző, hogy milyen nevelést kaphattak a Bibliában szereplő ifjak. Kain és Ábel, Ézsaú és Jákób, Sámuel, Saul, Dávid és Jonathán példája tanulságos következtetésekre ad alkalmat, hogy miként is foglalkozhattak velük ifjú korokban. Mert „az ifjúság gondozásánál is a legfőbb gondozó maga az Ige.”²³⁸ Figyelmeztet, hogy az ifjúság ne legyen meggondolatlan és elhamarkodott véleménye kimondásában, mint ahogyan azt Roboám fiatal tanácsadói tették. Ézsaiás ábrázolja az elvetett nép helyzetét, amikor még az ifjakban sem gyönyörködik az Úr, mert az öregekkel együtt mindnyájan istentelenek. A Zsoltárok könyvében található az ifjúsággal foglalkozók legfontosabb tanítása: „Mi módon őrizheti meg tisztán az ifjú az ő útját, ha nem a Te beszéded megtartása által?” Előadásában szólt Tóth Endre a keresztyének történetét illetően a katechéta iskolákról, „amelyekben Isten áldotta nevelők hirdették az Igét a váltság után szomjas ifjaknak, akik a világ ezer bűnétől megcsömölve vállalkoztak Istennek tetsző, nemes szolgálatra.”²³⁹

²³³ Tóth Endréné közlése. Debrecen, 1995. január 31. Lejegyezte Pótor Imre.

²³⁴ Uo.

²³⁵ Vö. a Debreceni Tudományegyetem református hittudományi karának jegyzőkönyve /Továbbiakban: Tanári kari jkv./ 317/1947/48. TtREL II.2.a.24.d.

²³⁶ Tóth Endre: Az ifjúsági munka története. Pápa, 1940. október 7. Kézirat A/5-ös formátumban 1-12 lap terjedelemben. DREK 0.1304.36.

²³⁷ Tóth Endre: Százéves a KIE. In: BÚ az 1943/44. missziói évre. Szerk. Muraközy Gyula. Bp., 1944. 194-199.

²³⁸ Tóth Endre: Az ifjúsági munka története. I.m. 2.

²³⁹ Uo. 3.

Minden korban fontosnak tartották az ifjúságot és foglalkoztak is velük. Ám az Istentől elrugaszkodott ifjúságban nem gyönyörködik az Úr. A Williams György élettörténetét, majd a KIE történetének 100 évét ábrázolva előadása végén Istenbe vetett reménységéről és a keresztyén ifjúságba vetett hitéről vall Tóth Endre: „Az ifjúsági munka történetéről kellett volna szólnom. S most a végére érve az az érzésem, hogy ha van is ennek a munkának története, - az a hatalmas műből még csak praeludium az orgonán.”²⁴⁰

A kéttornyúlaki templomban az Ifjúsági Egyesület alkalmán „Álom élet - Keresztyén élet” címmel tartott előadást Tóth Endre 1935 telén.²⁴¹ A település örökségéről, a 800 éve épült templomról, az ősi kövekről, a két toronyról beszélt, melyet keresztyének építettek, akik hitüket gyakorolták. Az égbe néző tornyok az örökéletet ajándékozó Királyra, Jézus Krisztusra utalnak. Tőle van segítségünk, őbenne és nála van az ifjúság jövője is. A fiatalok előtt áll a munka, az egyház építése. Feladatukat erős, egészséges testtel, tiszta lélekkel és értelemmel végezhetik Istennek tetsző módon. Nem hiábavaló dolgokra, de az örökkévalókra figyelve. Ebben segít Krisztus, az egyház, és a KIE, ahol a jóra, lelkiekre ösztönzést kaphatnak egymástól és megerősödhetnek hitben, tudásban és erkölcsben.²⁴² Tóth Endre rövid, a körülményekhez alkalmazkodó, eszméltető és lényegre törő beszéde bizonyára megragadta a fiatalok figyelmét, elindíthatta őket a Krisztussal való élő közösségre, és megerősítette az anyaszentegyház hűségese ifjú őrállóit, munkásait Istennek és népének való szolgálatukban.

A Pápai Református Keresztyén Ifjúsági Egyesület és Református Leányegyesület 1946. novemberében és decemberében „Házassági Akadémiát”, ennek keretében előadás-sorozatot rendezett.²⁴³ Minden előadást hozzászólás, tanácsadás, népdal tanulás követt. Tóth Endre „Szerelem, barátság, szabad erkölcs, flört”²⁴⁴ címmel tartotta meg beszédét november 15-én. Lelkipásztor, férj és családapaként nem a férfi és nő közti lehetséges nagy eltévelyedések formáit és módjait ábrázolta, hanem a modern kor szóhasználata szerint értéküket veszített szavak stabil értékeit hangsúlyozta. Így definiálta a szerelem fogalmát: „Én vallom, hogy az igazi házasságnak a szerelem az igazi, valóságos alapja. A szerelem nem sport, nem öncél, nem kábítószer, és nem új és új formában jelentkező szórakozásmód. Ez szent dolog. A szerelem világa az, ahol a férfi és a nő döntő módon végzetesen találkoznak. Minden rendben van, ha ez a boldog házasság alapjaként jelentkeznek.”²⁴⁵ Sajnos a szerelmek legnagyobb része öncélú, céltalan, játék a tűzzel. A hívő református ember a szerelmet szent dolognak tartja,

²⁴⁰ Uo. 12.

²⁴¹ Tóth Endre: Álom élet - keresztyén élet. Kéttornyúlak, 1935. január 20. Az Ifjúsági Egyesületben elmondott előadás vázlata. Kézirat. 1-4. TtREK R. 4306.

²⁴² Uo. 4.

²⁴³ „Meghívó. A pápai Református Keresztyén Ifjúsági Egyesület és Leányszövetség 1946. nov. hó 3.-tól dec. hó 15-ig minden héten vasárnap délután fél 4 órai kezdettel és pénteken este negyed 7 órai kezdettel az KIE Fő u. 6. sz. alatti helyiségében HÁZASSÁGI AKADÉMIÁT rendez, melyre minden 16 éven felüli ifjút és leányt szeretettel hív és vár. Pápa, 1946. nov. 1.” Kézirat. DREK 1304.34. Főbb címek (és előadóik) a meghívón közölt 13 előadás közül: „Mit keressek a házasságban?” - Pongrácz József, „Nem jó az embernek egyedül lenni.” - Kiss Sándor, „A házasság lelki feltételei” - Pongrácz Józsefné, „Vegyesházasság” - Ólé Sándor, „Amit az Isten egybeszerkesztett” - Győry Elemér.

²⁴⁴ Tóth Endre: Szerelem, barátság, szabad erkölcs, flört. Pápa, 1946. november 15. Kézirat. 1-15. DREK 0.1304.34.

²⁴⁵ Uo. 6-7.

imádságában Isten elé viszi, aki ítéletet mond fölötte. „Barátság csak akkor lehet - ha lehet egyáltalán - férfi és nő között, ha nem egymásban látnak ideált, hanem közös ideáljaik vannak. „Az igazi barátsághoz közös gondolatok, közös lelki világ, közös ideálok kellene, de ezek mellett olyan emelkedett gondolkodásmód, olyan jellem, s főleg olyan hit, ami ritkán, csak kiváltságosoknak adatik.”²⁴⁶ A flört a szerelem és barátság karikatúrája. A szó eredeti jelentése: nyomozás, ütés, kacérság, dévajkodás, pajzánság. Címzavakkal foglalta össze Tóth Endre előadása záró gondolatait. „Marad még a szabad erkölcs. Erkölcs csak egy van. S ha ilyen: szabad. Nem ezt értik rajta, hanem az erkölcstelenséget. A rossz értelemben vett szabadság az eltévelyedés pokoli útja.”²⁴⁷ Eszméltető, elgondolkodtató kérdéssel fejezte be előadását, mikor hallgatóihoz fordulva ezt mondta: „Mit fog jelenteni számodra a házasság? Tiszta lelkű, tiszta testű fiatal lány áll előtted és a te véredben talán a halál miazmái keringenek? - „²⁴⁸

Isten Igéjéhez szabott mondanivalójával nyereség volt Tóth Endrét hallgatni nem csupán a teológiai, de a „Házassági Akadémián” is. Lelkigondozói szempontok figyelembe-vételével pedagógusként, istenfélő emberként gyakorlatias tanácsaival segítette hallgatóit, hogy a Biblia fegyelme alatt készüljenek házasságukra.

3.3.1.2. A külmisszióért

„Azok a lelkek, akik felelősséget éreznek magukban Isten országa iránt, lehetetlen, hogy érdeklődéssel ne forduljanak a misszió ügye felé. Nekünk, akik keresztyénségben születtünk, akiknek gyermekkorunk óta van alkalmunk megtapasztalni Isten csodálatos szeretetét Szent Fia világra küldésében, szinte elképzelhetetlennek tűnik fel, hogy óriási számban vannak a földön Isten teremtményei, akik Isten nevét és az Ő szent Fiát nem ismerik, hanem sötétségben járnak a földi siralom útját...De az Isten Lelke munkálkodik s küld alkalmas férfiakat az ő munkájának elvégzésére.”²⁴⁹ Ezekkel a gondolatokkal kezdte Tóth Endre titkári beszámolóját a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának első közgyűlésén. Miután a Missziói Szövetség intézőbizottsága 31 tagot igazoltnak jelentett ki, megtartotta a csoport 1925. február 22-én alakuló ülését 21 rendes és 10 pártoló taggal, „hogy imádságaival és adományaival bekapcsolódják az egyetemes keresztyén misszió munkájába.”²⁵⁰ Az alakuló gyűlés a csoport vezetésére a következő tisztkart állította. Elnök: Pongrácz József teológiai akadémiai tanár, pénztáros: Walther Gyula nyugalmazott postafőtiszt, ellenőr: Hatvani Lajosné, jegyző: Schneller Ferenc könyvkereskedő, titkár: Tóth Endre teológiai akadémiai helyettes tanár, választmányi tagok: Pongrácz József, Pongrácz Józsefné, Vass Vince, Cseh-Szombathy László egészségügyi tanácsos.

A Vass Vince főiskolai igazgató kezdeményezésére alakult helyi missziói csoport minden hónap utolsó péntekjén tartott imaórát. Nyolc alkalommal az elnök, egy-egy alkalommal Csizmadia Lajos és Victor János teológiai akadémiai tanár és Pongrácz Józsefné végeztek igeszolgálatot. Az imaórákon jelenlévők száma 15-38 között ingadozott. A vezetők rövid

²⁴⁶ Uo. 12.

²⁴⁷ Uo. 14.

²⁴⁸ Uo. 15.

²⁴⁹ Tóth Endre: Titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség kebelén alakult pápai csoport /Továbbiakban: Titkári jelentés/ Első évi működéséről. Felolvastatott a csoport 1926. március 5-én tartott közgyűlésén. Kézirat. 1. TtREK R. 4322.

²⁵⁰ Uo. 1.

igeszakasz felolvasása után ismertettek egy-egy missziói munkamezőt a tagok tájékoztatására, hogy az imádságokat egy közös gondolat felé tereljék. Rámutattak más keresztyén népeknek a misszió érdekében kifejtett munkásságukra is. Jóllehet nehéz és fáradságos munka az Ige terjesztése, a külmisszió iránt elkötelezett csoport minden tagja vallotta Pál apostollal együtt, „semmivel sem gondolok, még az én életem sem drága nékem, csakhogy elvégezhessem futásomat örömmel, és azt a szolgálatot, melyet vettem az Úr Jézustól, hogy bizonyosságot tegyek az Isten kegyelmének evangéliumáról.” Acs 20,24. Az első titkári jelentés egy, a mohamedánok között működött misszionárius tevékenységéről is részletes vázlatot ad. A szerző Henry Martinról szóló előadását 1932. november 29-én a Református Igehirdetőnek is elküldte.²⁵¹

A pápai külmissziói csoport munkájáról az 1926-1937-ig terjedő időszakra vonatkozóan hat titkári jelentés maradt meg²⁵² az írógéppel készített tizedik jelentés kivételével Tóth Endre szép kéziratában. Ezek jól tükrözik, hogy mikor mivel foglalkozott a csoport, milyen szempontok szerint vezette a havonkénti gyűlést az elnök, illetve az elnökön kívül kik vezették még a gyűléseket. Ezek fő célja volt a közös igetanulmányozás, a misszió céljaira történő adakozás és az imádkozás, amiről azt írja második jelentésében a titkár: „A csoport tagjai mindannyian meg vannak győződve arról, hogy éppen ezáltal tehetnek legnagyobb szolgálatot a misszió ügyének, de egyúttal saját maguk keresztyénségének is. Az imádság gyakorlása mindig igen jó iskolának bizonyul mindenki élete számára,...hogy feltámadjon bennünk a részvét és felelősségérzet pogány testvéreinkért.”²⁵³ Ugyancsak ebben a jelentésében számol be Tóth Endre arról, hogy a Szövetség központi elnöke, a „Hajnal” felelős szerkesztője Br. Podmaniczky Pál tanulmányban dolgozta fel a külmisszió tudományát, olyan munkát írt magyar nyelven, amilyen még nem volt. A szerző 1926-ban szerzett a debreceni egyetemen teológiai doktorátust.

A pápai külmissziói csoport jelentésében Isten iránti hálával szól Tóth Endre Molnár Mária külmissziói szolgálatáról. Nagy jelentőségű volt az 1926. év a magyar misszió történetében. Molnár Mária megbízatást kapott, hogy elinduljon a vademberek közé Mánusz szigetére. A csoport tagjai buzgón imádkoztak a misszióért s a misszionáriusokért, és adományaikat is eljuttatták oda, ahol a magyar misszionáriusnő utazását előkészítették. A külmissziói terület eseményeiről a havonként megjelenő „Hajnal” tájékoztatta a csoport tagjait. Visszatérő imatémájuk, hogy felelősséggel tegyenek eleget a külmisszió terén rájuk háruló köteleességeknek. „A cél, amire vállalkoztunk: imádságunk harcba vitele a sötétségben élők megtartatásáért s a magunk áldozatfilléreinek bőséges áradásáért, hogy még kitartóbb adakozó lelket vigyünk misszionáriusaink megsegítésére, mert miközben mi itt csöndben imádkozunk, a missziói területeken megpróbáltatások közt folyik a küzdelem.”²⁵⁴

Ötödik titkári jelentésében megvonja Tóth Endre az elmúlt esztendő mérlegét. Összejöveteleiken megemlékeztek a külmissziói területeken folyó munkákról, a misszió történetének egyes részéről s a misszionáriusokról. Megállapítja, hogy „elnökünk ismertetésében fel-

²⁵¹ Vö. Református Igehirdető /Továbbiakban: RI/ 1933. 36-40.

²⁵² A jelentések közzétételének dátuma és jelzete: Első: 1926. március 5. TtREK R. 4322.; Második: 1927. november 25. TtREK R. 4301.5.; Ötödik: 1930. február 28. TtREK R. 4301.3.; Hatodik: 1931. március 27. TtREK R. 4298.9.35.; Tizedik: 1935. szeptember 27. TtREK R. 4223.; Tizenkettedik: /é.n./ DREK 0.1304.26.b.

²⁵³ Második Titkári jelentés. I.m. 2k.

²⁵⁴ Ötödik Titkári jelentés. I.m. 1.

vonultak előttünk: Korea, Sziám és Afrika különböző területei, egy alkalommal belmissziói előadásban vontunk kapcsolatot a kül- és belmisszió azonos érdekei között, egyszer pedig a Brit- és Külföldi Bibliaterjesztő Társulat 125 éves fennállását ünnepeltük meg.²⁵⁵ A taglétszám a csoport ötödik munkaévet követően: 41 fő, az összejöveteleken 12-22 között mozgott a résztvevők száma. A rendszeres adakozás mellett 15 missziói persely is volt a tagoknál. A Szövetség lapjának hírei közül különösen is Molnár Mária hitvalló helytállásáért és betegségéből való felgyógyulásáért imádkoztak.

A titkári beszámolók keretét túllépve Tóth Endre legtöbb beszámolójában programot is ad, újabb teendőket sorol fel, időszerű és sürgető következtetéseket von le abból a gondolatból, hogy a Biblia és a misszió ikertestvérek. A Biblia adja a pogányok számára is a világosságot és az életet. „Gondoljuk el - írja jelentésében Tóth Endre -, mi történne akkor, ha egy önálló magyar Biblia Társulat levenné a Brit Társulat válláról a magyar Bibliák előállításának és terjesztésének terhét, s azt a misszióba küldendő Bibliák előállítására fordíthatnák? Vajon nem jogos kívánság volna-é a magyar keresztyénséggel, közelebbről a magyar protestantizmussal szemben, hogy a magyar Bibliák előállításáért ne fogadjon el olyan áldozatot, amit a külmisszióra: a pogányok világosságának megszervezésére lehetne fordítani. Nem éppen a külmisszió eredményesebbé tétele céljából kell-é legforróbb imádságunk és legmesszebbmenő áldozatkészségünk tárgyává tenni a Magyar Biblia Társulat felállításának gondolatát?”²⁵⁶ Titkárként indítványozza, hogy amit eddig a külmisszióra adtak, kétszerezze meg az elkövetkező esztendőben s az így összegyűlt pénzt adják oda a Magyar Biblia Társulat alapítására. Mivel adósok vagyunk a pogányok iránt, fel kell rázni a magyar nép alvó felelősségérzetét. Arra buzdítja Tóth Endre a missziói csoport tagjait, hogy ebből a szolgálatból mindenki vegye ki a részét hatékonyan abban a környezetben, amelyben él és dolgozik.

Az 1931. március 27-én elmondott jelentés a közgyűlés hallgatói figyelmét ismét Molnár Máriára terelte, aki az Admiralitás szigetein Istennek szentelte életét, veszélyek és viszontagság közepette szította lángra az evangélium tüzet sok sötétségben élő ember szívében. A csoport minden tagja aggódó reménységgel kísérte a keresztyén magyar nő munkáját. Bár minden misszionáriust imádságban hordoztak, bármilyen népből vagy nemzetségből való legyen is, közel vagy távol hirdette a szabadulás evangéliumát, mégis „Molnár Mária testvérünk az irtózatossággal dacára is, mindenkinél közelebb áll szívünkhöz, az ő életéért, egészségéért, munkájáért jobban aggódtunk, érette forróbb imát mondtunk. Hiszen ő teljesen a mienk, mert keresztyénsége mellett hozzánk köti őt magyarsága is, sőt ezen felül is az a tudat, hogy ő az igazán magyar misszionárius, aki a magyar felelősségérzet első tanúbizonysága a missziói területen.”²⁵⁷ Döbbenettel hallottak súlyos betegségéről, melyet az európai ember vagy orvos is csak hírből ismert. Könyörgéseikben kérték a Mindenhatót a misszionáriusnő gyógyulásáért. S miután csodálatos módon meggyógyította az Úristen, örvendező hálaadással áldotta a kis gyülekezet az imádságot meghallgató felséges Istent.

A titkár hatodik jelentésében beszámolt az 1930. októberében Budapesten tartott missziói gyűlés áldásairól, és több misszionárius városainkban tett látogatásáról. Október 9-én Pápa városát, így a missziói csoportot is a német származású missziói szuperintendens, Uhlig Ernő kereste fel, aki a Csendes óceán szigetein munkálkodott. A vele folytatott beszélgetések konklúziójaként írja Tóth Endre: „Láttuk, hogy hogyan lehet egyedül az evangéliumra

²⁵⁵ Uo. 4.

²⁵⁶ Uo. 3.

²⁵⁷ Hatodik Titkári jelentés. I.m. 1.

támaszkodva, egyedül Istenben bízva élni távol, idegenek közt a legszentebb célt szolgálva. Előadása nagy bizonyágtétel volt,...hisszük, hogy a csendes magvetésnek aratása is lesz.”²⁵⁸ A budapesti konferencia nyomán megalakult a Missziói Szövetség református ága. Az evangélikusok már régebben hitvallásos irányban végezték munkájukat hitfeleik között. A csoport titkára hangsúlyozta, „szeretném, ha ennek a megalakulásnak eredménye az lenne, hogy nemcsak a református hívek egy töredéke kapcsolódnék bele az ilyen formában felekezeti alapon folyó munkába, hanem, hogy ezzel eljutnánk odáig, hogy a magyarországi református egyházak alvó lelkiismerete egyetemlegesen felébredne s tenné meg, amit a misszió érdekében tennie kell! Vajha ez az eredménye lenne a református ág megalakulásának, ne pedig az erők szétforgácsolódása.”²⁵⁹

Az egyházakról szólva megállapítja Tóth Endre, hogy énekeskönyvünk is tükrözi a misszió iránti közömbösséget. Míg az evangélikusok énekeskönyvében két ének is /a 277. és 278./ a pogányok iránti missziói elkötelezettségre irányítja a figyelmet, addig a református templomi énekeskönyvben egyáltalán nincs missziói ének. Hittel vallja meg reménységét, hogy ha felébredne felelősségünk a sötétség gyermekei, a puszták fiai és leányai iránt, saját keresztyén életünk is meggazdagodna.

Beszámol a titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség útmutatójáról is. Régóta fontolgatták már, hogy mi lehetne a magyar missziói munkások igazi területe. S mivel a mohamedánok megtérítése egyik legnagyobb problémája a keresztyénségnek, a Szövetség a szinte szomszédos Balkánt és Kis-Ázsiát jelölte meg missziói területünknek. Az első misszionáriust az 1930. év végén Döbrössy Lajos református lelkész személyében küldték ki Bulgáriába.

A pápai csoport létszáma 1931. márciusára 47 főre emelkedett. Az elnök rövid ismertetőket közölt a missziói munka haladásáról és a misszionáriusok munkájáról Nyugat-Afrika, Kína, Ecuador, Egyiptom területein és Crawhard Don és Gerner misszionáriusokról a leküldött legfrissebb jelentések és híradások alapján. Tóth Endre egy alkalommal a keresztyének pogányságáról beszélt. 8-16 fő vett részt az alkalmakon. A missziói célra befolyt összegek 8.30P és 50.16P között váltakoztak. 1930-ban a Missziói Központnak adakozásból és perselygyűjtésből 476.50 Pengőt küldtek el.²⁶⁰

A jubileumi 10. esztendő követően Tóth Endre jelentésében részletesen beszámolt arról, hogy milyen indíttatásokat vettek a Lélek által a misszió ügye munkálására, s hogy ezek miként váltak tettekké. Jobban megismerték egymást és önmagukat is, s még inkább a misszió szolgálatába állították erőiket. Eközben saját keresztyénségük is megerősödött, és a maguk köreiből is végezték a missziót. Mert „külmisszió nélkül nincsen belmisszió. Anélkül, hogy felelősséget ne éreznénk minden néppel szemben, nem lehet a mi küldetésünk sem teljes s nem lehet keresztyénségünk igazi.”²⁶¹ Rámutat a jelentés arra is, hogy a keresztyénségnek nincs nagyobb ellensége, mint a közöny. Ez teszi lehetetlenné a gyülekezeti istentiszteleteket és az egyházi életet is. Ahol csak belmissziót végeznek külmisszió nélkül, ott elszigetelten élnek. A missziói parancsból következik felelőség-vállalásunk lelki és anyagi téren is a külmissziói munkamezőn szolgálatot teljesítők iránt, de családunk, ismerőseink, szomszédaink iránt is. Kötelességünk hozzájuk is eljuttatni az evangéliumot.

²⁵⁸ Uo. 3.

²⁵⁹ Uo. 3k.

²⁶⁰ Uo. 9.

²⁶¹ Tizedik Titkári jelentés. I.m. 5.

A csoport létszáma 1935. szeptember 27-én 60 fő, az elmúlt évben 7 új tag jelentkezett. Tíz év alatt a csoport létszáma kétszeresére növekedett. A Molnár Mária részére gyűjtött adományok összege az 1935/36. munkaévben 48.05 Pengő. A jelzett évben 2 vidéki tag is csatlakozott a pápai külmisziós csoporthoz.

Tóth Endrének utolsó, az 1936. évben végzett munkáról készített jelentéséből csak 3 oldal, a bevezető rész maradt meg a szerző kéziratában. Ebben az „imitatio Christi” misztériumáról fejti ki gondolatait. „Mert bár elkerülhetetlenül szükséges a keresztyén ember számára a maga ügyeinek Isten színe előtt való tisztázása, az Isten Igéjének fényében látnia kell, meg kell bánnia bűneit s azokat megbánva kell keresnie üdvösségének bizonyosságát - meg kell értenie Krisztus váltságának rá vonatkozó értelmét.”²⁶² S ahogy Krisztusban megvolt a mások, az egész emberiség iránti, utolérhetetlen mértékű felelősség, úgy nekünk is vállalnunk kell embertársaink iránt a magunk felelősségét, Krisztustól kapott feladatainkat a közvetlen környezetünkben élők vonatkozásában, de a külmisziói mezőn önfeláldozó munkát végző testvéreink tekintetében is azzal az indulattal, amely Krisztus Jézusban volt.

A diákmisszióban nyert indíttatások kamatozódtak Tóth Endrének a pápai külmisziói csoportban végzett tevékenységében. Elkötelezett híve lett a misszióknak Csizmadia Lajos, Vass Vince tanítványaként, majd pedig az áldott életű Pongrácz Józseffel munkatársi közösségben. Tóth Endre misszió iránti elkötelezettsége pedagógusi munkájában is kisugárzó erővel hatott. De nem csupán tanítványai, lelkésztársai is felismerték Istentől a misszió művelésére kapott talentumait és érvényesült az a kívánság, hogy Tóth Endre legyen a Dunántúli Református Egyházkerületben a missziói ügyek felelős vezetője.

3.3.1.3. Egyházkerületi missziói előadó

Enyedy Andor az egyetemes konvent missziói előadója 1935. október 12-én kelt levelében így köszönti Tóth Endrét: „Kedves Barátom! Örömmel és szeretettel üdvözöllek, mint új előadótársamat. Remélem, hogy Isten megáldja a Te előadói munkádat és a mi kettőnk együttes munkálkodását is.”²⁶³ Egyben felkéri és megbízza, hogy a konvent kiadásában megjelenő „Örömmel”-nek a már nyomtatás alatt levő reformáció számára egy oldalnyi híryananyagot vagy kisebb reformációi közleményt küldjön a szórványok és a tanyák reformátusai számára. Tóth Endre tisztét 1940. január 11. töltötte be. 1939. december 22-én egyházkerületi jegyzőnek választották, s mivel a mindkét tisztséggel járó munka, a két tiszt együttes viselése nem lett volna lehető, lemondott az előadóságról. A 16/1940. január 11. számú egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv határozata szerint az „egyházkerületi közgyűlés dr. Tóth Endre egyházkerületi jegyzőnek négy éven át missziói előadói minőségben kifejtett értékes munkásságáért elismerését és köszönetét nyilvánítja, a felhozott indok alapján lemondását elfogadja. Egyházkerületi missziói előadóul dr. Benedek Sándor theol. akad. tanárt megválasztja és azt az egyetemes konventnek bejelenti azzal, hogy e címen a konventi missziói bizottság tagja a jövőben dr. Benedek Sándor egyházkerületi missziói előadó lesz.”²⁶⁴ A Belmissziói Útmutató az 1939-40. munkaévre közli a missziói előadók névsorát. Eszerint konventi előadó Enyedy Andor, az egyházkerületi missziói bizottságok előadói: Muraközy

²⁶² Tizenkettedik Titkári jelentés. I.m. 1.

²⁶³ Enyedy Andor levele Tóth Endrének. Miskolc, 1935. október 12. TtREK R. 4300.4.

²⁶⁴ Egyházkerületi jkv. Pápa, 1940. január 11. 16. sz. határozata. DREK jelzet nélkül.

Gyula /Dunamellék/, Tóth Endre /Dunántúl/, Svingor Jenő /Tiszáninnen/, Ferenczy Károly /Tiszántúl/.²⁶⁵

Az 1935. évi 36. sz. konventi határozattal megalakított konventi szórvány- és tanyagondozó missziói albizottság a konvent 1936. május 6-7. napján tartott ülésére a dunántúli egyházkerület rendes tagul Medgyasszay Vince püspököt, póttagul Tóth Endrét küldte ki. A Ravasz László elnökletével megalapított bizottságot felkéri az egyetemes konvent, hogy „sürgősen fogjon hozzá a tanya- és szórványmisszió egész kérdésének, állapotának, tennivalóinak feltárásához és a szükségesnek látott tennivalók végzéséhez.”²⁶⁶ Tóth Endre a konventi missziói bizottság tagja maradt 1936-1940.²⁶⁷ A Budapesten 1938. október 11-én rendezett értekezleten áhítatot tartott Ezékiel 34, 15-16 versei alapján. Az egész program az evangélizálás kérdésével foglalkozott.²⁶⁸

Az egyházkerületi missziói előadói tiszt nem egy évenkénti jelentés elkészítésében állt, hanem meghívásra rengeteget kellett az előadónak gyülekezetekben prédikálnia, előadásokat tartania. Ez szinte külön állást jelentett a munkák vonatkozásában. Tóth Endre fiatal professzor korától szívesen prédikált Pápán is és szerte a dunántúli kerület gyülekezeteiben. Ünnepeleken előadásokat tartott és új kezdeményezés volt a vetítettképes előadások megindítása. „Mint prédikátor és előadó sok helyen szolgált. Dunántúl alig van nagyobb gyülekezet, ahol meg ne fordult volna, de számos alkalommal kérték őt más kerületekbe és országos konferenciákra is szereplésre.”²⁶⁹

Az 1936-1942 között működött egyházkerületi missziói bizottság elnökségében kapott helyet Medgyasszay Vince és Balogh Jenő. Elnökhelyettes: Győry Elemér. Hivatalból voltak tagok: Kovács József /Kaposzentbenedek - belsősomogyi egyházmegye/, Antal Zoltán /Balassagyarmat - drégelypalánki egyházmegye/, Fülöp László /Igar - mezőföldi egyházmegye/, Vörös Lajos /Őriszentpéter - őrségi egyházmegye/, Bolla József /Felsőgörzsöny - pápai egyházmegye/, Bernáth József /Gyermely - tatai egyházmegye/, Gáty Ferenc /Felsőörs - veszprémi egyházmegye/. A missziói bizottság lelkészi tagjai: Fülöp József, Lőke Károly, Nagy István. Tanítói tagok: Vitéz Szalóky Lajos, Császár Ede. Világi tagok: Jókay-Ihász Miklós, dr.

²⁶⁵ BÚ az 1939-40. Szerk. Enyedy Andor. Átnézték Antal Zoltán és Tóth Endre. Bp., 1939. 454.

²⁶⁶ Kiss József konventi titkár: Kivonat a magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1936. évi május hó 6-7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyvéből. 55. sz. Bp., 1936. május 11. TtREK R. 4304. A bizottság többi tagja: A dunamelléki egyházkerületből Hetessy Kálmán, póttag Szabó Zsigmond, a tiszáninneri egyházkerületből Kiss József, póttag Komjáthy Aladár, a tiszántúli egyházkerületből Csikesz Sándor, póttag Ferenczy Károly.

²⁶⁷ Vö.: Meghívók a magyarországi református egyház konventi missziói előadóinak értekezletére: 1937. szeptember 27-29.; 1938. október 11-12. Mint teológiai tanár kapott meghívást Tóth Endre a konferenciára 1942. szeptember 28-30. Mátraházára a Református Diáküdülőbe és 1957. július 8-10. Budapestre. TtREK R. 4304.

²⁶⁸ A missziói előadások 1938. október 11-12-i budapesti értekezletének sorrendje. Összeállította Enyedy Andor. /h.é.n./ TtREK R. 4304. A programon szereplő előadások: Mi az evangélizálás? /Benkő István/, Az evangélizálás eddigi és jelenlegi módjai /Vasady Béla/, A lelkipásztor ránevelése az evangélizációs munkára /Szabó Zoltán/, Az evangélizáció és földműves népünk /Szabó Aladár/, Az evangélizáció és a városi emberek /Győry Elemér/.

²⁶⁹ Pongrácz József: Dr. Tóth Endre. DuPL 1943. 98.

Matolcsy Sándor, Simon Sándor.²⁷⁰ A missziói előadó tagja lett az egyházkerület vezető testületének, így részt vett a kerületi tanácsuléseken is.²⁷¹

Helyes döntést hozott a dunántúli egyházkerületi közgyűlés, mikor Tóth Endrét választotta a kerület missziói előadójának. Kevesen ismerték és szerették annyira **Dunántúl református népét**, mint éppen ő. Munkáiban megfigyelhető, milyen féltő gonddal ír azokról, akikért megválasztott tisztségviselőként is felelős volt. A „Dunántúli képek” című cikkében²⁷² 1939-ben ismertetést közöl egyrészt a kerületről az országosan is ismert Keresztyén Családban, másrészt ráirányítja az ország reformátussága figyelmét a segítségre szoruló dunántúli tízezrekre. Dunántúl polgári lakosságának száma körülbelül két millió a jelzett időben. Ebből 180 ezer református, vagyis a lakosságnak kevesebb, mint egy tized része. Ez a 180 ezer ember 223 anyaegyházhoz tartozik. Tíz gyülekezetben kétezren felüli a létszám, negyvenötben több mint ezren vannak, de a legtöbb helyen 200-600 között alakul a reformátusok létszáma. Példaként említi a szerző a terület áldozatkészségét jellemezve, hogy az őrsgyi egyházmegye 15 ezer fős lakossága 13 lelkipásztort és 31 tanítót tart, míg a szintén 15 ezer fős szentesi gyülekezet 3 lelkipásztort, 20 tanítót és kántort alkalmaz. A 180 ezer dunántúli református közül húsz ezer fő olyan falvakban él szétszóródva, ahol nincs református templom, sem lelkipásztor, sem tanító. Húsz ezer ember pedig a politikai községektől is távol lakik, uradalomokban, pusztákon. „Ez a 40 ezer dunántúli református csak úgy marad meg reformátusnak, ha segítségkiáltásuk nem pusztába kiáltott szó. Milyen jó volna, ha legalább jó, református szellemű olvasnivalóval, traktátusokkal, újságokkal el lehetne látni ezeket a templomtól, gyülekezeti közösségtől távol élő testvéreinket!...Vajha feltámadna az elveszésre ítélt testvéreink iránt az erősebbek felelősségérzése!”²⁷³

Az egyházkerület jó ismerőjével szembesülhetünk további cikkeiben is. A Dunántúli Protestáns Lap hasábjain Kiss Zoltán lelkészársával száll szembe az egyházak keletkezési évét illetően. Szerinte arra kell választ keresni, hogy mikor reformáltatott az illető község, aztán mikor szervezték meg az egyházközséget. Míg Kiss Zoltán az előbbit tartja mérvadónak, addig Tóth Endre szerint egyházaink keletkezési éve a református egyház létezésének legrégebbi kimutatható, adatokkal is igazolt időpontja.²⁷⁴ Jegyzőkönyveink, anyakönyveink alig vannak 1612 előtről, s mivel a gyülekezetek első részletes összeírása is 1618-ból való, ezért a legtöbb gyülekezetről ez a legrégebbi bizonyos dátum. Az első dunántúli püspök Patay István volt és 1612-ben szervezték meg az egyházkerületet. Ezt megelőzően egyházmegyékről és egyházközségekről sem igen lehet beszélni. A „Dunántúli református egyházak” című kis írásában Tóth Endre hangsúlyozza, hogy „Kiss Zoltán igen tisztelt lelkésztestvérem és kedves bátyám legutóbbi cikkében helyesen állapítja meg, hogy Dunántúl reformációja és a reformátori irány szétválása időpontjának s ezzel kapcsolatban dunántúli ref. egyházaink keletkezési idejének kérdésében nem vagyunk ellentétben, de más a felfogásunk.”²⁷⁵ Tóth

²⁷⁰ Vö.: Egyházkerületi jkv. 1938. Kiadta Győry Elemér. Pápa, 1938. Függelék 153. DREK jelzet nélkül. Az egyházkerület 18 bizottsága névsorának kimutatása Győry Elemér főjegyző munkája. Lásd még BU az 1939-40. munkaévre. Szerk. Enyedy Andor, átnézték Antal Zoltán és Tóth Endre. Bp., 1939. 454.

²⁷¹ Egyházkerületi jkv. 1938. 124. DREK jelzet nélkül.

²⁷² Tóth Endre: Dunántúli képek. KCs 1939. 46. sz. 3.

²⁷³ Uo. 3.

²⁷⁴ Tóth Endre: Egyetemes Névtárunk s az egyházak keletkezési éve. DuPL 1931. 90.

²⁷⁵ Tóth Endre: Dunántúli református egyházak. DuPL 1931. 112.

Endre nem vitatkozik, tiszteletben tartja kollegája elveit, de felelős személyiségként a történeti hűség érdekében nem hallgathatja el észrevételeit, megjegyzéseit. S mindezt tapintatosan, ám tárgyilagosan.

Az 1935-ben kiadott Református Egyetemes Névtárban a dunántúli egyházkerület történetéről készített munka is Tóth Endre írása.²⁷⁶ Eszerint azokon a területeken alakult ki a református egyházkerület, amelyek a reformáció előtt a győri, veszprémi, nyitrai és részben a pécsi püspökség területéhez tartoztak. A szervezés idején két kerület alakult e területen, a dunántúli és a felsődunamelléki. Egyes központok körül, uradalmak területén vándor prédikátorok, udvari papok és a várőrségek mellett szolgáló várlelkészek munkája nyomán terjedt a reformáció, mely legkorábban Sopron környékén indult meg, majd mintegy két évtized alatt szélesedett ki az egész Dunántúlra. Nevezetes reformátorok voltak e vidéken Sztáray Mihály, Szegedi Kis István a déli részeken, északon pedig Bálint pap, Dévay Bíró Mátyás és Huszár Gál. A kánonos könyvet is alkotó köveskúti zsinat dátumától /1612/ számítjuk a dunántúli református egyházkerület megalakulását. Hat egyházmegyében ekkor 135 egyházközség működött. A kerület igen sokat szenvedett, innen került ki a gyászévtized számos áldozata, püspöke Séllyei István is gályarabságot viselt.

A felsődunamelléki rész a nyitrai és esztergomi püspökségek területén alakult. Híres reformátoraik voltak Huszár Gál és Bornemissza Péter. A lutheri és kálvini irány szétválása a komjáti zsinaton, 1615-ben történt. A komjáti kánonok megalkotására és elfogadására 1623-ban került sor. Az egyesült dunántúli kerület 1734-ben nyolc egyházmegyéből állt. Szervezetében nagy változást jelentett a világiak részvétele az egyházkormányzásban.

Tóth Endre ábrázolja a kerület történeti fejlődését, a traktusok kialakulását, hangsúlyozza a püspöki és esperesi egyházlátogatások jelentőségét, s a mindezeket dokumentáló jegyzőkönyvek fontosságát. Helyet kap a dolgozatban az iskolák, a misszió, a sajtó, a levéltárak és könyvtárak, valamint az anyagi ügyekkel kapcsolatos történelmi események tárgyalása. A misszióval kapcsolatban kiemeli a szerző, hogy az üldöztetések idején elnéptelenedett és a türelmi rendelet idején újra szerveződni nem tudó egyházak mint szórványok nagy számban vannak jelen a területen. A belmisszió Pap Gábor püspök idejében kezdődött el, s intenzívebbé a világháborút követően vált, amikor a Dunántúli Protestáns Lap „Belmisszió” című állandó mellékletével szolgálta ezt az ügyet.²⁷⁷

A szórványban élő reformátusság ügyét Tóth Endre komolyan szívében viselte. „Dunántúli reformátusok” címmel jelentetett meg Ólé Sándorral közösen A/4-es méretű lapon egy összehajtható szórólapot, ismeretterjesztés, figyelem felkeltés céljából. A nyolc oldalas A/6-os terjedelmű lapon a pápai lelkész „Tékozló fiú útján” a Luk 15,13 /”Messze vidékre költözött...”/ alapján közölte gondolatait, Tóth Endre pedig a szórványokban szenvedőkkel közösséget vállalva megpróbáltatásaikat ábrázolta, és megvilágította a testvéri segítség lehetőségeit is. A Dunántúlon szétszóródva élő 20 ezer református nagyon távol van a legközelebbi egyháztól, templomtól. Csak nagy ritkán tudnak elmenni református istentiszteletre. Imádkozni kell értük és segíteni kell rajtuk. Tóth Endre arra kéri olvasóit, hogy „egyházkerületünkben a jövő évtől kezdve tartsunk mindenütt szórványvasárnapot, legalább évente egyszer. S míg lélekből szeretettel gondolunk ekkor szórványban élő testvéreinkre, ugyanakkor filléreinkkel segítsük őket hozzá, hogy szórványgondozó lelkészeink elmehessenek hozzájuk,

²⁷⁶ Tóth Endre: Dunántúli egyházkerület. /1731/ A./ Az egyházkerület rövid története. In: A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára. Szerk. Kiss József. Bp., 65-68.

²⁷⁷ Uo. 67.

elvihessék számukra egyházunk szeretetét, Isten Igéjét s erősítsék őket hitükben!”²⁷⁸ Így ha templomuk nincs is, ne érezzék lelki árvaságukat, legyen számukra istentisztelet, hogy gyermekeik is megtanulhassák református hitünk igazságait. A szórványban lakókat arra buzdítja a szerző: „Tartsátok meg református hiteteket, maradjatok meg abban, amit őseitektől kaptatok. Igyekeztek kapcsolatba jutni azzal a református egyházzal, amelyikhez lakóhelyetek, mint szórvány tartozik és kérjétek a lelkipásztort, hogy látogasson meg benneteket. Jelentkezzetek és buzdítsátok a jelentkezésre, református hitükben való megmaradásra a közeletekben levő más reformátusokat is!”²⁷⁹

Egyházkerületi missziói előadóként küldött levelet minden lelkipásztornak Tóth Endre 1939. június 29-én. Ebben arra kérte kollegáit, hogy készítsenek kimutatást a gondozásukban levő anya-, társ-, leány-, fiók- és szórványközségekhez tartozó pusztákon, tanyákon, külterületeken élő reformátusokról. Jelentésüket küldjék el esperesüknek, a jelentés másolatát pedig helyezték el és őrizték meg a lelkészi hivatal számára. Az esperesek pedig terjesszék be a püspöki hivatalnak az összegyűjtött kimutatásokat.²⁸⁰

Missziói előadóként készítette még Tóth Endre a Belmissziói Útmutatóban 1940-ben megjelent írását az árvaegyházakról és szórványokról.²⁸¹ Dolgozata első részében azzal foglalkozik, hogy hogyan alakultak ki az árvaegyházak. Jóllehet Dunántúlon terjedt el leggyorsabban a reformáció, már a 16. század első felében maga Sztáray Mihály 120 gyülekezetet alapított, de az ellenreformáció és a török pusztítás emésztette a magyarságot is és velük a reformáció híveit is. A törököktől visszafoglalt részeken kevés számú református lakosság maradt, de őket is meghódított tartomány lakosaiként kezelték. Az újonnan letelepült községeknek alig egyharmada gyakorolhatta tovább szabadon vallását. „A református községeknek s a községek reformátusainak hosszú sora maradt vallásgyakorlat nélkül. Nem azért, mintha nem lettek volna elegenden ahhoz, hogy lelkészt, tanítót tarthassanak, templomot és iskolát építhessenek, - hanem azért, mert a királyi kegyelem nem engedte ezt meg nekik! Így maradtak elárvalva e községek s ezért nevezik őket árvaegyházaknak.”²⁸² Ezek az egyházak voltak a 18. században a református egyház szórványai. Elmehettek a reformátusok valamelyik virágzó gyülekezet templomába, de gyermekeiket nem vihették oda kereszteni, a fiatalok nem mehettek fel esküvőre, halottaikat sem temethette el református lelkész. Mindezeket katolikus plébánosok végezték náluk, nekik kellett a stólat, a katolikus egyháznak az adót fizetni. A kiegyezés után kezdték számba venni és menteni református egyháziunk részére e szórványokat. Különböző helyeken misszió állomásokat és missziói lelkészeket állítottak be.

A 20. század elejétől a szórványgondozó lelkészek lelkiismeretes munkáját követően több önálló egyházközség megszervezésére került sor. A világháború előtt minden községet beosztottak lelkészi állással rendelkező gyülekezetekhez, azaz 20 ezer reformátust 117 anyaegyházhoz. Volt olyan anyaegyház, amelyik 100 polgári község gondozásáért volt felelős.

²⁷⁸ Tóth Endre: Dunántúli reformátusok. Ólé Sándorral /A tékozló fiú útján/ közösen készített szórólapp. H.é.n. DREK Papensia 1583/1992. 1.

²⁷⁹ Uo. 2.

²⁸⁰ Tóth Endre egyházkerületi missziói előadó körlevele a Dunántúli Református Egyházkerület lelkipásztorainak. Pápa, 1939. június 29. TtREK R. 4300.

²⁸¹ Tóth Endre: Dunántúli reformátusok. 1. A múlt. Árvaegyházak. 2. A jelen. Szórványok. In: BÚ az 1940-41. munkaévre. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1940. 143-151.

²⁸² Uo. 144.

Ilyen körülmények között hihetetlenül nehéz volt a lelkipásztoroknak a szórványok gondozása. Az istentiszteletek tartása, gyermekek vallásoktatása mellett a hívek családonkénti felkeresése is beletartozott a gondozás munkájába.

A kerületi missziói előadó szerint nem az a legnagyobb veszedelem a szórványokra, hogy a reformátusság napról napra fogy, nem is az egyke vagy a reverzális, hanem az, hogy a szórványban élők nagy része közönyössé vált a vallás, az egyház iránt és Istentől is teljesen elfordultak. Az előadó jól látta, hogy ebben a hihetetlenül nehéz munkában a lelkipásztoroknak munkatársakra van szüksége. Ezért hangoztatta: „Különösen az ifjúságnak kell meglátnia ezt a veszedelmet és oda kell állnia a lelkipásztor mellé és segíteniük kell a fiataloknak a szórványlelkek megmentésében.”²⁸³ Az előadó javaslatokkal él: keressék fel tervszerű beosztás alapján a szórványokat, vigyenek Bibliát, egyházi lapokat, református szellemű olvasnivalókat hittestvéreiknek, hívják őket istentiszteletekre, segítsenek a lelkipásztoroknak a hitoktatásban, szervezzenek vallásos estélyeket, szeretetvendégségeket a szórványhívek között. Sok dunántúli ifjúsági egyesület készséggel szolgált is a szórványok lakói között. Az anyagyülekezetek féltő szeretetébe ajánlja a szórványban élőket Tóth Endre azzal a kéréssel, hogy rendezzenek évenként szórványvasárnapot, hiszen imádságra és tényleges segítségre van a legnagyobb szüksége a szórványban élőknek.

Szintén kerületi missziósként készíthette Tóth Endre „Az egyházi sajtó és a szórványok” című kéziratban maradt munkáját. Féltő felelősséggel hangoztatja, hogy a magyarországi reformátusoknak csaknem negyede nem járhat templomba, nem hallgathat prédikációt, nem énekelheti a hívek közösségében zsoltárainkat. Pedig szétszórtságban élő reformátusaink vágyakoznak az Ige után, szeretnék hallani harangjaink hívó szavát, szeretnék énekkel magasztalni Istent a gyülekezetben. A segítség mikéntjét így fogalmazza meg a szerző: „Úgy hiszem, hogy a legjobb lelki táplálék s egyben a legjobb védelem számukra egy jól megszerkesztett református egyházi újság, amely hétről-hétre eljut hozzájuk. Elviszi hajlékukba az Igét, tájékoztatja őket református egyházunk eseményeiről s ezáltal szoros kapcsolatba vonja őket azokkal a testvéreivel, akik gyülekezeti életet élhetnek.”²⁸⁴ Egy országos református hetilap fonná össze közös hitben és munkában város és falu, a nagy református egyházak és a szórványban lakók, a templomban áhítatoskodó és a puszták csöndjében, sokszor sivárságban élő reformátusok lelkét.

Nem csupán irodalmi eszközökkel, írásbeli munkákkal - újságcikkekkel, körlevelekkel, a Belmissziói Útmutatóban megjelent alkotásokkal, szórólapokkal - segítette kerületében Tóth Endre a misszió kibontakozását. Egyházkerületi előadóként az 1935-36. iskolai évben „előadásokat tartott a győri református diákok csendesnapján, Pápán a gimnáziumi, állami tanítóképzői, állami polgári leányiskolai csendesnapon, az egyetemesek imahéten, a református leányegylet szeretetvendégségén, a pápai Jókai-körben.”²⁸⁵ Sem kéziratban, sem nyomtatásban nem maradtak adatok arról, hogy az egyes alkalmakon mi volt előadásának témája, s mi volt a Pápán és vidékén több ízben tartott igeszolgáltatásainak a textusa. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található a pápai egyházmegye missziói előadójának, a felső-görzsönyi lelkipásztor 1936. szeptember 21-i levele, melyet Tóth Endrének, mint a

²⁸³ Uo. 149.

²⁸⁴ Tóth Endre: Az egyházi sajtó és a szórványok. Kézirat. H.é.n. TtREK R. 4306. Ez az írás 1938-ra vagy 1939-re datálható, mikor a Dunántúli Református Egyházkerületben is nagy erőket vetettek latba, hogy a KCs országos hetilap legyen. A kérdéssel részletesebben az „5.4. Lapszerkesztő” egység foglalkozik.

²⁸⁵ Értesítő 1935-36. 61.

szociális és missziói bizottság előadójának küldött az egyházmegyei missziói jelentéssel együtt. Ebben igyekezett egyházmegyéjéről tiszta képet adni, a beérkezett jelentésekből, statisztikákból kihámozva a valóságot.²⁸⁶

Az 1936-37. iskolai évben igen sok helyen igénybe vették az egyre népszerűbb, közvetlen, megnyerő egyéniségű, sokoldalú Tóth Endre szolgálatait. Nem csupán prédikációit kedvelték, de „előadásokat is tartott Veszprémben a protestáns egyházak október 31-i ünnepén, Komáromban a komáromi református leányegyesület jubiláris szeretetvendégségén, Komáromban az egyházmegyei napokon, Inkén a KIE körzeti konferenciáján, Kaposváron a Református Élet konferenciáján, Győrben a KIE körzeti konferenciáján, Győrben a középiskolások csendesnapján, Szerecsenyben a református nőegylet szeretetvendégségén, Budapesten a Soli Deo Gloria egyik szerda estjén, Pápán a KIE dunántúli téli táborán, a pápai egyházmegyei KIE konferencián, a pápai szerzők estjén, a pápai iparosok cserkészcsapat estjén, a teológusok szeretetvendégségén, az ev. Luther-szövetség vallásos estjén s az egyetemes imahéten.”²⁸⁷ Szolgálatra hívták az evangéliumi lelkületű bizonyágtevőt Dunántúl kisebb és nagyobb településeire, szeretetvendégségekre, konferenciákra, ifjúsági és felnőtt egyesületi alkalmakra egyaránt. S ő készséggel eleget tett a meghívásoknak minősített módon. Megismerték, megszerették, személyesen találkozni akartak vele Dunántúl távoli vidékein is. A tatai egyházmegye 1937. július 15-én tartott közgyűléséről készült jegyzőkönyvben így dokumentálták Tóth Endre szolgálatát: „Örömmel értesül az egyházmegyei közgyűlés az egyházmegye területén folyt missziói munkákról, különösen arról, hogy nemcsak a kiskörök tartottak konferenciát, hanem Komáromban, a szomszédos gyülekezetek leányegyesületeinek tagjai részvételével leánykonferencia volt, melyen dr. Tóth Endre theol. akad. professzor úr és Nt. Fazekas Lajosné úrasszony tartottak értékes előadást.”²⁸⁸ Az egyházmegye külső és belső életével foglalkozó esperesi jelentés beszámol arról is, hogy hol, kik végeztek szolgálatokat ifjúsági és presbiteri konferenciákon.

A kerület missziósaként Tóth Endre „előadásokat tartott az egyházkerületi lelkészértekezleten, a gimnáziumi és a nőnevelő intézeti csendesnapokon, a Jókai-körben, Tatán a református gyülekezet ‘holland estjén’, Budapesten a Soli Deo Gloria szövetség virágvasárnapi konferenciáján, Körmenden a ref. nő- és leányegyletek szeretetvendégségén, Szerecsenyben a hősi halottak emlékünnepén.”²⁸⁹ Az iskolai rendezvényeknek, a kerületben megrendezésre kerülő egyleti és szövetségi konferenciáknak szinte állandó szereplője lett. Az 1938-39. iskolai évben 32 alkalommal prédikált Pápán és vidéken,²⁹⁰ s amikor a hadsereg is igénybe vette szolgálatait 1944. szeptember 28-tól kezdődően, a hadikórházban lelkészként közölte a vigasztaló és gyógyító evangéliumot a háború áldozataival.²⁹¹

²⁸⁶ A pápai egyházmegye missziói előadójának levele Tóth Endrének. Felsőgörzsöny, 1936. szeptember 21. Kézirat. TtREK R. 4299.

²⁸⁷ Értesítő 1936-37. 21.

²⁸⁸ A tatai református egyházmegye lelkészi főjegyzőjének hitelesítésével az 1937. július 15-én tartott 20/k. sz. tárgysorozati pontjának közgyűlési jegyzőkönyvi kivonata. Tarján, 1937. július 27. Kézirat. TtREK R. 4298.9. 47.e.

²⁸⁹ Értesítő 1937-38. 59.

²⁹⁰ Értesítő 1938-39. 25.

²⁹¹ Tóth Endre levele a Magyar Királyi Protestáns Táborigazgatóknak. Pápa, 1944. szeptember 28. A levél szövege: „Tisztelettel jelentem, hogy az 528. sz. királyi pápai hadikórházba, mint lelkész bevonultam, s teendőimbe mai napon a 3. kerület lelkésze bevezetett.” Kézirat. TtREK R. 4300.

A konventi missziói bizottság tagjaként Tóth Endre aktív szerepet töltött be a **Belmissziói Útmutatót készítő munkatársi közösségében**. Enyedy Andor 1937-ben pünkösdi beszédvázlat sorozat készítését kéri tőle a test és a lélek gyümölcseiről a falusi gyülekezetek lelki és értelmi világához, gondolatmenetéhez alkalmazva.²⁹² A felkérésnek és megbízatásnak készséggel tett eleget Tóth Endre. A vázlatokat az alábbi témák és igék alapján készítette el: 1. A test és a lélek /Róm 8,5-11/, 2. A Szentlélek kezdetben /1Móz 1,1-2/, 34. A kísértésbe vivő Szentlélek /Mt 4,1/, 3. A kísértésbe vivő test /Mt 26, 41/, 5. A testté lett lélek /Ján 1,14-16/, 6. Várjuk a Lelket /Acs 1,8/.²⁹³ Az Útmutató munkatársaként 1938-ban reformációi nagyheti vázlatok készítésével bízta meg Enyedy, mint szerkesztő és konventi előadó. Hat terjedelmes beszédvázlatot írt Tóth Endre: 1. A sötétségben élő ember /Mt 6,23/, 2. Vágyakozás a világosság után. /Róm 7,24/, 3. A világosság /Ján 8,12/, 4. Világosságban élni /Mt 5,16/, 5. A felülről jövő fény /Ézs 9,2/, 6. Nemzetek egysége /Ján 7,22/.²⁹⁴

1939. május 31-én kelt levelében Enyedy Andor megbízza Tóth Endrét, hogy nézze át a jövő évi Belmissziói Útmutatót, és kéri kritikai megjegyzéseit is, azaz az egész készülőben levő Útmutató „felülbírálatát”, valamint azt, hogy jelölje meg, mit és miért tart feleslegesnek az anyagban.²⁹⁵ Ebben az Útmutatóban kapott helyet Tóth Endre bibliatanulmánya is január harmadik hetére, melyet a Zsid 4,13 alapján, „Isten szeme mindent lát” címmel készített.²⁹⁶ Vagyis tevékenyen részt vett az Útmutató szerkesztésében is, amit a borítólapon így jelöltek: „Átnézték Antal Zoltán egyházmegyei missziói előadó és Tóth Endre egyházkerületi missziói előadó.”²⁹⁷ S hogy Enyedy mennyire meg volt elégedve a munkájával, azt mutatja az is, hogy 1943. május 27-i levelében már püspökként gratulál Tóth Endrének egyházkerületi főjegyzőnek való megválasztásához és őt régi, kedves, értékes munkatársának tartja.²⁹⁸ Bár 1940. január 11-én Tóth Endre lemondott egyházkerületi missziói előadói tiszteréről, s ezt az egyházkerületi közgyűlés el is fogadta, az 1941-42. munkaévre készített Belmissziói Útmutató mégis Tóth Endre nevét tünteti föl a dunántúli egyházkerület missziói előadójaként.²⁹⁹

A püspöknek választott Enyedy helyett Muraközy Gyula lett a konventi missziói bizottság előadója, aki 1942. május 26-i levelében többek között ezt írta Tóth Endrének: „Neki fogtam a Belmissziói Útmutató szerkesztésének. Ebben a munkában kérem a Te szíves segítségedet. Arra kérlek, hogy légy szíves egy előadást készíteni nekünk. Arról kellene megemlékeznünk, hogy kb. 50 évvel ezelőtt kezdődött egy nagyszabású belmissziói szolgálat /Hold utcai vallásos estélyek, Lorántffy Zsuzsanna, Ref. Ifjúsági Egylet, Koszorúk, Kis Tükör, Hajnal, szórványgondozás/....Szükség volna egy népszerű, megleghangú, színes evangélizáló jellegű előadásra, amelyik a misszió, evangélizáció szolgálatát mutatná meg, ennek szükségességéről

²⁹² Enyedy Andor levele Tóth Endrének. Miskolc, 1937. május 10. Kézirat. TtREK R. 4299.

²⁹³ BÚ 1937-38. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1937. 301-312.

²⁹⁴ BÚ 1938-39. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1938. 335-345.

²⁹⁵ Enyedy Andor levele Tóth Endrének. Miskolc, 1939. május 31. TtREK R. 4299.

²⁹⁶ BÚ 1939-40. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1939. 130k.

²⁹⁷ BÚ 1939-40. I.m. címoldal.

²⁹⁸ Enyedy Andor levele Tóth Endrének. Miskolc, 1943. május 27. TtREK R. 4299.

²⁹⁹ BÚ 1941-42. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1941. 249. A dunamelléki egyházkerületben Muraközy Gyula, a tiszáninneniben Svingor Jenő, a tiszántúliban Ferenczy Károly volt az egyházkerületi missziói előadó.

beszélve, ennek sokféle irányát állítaná a hallgatók elé.”³⁰⁰ Tóth Endre e levélre adott válasza ugyan nem maradt meg, de egészen bizonyosan Muraközy kérésére írta az Útmutatóban „A százéves a KIE s az ifjúsági munka múltja” című előadását.³⁰¹

Új kezdeményezés volt a belmissziói munkában a **vallásos estekre készített összeállítás**. Ezekben a programokban rendszerint szerepelt ének, előima, szavalat, előadás, bibliamagyarázat, imádság és záró ének. Évtizedeken át közkedvelt és tömegesen látogatott alkalmak voltak ezek a falusi és városi gyülekezeteknek. Évfordulók kapcsán történelmünk nagy személyiségeit, jelentős eseményeit méltatták, vagy valamely vallásos ünnepkörhöz kapcsolódtak az előadások, melyekre hetekig készült a gyülekezet ifjúsága, a gyermekek és a bibliaolvasók is. A vallásos estélyek jelentősége abban állt, hogy a gyülekezet szolgáló tagjainak is lehetőséget kínált bizonyágtételre. Aktív részvételükkel megvallották Krisztusba vetett hitüket, bizonyágot tehetek Megváltójukról, elkötelezték magukat Isten és a gyülekezet szolgálatára, megtérésre és Isten iránti, meggyőződéssel vállalt döntésre hívták a gyülekezet tagjait. Az estélyekre való felkészülés alkalmat kínált minden résztvevő hitbeni megerősödésére is. Lényegében a vallásos estélyek programja forgatókönyv volt olyan egyházközségi rendezvények előkészítésére, amelyek célja abban állt, hogy a gyülekezetben a lelki munkát elmélyítsék, az Ige üzenetét hatékonyan személyessé tegyék, az előadásokkal pedig színesen, egyszerűen ismereteket közöljenek, hogy előadók és hallgatók református hittudatukban megerősödjenek s elkötelezett hívei legyenek Szentháromság Istenünknek.

Jóllehet Tóth Endre hat vallásos estélyre készített programja nem egyházkerületi missziói előadói korszakában keletkezett, mégis itt foglalkozunk velük, hiszen jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Tóth Endre missziói elkötelezettségét megismerjék, nem csupán Dunántúlon, de az egész Magyarországi Református Egyházban. A Református Igehirdető „Gyülekezeti munka” állandó rovatában jelent meg a Sztáray Mihály /1928/, Hamel Bruininx /1933/, Arany János /1933/ nevéhez kapcsolódó program. A pápai református főiskola /1931/ és a Jövel óh advent királya /h.é.n./ kéziratban maradt meg, míg a Karácsonyi ünnepély programja /1932/ szintén a Református Igehirdetőben kapott helyet.

A Sztáray Mihály életéről és munkásságáról készített művét³⁰² a szerző a Hit és Szolgálat konferenciáján Pápán 1927. december 9-én a Sztáray-teremben adta elő. Sztáray Baranya és környéke zsoldos ajkú, költő reformátora volt, aki kezében a Bibliával, szívében a Szentlélek tüzevel szolgált Isten ügyét. Homályos és sötét korszakban küldte Isten az evangélium fáklyájaként Baranyába szorongatások és elnyomatások idején ékes szavú prófétáját az evangélium hirdetésére. Énekeivel annyira felbuzdította a népet, hogy nagy sokaság tódult hozzá a közel eső helyekről. A magas és csengő hanggal megáldott ember „látva, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom elérkezett, hogy az igaz vallást és az evangéliumi igazság fényét nekik megmutassa, úgy alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg s a misének, bűnbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát annyira bizonyította, hogy hallgatói csakhamar a r.k. frátereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak és az egyházat Sztáraynak adták át.”³⁰³ Szava bizalmat öntött a hallgatóság lelkébe, erősítette reménységét. A nép ajkára adta az imádság szavát és vágyat ébresztett az emberekben, hogy

³⁰⁰ Muraközy Gyula levele Tóth Endrének. Bp., 1942. május 26. TtREK R. 4300.b.40.

³⁰¹ BÚ 1943-44. Szerk. Muraközy Gyula. Bp., 1943. 194-199.

³⁰²Tóth Endre: Sztáray Mihály. RI 1928. 101-108.

³⁰³ Uo. 104.

még jobban ismerjék Isten evangéliumát. Hét évi működés után 120 falut vezérelt az evangélium világosságára a Dráva két partján. Jelentősége a magyar reformáció történetében: Az 1540-es években Alsó-Baranyában, a török hódoltságban az evangélium szabadságát plántálta el a rab magyarok lelkében. Így lett a magyarság számára a reformáció bástyája ez a terület. Előadását Tóth Endre ezekkel a gondolatokkal zárta: „Erősítsük Sztáray majd négyszáz esztendőös bizonyágtételét! Nincsen senkiben másban üdvösség, nem adatott az Ég alatt, a földön, az emberek között más név, mely által kellene nekünk megtartatnunk! A megvetett Krisztus lehet egyedül segítségünk, ő lehet szabadításunk kösziklája!”³⁰⁴

„A pápai református főiskola” című kéziratban maradt, vallásos estélyre való munkáját Tóth Endre 1931-ben készítette az iskola négyszáz éves jubileumára.³⁰⁵ Kevesen írtak ilyen tárgyilagosan, gondossággal és féltő szeretettel, ám közérthetően és egyszerűen az iskola múltjáról és jelenéről. A Tóth Endre szívéhez oly közel álló iskola a dunántúli reformáció megszilárdításának legfontosabb intézménye volt.

Hogy ne legyen a reformátorok munkája hiábavaló, gondoskodniuk kellett arról, hogy utánuk is olyan evangéliumi hitű férfiak hirdessék az Igét, akik az elkezdett jó munkát tovább folytatják, s a reformáció híveit megtartják Isten ismeretében. Ezért ahol megindult a reformáció munkája, mindenütt iskolákat hoztak létre. Pápán már a reformáció előtt is volt egy iskola, amely 1508-ban keletkezett. Bálint papnak nevezték a történetírók azt a reformátort, aki felragyogtatta Pápán az evangélium világosságát. Maga köré gyűjtötte a tanulni vágyó ifjúságot és tanította őket Isten ismeretére. A Bibliát olvasta és magyarázta nekik. 1536-ban nagy fordulat állt be az iskola életében. Ekkor lett Pápa város földesura Thurzó Elek kincstárnok után Enyingi Török Bálint, vitéz katona, buzgó lutheránus férfi. Ő gondoskodott először intézményesen az iskoláról - telket adományozott a nevelés, oktatás céljaira -, mely 1585-ben jutott főiskolai rangra. Tóth Endre szemléletesen ír szeretett iskolája fejlődéséről, patrónusairól és üldöztetéseiről, majd nevezetesebb professzorairól, az iskolai törvényekről. Részletesen ábrázolja a szerző a főiskolai élet rendjét, a rectorok, praeceptorok és a diákok feladatait, a tanítás menetét, a diákság hétköznapi és ünnepnapon tennivalóit, a szellemi és lelki tanítás, nevelés módját és eszközeit. Hangsúlyozta, hogy „ezt az iskolát eddig is a dunántúli hívek tartották fenn. Nem hagyják elpusztulni most sem. Évről-évre küldik a kerület gyülekezetei az iskola fenntartására a szükséges pénzt a főiskolára, bizonyágot téve arról, hogy az ősök hite, áldozatkészsége nem aludt ki bennük. Az iskola él és éljen is örökké.”³⁰⁶

A „Karácsonyi ünnepély programja”³⁰⁷ előszavában jelzi a szerző, hogy iskolában vagy templomban adják elő ezt a műsort, melyből hiányzik az előadás. Szerkezetében, felépítésében, alkatrészeiben a karácsonyi üzenetet tolmácsolja. Az ének, imádság után rövid megnyitó, üdvözlő beszédet mond a lelkipásztor, majd az ünnepet a gyermekek szereplése tölti ki, akik felváltja mondják a karácsonyi történetet a Bibliából. Tóth Endre Szabolcska Mihály verseiből vagy a Keresztyén Családban megjelent versekből ajánl néhányat szavalásra. A szeretetsomagok kiosztását imádság követi és az ünnepi estét közös éneklés zárja.

³⁰⁴ Uo. 108.

³⁰⁵ Tóth Endre: A pápai református főiskola. - Vallásos estélyre. - Pápa, 1931. Kézirat. 1-17. DREK 0.1304. 19.

³⁰⁶ Uo. 17.

³⁰⁷ Tóth Endre: Karácsonyi ünnepély programja. RI 1932. 557-560.

Az Arany János ünnepre készített vallásos estélyi programot³⁰⁸ a költő halálának 50. évfordulójára írta a szerző, aki Arany legszebb vallásos verseit ajánlja az est szervezői figyelmébe, melyekből a hit, haza és a család iránti meleg szeretet sugárzik. A hit és erkölcs hangjai szólalnak meg a „Fiamnak” és a „Ráchel siralma” című versekben, a megtérés gondolatának örök szépségű kifejezése „Az első lopás” c. hosszabb vers. Az irgalmas szeretet gyakorlására hív fel a „Tavaszi ünnepély-albumába” című kis költemény. A családi élet szépségének ábrázolását a „Családi kör”, a „Vágy” és „Itthon” című verseiben találjuk meg. Tóth Endre javaslata szerint a 65 évet élt költő életének és alkotásainak méltatásával kell befejezni az előadást.

A Hamel Bruininxről szóló vallásos esti program³⁰⁹ a buzgó református diplomatát mutatja be. A holland kormány követe volt Bécsben és az ott szerzett tapasztalatait jelentette időnként küldőinek. Beszámolt az ausztriai és magyarországi politikai eseményekről, a törökök helyzetéről és a Thököly-féle szabadságharcról, de állandóan figyelte a magyarországi protestánsok helyzetét is. Láta elnyomatásukat, együtt szenvedett velük lélekben. S amikor elkövetkezett a magyar protestáns egyházra a legszörnyűbb szenvedések kora, mikor a lelkipásztorokat a gályarabság szörnyű büntetésével sújtották, „akkor Hamel Bruininx nem elégedett meg többé jelentéstétellel, hanem kérte, követelte egyre erélyesebben, hogy Hollandia, ez a szabad, református állam lépjen közbe a bécsi udvarnál a magyar gályarabok érdekében. Egyúttal ő maga utána járt az egész üldözésnek. Terjedelmes védőiratot szerkesztett a gályarabok mellett s ebben az iratában kimutatta, hogy koholt vádak alapján ítélték el a prédikátorokat. Kimutatta, hogy nem voltak lázadók és nem lázadásért, hanem evangéliumi hitükért kell szenvedniük az irtózatos büntetést.³¹⁰ A holland követ érdeme, hogy de Ruyter Mihály tengernagy Nápolyban megszabadította rabságukból a gályákra láncolt prédikátorokat és tanítókat. Hamel Bruininx az 1681-ben Sopronban tartott országgyűlésen addig fáradozott pártfogoltjaiért, míg az országgyűlés törvénybe nem iktatta, hogy a száműzöttek visszatérhetnek hazájukba és folytathatják munkájukat gyülekezeteikben.

Tóth Endre nem csupán a holland diplomata felebarátaiért vállalt és végzett küzdelmeit állította példaképpül fiatalok és felnőttek elé, de az estélyek résztvevői erőt meríthettek múltunk nagyjainak helyállására figyelve, hogy reformátusokként, egyháztagokként, hazafiakként Isten tetszésének megfelelően töltsék be küldetésüket, hivatásukat. Bizony nagyon drága az a nép, egyház, haza, amelyért érdemes ennyit szenvedni. A múlt kötelez!

Kéziratban maradt meg és csak részben készült el a „Jövel óh advent Királya” című összeállítás.³¹¹ A bevezető instrukcióban közli a szerző: „Előadásunk témájához kell alkalmazkodnia az egész programnak most, mint minden más alkalommal.”³¹² A „Drága advent köszöntünk...” /28. dicséret/ kezdetű közének után az imádság a várakozás reménységéből kibontakozó, reménységünket betöltő Krisztus uralmának körvonalait rajzolja meg.

Az egyházkerületi missziói előadói jelentések foglalják össze legszemléletesebben, milyen sokoldalúan foglalkozott Tóth Endre a misszióval Dunántúlon. Az 1936. október és 1940. január közti időszakból megmaradt kéziratban az 1936. októberében és az 1937. október 18-án

³⁰⁸ Tóth Endre: Vallásos estély programja. - Arany János ünnep. - RI 1933. 75-79.

³⁰⁹ Tóth Endre: Vallásos estély programja. - Hamel Bruininx. - RI 1933. 79-85.

³¹⁰ Uo. 82.

³¹¹ Tóth Endre: Jövel óh advent Királya! - Vallásos est adventben. - Kézirat. 1-2. Pápa, /1937/. DREK 0.1304.26.a.

³¹² Uo. 1.

a kerületi missziói bizottságban elmondott jelentés. Az egyházkerületi közgyűléseknek a misszióval foglalkozó jegyzőkönyvei, ezek határozatai ábrázolják, milyen lelkiismeretesen, gondosan és felelősséggel fogta össze Tóth Endre kerületében a misszió szálait. Kezéhez futottak össze az egyes egyházmegyék missziói jelentései, így főleg ezekből tájékozódott a települések lelki ügyeiről. De mivel gyakran prédikált és előadásokat is tartott a gyülekezetekben, személyesen is tapasztalatokat szerzett a látottak és hallottak alapján arról, hogyan s miként lehet leghatékonyabban megnyerni az embereket az evangélium ügyének. Tóth Endre szerette Dunántúl népét, tudta mire van szükségük, ezért szolgálataiban úgy ábrázolta Krisztus titkát, hogy azt a szórványok, tanyak reformátussága is megértette. Arra törekedett, hogy lelkészársai is áldozatkészséggel pásztorolják a rájuk bízott gyülekezeteket, táplálják és neveljék a nyáját. Jó kritikai érzékkel mutatott rá a hiányosságokra. Jelentéseiben többnyire pozitíve fogalmazta meg észrevételeit. Arra törekedett, hogy minél több lelkipásztort és presbitert megnyerjen a misszióknak, akik aztán gyülekezeteikben áldott eszközei lettek az evangélium terjesztésének.

Az 1936. októberében elmondott első egyházkerületi missziói jelentését Tóth Endre azzal kezdte, hogy „15 éve annak, hogy egyházkerületünkben a missziói - szórványosan már régebben folyó - munka az első, külső keretet is kapta, s a belsősomogyi egyházmegye 1920. szeptember 7-én megalakult belmissziói bizottsága első munkaévet befejezte s első jelentését elkészítette. Van ebben valami gondolkodásra készítő, hogy az egyházi élet megújulására irányuló, nagyobb felelősséget vállaló munka éppen abban az egyházmegyében bontakozik, ahol a magyarság és reformátusság halálharangját kongatták már évtizedekkel előbb.”³¹³ Az egyházkerületben 1923-ban alakult meg a belmissziói bizottság, tíz évvel az egyházi törvénykönyv missziói törvényszakaszának megalkotása előtt. Ezzel a belmisszió kiirthatatlan tulajdona lett a magyar református egyház életének is és a lelkipásztori munkának is. „Mert a misszió nem más, mint az egyház élete, a lelkipásztor és a gyülekezet munkája.”³¹⁴ Mégis nem egy gyülekezet és nem egy lelkipásztor van, ahol és akik nem akarnak tudomást venni sem saját elkötelezésükről, sem a törvény parancsáról. Missziói előadóként Tóth Endre gondosan áttanulmányozta az egyházi életet ábrázoló gyülekezeti jelentő íveket, s tény-megállapításként közölte, vannak akik kényelmetlen adminisztrátori munkának, papiros misszióknak tartják a jelentő ívek kitöltését. Tóth Endre szerint e jelentéseknek beszámolóknak kell lenni minden lelkipásztor részéről. Évenkénti lelki számadásoknak, amiket sem elnagyolni nem szabad, sem hibás tételeket nem szabad beírni, különben hibás lesz a mérleg. Valóságos helyzetjelentéseknek, helyzetképeknek kell azoknak lenni, embereken túl Isten előtti számadásnak. Tényként közli az előadó egy háromszáz lelket számláló egyházközségről: „Belmissziói munkák nem folynak a presbitérium közönyössége és nemtörődömsége miatt. A presbitérium belmissziói ügyekkel nem foglalkozott. Gyermekestentiszteletet, vasárnapi iskolát nem tartottak. A konfirmációi tanítás húsvét utáni héttől áldozócsütörtökig folyik. Az ifjúság gondozásban nem részül. Vallásos estéket tartottak vasárnapokon az iskolákban 15-öt, a Keresztyén Családból 4 példányt rendeltek a gyülekezetben. Iratterjesztésre költségvetésbe beállítottak 10 Pengőt /de hogy felhasználták-e, arról nincs említés/. Egyesületek nincsenek. A külmisszióról nem ismertettek, gyűjtést nem tartottak. Szeretetmunkát nem végeztek. Templomba hétköznap nem jár senki. Statisztika ennél fogva nincs semmi.”³¹⁵

³¹³ Tóth Endre: Egyházkerületi missziói jelentés. Pápa. 1936. október /nap megjelölése nélkül/. Kézirat. 1. TtREK R. 4324.

³¹⁴ Uo. 1.

³¹⁵ Uo. 3.

Nem csekély munkát fejtett ki Tóth Endre azért, hogy a kerületben az egyház minden munkása szakítson a misszióval szembeni idegenkedéssel és felvegye magára Krisztus igáját a misszió munkálása által. Kötelességéhez híven 1936. október 14-én beszámolt az egyházmegyei előadók jelentése alapján az egyházkerületben folyó missziói munka 1935. évi állásáról, rámutatott az egyes gyülekezeti jelentő ívekben felhozott akadályokra és kívánságokra, jelentést tett a múlt évi egyházkerületi közgyűlés missziói határozatainak megvalósításáról, majd indítványait terjesztette elő. Az egész jelentésből az 1-22. lap maradt meg a szerző kéziratában. A gondosan elkészített munkának hiányzó részeire az egyházkerületi jegyzőkönyv vonatkozó határozatai alapján következtethetünk.³¹⁶

Tóth Endre első missziói jelentésében örömmel közli, hogy a „presbitériumok mindinkább át vannak hatva a misszió egyházi életünket megújítani hivatott fontosságáról s felhívja a gyülekezetek lelkipásztorait, hogy a presbitériumok felelősségét fokozni szíveskedjenek.”³¹⁷ Felhívta az egyházmegyei missziói bizottságokat a gyermekpásztorációi, az ifjúsági és a női munkák intenzívebbé tételére. Javasolta, hogy ahol még nincs, alakítsák meg egyházmegyéenként a papnék szövetségét. Példaként állítja a győri egyházat, ahol Bibliát ajándékoznak az új házasságoknak. Elismerését fejezi ki az egyházkerületi iratterjesztés vezetőjének és felhívja a lelkipásztorok figyelmét olcsó Bibliák, énekeskönyvek, lelki iratok, traktátusok terjesztésére. Kéri a gyülekezeteket evangélizációk tartására és belmissziói munkások alkalmazására, egyesületek alapítására, a már működő egyesületekben a lelki munkák megelevenítésére.

1937. október 18-i keltezéssel készítette Tóth Endre második egyházkerületi missziói jelentését.³¹⁸ A gondos kézírással készített munkát az Egyházkerületi Missziói Bizottság gyűlésén olvasta fel az előadó. Mondanivalóját így kezdte: „Egy munkaév telt el ismét Isten kegyelméből egyházkerületünk missziói életében is. A munkára elhívottak sáfárkodásáról szóló beszámoló elöttünk fekszenek. A Lélek szerint folytatott munka nyilvántartatik a Mindenható Isten előtt s Ő mond afelett ítéletet. A mi feladatunk csupán a beszámoló jelentések tudomásulvétele, az összkép megalkotása s ezek alapján Isten segítségével bizakodó emberi tervek alkotása a jövőre.”³¹⁹ Az 1936-37. munkaévet összefoglaló egyházkerületi missziói bizottsági jelentés is Tóth Endre előadó munkája.³²⁰ Míg 1936-ban az egyházkerületi jegyzőkönyvben 9, addig 1937-ben 34 pontban tárgyalják a kerület missziói ügyeit október 20-21-én. A kerületi előadó örömmel szól az ifjúsági munka megerősödéséről, a pápai földműves téli tábor megrendezéséről és a kerületi ifjúsági munka kataszterének megvalósításáról. Lelkesen számol be az első országos református missziói konferenciáról. Javasolja, hogy a jövőben a konventi bizottság előadói sorába a missziói munkában tapasztalatokkal rendelkező, annak nehézségeivel is küzdő falusi lelkészeket is állítson be. Felszólítja a

³¹⁶ Egyházkerületi jegyzőkönyv. Tata, 1936. október 14. Kiadta: Győry Elemér egyházkerületi főjegyző. Pápa, 1936. /Továbbiakban: Egyházkerületi jkv. 1936./ Az egyházkerületi missziói bizottság 1935-36. munkaévi jelentése a 185-194. pontok alatt található a 110-115. lapon. DREK jelzet nélkül.

³¹⁷ Egyházkerületi jkv. 1936. 185.d.1936. 111. lap. DREK jelzet nélkül.

³¹⁸ Tóth Endre: Egyházkerületi missziói jelentés. Pápa, 1937. október 18. Kézirat. 1-26. TtREK R. 4301. A kéziratból hiányoznak a 16-19. lapok.

³¹⁹ Uo. 1.

³²⁰ Egyházkerületi jegyzőkönyv. Pápa, 1937. október 20-21. Kiadta Győry Elemér egyházkerületi lelkesi főjegyző. Pápa, 1937. /Továbbiakban: Egyházkerületi jkv. 1937./ A missziói bizottsági jelentést a 194-228. határozati pontok tartalmazzák a 97-110. lapon. DREK jelzet nélkül.

lelkipásztorokat, hogy mindenütt foglalkozzanak az elemi iskolás gyermekekkel vasárnapi és hétköznapi bibliai iskolában. „Utasítja azokat a lelkipásztorokat, akik vallásos estéket tartani nem szoktak, hogy a jövőben az esték tartásáról okvetlenül gondoskodjanak. Felkéri az espereseket és egyházmegyei előadókat, hogy a felnőttek lelkigondozását fokozott figyelemmel kísérik.”³²¹

Felhívja a lelkészek figyelmét a jelentő ívek gondos kitöltésére és a statisztikai adatok valóságnak megfelelő közlésre, egyben kéri kollegái javaslatait, észrevételeit a kerületi missziói munka intenzívebbé tétele érdekében. Köszönti a jubiláló nő- és leányegyleteket, jelentéstételre kéri a lelkipásztorokat a területükön működő közép-, vagy szakiskolák református ifjúságának lelkigondozásáról. „Felkéri a puszták reformátusait gondozó lelkipásztorokat, hogy munkájukról, annak módszeréről és általában tapasztalataikról a Dunántúli Protestáns Lap útján adjanak tájékoztatót.”³²² Kéri kollegáit, tartsák szem előtt a szekták működését és tegyék közkinccsé az ellenük való hatékony védekezés módjait. Felhívja Tóth Endre a Balaton mentén található gyülekezetek lelkipásztorait a fürdőző vendégek pásztorolására, majd részletesen is kitér az egyes egyházmegyék missziói jelentéseinek a kerület egészét érintő részeire és az elmúlt évi kerületi jegyzőkönyvi határozatok megvalósításával kapcsolatos kérdésekre.

Az 1937-38. munkaévi missziói bizottsági jelentés³²³ felhívja az egyházközségeket, hogy az iratterjesztés céljaira állítsanak be összeget költségvetésükbe és azt az egyháztagnak olcsó vagy ingyenes építő iratokkal, vallásos újságokkal való ellátására fordítsák. Előadó „túrhetetlennek minősíti azt az állapotot, hogy még mindig vannak presbitériumok, amelyek, mint a jelentésekből kitűnik, missziói ügyekkel egyáltalán nem foglalkoznak. Utasítja a lelkipásztorokat, hogy a missziói munkaprogramot presbitéri gyűléseken tárgyalják le s a missziói jelentést a munkaév végén presbitériumnak mutassák be. Espereseket pedig felhívja, hogy e határozat végrehajtását szigorúan ellenőrizzék.”³²⁴ Felhívja a lelkipásztorokat, hogy ahol még mindig elvonják a leventéket az istentiszteleteken való részvételtől, ott járjanak közbe a levente kiképzés vezetőjénél. Emlékezteti kollegáit az előadó, hogy a tanítónők kötelesek az egyházi törvény alapján részt venni a leánymunkában és a vasárnapi iskolai munkában. Felszólítja előadó a lelkészeket, hogy a felnőtteknek tartsanak biblia órákat, bibliaköröket, vallásos estéket és gyakorolják a családlátogatást.

A tanyamisszió tárgyában „az egyházkerületi közgyűlés elrendeli, hogy minden egyházközség készítse el helyzet-térképét a kültelkeken lakó hívek elhelyezkedésének világos feltüntetésével, - az egyházmegyék az általuk készítendő térképen világosan tüntessék fel a kültelki reformátusság megoszlását.”³²⁵ A kerületi közgyűlés így kívánt eleget tenni a konvent 82/1938. szám alatti határozatának. A veszprémi egyházmegye 25/b/1938. számú közgyűlési határozatát magáévá tette a kerületi közgyűlés, és a konvent elé terjesztette: „Kívánatosnak tartanánk, ha egyetemes konventünk a Belmissziói Útmutatót az eddiginél sokkal nagyobb terjedelemben adná ki, amelybe a missziói munka minden területére vonatkozólag találnánk

³²¹ Egyházkerületi jkv. 1937. 194/8/1937. 98. lap. DREK jelzet nélkül.

³²² Egyházkerületi jkv. 1937. 194/22/1937. 100. lap. DREK jelzet nélkül.

³²³ Egyházkerületi jegyzőkönyv. 1938. október 19. Kiadta Győry Elemér egyházkerületi lelkészi főjegyző. Pápa, 1938. /Továbbiakban: Egyházkerületi jkv. 1938./ A missziói bizottsági jelentést a 150-170. számú határozatok tartalmazzák a 94-103. lapon. DREK jelzet nélkül.

³²⁴ Egyházkerületi jkv. 1938. 150/4./1938. 95. lap. DREK jelzet nélkül.

³²⁵ Egyházkerületi jkv. 158./1938. 99. lap. DREK jelzet nélkül.

legalább jó vázlatokat, szavalásra alkalmas verseket, felolvasásra való elbeszéléseket. Kíváncsnak tartanánk, ha egyetemes egyházunk gondoskodnék biblikus és hitvallásos szellemben nevelt és képzett evangélikátorok munkába állításáról, akiknek minden megterheléstől mentes szolgálatát a szükséglet és alkalom parancsolta időben igénybe vehetnék gyülekezeteink. Egyházkerületenként legalább egy missziói lelkész beállítása immár elodázhatatlan feladat.”³²⁶

Tóth Endre a kerületi missziói bizottság előtt elmondott utolsó jelentésére következtethetünk az 1939. október 11-12-i közgyűlésen közzé tett missziói bizottsági jelentésből.³²⁷ Az előadó elismeréssel szólt a belsősomogyi egyházmegyében folyó lendületes ifjúsági munkáról és a drégelypalánki egyházmegyében rendezett ifjúsági konferenciáról. A 191/1939. számú határozatával a közgyűlés felkérte és megbízta Szabó Dezső kálozi lelkészt az egyházkerületi ifjúsági munkák szolgálatára és irányítására. Felhívta a lelkipásztorokat Tóth Endre az ismétlődő iskolákba járók vallásoktatására és a serdülők intenzív lelkigondozására. Kollegái figyelmébe ajánlotta Kiss B. Júlia konventi leánytitkár szolgálatait leánykörök alakításánál és leánykonferenciák rendezésénél. Kérte, „hogy a férfiak között végzendő munka érdekében az ifjúsági munkából kinőtt férfiakat ne engedjék el teljesen, hanem velük kezdjenek férfi-összejöveleteket, hogy így az ifjúsági munkából következetesen nőjön ki a férfimunka.”³²⁸ Az előző évi missziói tárgyú 150/1938. számú határozattal kapcsolatban a missziói bizottság megállapította, hogy számos gyülekezetben a családlátogatást a lelkipásztorok nem gyakorolják. „Figyelmezteti a közgyűlés a lelkipásztorokat, hogy e tisztük elhanyagolása nagy veszedelemet jelent egyházunkra, de elsősorban és főképpen a lelkipásztorra. A hívek és egyház közötti kapcsolat e látogatások útján való ápolása egyházunk jövője szempontjából elsőrangúan fontos, azért annak gyakorlására újból nyomatékosan felhívja a lelkipásztorokat.”³²⁹

Az 1938. évi közgyűlés 199. és 200. sz. határozati pontja beszámol a balatoni fürdőzők lelkigondozásáról. A veszprémi egyházmegye esperesének jelentése szerint 1938 nyarán az egyházmegye területén hat fürdőhelyen 1.570 fürdővendég részére 45 istentiszteletet tartottak. 1939 nyarán a mezőföldi és veszprémi egyházmegyékben 14 helyen 3.560 fürdőző részére 89 istentiszteletet, számos bibliaköri foglalkozást, 3 úrvacsoraosztást, műkedvelő előadásokat és vallásos estélyeket tartottak. A közgyűlés 206. számú határozatában kritikái, de előremutató megjegyzéseket tett az 1938-39. munkaévre készített Belmissziói Útmutatóról. Eszerint a kötetből hiányzik a vasárnapi iskolai vezérfonal, az ifjúsági munka anyaga viszont túlméretezett, ám a vallásos estélyek anyaga roppant kevés. Az Útmutató anyagából csupán két cikket írtak dunántúli lelkipásztorok. Fontos lenne, hogy dunántúli munkások is szóhoz jussanak, akik a kerület sajátos kérdéseiben adnak eligazítást. Kéri a közgyűlés, hogy több és ne túl hosszú vallásos esti anyag is kerüljön az Útmutatóba, és ne csak a sajtókész anyag átnézésénél vonják be a kerületek missziói munkásait, hanem az anyag összeállításánál is.³³⁰

³²⁶ Egyházkerületi jkv. 168./1938. 103. lap. DREK jelzet nélkül.

³²⁷ Egyházkerületi jegyzőkönyv. Pápa, 1939. október 11-12. Kiadta Györy Elemér egyházkerületi lelkészi főjegyző. Pápa, 1939. /Továbbiakban: Egyházkerületi jkv. 1939./ Az egyházkerületi missziói bizottság 1939-40. munkaévre készített összefoglaló jelentése a 188-221. számú határozati pontok alatt vannak a jegyzőkönyv 94-112. lapjain. DREK jelzet nélkül.

³²⁸ Egyházkerületi jkv. 1939. 188/6/1939. 95. lap. DREK jelzet nélkül.

³²⁹ Egyházkerületi jkv. 1939. 189/1939. 96. lap. DREK jelzet nélkül.

³³⁰ Egyházkerületi jkv. 1939. 206/1939. 103. lap. DREK jelzet nélkül.

A missziói bizottságnak a szórványokról készített összefoglaló jelentését teszik közzé a 208-212/1939. számú határozati pontok. Tudomásul vette a közgyűlés a Dunántúli Protestáns Lap hasábjain is közzétett szórványgondozási utasítás alapján a szórványok újabb beosztását és az egyházkerületi missziói előadó által készített s a szórványgondozó albizottság által is megtárgyalt tervezetet a puszták, tanyák és külterületek reformátusainak helyzetéről és gondozásáról. A közgyűlés igényli az egyetemes konvent missziói segélyét a szétszórtságban élő dunántúli reformátusok megtartása és gondozása érdekében. Dunántúl nemzetiségi és más felekezeti vidékein 1.200 politikai községben mintegy 20.000 református van, s nagy hitbizományokon és római katolikus egyházi birtokokon ismét mintegy 20.000 református él. „A dunántúli reformátusság az üldözések századában vérét és javait veszítve megfogyatkozott és elszegényedett. De a lakosság alig 10 százalékát kitevő maradék él s reformátusnak maradni akar. Református élete azonban csak az egyetemes egyház segítő támogatásával menthető meg.”³³¹

A 193/1939. számú egyházkerületi határozat 2. számú melléklete közli az egyházlátogatási jegyzőkönyv kérdéseit. Nyolc fő szempontot kellett figyelembe venni a kanonica visitatiokon: 1. Hit és erkölcsi élet. 2. Missziói ügyek. 3. Kormányzat és egyházfegyelem 4. Az egyház-község anyagi ügyei. 5. Iskolaügy. 6. Statisztikai adatok 7. Személyi változások, panaszok, kérelmek, bejelentések. 8. Az egyházlátogatók által adott külön utasítások. Témánkat jellemzi és meghatározza az egyházközség missziói életét vizsgáló kérdőív:

„1. Mi módon történt a lelkipendozás

a./ a társ-, leány és fiókegyházakban?

b./ a szórványokban?

2. Vallásos iratok és egyházi lapok

a./ terjesztettek-e a hívek között?

b./ melyik, hány példányban?

c./ van-e gyülekezeti újság és hány példányban jelenik meg?

d./ mekkora összeget fordított az egyházi pénztár iratterjesztésre?

3. Milyen és hány gyülekezeti munkás van?

4. Hány tagú és ki vezeti:

a./ az énekkart?

b./ az ifjúsági egyesületet /KIE/?

c./ a leányegyesületet?

d./ a konfirmáltak egyesületét?

e./ a vasárnapi - bibliai - iskolát?

f./ a nőegyletet?

/ esetleg más vallásos egyesületet?/

5. Van-e szeretetintézmény?

/árvaház, menhely, napközi otthon, stb./

³³¹ Egyházkerületi jkv. 1939. 210/1939. 106. lap. DREK jelzet nélkül.

6. Szegények, árvák, betegek gondozása hogyan történik és mit áldoz e célra az egyház-község?
7. A tanárok, tanítók és presbiterek milyen segítő munkát végeznek a lelkigondozásban és a charitatív tevékenységben?
8. Mennyi volt az önkéntes adományok összege
 - a./ helyi célokra?
 - b./ más jótékony célokra - egyházak és intézmények részére -?
 - c./ az összes adományokból mennyi esik átlagosan egy lélekre?
9. Milyen konferencia tartatott és hány résztvevővel?
10. Hányszor tartatott
 - a./ vallásos estély?
 - b./ szeretetvendégség?
 - c./ egyéb vallásos ünnepély?”³³²

Egyházkormányzóként is szívén viselte Tóth Endre a kerület missziói ügyeit és fáradhatatlanul buzdította lelkész- társait a gyülekezetükben végzendő misszióra. Az egyházkerületi missziói előadó jelentéséhez főjegyzőként fogalmazta a 25/6/1943. sz. határozati javaslatot. „A közgyűlés különösen figyelmezteti a lelkipásztorokat, hogy lendüljenek bele a munkába, mert az egyház jövőjéért dolgozni szent hivatásuk. Keressenek, neveljenek munkatársakat, mert csak akkor lesznek valódi pásztoraik a gyülekezetnek, ha a pásztor minden nemes tulajdonságával ékeskednek és ha az evangélium tanítása szerint legeltetik Krisztus nyáját.”³³³ A gyülekezeti misszió iránti elkötelezettségében Tóth Endre méltó társra talált Benedek Sándor személyében, aki az egyházkerületi jegyzőségben és missziói előadásokban is utódja lett. A háború utáni újrakezdést, a gyülekezet külső és belső építésének felelősségét hangsúlyozzák az egyházkerületi tanácsban: „Az eddig is előírt gyülekezeti missziói munkákat minden gyülekezetben kötelezővé kell tenni, s elrendelni, hogy a gyermekmissziót, az ifjúsági munkát, a nőszövetségi, a bibliaköri munkát s a kisebb közösségek, körök és közösségek evangélizálását végezzék mindenütt lankadatlanul, teljes odaadással. Senki se töltse idejét üresen, vagy álmodozó szemlélődéssel, mert az élet nem állhat meg, gyülekezeteinkre pedig nagy munka és nagy feladat vár.”³³⁴ Az egyházkerületi közgyűlés 1945-ben a Dunántúli Református Egyházkerület Missziói Szövetségének alapszabályzata elkészítésével bízta meg Tóth Endre főjegyzőt, Tóth Lajos gazdasági tanácselnököt, Benedek Sándort, Ólé Sándor egyházkerületi tanácsbíró, Madar Zoltánt, Gáty Ferenc egyházmegyei missziói előadókat. Főleg a szórványgondozás lehetőségeit és formáit kellett megtalálniuk és kidolgozniuk, valamint új missziói állomások kialakításán kellett fáradozniuk.³³⁵

³³² Egyházlátogatási jegyzőkönyv a Dunántúli Református Egyházkerületben. Egyházkerületi jkv. 1939. A 193/1939. számú egyházkerületi határozat 2. számú melléklete a 152-153. lapon. DREK jelzet nélkül.

³³³ Egyházkerületi tanács jkv. 1945. 25/6/1945. július 24. DREK jelzet nélkül.

³³⁴ Egyházkerületi tanács jkv. 1945. 25/4/1945. július 24. DREK jelzet nélkül.

³³⁵ Egyházkerületi jkv. 1945. 25/1945. október 25. DREK jelzet nélkül.

3.3.2. Egyházkormányzó

3.3.2.1. Egyházkerületi főjegyző

A több évig végzett egyházkerületi missziói, professzorként teológusai közti pedagógusi tevékenysége, az újságok hasábjain megjelent cikkei, majd pedig kisebb-nagyobb terjedelmű könyvei egyre ismertebbé tették Dunántúlon Tóth Endre nevét. 1943. április 22-én Pápán úrvacsorai előkészítő istentiszteleten igehirdetést tartott a református templomban. Május 25-én Zánkán, ahol testvére, Kálmán volt lelkipásztor, a Népházban rendezett szeretetvendégségen előadással szolgált. A drégelypalánki református egyházmegyei presbiteri konferencián Balassagyarmaton május 9-re „A múlt tanítása” címmel kérték előadás tartására. A gyülekezetek, lelkészek, presbiterek, egyházi vezetők mindig több feladatot ruháztak rá. A Pápai Református Kollégiumban köztartási igazgatónak, 1939-ben Pápán presbiternek, a pápai egyházmegyében tanácsbírónak választották, majd egyházkerületi missziói előadó, lelkészi aljegyző, zsinati póttag és 1943-ban egyházkerületi főjegyző lett. Főjegyzőnek való megválasztásakor írta róla eddigi életútját is ismertetve a Dunántúli Protestáns Lap hasábjain Pongrácz József professzor társa, a belmisszióban is munkatársa: „Élete javakorában áll, még Isten kegyelméből sokat várunk tőle úgy tudományos mint gyakorlati téren.”³³⁶ Tagja volt számos egyházkerületi és számos konventi bizottságnak is. Többször elmondta, hogy főjegyzővé választása nem találkozott Győry Elemér püspök akaratával. „Ám az egyházközségek körében annyira népszerű volt, hogy ha már püspökké a nála nyolc évvel idősebb és egyházkerületi főjegyző Győryt választották is, adminisztratív helyetteséül, potenciális utódául Tóth Endrét emelték a főjegyzői méltóságba. Az egyházkerület irányításában ettől fogva magas szinten vett részt Tóth professzor.”³³⁷

Több várományos is volt az egyházkerületi lelkészi főjegyzői tisztre 1943-ban Tóth Endrével együtt. Így Czeglédy Pál lévai lelkipásztor, a barsi egyházmegye esperese, Németh Károly keszthelyi lelkipásztor, egyházkerületi lelkészi aljegyző és Ólé Sándor pápai lelkipásztor neve is szóba jött az esélyesek között. Az 1943. május 5-én Pápán ülésezett szavazatbontó bizottság jelentését a 18/1943. számú egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv örökítette meg. „A bizottság a beérkezett szavazatok felbontása után megállapította, hogy beérkezett 298 egyházközségből 572 érvényes szavazat, melyből dr. Tóth Endre 302, Czeglédy Pál 205, Németh Károly 36, Ólé Sándor 16, Bakó Lajos 4, Berre Lajos, Soós Károly, Szabó Bálint és Szűcs József 2-2, dr. Pongrácz József 1 szavazatot kapott. Határozat: A bizottság jelentése alapján dr. Tóth Endre theol. akad. tanár urat megválasztott egyházkerületi főjegyzőnek jelenti ki és igazolja, tisztebe beiktatta.”³³⁸ Balogh Jenő a köszöntéseket követően a jegyzőkönyv vezetésére a beiktatott lelkészi főjegyzőt kérte fel.³³⁹ A választás eredményét közölve a Dunántúli Protestáns Lap közleményében megállapította, hogy Tóth Endrét 302 szavazattal, abszolút többséggel választották új tisztre. Czeglédy Pál és Németh Károly mellett 7 fő 29 szavazatot kapott.³⁴⁰ Tóth Endrét 1943. május 21-én egyházmegyei tanácsbírónak választották. Május 31-én a Pápán rendezett presbiteri konferencián az új főjegyző igehirdetésével nyitották meg, melyet a Mk 16,15-18 alapján tartott. Ebben párhuzamot vont Krisztus és az ember

³³⁶ Pongrácz József: Dr. Tóth Endre. DuPL 1943. 98.

³³⁷ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. I.m. 139.

³³⁸ Egyházkerületi közgyűlési jkv. 18/1943. sz. határozat. Pápa, 1943. május 5. DREK jelzet nélkül.

³³⁹ Egyházkerületi jkv. 22/1943. DREK jelzet nélkül.

³⁴⁰ DuPL 1943. 99.

testamentuma között. A tanári kar május 29-i jegyzőkönyve szerint „Pongrácz József igazgató meleg szeretettel üdvözlö dr. Tóth Endre kartársat abból az alkalomból, hogy egyházkerületünk gyülekezeteinek bizalma őt egyházkerületi főjegyzővé választotta. A tanári kar örömmel csatlakozik igazgató úr üdvözlő szavaihoz, s dr. Tóth Endre kartársat, az új egyházkerületi főjegyzőt meleg szeretettel köszönti, életére, további munkájára s újabb megbízásával kapcsolatos minden munkájára Isten gazdag áldását kéri.”³⁴¹

Tóth Endre főjegyzői beiktatására Pápán október 12-én, az évi egyházkerületi rendes közgyűlésen került sor. Az ünnepélyes esemény szép és felemelő pillanatai mellett egy szomorú emléke is maradt erről Tóth Endrének. Csohány Jánosnak mondta el, hogy a gyülekezetek őt választották meg Győry jelöltjével szemben. Beiktatását követően neki kellett átvennie a tárgysorozati pontok előadását, mivel miniszterviselt világi nagyságok érkeztek a közgyűlésre, akiket Győry püspök üdvözölt. Körük sereglettek és Győry a Tóth Endre székét is elvitte az egyik vendég számára. Az előterjesztések végén Tóth Endre leült volna, de a padlóra zuhant, kis agyrázkódást kapott és egy pillanatra elájult. Győry magát mentve mondta, „szóltam, hogy viszem a székedet”. - „Lehet, hogy szólt, de azt én nem hallottam, mert olvastam az előterjesztéseket. De nem volt ott más szék, csak az enyém?” - ezt már csak Csohány Jánosnak mondta, akkor nem felelt rá semmit.³⁴²

Tóth Endre a debreceni tudományegyetem egyháztörténeti tanszékére történt kinevezésével megvált pápai teológiai tanári állásától, ezért a dunántúli református egyházkerületi tanács 1947. július 15-i gyűlésén bejelentette főjegyzői tisztéről való lemondását, hogy a kerületnek módja legyen e tisztség mielőbbi betöltésére. A tanácsülés ezt 9/1947. július 15-i számú határozatában így örököltte meg dr. Benedek Sándor egyházkerületi jegyző szerkesztésében. „Egyházkerületi tanács sajnálattal ugyan, de kénytelen tudomásul venni dr. Tóth Endre theol. tanárnak, egyházkerületi főjegyzőnek e tisztségről való lemondását, mert nagy és sokoldalú tudására, kipróbált munkaerejére és minden munkában megmutatott szolgálatkészségére az egyházkerület mindenkor számíthatott s nem volt olyan ügy, akár kicsi, akár nagyfontosságú, amelyet ne ugyanazzal a lelkiismeretes alaposággal, tárgyilagossággal, buzgósággal és hűséggel tanulmányozott és intézett volna el, - amely kiváló tulajdonságokra egyházkerületünknek még a jövőben is igen nagy szüksége lett volna. Ezért amikor egyházkerületi tanács megemlékezik mind a theol. tanárságban, mind az egyházkerületi főjegyzőségben végzett kiváló és messze kimagasló érdemes munkásságáról és szolgálatairól, buzgó, hűséges és odaadó munkájáért hálás köszönetét tolmácsolja amikor egyetemi tanárrá kinevezése alkalmával szeretettel és őszinte tisztelettel köszönti, életére és új munkahelyén végzendő épen olyan alapos és hűséges munkájára a mindenható Isten gazdag áldását kéri.”³⁴³ Benedek Sándor méltató soraira és meleg hangú levelére Tóth Endre így válaszolt: „Igen jól estek a soraid. Utolsó főjegyzői funkcióként a legutóbbi tanácsülésen kiadtam saját kezűleg 150 kivonatot, aztán el kellett mennem Debrecenbe eskütételre. Bizonyára tudod, hogy irántad érzett szeretetem és tiszteletem változatlan, amint leveled minden sorából ugyanezt magam is nagyon jól esőleg éreztem. Hiszem, hogy összeköttetésünk és barátságunk töretlen marad a jövőben is.”³⁴⁴

³⁴¹ Tanári kari jegyzőkönyv /Továbbiakban: Tanári kari jkv./ 2/1943. május 29. DREL 6.d.8.

³⁴² Csohány János szíves közlése. Debrecen, 1989. szeptember 19.

³⁴³ A dunántúli református egyházkerület tanácsának jegyzőkönyve /Tovább: Egyházkerületi tanács jkv./ a Pápán, 1947. március 21-én, a püspöki székházban tartott ülésről. 9/1947. március 21. 111.

³⁴⁴ Tóth Endre levele Benedek Sándornak. Pápa, 1947. július 29. Kézirat. TtREK R. 4300.

Püspöki jelentésében Győry Elemér 1947. novemberében így méltatta helyettesét. „Pápai főiskolánkat és egyházkerületünket érzékeny veszteség érte dr. Tóth Endre theol. tanár, egyházkerületi főjegyző távozásával, akit a magyar köztársaság elnöke a vallás- és közoktatási miniszter úr előterjesztésére a debreceni tudományegyetem református hittudományi karának egyháztörténelmi tanszékére egyetemi nyilvános rendes tanárrá kinevezett. Tóth Endre hű volt a kicsinyekben és nagyokban egyaránt. Tanítványainak atyai barátja, tisztársainak szolgálatkész munkatársa volt. Akármiben kértük közreműködését, mindig odaadással teljesítette és hűséggel végezte el a vett megbízatást. Nem Dunántúlon született, de egészen dunántúlivá vált. Tudományos irodalmi munkássága is túlnyomórészt Dunántúl egyházközségeivel, egyházmegyéivel és kiváló egyéniségeivel foglalkozik. Egyházkerületünknek fáradhatatlan kutatásával, pontos és megbízható adatszolgáltatásokkal, két évtizedes tanári működésével, missziói előadói szolgálataival, előadásaiival, az 'Élet Útja' szerkesztésével, egyházkerületi jegyzői, majd főjegyzői buzgó működésével nagy szolgálatokat tett. Tagja volt a zsinatnak, a konventnek és számos albizottságnak.³⁴⁵

A lelkészi főjegyzői állásra az egyházkerületi tanács 1947. július 16-án elrendelte a szavazást. Az első forduló nem vezetett eredményre. A másodikban a két legtöbb szavazatot nyert Benedek Sándor theol. igazgató, egyházkerületi jegyző, missziói előadó és Boda József veszprémi lelképásztor között a szavazatbontó bizottság pótszavazást rendelt el. Ennek eredményeként a presbitériumok e szép tisztséggel Benedek Sándort jutalmazták.³⁴⁶

Köszöntők vették körül Tóth Endrét új tisztébe való megválasztásakor és köszöntésekkel fejezték ki jókívánásaikat, kérve életére és tevékenységére Isten vezetését. Révész Imre tiszántúli püspök kerülete nevében fejezte ki örömét Tóth Endre főjegyzőnek történt megválasztásakor. „Ezt a munkádat is bizonyára szerető gonddal és nagy lelkiismeretességgel fogod ellátni. Szívvel kívánom, hogy főjegyzőségeden is legyen Istennek gazdag áldása, de nem titkolom, hogy az áldás teljességét mégis továbbra is a történetíró tevékenységen szeretném látni.”³⁴⁷ Gratulált Tóth Endrének Vasady Béla az Országos Református Lelkésze egyesület főtitkára és Enyedy Andor miskolci püspök is 1943. május 27-i levelében. A kaposvári presbitérium táviratot küldött és a Mik 6,8-al „ragaszkodó szeretettel és hűséges tisztelettel” köszöntötték. Így fejezték ki örömeiket afölött, hogy egykori hitoktatójuk ilyen fontos egyházi tisztre jutott.³⁴⁸ Kováts István budapesti főjegyző május 7-én levélben gratulált Tóth Endrének: „Kedves Bandim, igaz örömmel olvastam a ma reggeli lapban - ami felől nem is volt kétségem -, hogy Te lettél a dunántúli lelkészi főjegyző. Mint a lelkészi főjegyzők „nesztor”, igaz szeretettel köszöntelek, társaságunk Benjámínját! Ilyen eset sosem volt még: öt főjegyző közül négy theologiai professzor.”³⁴⁹ Török István barátként gratulált: „Megenővekedett hatáskörben irányíthatod annak a Dunántúli Egyházkerületnek életét, amelynek múltját kutatásaidból Te ismerheted legalaposabban. A feladathoz adjon Isten erőt, munkádra pedig áldást.”³⁵⁰

³⁴⁵ Győry Elemér püspöki jelentése a dunántúli egyházkerületi közgyűlésen Pápan, 1947. november 4-én. Egyházkerületi jkv. 1947. 153. DREK jelzet nélkül.

³⁴⁶ Uo. 156.

³⁴⁷ Révész Imre levele Tóth Endrének. Debrecen, 1943. május 10. TtREK R. 4300.

³⁴⁸ A Kaposvári Presbitérium távirata Tóth Endrének. Kaposvár, 1943. május 10. TtREK R. 4299.

³⁴⁹ Kováts István levele Tóth Endrének. Budapest, 1943. május 7. TtREK R. 4299.

³⁵⁰ Török István levele Tóth Endrének. Debrecen, 1943. május 15. TtREK R. 4299.

Az egyházkerület egyházmegyei közgyűlési határozatban reménységgel és bizakodva tekintettek az új egyházkormányzóra. Ezt így fogalmazták meg az őrségiek: „Egyházmegyei közgyűlésünk szeretettel köszönti akadémiánk jeles tanárát, aki tudós, fiatal munkaerő és hozzáértéséről már eddigi munkásságával is bizonyosságot tett.”³⁵¹ Bózsa Sándor Mezőföld nevében közli: „Avatott kézbe került az egyházkerületi lelkészi főjegyzői toll. A közgyűlés őszintén óhajtja, hogy lehessen békességes időkben fényre derült hazában virágzó egyházi életnek hűséges krónikása.”³⁵²

Kéziratként, hely és évszám megjelölés nélkül maradt meg egy 10 A/4-es oldal terjedelmű, a Dunántúli Egyházkerület anyaegyházközségeiről és lelkipásztorairól készített kimutatás, néhány Tóth Endre keze nyomát jelző javítással. Feltételezhetően főjegyzősége idejéből való a gondos munka. A barsi egyházmegyéhez 28, a belsősomogyihoz 66, a drégelypalánkihoz 10, a komáromihoz 46, a mezőföldihez 38, az őrségihez 14, a pápaihoz 28, a tataihoz 34, a veszprémihez 36 anyagyülekezet, tehát kilenc egyházmegyéhez éppen háromszáz anyaegyházközség tartozott.³⁵³

Tisztségek egész sorával bízták meg Tóth Endrét. Míg 1935-ben a kerület 17 bizottságából /belmissziói, egyházkerületi tanács, főiskolai időszaki tanács, főiskolai igazgatótanács, gazdasági tanács, időszaki bíróság, irodalmi és népiskolai tankönyvbizottság, jogügyi bizottság, Kálvineum igazgatótanácsába kiküldött tag, lelkészértekezlet, lelkészi nyugdíjbizottság, lelkészjelölő bizottság, lelkészképesítő vizsgálatai bizottság, pénzügyi bizottság, tanítóképesítő bizottság, tanügyi bizottság, teológiai magántanárképesítő bizottság/ helyet kapott az egyházkerületi tanácsban, a főiskolai igazgatótanácsban, a lelkészképesítő vizsgálati bizottságban és a teológiai magántanárképesítő bizottságban.³⁵⁴ 1936-1942-ig tagja: a lelkészképesítő vizsgálati bizottságnak, a fő- és középiskolai tanügyi, a missziói, a kerületi lelkészértekezleti és a lelkésztovábbképzés központi bizottságának.³⁵⁵ 1940-től az alábbi bizottságok munkájában vett részt Tóth Endre: fő- és tanügyi /1936-1942/, vallásoktatási szakbizottság /1940-1946/, kerületi lelkészértekezlet, lelkészi továbbképzés bizottsága. A teológiai akadémia és tanítóképző-intézet részéről konventi pótképviselő /1940-1942/.³⁵⁶ 1942-től is több egyházkerületi bizottságba beválasztották, így a lelkészképesítő vizsgálati /1943-1948/, a fő- és középiskolai tanügyi /1943-1948/ bizottságba, a vallásoktatási szakbizottságba /1940-1946/, a kerületi lelkészértekezleti bizottságba és a lelkészi továbbképzés központi

³⁵¹ Az őrségi református egyházmegye Körmenten 1943. július 29-én tartott közgyűlésének 15. pontja. A jegyzőkönyvi kivonatot Vörös Lajos lelkipásztor, egyházmegyei főjegyző készítette. Kézirat. TtREK R. 4298.9.35.a.2.

³⁵² Kivonat a mezőföldi református egyházmegye Székesfehérváron, 1943. augusztus 13-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. 12. pont. A kivonatot készítette Bózsa Sándor lelkészi főjegyző. Sáregres, 1943. szeptember 14. Kézirat. TtREK R. 4298.9.35.a.

³⁵³ Kimutatás a dunántúli ref. egyházkerület anyaegyházközségeiről és lelkipásztorairól. H.é.n. TtREK R. 4298.9.46.b.

³⁵⁴ Tóth Endre: Dunántúli egyházkerület. In: Református Egyetemes Névtár 1935. Szerk. Kiss József egyetemes konventi titkár. A Református Egyetemes Konvent megbízásából kiadta a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1935. 65-71.

³⁵⁵ Egyházkerületi jkv. 1938. Pápa, 1938. november 12. In: III. Bizottságok. 152-153. DREK jelzet nélkül.

³⁵⁶ Egyházkerületi jkv. 1940. Pápa, 1940. december 5. In: III. Bizottságok. 214-215. IV. Konventi tagok. 216. DREK jelzet nélkül.

bizottságába.³⁵⁷ Egyházkormányzóként 1944-ben zsinati pótképviselő, egyházmegyei tanácsbíró, presbiter, több konventi és egyházkerületi bizottság tagja.

Az egyetemes konvent 128/1935. és 30/1937. számú határozatainak megfelelően megalakították a konventi levéltárügyi bizottságot az 1940/42. évi konventi ciklus tartamára. E bizottság elnökének Révész Imrét, előadóinak: Miklós Ödönt, Szabó Istvánt, tagjainak: Marton Jánost, Nagy Sándort, Soós Bélát és Tóth Endrét választották.³⁵⁸

A 123/1943. sz. egyházkerületi jegyzőkönyv határozatával lett tagja Tóth Endre az egyházkerületi tanácsnak. Erre a tisztségre minden évben választás történt. 1945. október 15-én az egyházkerületi közgyűlés a következő személyeket választotta a tanácsba: Tóth Endre, Zsindely Ferenc, Ólé Sándor, Fáy István főiskolai gondnok, Molnár Imre egyházkerületi ügyész, Benedek Sándor főiskolai igazgató, Szabó Bálint, Fejes Gábor, Végh János, Leőke Károly esperesek, Pálagi Pál, Thaly Dezső, Csajághy Károly, Matolcsy Sándor egyházmegyei gondnokok, Eötvös Sándor egyházkerületi tanácsbíró, Elekes Gyula egyházkerületi iskolai képviselő.³⁵⁹ Tóth Endre 1945. október 25-én lett tagja az egyházkerületi szavazatbontó bizottságnak Győry Elemér püspökkel, Pongrácz József egyházkerületi tanácsbíróval, Horváth Elek kerületi tanárképviseelővel együtt. A bizottságot az egyházkerületi közgyűlés felhatalmazta általános tisztújítás vonatkozásában szavazás elrendelésére. 1945-ben 12 évre választották meg a tisztségviselőket.³⁶⁰ Ugyancsak 1945-ben lett Tóth Endre egyházkerületi lelkészi előadó. Az október 25-i közgyűlés megbízta, hogy Benedek Sándorral egyházkerületi jegyzővel, missziói előadóval szabályrendeletet állítsanak össze a lelkészi továbbképzésekre.³⁶¹ Az egyházkerületi szavazatbontó bizottság 1946. március 29-30-i ülésén készített jegyzőkönyvében megállapította, hogy az egyházkerületi közgyűlés 250/1945 sz. jegyzőkönyvi határozatával elrendelt általános tisztújítás során a betöltésre kerülő tisztségekre a presbitériumok elküldték szavazatukat. A szavazás eredményéről a bizottság az 1946. november 6-i közgyűlésen számolt be. Eszerint 1946. január 1-től (tehát visszamenőleges hatállyal) - 1957. december 31. Tóth Endrét egyházkerületi lelkészi tanácsbírónak és egyházkerületi lelkészi főjegyzőnek választották. A tanácsbírói tisztre 22 egyházközszégből 423 érvényes szavazatból 423-at Ólé Sándor, 421-et Tóth Endre kapott. Tanácsbíró lett a kerületben velük együtt Kovács Lajos fehérvár-csurgói lelképásztor, Pongrácz József teológiai tanár, Kiss Zoltán nyárádi, Berre Lajos tarjáni, Izsák Aladár somogyjádi, Keresztes Gyula kaposmérői, Kovács Sebestyén József perőcsényi és Molnár Gyula balatonkenesei lelképásztorok.³⁶² Egyöntetűen bizalmát fejezte ki Tóth Endre iránt Dunántúl 222 gyülekezete, mikor ismét őt választotta főjegyzőjének. A szavazatbontó bizottság megállapította, hogy a gyülekezetek 423 érvényes szavazattal, tehát valamennyi egyházközség egyhangúlag arra adta voksát, hogy újból Tóth Endre legyen a kerület főjegyzője.³⁶³ Ugyanezen a közgyűlésen alapították meg a vonatkozó

³⁵⁷ Egyházkerületi jkv. 1942. Pápa, 1942. október 22-23. In: III. Bizottságok. 222-223. DREK jelzet nélkül.

³⁵⁸ Kivonat a magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1940. április 17-19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyvéből. 35. szám. A kivonatot Kiss József konventi titkár készítette Budapesten, 1940. április 24-én. TtREK R. 4300.b.32.

³⁵⁹ Egyházkerületi jkv. 1945. 255/1945. október 15. sz. határozat. DREK jelzet nélkül.

³⁶⁰ Egyházkerületi jkv. 1945. 250/1945. október 25. sz. határozat. DREK jelzet nélkül.

³⁶¹ Egyházkerületi jkv. 1945. 281/1945. október 25. DREK jelzet nélkül.

³⁶² Egyházkerületi jkv. 1946. 5/1/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

³⁶³ Egyházkerületi jkv. 1946. 5/3/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

szabályrendeletre utalással az 1947-1952. évekre az egyházkerületi irodalmi bizottságot. Tagjai lettek: Tóth Endre, Eötvös Sándor, Trócsányi Dezső, Zsindely Ferenc és Bakó Béla.³⁶⁴

Megmaradt Tóth Endre levelezésében 1947. január 7-i dátummal, egy a Kiss József konventi főtanácsos által szignált meghívó az egyetemes konvent tankönyvbizottságának 1947. január 16-án Budapesten a konventi székházban tartandó ülésére.³⁶⁵ Az április 16-án tartott tankönyvbizottsági ülés jegyzőkönyve közli a tagok névsorát is: Ravasz László és Balogh Jenő, Enyedy Andor, Győry Elemér, Janka Károly, Kiss Gyula, Papp Ferenc, B. Szabó János, Tóth Endre, Mester Mihály, Kiss József, Harsányi György. Az előzetes tárgysorozat szerint első helyen szerepelt az általános iskolai tankönyvkiadás állapotáról készített beszámoló, valamint az egyes tankönyvek előzetes egyházi bírálatainak megvitatása.³⁶⁶ Tóth Endre részt vett már korábban, 1946. november 9-én is a tankönyvbizottsági ülésén.

A Baldácsy-alap bizottságába kerületi póttagul választották meg Tóth Endrét az egyházkerületi közgyűlés 169/1946. november 6. sz. határozatával. A 170/1946. sz. határozat szerint „Az egyházi törvény IX. 10.§-ának, úgyszintén az ügyrendi szabályzat 49.§-ának rendelkezései értelmében az egyházkerületi nyugdíjbizottságba az 1947-52. évekre megválasztja dr. Tóth Lajost, Eötvös Sándort, dr. Nagy Bélát és dr. Tóth Endrét.”³⁶⁷

Hivatkozással Győry Elemér püspök 6/1946. sz. körlevelére, Tóth Endre többekkel együtt lemondott zsinati tagságáról.³⁶⁸ Az egyházkerületi közgyűlés 1946. november 6-án 219. sz. határozatával rendelte el a zsinati képviselői tisztségek betöltését. Az újraválasztások eredményének közlésére Pápán a püspöki székházban egyházkerületi tanácsülésen került sor. „A theol. akad. és nevelőintézet részéről választandó rendes képviselői tisztségre beérkezett 422 érvényes szavazat, melyből dr. Tóth Endre theol. tanár 217, dr. Pongrácz József 163. dr. Benedek Sándor theol. igazgató 33, dr. Horváth Endre tanítóképző-intézeti igazgatóra 9 szavazat esett. Határozat: Egyházkerületi tanácsülés dr. Tóth Endre theol. tanárt theol. tanári rendes zsinati képviselőnek jelenti ki és őt igazolja.”³⁶⁹ A tanintézetek részéről zsinati képviselőknek nyilvánította az 1947. november 4-i közgyűlés Tóth Endre pápai teológiai, de az idő szerint már debreceni egyetemi tanárt, Rab István pápai, de az idő szerint már nyugalmazott gimnáziumi igazgatót, Gárdonyi János rinyaújnépi és Tantó István veszprémi igazgatótanítót.³⁷⁰

Rendes zsinati tagként Tóth Endre is meghívót kapott Bereczky Albert és Kiss Roland elnökök szignálásával a debreceni református templomban, 1952. október 29-én megrendezésre került zsinati ülésre.³⁷¹ Az akkor működő öt zsinati szakbizottságból /egyházalkotmányi,

³⁶⁴ Egyházkerületi jkv. 1946. 168/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

³⁶⁵ Kiss József levele Tóth Endrének. Bp., 1947. január 7. TtREK R. 4300.

³⁶⁶ Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent tankönyv-bizottságának Budapesten, a konventi székházban, 1947. április 16-án tartott üléséről. 2398/1947. A kiadvány hitelül szignálta Kiss József konventi főtanácsos. TtREK R. 4304.

³⁶⁷ Egyházkerületi jkv. 1946. 170/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

³⁶⁸ Egyházkerületi jkv. 1946. 219/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

³⁶⁹ Egyházkerületi tanácsülési jkv. 1947. 4/c és 4/e /1947. március 21. DREK jelzet nélkül.

³⁷⁰ Egyházkerületi jkv. 1947. 145/3/1947. november 4. DREK jelzet nélkül.

³⁷¹ Meghívó - levél a magyarországi Református Egyház 1951. október 24-ére összehívott zsinatának Debrecenben 1952. október 29. napján megnyitandó második ülészakára. Budapest, 1952. október 7. TtREK R. 4304.

oktatási és nevelési, gazdasági, biblia-énekügyi és irodalmi, nyugdíjügyi/ kettőben, az egyházalkotmányi, oktatás és nevelési bizottságban Tóth Endre is helyet kapott.³⁷² Munkatársai és vezetői az egyház érdekében szakértelmére, hitvalló, alapos és áldozatkész munkájára az egyházkormányzás különböző területein mindig bizalommal számíthattak.

Egyházkormányzóként Tóth Endre közvetlen felettese **Győry Elemér püspök** volt. Győry a Veszprém megyei Takácsiban született 1891. június 30-án. Gimnáziumi és teológiai tanulmányait is Pápán végezte kiváló eredménnyel. Ösztöndíjas hallgatóként Genfben négy szemeszter folyamán végzett teológiai tanulmányokat. Segéd-, majd helyettes lelkészként működött Nagyigmádon, majd 1917. szeptember 17 - 1920. március 13. püspöki titkár volt Németh István püspök mellett. Négy és fél évig hetényi rendes lelképásztor, majd 1924. december 1 - 1926. szeptember 14. Komáromban püspöki titkár Antal Géza mellett. Miután teológiai magántanári vizsgát tett, s 1926-ban a pápai akadémia gyakorlati teológiai tanszékének tanárává választották. 1928. október 1-től győri lelképásztor. Különböző megbízatások sorát kapta lelkész-társai és felettesei bizalmából: a komáromi egyházmegyében missziói előadó, lelkészi aljegyző, már 1922-től az ottani egyetemes konvent belmissziói bizottságának tagja, 1926-tól a dunántúli egyházkerület missziói előadója, 1929-től zsinati pótképviselő a teológiai akadémia és a tanítóképző intézet részéről, 1931-ben a tatai egyházmegye tanácsbírája, 1932-ben egyházkerületi tanácsbíró, 1935-ben egyházkerületi főjegyző Medgyasszay Vince püspöksége idején, aki 75. életévét betöltve, 1943. február 1-én vonult nyugalomba. Pongrácz József főiskolai igazgató így méltatta az idős püspököt az *Értesítő*-ben: „Annyira közel áll szívünkhöz, hogy nehéz tőle búcsúznunk. Egy hosszú élet minden tapasztalatát, bölcsességét, a lélek állhatatos csendjében kivirágzott és a próbatételekben megerősödött hite magas szárnyalását, az örök evangélium buzgó szolgálatában megedződött, pásztori szeretetét éreztük megnyilvánulni minden munkájából.”³⁷³

Győry Elemér a konvent rendes tagjaként több konventi bizottság és albizottság tagja. Jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki a gyakorlati teológia tárgykörében. Több műve jelent meg nyomtatásban. Cikkeit az általa 1926-ban megindított és hat évig szerkesztett *Örömmüzenetben*, a *Dunántúli Protestáns Lapban*, a *Református Igehirdetőben*, *Kálvinista Szemlében*, *Református Életben*, *Igazság és Életben*, *Belmissziói Útmutatóban*, *Pápai Hírlapban* jelentette meg.³⁷⁴ Püspökké választásakor Tóth Endre méltatta érdemeit a *Lelkészegyesület* hasábjain.³⁷⁵ A december 11-én megtörtént szavazatbontás igazolta, hogy nem volt szükség semmiféle propagandára, a szavazatok több mint kilenc tized részével, tehát csaknem teljes egyhangúsággal választották püspökké a presbitériumok a dunántúli főjegyzőt. Tőle várta „a dunántúli reformátusság egységben s egyetértésben való megtartását. A kis gyülekezetek s a pusztuló gyülekezetek megtartását, megmentését, a szórványok, a puszták református népének erőteljesen folytatódó misszionálását, gondozását, egyházunk testébe való beépítését, szórványközpontok szervezését.”³⁷⁶ Győry éveken át nevelte a kerület lelkészeit, irányította a misszió ügyét, szórványújságot szerkesztett, volt falusi és nagyvárosi lelképásztor, templomot épített szórványban és gyülekezet területén is, írásaiból és beszédeiből közismert, hogy a dunántúli

³⁷² Zsinati iratok. Melléklet a 47/1952. Zs. számú tudnivalókhöz. Az 1952. október 29-én Debrecenben ülésező zsinati szakbizottságok tagjai. TtREK R. 4304.

³⁷³ Pongrácz József: Jelentés az 1942-43. tanévről. Medgyasszay Vince. In: *Értesítő* 1942-43. 15.

³⁷⁴ Győry Elemér életrajzi adatai. *Lelkészegyesület* 1942. 178-179.

³⁷⁵ Tóth Endre: Győry Elemér dunántúli püspök. *Lelkészegyesület* 1942. 178.

³⁷⁶ Uo. 178.

egyházi problémák az ő problémái, melyek megoldásán évek óta fáradozik. A dunántúliak azt várták és remélték tőle, hogy jelszava legyen az Ige - „Tartsd meg, ami nálad van...” - betöltése. Pongrácz József főiskolai igazgató így méltatta az új püspököt: „Mint kiváló tanárt, mint rajongásig szeretett gyülekezeti lelkipásztort, mint az egyházi közélet fáradhatatlan munkását jellemezte őt az evangélium mély átélése, az Ige üzenetének hűséges befogadása, Isten ügyének első helyre tévése.”³⁷⁷ Az Isten Igéjét naponta olvasó és imádkozva tanulmányozó ember a lélek ügye szolgálatában nem volt érzéketlen az anyagiak valóságának meglátására és szilárdan helytállt a világháború véres fergetegében is.

Győry féltékeny volt Tóth Endre népszerűségére, így nem is volt optimális együttműködésük az egyházkerület élén. A püspökválasztás idején volt egy komoly félreértés közöttük, ám erről Tóth Endre egyáltalán nem tehetett, teljesen vétkesnek bizonyult. Tóth Endre Győryt méltató cikkében kitér arra, hogy a püspökválasztások hazánkban régen nagy korteskedésekkel jártak, a dunántúli kerületben is több ízben valóságos körlevél csaták előzték meg a választásokat. „A mostani püspökválasztásnál alig egy-két körlevél látott napvilágot. Ezek is komoly hangú bizonyosságtevések voltak inkább, mint propaganda-eszközök.”³⁷⁸ Tóth Endre okkal tulajdonított jelentőséget cikkében a körleveleknek, mint a propaganda eszközeinek. „Nyíró Károly pilismaróti lelkész Budapesten kinyomatott egy röpcédulát ‘Emlékezzetek a püspökválasztáson, ki volt nekünk Bandi bácsi’ szöveggel. Ezt szétküldte minden lelkésznek. A címezésről megismerték, hogy Nyíró kézírása. Szerencsétlenségre Tóth Endréék is akkor jártak Pesten, mikor Nyíró járt ott a röpcédulák megrendelése végett. Győry nem hitte el, hogy nem ők rendelték meg a röpcédulákat, pedig semmit sem tudtak az egészről.”³⁷⁹ Jó tíz év múlva, hogy eljöttek Tóthék Pápáról, Győry felesége unszolására felkereste volt főjegyzőjét Debrecenben Déry téri lakásukban. Tóth Endréné erre így emlékszik vissza. „Azt mondta Győry: ‘Eljöttem, hogy bocsánatot kérjek tőled Bandikám, bocsáss meg azokért, amiket vétettem ellened...Most már tudom. Add a kezéd’... és Bandi beletette a kezét... Nagy dolgot csinált Győry Elemér, tiszteletre méltót, nagyobb lett a szemünkben. Képes volt belátni, amit tett. Nem maradt tüske a Bandi szívében.”³⁸⁰

Egyházkerületi főjegyzőként Tóth Endrének sok feladata volt. Felelősséggel tartozott elsősorban is az egyházkerületi közgyűlési és tanácsulési jegyzőkönyvek elkészítéséért. A gyűlésekre kéz- vagy gépirással készítette előterjesztéseit. Ezek gondolatmenete világos, egyértelmű és könnyen követhető. Tóth Endre ebben a feladatkörében is - mint minden más egyéb tevékenységében - pontos, szép munkát végzett. Megállapítható a jegyzőkönyvek tanulmányozása alapján, hogy jól tájékozott az egyházkerület minden ügyében. Püspöke elsősorban a kerület iskola- és gazdasági ügyeiért tette felelőssé. Ő készítette el az egyházkerületre a meghívókat³⁸¹ és püspökével egyeztetve gondosan összeállította a tárgysorozati pontokat. Az egyházkerületi közgyűlésekre a legtöbb tárgysorozati pontot ő készítette elő és azok betérjesztése is reá hárult. Alkalmanként a közgyűlés vezetésével is megbízták. A

³⁷⁷ Pongrácz József: Jelentés az 1942-43. tanévről. Győry Elemér. Értesítő 1942-43. 14.

³⁷⁸ Tóth Endre i.m. 178.

³⁷⁹ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Csohány János Debrecenben, 1989. szeptember 19. Kézirat. 1. A szerző birtokában.

³⁸⁰ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Pótor Imre Debrecenben, 1995. január 31-én. Kézirat.

³⁸¹ Vö. Tóth Endre egyházkerületi főjegyző: Meghívó a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlésére Pápára, 1945. október 25-én 8 órára. TtREK R. 4305.

tanácsülések és közgyűlések után nem kis terhet rótt a főjegyzőre a teljes jegyzőkönyv, majd pedig az egyes kivonatok pontos, ékes formában, közmegelegedésre történő elkészítése.

Tóth Endre püspökétől és a közgyűléstől kapott **feladatait** igyekezett a tőle telhető legnagyobb lelkiismeretességgel ellátni. Ha bizonyos tekintetben a kerület gyakorlati ügyeit illetően mellőzött embernek érezhette magát - nem igényelte püspöke, hogy Tóth Endre vele együtt vegyen részt a köteles reprezentációs szolgálatokban, nem kapott megbízást arra, hogy igehirdetéseivel, előadásaival közreműködjön nagy ünnepélyeken -, a rábízott adminisztrációs, bizottságokban végzendő és olykor püspökhelyettesként egyes gyakorlati jellegű feladatát - pl. az elnöki tiszt ellátása a tanítóképzősök összefoglaló ismétlésén - pontosan elvégezte. Alázatos ember volt, aki kiválóan végezte az adminisztrációt és értett is hozzá.

Egyháztörténeti kutatásai nyomán összegyűjtötte és megőrizte azokat az egyházlátogatásokkal kapcsolatos adatokat, amelyek az igehirdetések ellenőrzésére, a lelkészek fegyelmezésére vonatkoztak.³⁸² Isten Igéjét olvasó és tanulmányozó, de egyházunk múltját is jól ismerő emberként gazdag ismereteket szerzett arra vonatkozóan, mit és hogyan kell végezni gyakorló egyházkormányzóként. Tudta, hogy a Szentírásban kijelentett rendhez kell alkalmazkodnia a gyülekezeteknek. Összegyűjtötte az 1612. évi köveskúti zsinattól kezdődően a főbb kánonokat azzal a céllal, hogy ábrázolja: miként kívánták érvényre juttatni kánonainkban Isten rendjét és szándékát Dunántúl református gyülekezeteiben. Az egyházkormányzást és a missziót is illető neuralgikus pontokra irányította a figyelmet. Az egyházlátogatást az esperesek évenkénti köteleességévé teszi a köveskúti kánonok. „Az esperesek a rájuk bízott gyülekezeteket évenként szorgalmasan meglátogassák és kérdezzék ki eskü alatt lelkipásztoruk életéről és erkölcséről. Hasonlóképpen a lelkipásztorokat is lelkiismeretesen a hallgatók felől.”³⁸³ A XXIV. pont a tétlen és hanyag lelkipásztorokról rendelkezik, akik csak vasárnapokon vesznek könyvet a kezükbe, egyéb napokon pedig ivással és kószalással töltik az időt és csalárdsággal forgódnak az Úr munkájában. Ezeket egy vagy két intés után, ha meg nem javulnak, hivatalukból el kell bocsátani. A Komjáti kánonok a püspök köteleességévé teszi, hogy lelkipásztorait minden méltatlansággal szemben megvédje, a rendetlen életűeket hivataluktól egy időre felfüggeszse vagy végképpen elbocsássa. A püspök köteles kerülete összes egyházára gondot viselni.³⁸⁴ A VIII. kánon tartalmazza a felavatandók esküjét: „Én... esküszöm, hogy ezen szent szolgálat viselésében a közönséges hitet, mely a próféták és apostolok kanonikus könyveiben foglaltatik, egyedül helvét hitvallásunk magyarázata szerint hirdetem, - az egyházi törvényeket híven megtartom, - a püspöknek és esperesnek, mint felsőbbjeimnek kötelesség szerint engedelmeskedem, hivatalomat életemnek feddhetetlenségével ékesítem s rossz erkölcsömmel senkit meg nem botránkoztatok.”³⁸⁵ Az esperesi *visitatio* folyamán az 1775. évi közgyűlésről készült jegyzőkönyv előírásaként megvizsgálták a prédikátor tudományos előmenetelét, hivatalbeli kötelességeinek teljesítését, erkölcsi magaviseletét, fizetését, az ekléziában való megmaradásával vagy kimozdíttatásával kapcsolatos kérdéseket.³⁸⁶ Az 1863. évi egyház-

³⁸² Tóth Endre: Dunántúli példák az igehirdetés ellenőrzésére, lelkészek fegyelmezésére, a *canonica visitatoria* /1612-1863/. Berekfürdőn /É.n./ június 16-18. lelkésztovábbképzőn elmondott előadás vázlat. Egyházkerületi Püspöki Hivatal Irattára. Jelzet nélkül. Kézirat 1-8.

³⁸³ Uo. 1. Az egyházlátogatásról és a lelkipásztorok megvizsgálásáról. A köveskúti zsinat kánonai VII/1612.

³⁸⁴ Uo. 2. A püspöknek kiváltképpen való teendői. Komjáti kánonok. X/1623. I. rész.

³⁸⁵ Uo. 2-3. A felavatandók esküformája. Komjáti kánonok. VIII/1623. III. rész.

³⁸⁶ Uo. 5. A *visitatio* tárgyáról. Dunántúli egyházkerületi közgyűlés. 1775. II. rész.

kerületi jegyzőkönyv kötelezi a visitorokat a presbitérium, mint kormányzó testület megvizsgálására. Hogy tudniillik „végrehajtja-e az egyházi és polgári törvényes hatóságoktól eredő s az egyházzal egyházi törvényes úton közlött rendeleteket? Őrzi és fenntartja-e az egyházközség kebelében az egyházi kánonokat és az országos törvényeken alapuló rendet?”³⁸⁷

E néhány kiragadott szemelvény is utal arra, hogy Tóth Endre ismerte kerülete egyház-kormányzásának a múltját és bizonyára építő módon, hatékonyan segítette tanácsaival a kormányzásban is püspökét.

Az egyházkerület világi főjegyzőjét, Zsindely Ferenc volt pápai diákot és államtitkárt Győry püspök köszöntötte a kerület nevében abból az alkalomból, hogy megválasztották a magyar királyi kormány tagjai sorába.³⁸⁸ Tóth Endre világi főjegyző társa az ország vezetői sorában a kereskedelmi tárcát irányította. Pongrácz József főigazgatóként 1943-ban a tanévzáró ünnepélyen így számolt be e jeles eseményről: „Intézetünk büszke örömmel vette tudomásul, hogy Zsindely Ferenc államtitkárt a Kormányzó Úr kereskedelmi miniszterré nevezte ki. A jeles pápai diákot mi is üdvözlöttük a kinevezés alkalmából, amit ő megleghangú levélben köszönt meg.”³⁸⁹ 1946. január 1-től 1957. december 31. ismételten világi főjegyzőjének választották meg Zsindelyt az egyházkerület presbitériumai. A szavazatbontó bizottság ezt a tényt 1946. évi közgyűlésén tette közzé jelentésében.³⁹⁰

3.3.2.2. A főiskolai köztartás és a kerületi tanügy vezetője

Tóth Endre fontos tisztséget töltött be az egyházkerületben nehéz időkben a **főiskolai köztartás vezetőjeként**. Pongrácz József az 1941/42. iskolai év tanévzáróján jelentette ki, hogy „Dr. Tóth Endre vette át Rab István kipróbált kezéből a főiskolai köztartás vezetését, amely munka közben is, Isten segítségével, szép eredménnyel munkálta az ifjúság ellátásának fontos és ma különösen sok nehézséggel járó ügyét.”³⁹¹ Ha ez az intézmény nem végezte volna munkáját, a Kollégium osztályaiban és előadótermeiben megállt volna a munka. Sok szegény, tehetséges, kiváló előmenetelű diáknak nyújtott segítséget, akik a főiskola hírért, nevét emelték. Többen közülük az egyházi élet biztos kezű irányítói lettek. A köztartás évszázadok óta gyakorolta az úgynevezett „tehetség-mentést”. A háborús időkben súlyos felelősséggel terhelődött a köztartási igazgatóra a nehéz beszerzési lehetőségek mellett ingyenes kosztosok, „terítők”-nek nevezett szegény diákok tartása. 1943-ban egy terítő teljes évi díja 660 pengőbe került.³⁹² A köztartáson abban az évben 34 teljes vagy félingyenes terítő volt, akik javára így kért adományokat Tóth Endre a kerület protestáns újságában: „Szerte az országban sokan vannak, akik valamikor terítők voltak vagy a köztartási segínyt élvezték. S még többen, akik a pápai főiskola eme tehetségmentő munkáját ismerik s méltányolják. E 34 diák ellátási költsége szinte elbírhatatlan teherrel nehezedik ma a köztartásra. Ezt elviselni csak úgy tudja, ha a köztartás iránti visszatérítési kötelezettség nemes érzése éppúgy feltámad

³⁸⁷ Uo. 7. A Dunántúli Egyházkerület 1863. évi rendtartása. Közelebbi megjelölés nélkül.

³⁸⁸ Egyházkerületi jkv. 1943. 33/1943. augusztus 25. DREK jelzet nélkül.

³⁸⁹ Pongrácz József: Jelentés az 1942-43. tanévről. Értesítő 1942/43. 18. DREK jelzet nélkül.

³⁹⁰ Egyházkerületi jkv. 1946. 5/4/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

³⁹¹ A Dunántúli Református Pápai Főiskola Évkönyve az 1941/42. évre. Szerk. Tóth Lajos theologiai igazgató és Fejes Zsigmond gimnáziumi igazgató. Pápa, 1942. 21. DREK jelzet nélkül.

³⁹² Tóth Endre: A Főiskolai Köztartás. DuPL 1943. 56. Az újságcikk teljes terjedelmét röplapon is terjesztették. Ebből őriznek egy példányt a DREL-ben is a 21.g. jelzet alatt.

az egykori terítőben vagy kedvezményt élvezettekben, mint a jövő nemzedék sorsát szíven viselő patrónusokban.”³⁹³ Tóth Endre egyik 1943-ban kelt levelében arra hivatkozik, hogy azért késett az esedékes válaszadással, mivel nagyon elfoglalt, nemcsak tanár, de köztartási felügyelő is, mintegy 300 diák ételmezésének intézője is.³⁹⁴

Pápa város polgármestere hivatalos levélben igazolta, hogy a pápai református főiskola és a vele kapcsolatos nőnevelőintézet köztartásán a jelentkezések alapján körülbelül 500 tanuló nyer ételmezést, akik közül mintegy 220 szorul hatósági ellátásra. A köztartáson 53 sertés volt beállítva hizlalásra. A polgármester igazolta, hogy „a köztartásoknak a főiskolai földek bérének szerződés szerint gabonában, illetve szemes kukoricában beszedésére irányuló kérése indokolt.”³⁹⁵ A budapesti Közellátási Hivatalnak küldött levelében a köztartás felügyelőjeként 1944-ben kérte Tóth Endre a főiskolai köztartás részére a befőzési cukor kiutalását. Mellékelve küldte a pápai közellátási ügyosztály igazolását, hogy a főiskolai közellátáson átlag 300 személy nyer ellátást.³⁹⁶ A főiskolai diákság köztartási vezetői tisztségét Tóth Endre 1943-1944. töltötte be.

Egyházkormányzóként az egyházkerületi közgyűléseken több alkalommal Tóth Endre számolt be a **kerület tanügyi helyzetéről**. Győry Elemér püspök 1943. szeptember 24-én kelt levelében közli főjegyzőjével: „A fő- és középiskolai ügyek alapiratait azzal a kéréssel van szerencsém tisztelettel megküldeni, hogy ezeket az egyházkerületi közgyűlésen előadni szíveskedjék.”³⁹⁷ A tanügyi bizottsági jelentést az egyházkerület népiskoláinak 1941-42. tanévi állapotáról a 337/1942. sz. alatti jegyzőkönyv örökítette meg. A háborús helyzet okozta károk mindinkább érezhetőek. Sok nehézséget okozott a tanítók nagy részének katonai szolgálatra behívása. Helyettesítésükben odaadón buzgólkodtak az itthon maradt tanítók és sok helyen a lekipásztörök. A ruha és lábbeli hiánya miatt sok szegény gyermek kénytelen volt hosszabb időre otthon maradni. Majdnem valamennyi egyházmegyében ruhával, tankönyvekkel, ebédeltetési és tejakcióval gyámolították a szegényebb gyermekeket. „A vallásos, hazafias nevelést kellő módon felkarolták. A Bibliát naponként olvassák. Templomba rendszeren járnak. A jótékonyt is művelték. A gyűjtésekbe, főként a Vöröskereszt javára bekapcsolódtak.”³⁹⁸ A tanítók iskolán kívül is buzgó szellemi és gazdasági tevékenységet folytattak. Majdnem mindenütt tartottak népművelési előadásokat, sokan végeztek levante oktatást és részt vettek szövetkezetek vezetésében. Az oktatásügy 1943. évi helyzetének fontos részletéről a 77/1943. számú határozati pontban foglaltak adnak tájékoztatást.³⁹⁹ Mind nemzeti, mind református egyházi szempontból értékes szolgálatot teljesített a komáromi református líceum és tanítóképző intézet. Megmaradásuk érdekében bizonyos feltételekkel az egyházkerület készségét fejezte ki átvételükre. Újabb áldozatok vállalásával is

³⁹³ Uo. 56.

³⁹⁴ Tóth Endre levele /A levél felzetén a feladó nem jelölte meg a címzettet/. Kézirat. Pápa, 1943. április 3. TtREK R. 4300.

³⁹⁵ Pápa város polgármestere: Köztartási igazolás. Pápa, 1943. szeptember 29. Kézirat. TtREK R. 4298.9.44.c.

³⁹⁶ Tóth Endre levele a Budapesti Magyar Királyi Közellátási Hivatal IV. főosztályának. Pápa, 1944. július 17.

³⁹⁷ Győry Elemér levele Tóth Endrének. Pápa, 1943. szeptember 2. Kézirat. TtREK R. 4299.

³⁹⁸ Egyházkerületi jkv. 1942. A tanügyi bizottság jelentése az egyházkerület népiskoláinak 1941-42. tanévi állapotáról. /Kézirat 1-6./ 337/1942. 1. DREK jelzet nélkül.

³⁹⁹ Egyházkerületi jkv. 1943. 77/1943. augusztus 25. Kézirat 1-4. DREK jelzet nélkül.

érdeke fűződött az egyházkerületnek ahhoz, hogy saját intézetében képezze ki az iskoláiban szükséges tanítókat. Így töltötték be híven és lelkiismeretesen az őrállók és vigyázók hivatását.⁴⁰⁰

1945. október 25-én Pápán tartott közgyűlésen Tóth Endre **megbízott egyházkerületi tanügyi előadóként** adott jelentést a kerület népiskoláinak 1943-44. és 1944-45. iskolai évi helyzetéről.⁴⁰¹ A beérkezett jelentések a háború szörnyű pusztításait panaszolják és sokféle akadályról szólnak, amik a nevelés és oktatás munkáját hátráltatják: tanítók katonai szolgálata, élelem és ruha és cipő hiány. Az 1943-44. iskolai évet miniszteri rendeletre be kellett fejezni március 31-én összefoglalás és ünnepélyes vizsga nélkül. 1944 és 1945-ben sok iskolát igénybe vettek hadi célokra, a legtöbb településen csak szeptemberben és októberben volt tanítás. Volt olyan hely, ahol a tanító lakásán, volt ahol pajtában tanítottak. A kerületi közgyűlés „a tanítói karnak és helyetteseiknek a legnehezebb viszonyok között is áldozatos lélekkel végzett munkájukért elismerését és köszönetét nyilvánítja.”⁴⁰² Jelentést kér egyházközségektől: a konfirmáció megtörténtéről, a tanítók iskolán kívüli tevékenységéről, szülői értekezletek megtartásáról, családlátogatásokról, vasárnapi iskolákról, a tanítóegyesületek munkájáról, a jótékonykodásról és a könyvtárakról.

1945. október 25-én a kerületi közgyűlésen „Tóth Endre főjegyző jelenti, hogy a tanítóképző ismétlésén püspök úr megbízásából megjelent, ott elnökölt. A tapasztalatokról nagy elismeréssel emlékezik meg.”⁴⁰³ - Ugyanezen a közgyűlésen foglalkoztak a pápai egyházmegye 4-6/1944. számú határozatával, melyben az egyházmegye állást foglalt egyházi iskoláinak megszüntetése ellen. Kinyilvánították, hogy az egyházi iskolák a nemzeti kultúra legértékesebb fellegetvái, megszüntetésük ellen minden eszközzel küzdeni hazafias kötelesség. Az egyházkerület úgy határozott, hogy „iskoláinak fenntartásához minden időben és minden erejével ragaszkodni kíván, mivel ezek a nemzeti öntudat őrzői és megerősítői. Ezek közül csak egynek a feladása is az egész magyar nemzeti kultúra kárát jelentené.”⁴⁰⁴

Győry püspök 1946. június 8-án kelt levelében főjegyzőjét kérte és bízta meg, hogy az egyházkerület nevében jelenjen meg a polgári leányiskolában és lássa el az elnöki tisztelet a június 12-15. tartó tanévi összefoglaló vizsgákon.⁴⁰⁵ Ugyancsak püspöke kérte fel Tóth Endrét arra, hogy az egyházkerületi főhatóság képviselőjeként június 24-én és július 1-én jelenjen meg és lássa el az elnöki tisztelet a pápai állami tanítóképző-intézetben és líceumban a hittanvizsgálaton az I-IV. osztályokban.⁴⁰⁶ A vizsgálatok eredményéről az egyházkerületi közgyűlésen kellett jelentést tennie.

Tóth Endre egyik utolsó főjegyzői ténykedése a dunántúli iskolaügy javára a kerületi tanács megbízásából a pápai polgármesternek 1947. július 29-én írt levele. Ebben kifejezésre juttatta a tanács köszönetét, mivel Pápa város képviselőtestülete a polgármester indítványára magára vállalta a nőnevelő intézet munkájából a nagy ebédlő terem rendbehozatalát. Az egyházkerület

⁴⁰⁰ Uo. 4.

⁴⁰¹ Tóth Endre: Jelentés az egyházkerület népiskoláinak 1943-44. és 1944-45. tanévi helyzetéről. Kézirat 1-8. Egyházkerületi jkv. 1945. 304/1945. október 24-25. DREK jelzet nélkül.

⁴⁰² Uo. 8.

⁴⁰³ Egyházkerületi jkv. 1945. 214/1945. október 25. DREK jelzet nélkül.

⁴⁰⁴ Egyházkerületi jkv. 1945. 300/1945. október 25. DREK jelzet nélkül.

⁴⁰⁵ Győry Elemér levele Tóth Endrének. Pápa, 1946. június 8. TtREK R. 4299.

⁴⁰⁶ Győry Elemér levele Tóth Endrének. Pápa, 1946. június 21 TtREK R. 4299.

hálára kötelezett a nőnevelés szolgálatára adott nagylelkű ajándékért, mivel a képviselők megérezték a leányifjúság nevelésének fontosságát. Ezt a kerület is „igyekszik viszonzni azzal, hogy a Pápán eddig is nagy múltra tekintő kulturális és nevelési tevékenységet, az iskolák munkája által fenntartani és fejleszteni kívánja.”⁴⁰⁷

3.3.2.3. A lelkészképzésért

Igénybe vették a kerületben Tóth Endre szolgálatait a **lelkészképzés és lelkészek továbbképzése** vonatkozásában is. A pápai teológiai akadémia tanárai nevében ő készítette el észrevételeit Vasady Béla: „A lelkészképzés reformja” című munkájára⁴⁰⁸, amely a Lelkészegyesület című folyóiratban cikksorozat formában jelent meg az 1939. 50. és 1940. 1-6 számaiban. Vasady gyökeres reformjavaslatainak megtárgyalására Pápán, 1940. február 2-3. napjain került sor a teológiai tanárok országos konferenciáján. A reformokra kétség kívül szükség van, ám a kar szükségesnek látta, hogy a szerző néhány megállapítását korrigálja. Helytelen az a megállapítás, hogy „a teológiai főiskolák hivatását a partikuláris gondolkodás elsősorban saját egyházkerületük kiszolgálásában látta.”⁴⁰⁹ Hiszen a pápai teológián az utolsó negyven év folyamán több mint 80 más kerületű illetőségű teológus tanult. Tóth Endre szerint kérdéses az előkészítő évre tervbe vett személyzet kevés számának elképzelése, három holt és két élő nyelv intenzív tanítása. E radikális reformterv szerint négy évig csak tudományos képzésben részesülnek a hallgatók. A tervezet a debreceni hittudományi fakultás favorizálását, illetve a másik három akadémia jelentőségének csökkentését sejteti. Pedig „éppen olyan egyetemes református érdek a pápai - túlnyomóan katolikus s még azt is hozzátehetjük, hogy sok idegen származású népesség közt levő - teológiai főiskola fennmaradása, kultúrájának Dunántúlon való szétsugároztatása, ezáltal a dunántúli reformátusság súlyának fenntartása és emelése, mint Debrecennek - a hallgatók létszámának szaporítása s a teológiai kar szellemi súlyának emelése.”⁴¹⁰

A pápaiak nem értettek egyet a hét esztendőre tervezett teológiai oktatással, mivel a tanulási idő hosszúsága, de a tanulás költségei is sokakat elriasztanának a lelkészi pályától. Hiszen a pápai diákok 4/5 része szegény, csaknem a fele szülői támogatás nélkül, segélyekből, legációk jövedelméből tudja magát fenntartani iskolai éve alatt. Elriasztó lett volna az akkori 4, vagy az akkor érvénybe lépő 5 év helyett 7 év költségeinek a vállalása. A pápai teológusok annak idején évi 2.000 Pengő köztartási segélyben részesültek. Bántóan hatott, hogy Debrecenben új tanszéket akartak létesíteni s lelkészképző intézetet kiépíteni. De irritálta a pápai tanárokat az ő és a debreceniek fizetése közti különbség is. „A főiskolai pénztár 1939/40. évi költségvetése szerint a teológián a tanárok fizetése s lakbéré, valamint az óraadók díja együttesen 33.343 Pengő...s mintegy 9.000 Pengő államsegély is.”⁴¹¹

⁴⁰⁷ Tóth Endre egyházkerületi főjegyző levele Pápa város polgármesterének. Pápa, 1947. július 29. TtREK R. 4300.

⁴⁰⁸ Tóth Endre: A pápai református teológiai akadémiai tanári kar észrevételei dr. Vasady Béla: A lelkészképzés reformja c. munkálatára. Pápa, 1940. február /nap megjelölés nélkül/. Kézirat 1-11. DREK 0.1304/18.

⁴⁰⁹ Uo. 1. Idézet Vasady i.m. „Irányelvek” 3/d. pont alatti fejtegetéseiből.

⁴¹⁰ Uo. 3.

⁴¹¹ Uo. 4.

Elutasították azt a szándékot, hogy Pápán egy évfolyam maradjon ugyanannyi teológussal mint eddig, s hogy kevesebb professzort alkalmazzanak egyetemi tanári fizetéssel. Elismeréssel nyilatkozott a kar arról, hogy a teológiák professzorai 20 év óta évenként összejöttek országos konferenciákra, melyek tárgya mindig a lelkészképzés egységének munkálása. Abban viszont nem értettek egyet, hogy a terhek hordozását megkönnyítené, ha a lelkészképzés egységes lenne. Megállapították: „Meggyőződésünk szerint éppen olyan existenciális kérdés egyházunk számára a kis gyülekezetek értékeinek képviselése, mint a nagy egyházközösségeké. S hogy mindegyiknek legyenek képviselői a zsinaton is, az bármilyen lelkészképzés mellett is kívánatos marad. Azt is meg kell állapítanunk, hogy itt végeredményben a magyar református egyház három nagy múltú s jelenleg is nagy szolgálatokat teljesítő főiskolájának leépítéséről s majdan, mint a tervezet sejteti, teljes beszüntetéséről van szó.”⁴¹² Egyetemes lelki és szellemi, személyi értékeink védelmében, a kerület reformátussága, a teológia és a kar tagjai személyes érdekeiket is védve ért véget a lelkészképzés reformját taglaló előterjesztésre adott kritika.

Az egyházkerületi ügyész által a 130/1943. számú egyházkerületi rendelet nyomán készített, és a teológiai tanári kar által véleményezett **lelkészi továbbképzésre** vonatkozó szabályrendelet-tervezet végleges formába öntésével bízta meg a kerület 281/1945. sz. határozatával Benedek Sándort Tóth Endre főjegyző és egyházkerületi lelkészértekezleti előadóval együtt.⁴¹³ A két professzor a rendelkezésre álló jelentések, megjegyzések és változtatási javaslatok figyelembevételével elkészítette a lelkészi továbbképzés szabályrendelet-tervezetét, melyet az egyházkerület szabályrendelet-alkotó bizottsága terjesztett 1946-ban az egyházkerületi közgyűlés elé.⁴¹⁴ Az öt fejezetből álló tervezetet a közgyűlés a 191/1946. sz. határozati pontban szabályrendeletként elfogadta. Ékes bizonyítéka ez a rendelet Tóth Endre lelkészértekezleti előadó kiváló munkájának. A tervezetben jól érvényesült az evangélium szolgájának, a teológiai képzésért is felelős, jogi ismereteket Pápán, majd Debrecenben is oktató tanárnak pontos, világos, lényegre törő fogalmazása. Az első fejezet a lelkészi továbbképzés célját és anyagát jelöli meg. Eszerint: „a lelkészi továbbképzés célja a hitben való fokozottabb megerősítés előmozdítása mellett azoknak az ismereteknek a lelkészek összejövetelén tartott előadások és eszmecserék útján való megszerzése, amelyek birtokában a lelkészek az Ige igaz értelmének hirdetését és a reájuk bízott nyáj pásztorolását végezni képesek lesznek.”⁴¹⁵ A második fejezet szerint a továbbképzést az egyházmegyei lelkészegyesületek felügyelete mellett végezték. A harmadik fejezet taglalja a tanfolyam tagjainak, a negyedik a tanfolyamot rendező bizottság kötelességeit, az ötödik pedig a lelkésztovábbképző bizottság feladatait.

Az egyházkerületi **lelkészek életrajzi adatainak** összegyűjtése céljából levélben kereste fel Tóth Endre egyházkerületi főjegyzőt az egyetemes konvent elnöksége. 1944. február 12-én kelt írásukban közölték, hogy Soós Béla egyetemi tanár, tiszántúli egyházkerületi levéltárnok kezdeményezte a magyarországi református egyház kebelében a lelkészi életrajzi adatok felkutatását és összegyűjtését. A konvent 10/1943. február 18. számú határozata elrendelte a konvent elnökségének, hogy egyetemes egyházi érdek alapján, az egyöntetűség biztosítása céljából bocsássa a kerületek vezetősége rendelkezésére Soós Béla körlevelét, a hozzá fűződő

⁴¹² Uo. 8-9.

⁴¹³ Egyházkerületi jkv. 1945. 281/1945. október 24-25. DREK jelzet nélkül.

⁴¹⁴ Egyházkerületi jkv. 1946. 191/1946. november 6. 105-111. DREK jelzet nélkül.

⁴¹⁵ Szabályrendelet a lelkészi továbbképzésről. Egyházkerületi jkv. 1946. 191/1946. november 6. 105. DREK jelzet nélkül.

indoklással és végrehajtási utasítással. Ravasz László püspök és Balogh Jenő főgondnok Dunántúlon ennek az ügynek a megszervezését és kivitelezését Tóth Endre főjegyzőtől kérték.”⁴¹⁶

Az egyházkerület püspöki hivatala 880/1943. számú körlevelében elrendelte, hogy a dunántúli egyházkerület minden lelkésze a rendelkezésére álló adatok alapján készítsen jelentést a lelkészi életrajzi adatok gyűjtésével kapcsolatban. Kivonatolva közölte a körlevél Soós Bélának a gyűjtéssel kapcsolatos irányelveit: „1. A gyülekezet lelkipásztorainak /amennyire lehetséges, a gyülekezetben szolgált segédlelkészeknek és egyéb lelkészeknek/ névsora. 2. Az egyházközség /és a beolvadt filiák esetleg meglévő régi/ anyakönyveiből rendszeresen és szó szerinti hűséggel kiírt minden olyan bejegyzés, mely lelkész, vagy lelkészi családtag adatait tartalmazza. 3. A gyülekezet ma szolgáló lelkipásztorának, az egyházközségben működő valamennyi lelkészi jellegű egyénnek, az egyházközség területén élő nyugdíjas lelkészek és lelkésznének sajátkezü életrajza. 4. Lelkészek életére vonatkozó hiteles feljegyzések /jegyzőkönyv, napló, stb./ vagy szóbeli közlésen alapuló adatok.”⁴¹⁷ Ízig-vérig egyháztörténészek való feladat, igazi tudományos csemege volt ez a lehetőség Tóth Endre számára. A jelentések elkészítését két példányban kérték, egyrészt a debreceni kollégiumi levéltárba, másrészt a pápai püspöki hivatalba. A körlevélhez nem illő terjedelmű részletes indoklás bizonyosan Tóth Endre munkája. Kiváló, ma is nagyszerűen alkalmazható egyházközség-történet feldolgozó szempontokat közöl az írás, mikor részletesen és alaposan magyarázza s indokolja a közlések fontosságát és a pontos munkát.

Tanácsbírói jogkörében járt el Tóth Endre Végh János adorjánházi lelkész, pápai egyházmegyei esperes 1943. január 6-án kelt hivatalos levele tanúsága szerint,⁴¹⁸ melyben köszönetét fejezi ki a tanácsbírónak a Szalóky János nemesszalóki egyháztag adóügyi panasz tárgyában 1942. december 30-án megtartott vizsgálatért. Az ügy felderítése mind a panaszos, mind az esperesi hivatal meglegedésére történt. A jogi ismeretekben jártas, azokat az emberi kapcsolatokban is sikerrel, szeretetben alkalmazó Tóth Endre következetes, sok munkával járó vizsgálatot végzett az egyházmegyei bíróság és az egyházmegyei elnökség végzésére és intenciójával. Nem formális tanúkihallgatásokat tartott, hanem az egész kérdést aprólékosan megbeszélte a jelenlévőkkel, a panaszossal és a presbitériummal, amiről részletesen tájékoztatta az esperest 1942. december 30-án kelt levelében.⁴¹⁹ A kivizsgálásról készített jegyzőkönyvet intézkedés végett az esperes rendelkezésére bocsátotta, aki baráti levélben igyekezett mentesíteni lelkésze hanyagságát. De mivel ennek írásai és kijelentései nem megbízhatóak, nem lehet eligazodni közöttük, Szalóky János egyháztag feljelentése nyomán elkerülhetetlen a bírósági eljárás, melyen az esperes kívánatosnak tartotta Tóth Endre tanácsbíró jelenlétét is.⁴²⁰

Az egyházkerület vezetősége fukar volt Tóth Endre egyházkerületi főjegyző dicséretében és elismerésében. Ennek kivételes ellenpéldája a püspök köszönete, mellyel munkatársai között illette Tóth Endrét az 1945. évi egyházkerületi közgyűlés befejezésekor: „Győry Elemér püspök a tárgysorozat letárgyalása után hálás köszönetet mond a tárgysorozaton szereplő ügyek gondos feldolgozásáért a főjegyzőnek, dr. Benedek Sándor jegyzőnek, dr. Tóth Lajos

⁴¹⁶ Ravasz László és Balogh Jenő levele Tóth Endrének. Budapest, 1944. február 1. Iktató szám 518/1944. TtREK R. 4300.

⁴¹⁷ Körlevél. A dunántúli ref. egyházkerület püspöki hivatalától. 880/1943. TtREK R. 4298.9.48.a.

⁴¹⁸ Végh János levele Tóth Endrének. Adorjánháza, 1943. január 6. Kézirat. TtREK R. 4300.

⁴¹⁹ Tóth Endre levele Végh Jánosnak. Pápa, 1942. december 30. Kézirat. TtREK R. 4300.

⁴²⁰ Végh János levele Tóth Endrének. Adorjánháza, 1943. január 8. TtREK R. 4300.

gazdasági tanácselnöknek, dr. Horváth Endre tanítóképző-intézeti igazgatónak és Kiss Sándor tanítóképző-intézeti vallástanárnak, e felkért előadóknak. Isten áldását kéri a közgyűlés minden tagjára, egyházunkra és hazánkra.”⁴²¹

3.3.2.4. Közegyházi szolgálatai Debrecenben

Debrecenben is igényelték Tóth Endre szolgálatait az egyházkormányzat terén. Az 1953. április 23-án tartott egyházkerületi közgyűlésen az egyházkerületi tanács és az egyházkerületi elnökségi tanács tagja.⁴²² Nem került be a kerületi zsinati képviselők közé és nem lett tagja már a zsinati lelkészsképesítő vizsgabizottságnak sem, de a theologiai akadémiák közös igazgatótanácsában sem kapott helyet. Theologiai előadóként és a zsinati lelkészsképesítő bizottság debreceni előadójaként vett részt az egyház-kerületi közgyűlésen, ahol bemutatta az 1952. szeptember 29 - október 1-én végbement II. lelkészsképesítői vizsgák eredményeit és a zempléni egyházmegyei közgyűlés kérése alapján a lelkészeknek kéthetes himnológiai kurzus beállítását kérte.⁴²³

1955. január 26-án a tiszavidéki egyházkerületi közgyűlés 75 szavazattal konventi képviselőnek választotta. A jegyzőkönyv 82. pontjának határozatában olvasható, hogy a debreceni theologia dékánja jelentést tett a közgyűlésen az akadémiáról.⁴²⁴ Január 26-án az egyházkerületi elnökség tagja lett 9 más kerületi lelkésztársával együtt.⁴²⁵ Az évek óta súlyos teherként viselt dékáni tisztt mellé 1955. április 10-én vállalnia kellett a kollégiumi főigazgatói tisztelet is. Így ír erről Szabó Sándor fülesdi esperes-lelképásztornak címzett levelében. „Három héttel ezelőtt, mivel ügysem volt elég dolga! - a theologiai dékánt állították be - egyenesen: kollégiumi főigazgatónak!”⁴²⁶ Ezt a tisztelet 1958-ig töltötte be.

1958. március 27-én közgyűlés keretében ment végbe Bartha Tibor püspökké szentelése. Ezen az alkalmon Tóth Endre egyházkerületi tanári képviselőként vett részt. Bartha 559 érvényes szavazatot kapott, nem szavazott 5 egyházközség és 3 gyülekezettől érvénytelen szavazat érkezett a szavazatszámlláló bizottság címére.⁴²⁷ Az új püspököt a Debreceni Református Kollégium és tagozatai nevében Tóth Endre kollégiumi főigazgató köszöntötte.⁴²⁸ Az 1958. május 9-ére összehívott egyházkerületi közgyűlés László Géza református gimnáziumi tanárral Tóth Endrét is egyházkerületi tanárképviseelőnek választotta 68 szavazattal. Bekerült a konventi póttagok sorába is Telkes György, Kiss József és Farkas Miklós társaságában és az 1958. évre az egyházkerületi tanácsnak is tagja maradt, de az egyházkerületi elnökségi tanácsból már kimaradt.⁴²⁹

⁴²¹ Egyházkerületi jkv. 1945. 37/1945. október 24-25. DREK jelzet nélkül.

⁴²² Egyházkerületi jkv. Debrecen, 1953. 14 és 16/1953. április 23. TtREL I.1.a.78.

⁴²³ Uo. 37/53. április 23.

⁴²⁴ Egyházkerületi jkv. 1955. 28/195. január 25. TtREL I.1.a.78.

⁴²⁵ Uo. 70/1955. január 26.

⁴²⁶ Tóth Endre levele Szabó Sándornak. Debrecen, 1955. április 30. TtREK R. 4300.

⁴²⁷ Egyházkerületi jkv. 1958. 10/1958. március 27. TtREL I.1.a.78.

⁴²⁸ Uo. 16/1958. március 27.

⁴²⁹ Egyházkerületi jkv. 1958. 29-30/1958. május 9. TtREL I.1.a.78.

1963. december 10-én jelentette Tóth Endre a közgyűlésen, hogy „az akadémia tagjainak akadémiaián kívüli munkássága sokféle közegházi, egyházkormányzati, gyülekezeti, ökumenikus, társadalmi, bel- és külföldi, tudományos területekre terjed.”⁴³⁰ Az 1968. március 18-i közgyűlésen Tóth Endre és Szabó István tanárképviselekként vettek részt. A korosodó Tóth professzort a kerület 21 bizottságából kizárólag a sajtó és ökumenikus bizottságba választották be Kocsis Elemér, Szabó László Ambrus és Varga Zsigmond közösségében.

3.4. Szerkesztő

Tóth Endre korán elkötelezte magát a magyar református sajtó ügye mellett. Társszerkesztője volt a Pápai Kollégiumi Lapok 1926/27. I. és 1927/28. II. évfolyamának. Nem kevés ösztönzést és segítséget kapott kisebb-nagyobb egyházi lapjaink szerkesztőitől. Bereczky Albert 1928. szeptember 7-i levelében közli vele: „Továbbra is gondolkoznod és töprengened kell azon, mily érdekes, komoly és építő témákat dolgozhatnál fel a Református Figyelő „Tanulmányok” rovatában. Szeretettel kérlek, hogy különösképpen készíts egy szép kétoldalas /Lelkészegyesület formátuma/ cikket arról, milyen áldozatokkal és szeretettel támogatták, sőt igazgatták világi uraink a múltban a református sajtó ügyét.”⁴³¹

A világi sajtó is számított Tóth Endre igényes munkájára. Társszerzője és társszerkesztője volt Horváth Elekkel együtt a „Pápa megyei város múltja, jelene és környéke” című műnek.⁴³² Tóth Endre írta meg a történeti részben a „Pápa város története a reformáció korában”, „A város története a 19. században” című fejezeteket. A leíró részben pedig „Az Alsóváros” és a „Tökert” címet viselő részek Tóth Endre alkotásai. Tóth Lajos, a Pápai Főiskolai Könyvnyomda vezetője 1936. február 24-én kelt levelében írja a teológiai tanárnak: „Örömmel vettük a főiskolai nyomda kiadásában készülő Pápa város leírása című mű megírásában való közreműködését. Hálás köszönetünket fejezzük ki. A könyv szerkesztésében való közreműködéséért járó tiszteletdíját illetőleg hálásan vesszük azon hozzájárulását, hogy cca. 10 ívre terjedő mű jövedelméből először is az azt előállító főiskolai nyomda Pápa előállítási és szállítási kiadásai térítetnek meg és csak az ezután fenn maradó haszonból részesülnének a szerkesztők oly módon, hogy míg a haszon egyharmad része a főiskolai nyomdát illeti, a másik kétharmad rész fölött munkájuk arányában a két szerkesztő, vagyis T. Cím és Horváth Endre társszerkesztő úr osztoznának.”⁴³³

Hogy mennyire szíven viselte Tóth Endre a magyar reformátusság és sajtó ügyét, azt jól szemlélteti egy kéziratban maradt, javításokat tartalmazó, újságcikknek szánt, „Az egyházi sajtó és a szórványok” címet viselő kis írása.⁴³⁴ Ebben csaknem félmillió tanyákon és pusztákon, polgári községektől, városoktól távol, templom és lelkész nélkül élő református nevében emeli fel a hangját a szerző. A magyarországi reformátusoknak tehát csaknem negyed része nem járhat Isten házába, nem hallgathat prédikációt, nem énekelheti gyülekezeti közösségben zsoltárainkat. Hogyan lehet ezeket megtartani református hitükben? „Úgy hiszem - írja a szerző -, hogy a legjobb lelki táplálék s egyben a legjobb védelem számukra egy jól

⁴³⁰ Egyházkerületi jkv. 1963. 42/1963. december 10. TtREL I.1.a.78.

⁴³¹ Bereczky Albert levele Tóth Endrének. Tahitótfalu, 1928. szeptember 7. TtREK R. 4300.

⁴³² Horváth Elek - Tóth Endre: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Szerk. Tóth Lajos. Pápa, 1936. Főiskolai Könyvnyomda. Tóth Endre munkája a 23-29.; 40-49.; 119-156. lapokon található.

⁴³³ Tóth Lajos levele Tóth Endrének. Pápa, 1936. február 24. TtREK R. 4300.3.43.

⁴³⁴ Tóth Endre: Az egyházi sajtó és a szórványok. Kézirat. H.é.n. TtREK R. 4306.

szerkesztett Református Egyházi újság, amely hétről-hétre eljut hozzájuk. Elviszi hajlékukba az Igét, tájékoztatná őket Református Egyházunk eseményeiről s ezáltal szoros kapcsolatba vonja őket azokkal a testvéreivel, akik harang szavára templomba gyűlhetnek s gyülekezeti életet élhetnek!”⁴³⁵ Tóth Endre egy országos református hetilap beindítását szorgalmazta, amire minden református embernek szüksége van, amely összefogja közös hitben és munkában és Istenhez vezeti a város és falu, a nagy Református Egyházak és szórványok lakóit. Ez összefogná református népünket, lelki táplálékot tartalmazna gyermekeknek és felnőtteknek, áldott eszköz lehetne Isten kezében Isten gyermekei megtartásában.

Egy lelkészi zsebkönyv összeállításával kapcsolatban barátjának írt terjedelmes levelében részleteiben is megfigyelhetők Tóth Endrének a szerkesztéssel kapcsolatos sokoldalú, praktikus tervei.⁴³⁶ A határidők pontos megtartásában, a lelkipásztori munkaprogram elkészítésében, az igehirdetés tervszerűsége vonatkozásában sok segítséget kínál a levélíró. Tanulmányozva az ügyvédek határidő naplóját, a tanítók szolgálati pragmatikáját és a dunántúli evangélikusok belmissziói munkaprogramját is, már az 1930-as években részletes terveket készített egy lelkészi zsebkönyv megvalósítására. Közölte is szándékát Csikesz Sándorral, Bereczky Alberttel, Incze Gáborral is, de a szándék megvalósításához nem tudtak elég támogatást biztosítani. „Az én elgondolásom az volt - írja barátjának Tóth Endre -, hogy a lelkipásztorok kezébe egy az egész éven át nélkülözhetetlen s minden lelkész által egyformán használható, sőt használandó segéd-, vagy vezérkönyvet adjak.”⁴³⁷ Mivel az Egyetemes Névtár kiadására 5-10 évenként kerül sor, olyan évenkénti naptárra lenne szükség, amely tartalmazza az egyházmegyék, egyházkerületek összes tisztségviselőit lakácímükkel együtt. Benne fel lehetne tüntetni valamennyi egyházközség lelkészi díjlevelének az értékét, hogy a lelkészi állások megüresedésénél a pályázni óhajtó lelkészek ne csak azzal legyenek tisztában, hogy mekkora lélekszámú a gyülekezet, milyen szórványai vannak, hanem tudjanak arról is, hogy mi a tényleges fizetés. S mivel az egyházmegyei pénztárnokokokat és számvevőket kivéve teljesen tájékozatlanok a lelkészek arról, hogy az egyes gyülekezeteknek mi a vagyona, mennyi az egyházi adója, kellene egy ilyen összeállítás is. A zsebkönyv tartalmazhatná a lelkészi gyámintézeteket, segélypénztárakat is céljaik, működésük, a tagsági díjak, a segélyezés alkalmi rövid ismertetésével. Sok anyaegyháznak van társ- és leányegyháza. Ezeknek az anyaegyházakhoz való viszonya a legtarkább képet mutatja Dunántúlon is. Milyen módon járul hozzá egy-egy ilyen egyház az anyaegyház fenntartásához, milyen módon vesznek részt annak tagjai pl. a lelkészválasztásnál, milyen szolgálatokra kötelezett az anyaegyház lelkésze? Ezeket is fel kellene sorolni egy ilyen naptárban! Meg az egyetemes konvent, egyházkerületek, egyházmegyék közérdekű, állandóbb jellegű, további évekre kiható rendelkezéseit is, amelyek egyébként megbújnak a jegyzőkönyvek lapjain. Fel kellene venni az egyházi munkásoknak, azaz lelkészeknek, egyházközségi vezetőknek, iskolaszéki elnököknek készítenő naptárba a vallásgyakorlatra, iskolákra vonatkozó állami törvényeket, miniszteri rendeleteket is. Az egyházi és iskolai ügyek vezetésére pontos, naptárszerű felsorolását kellene adni azoknak a dátumoknak, amikor a számadási, a költségvetési és egyéb kimutatásokat kell felterjeszteni a felsőbb hatóságokhoz, de ezek mellett általános természetű határidők felsorolására is szükség van.

⁴³⁵ Uo. 1.

⁴³⁶ Tóth Endre levele / / Bélának. Pápa, 1940. július 25. TtREK R. 4300.22. 1-6.

⁴³⁷ Uo. 1.

Tóth Endre elismeréssel nyilatkozott a dunántúli evangélikus egyházkerület évenként kiadott belmissziói munkaprogramjáról. Közli barátjával: „Elgondolásom szerint az egyházigazgatás, az igehirdetés, a missziói munka együtt alkotják a lelkész munkáját. Éppen azért volt szemem előtt egy olyan ideális lelkészi évkönyv, amelyik a lelkészt érdeklő s az egyház-igazgatási tennivalók mellett az igehirdetői, pásztori s missziói tennivalókat is felölelnék.”⁴³⁸ Az évkönyv 50-60 egyházi beszédvázlatot, bibliaköri, vasárnapi iskolai bőséges anyagot, legalább 12 vallásos esti előadás vázlatot is. Szíve szerint utóbbi kötelező megtartását javasolná a gyülekezetekben, mert „a Magyar Református Egyháznak meg lehet a szervezeti egysége, bizonyos fokig a liturgiai egysége is, de a hit és taneli egység, a lelki és művelődési egység - pedig ez jelentené az igazi egységet - nincs meg és nem is lesz meg addig, amíg a szabadságig terjed a szabadság!”⁴³⁹

A lelkészi naptárban helyet kellene kapjanak az egyházi intézmények lelkészi és gyülekezeti érdekből is: a keresztyén egyesületek, szövetségek, középiskolák, internátusok, jóléti intézmények. Ez a fejezet világos képet adna mindazokról, ahova a lelkésznek saját vagy gyülekezete tagja érdekében fordulnia kell. Tóth Endre javaslata szerint a naptárban évenként bemutatnák az egyház teológiai helyzetképét az egyházi és teológiai irodalom magyarul megjelent produktumai katalógusának közlésével.

Egy ilyen mindenre kiterjedő lelkészi évkönyv bizonyára nélkülözhetetlen lett volna a Biblia és Egyházi Törvénykönyv mellett, ha kipróbált ember fogja össze a közös munkát és 2-3 hasonló lelkiismeretes ember revideálja. Elképzelései, tervei kifejtése után ezzel zárja levelét Tóth Endre: „Nagyon örülnék, ha végre tető alá kerülne ez az általam régen dédelgetett terv. Megvalósításánál azonban ne csak a tömeg gyülekezetekre legyetek tekintettel, gondoljatok az apró dunántúli falvak sok nyomorúsággal küszködő, sok nehézséggel bajlódó, sok lehetőségtől elzárt lelkészeire! Nagyon félek attól, hogy ha még egy mindenre kiterjedő s nekik leginkább szükséges évkönyv születne is meg a tervezetéből, - esetleg drágasága miatt éppen ők nem juthatnának hozzá.”⁴⁴⁰

3.4.1. Theologiai Lexikon, Magyar Kálvinizmus, Az Élet Útja

Egy évig dolgozott Tóth Endre a **Theologiai Lexikon szakszerkesztőjeként**. A Lexikon szerkesztője, Budai Gergely 1932. augusztus 29-én tájékoztatta a pápai tanárt az általa gyűjtött magyar vonatkozású címszavakkal kapcsolatban. De mivel Tóth Endrétől nem kapott választ, 1933. április 14-én újból levelet írt neki, melyben közölte: „szeretném, ha találkozhatnék Veled és beszélgethetnénk a szóban forgó címszavakról. Szállásom a Központi Szállodában lesz.”⁴⁴¹ Budai Pápán a Református Tanáregyesület évi közgyűlésén vett részt a vallásoktatási szakosztály előadójaként.

Körlevélben tájékoztatták a Theologiai Lexikon minden szakszerkesztőjét és munkatársát a készítendő lexikon formai és tartalmi szempontjairól. A három kötetre tervezett mű „pozitív bibliai és határozott református irányt képvisel, felöleli az egész református, illetve protestáns theologiai anyagot, közelebbről a theologiai diszciplinák mindegyikének teljes anyagát olyan terjedelemben, mely a theologiai műveltséghez szükséges áttekintést lehetővé teszi. A

⁴³⁸ Uo. 3.

⁴³⁹ Uo. 4.

⁴⁴⁰ Uo. 6.

⁴⁴¹ Budai Gergely levele Tóth Endrének. Budapest, 1933. április 14. TtREK R. 4298.9.41.f.

teológiával érintkező tudományzakokat pedig olyan mértékben, amilyen mértékben e tudományzakok anyaga a theologiai disciplinánál összetevődött.”⁴⁴² A szerkesztő részletezi a munka menetét és megjegyzéseket fűz a címszavak gyűjtésére, a cikkek megírására vonatkozóan. A tájékoztató lapon szedési minta is található. A lexikon terjedelme legfeljebb 100 nyomtatott ív lehet. Minden lap kéthasábos, egy hasábra 66 sor esik, tíz egyhasábos sorra átlag 500 betű jut. „Ennek alapján az igen tisztelt munkatársak kiszámíthatják, hogy a nekik kiosztott cikkek megjelölt terjedelmét miként tartásuk meg, vagyis hogy hány írott sorra, vagy szóra terjedhet cikkük.”⁴⁴³ A Konvent Parochiális Könyvtárbizottsága tehát nagy apparátussal szervezte meg a szerkesztőbizottságot, szerkesztőket jelölt ki és munkatársakat kért fel teológiai szakcsoportok szerint főleg a teológiai tanárok sorából.

1934. február 26-án kelt levelében Tóth Endre így taglalja a személyét is érintő eseményeket. „Amikor kb. két év előtt az első és utolsó lexicon bizottsági gyűlés tartatott a Konventen, a magyar egyháztörténeti szak szerkesztőjéül én bíztam meg. /Marton János és Erdős Károly az egyetemes egyháztörténeti szakszerkesztői lettek, Révész Imre pedig teljesen kivonta magát a lexicon készítéséből/. Én neki is álltam a címszavak gyűjtésének s egy év alatt - sok minden egyéb munkám mellett - néhány ezer címszót össze is írtam, anélkül, hogy valaki valaha is megkérdezte volna tőlem, hogy dolgozom-e hát a nekem kijelölt területen. A következő évi konventi jegyzőkönyvben olvastam aztán, hogy a Parochiális Könyvtárbizottság a magyar egyháztörténeti vonatkozású címszavak gyűjtésével is Budai Gergely vallásstanárt bízta meg. Gondolom, hogy hiába legalább tovább ne dolgozzak, kérdést intéztem Budaihoz. Ő megerősítette, hogy igaz ugyan, hogy engem bíztak meg a magyar egyháztörténeti címszavak gyűjtésével, később aztán mindent órá ruháztak. - Csak engem felejtettek el róla értesíteni. Mindazáltal azért én csak gyűjtsem a címszavakat, majd a neki megszavazott tiszteletdíjből nekem is juttat valamit!”⁴⁴⁴ Később hallotta Tóth Endre, hogy Budai több más tekintélyessel úgy gondolkozik, „hogy mivel minden a magyar egyháztörténeti vonatkozású lexicon anyaga teljesen egybegyűjtve készen áll Zoványi Jenőnél, talán legegyszerűbb lesz tőle átvenni - vagy - megvenni.”⁴⁴⁵

Sebestyén Jenő budapesti református teológiai igazgató 1934. január 11-én levélben kereste meg Tóth Endrét, s érdeklődött, kívánna-e szorosabb munkatársi közösségébe tartozni. Közli vele, hogy „**Magyar Kálvinizmus**’ címmel kéthavonkénti folyóiratot indítunk Ravasz László püspök főszerkesztésével, Sebestyén Jenő felelős szerkesztése alatt a kálvinizmus elveinek propagálására. A Magyar Református Egyház és közélet aktuális kérdéseit is meg akarjuk tárgyalni. Hajlandó lennél-e a folyóirat főmunkatársai közé belépni?”⁴⁴⁶ Valószínűsíthető Tóth Endre pozitív válasza erre az ajánlatra, hiszen az év decemberében meghívást kapott Sebestyéntől a lap szerkesztőségi értekezletére is: „A ‘Magyar Kálvinizmus’ felelős szerkesztőjeként meghívom a szerkesztőbizottság igen tisztelt tagjait, mint a mélyen tisztelt főmunkatársakat is szerkesztőségi értekezletre december 6-án, melyet a Ráday u. 28. szám alatti theologiai akadémiai igazgatósági irodában tartunk.”⁴⁴⁷

⁴⁴² Ravasz László elnök és Budai Gergely szerkesztő: Tájékoztató a Theologiai Lexikon szakszerkesztőinek és munkatársainak. H.é.n. TtREK R. 4313. 1.

⁴⁴³ Uo. 4.

⁴⁴⁴ Tóth Endre levele / / Lajos professzornak. Pápa, 1934. február 26. TtREK R. 4300.21. 1.

⁴⁴⁵ Uo. 1.

⁴⁴⁶ Sebestyén Jenő levele Tóth Endrének. Budapest, 1934. január 11. TtREK R. 4299.

⁴⁴⁷ Sebestyén Jenő levele Tóth Endrének. Budapest, 1934. december 1. TtREL I.8.d.44.

A „Magyar Kálvinizmus” 1934-1938-ig jelent meg negyedévenként. Nem fejlődött havonkénti folyóirattá, de programjához híven dolgozott és táplálta a reformátusságot. Minden számban volt 3-5 vezető cikk, s egy-egy téma kifejtésére került sor. Sok tanulmánya jelent meg Sebestyén Jenőnek. De a publikálók sorában megtalálható a teljesség igénye nélkül Győry Elemér, Patay Pál, Ravasz László, Révész Imre, Szabó Imre, a budapesti teológiai tanárok közül pedig Bilkei Pap István, Budai Gergely és Csekey Sándor. Sebestyén Jenő tanítványai közül: Balázs László, Földváry Antal, Halmi János, Incze Gábor, Kiss Sándor, Kovács István, Pap Géza, Pap Ferenc, Sipos István, Zugor István. Dr. Tóth Endrének 1934-ben három cikkét közölte a „Magyar Kálvinizmus”.⁴⁴⁸ Az újságot így jellemzi Rác Lajos: „Az egész folyóirat egységes szellemű, elvi jellegű s egyben időszerű és gyakorlati is. A hangsúly a református álláspontnak pozitív kifejtésén van. Számon tartotta a lap a következő témákat: egyházunk megújulásának teológiai alapjai, az új egyházi törvénykönyv, szórványmisszió sorsa, a lelkésztanító-képzés jelentősége, a gyülekezet szociális munkássága, a diakonátus története, az Országos Református Szeretetszövetség 5 év alatt létrehozott 25 intézménye, az egyházi reformok fontossága és sürgőssége, a XVI. és XVII. századbeli igehirdetés története, a református ember teológiai műveltsége, az egyház és egyesületek kérdése, sok más témával együtt.”⁴⁴⁹

A történelmi kálvinizmus munkatársi közösségébe tartoztak többek között Patay Pál, Veress Jenő, Miklós Ödön, a mozgalom viszonylag fiatalabb generációjába pedig Hegyi Sándor, Pap Géza, Dobos Károly, Morvay István, Fónyad Dezső, Hörömpő Gergely, dr. Kovács István, Tóth Endre és Joó Sándor, akik „először kifejezetten hitvallásos, református ifjúsági egyesületek és lapok körül forgolódtak. Némelyek a mozgalomból indultak, mások ide érkeztek, egyesek híven kitartottak e teológiai irányzat mellett, többen mások teológiai rendszerhez csapódtak.”⁴⁵⁰

Meghatározó módon érvényesült Tóth Endre pedagógusi és tudományos munkásságában, hogy elkötelezett módon vállalta a történelmi kálvinizmus református, hitvallásos eszmeiségét. 1924-ben munkatársi közösséggel hollandból fordította le a Heidelbergi Káté ötvenkét egyházi beszédben kifejtett magyarázatait. Tóth Endre munkája a 13. úrnapi készített beszéd fordítása.⁴⁵¹ Nem csupán fiatal korában vallotta magát hitvallásos kálvinistának, de élete delén megjelent műveiben is, így jellemző módon a Konvent által 1954-ben Hitvallásaink címmel kiadott munkában a II. Helvét Hitvalláshoz Victor Jánossal együtt írtak előszót.⁴⁵²

⁴⁴⁸ Tóth Endre: Valóban ‘nem sikerült’? Magyar Kálvinizmus 1934. 178k.; A második internacionális kálvinista kongresszus Amsterdamban. Magyar Kálvinizmus 1934. 182-187.; A holland miniszterelnök sürgőnye. Magyar Kálvinizmus 1934. 187.

⁴⁴⁹ Rác Lajos: Sebestyén Jenő, a szerkesztő és publicista. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. 127.

⁴⁵⁰ Pál László: A történelmi kálvinizmus. In: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. 156.

⁴⁵¹ A Heidelbergi Káté magyarázatai ötvenkét egyházi beszédben. I-IV. kötet. 1-16. úrnapija. - Írták: Wielenga B.; Sellevis P. A. E.; De Moor C.; Lindeboom C.; Van Proosdij C.; Wielenga G.; Hoekstra H. - Fordították: Sebestyén Jenő; Galambos Zoltán; Marton János; Nagy Béla; Záborszky János; Csekey Sándor; Kiss Albert; Tóth Endre; Filep Gusztáv. - Bp., 1924. Holland-Magyar Református Bizottság kiadása. 1-215.

⁴⁵² Tóth Endre: A Heidelbergi Káté története. In: A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Bp., 1954. 7-20. 1989-ben 4. változatlan kiadásban jelent meg. Kiadta a Szlovákiai Református Keresztény Egyház Hitvallási iratai című művében. Bratislava, 1955. 11-24.

Lapszerkesztőként Tóth Endre legjelentősebb munkát **Az Élet Útja** felelős szerkesztőjeként végzett. A Dunántúli Református Egyházkerület 185/p-1936. számú határozatával elrendelte, „hogy az egyházkerületi iratterjesztés vezetője és a kerületi előadó keressenek megoldást, miként volnának elláthatók az egyházközségek olcsó, vagy ingyenes olvasnivalókkal, vagy traktátusokkal.”⁴⁵³ 1936. december 15-én a püspöki hivatal körlevelet küldött minden dunántúli református lelkipásztornak. A levelet Tóth Endre fogalmazta, de a püspök aláírásával küldték el a lelkészi hivataloknak.⁴⁵⁴ Eszerint több gyülekezet lelkipásztora kérte a püspököt, hogy olcsó és jó olvasnivalóval lássák el a híveket. Tóth Lajos az egyházkerületi iratterjesztés vezetője és dr. Tóth Endre egyházkerületi missziói előadó a kérdés megoldására tervet dolgozott ki. „Hosszas megfontolás után az a megoldási lehetőség kínálkozik, hogy egy havonként 32 oldalon megjelenő folyóirat megindításával lehetne e szükségesen segíteni, mely folyóirat tartalmazna a gyülekezet lelki szükségletének kielégítésére elmélkedést, bibliai és hittani tudnivalókat, adna verseket és elbeszéléseket, foglalkozna gazdasági és egészségügyi kérdésekkel, - adna továbbá biblia olvasáshoz rövid vezérfonalat s a gyermekek, ifjak s leányzók, illetve asszonyok részére is külön cikkeket. Ezenfelül minden szám rövid összefoglalásban tájékoztatná az olvasókat az egyházi élet fontosabb mozzanatairól, amelyek hitépítő voltuknál fogva a hívek érdeklődésére is számíthatnak.”⁴⁵⁵

A lap megindítása érdekében minden lelkipásztor támogatását kéri részben úgy, hogy minél több előfizetőt gyűjtsenek, másrészt, hogy a költségvetésbe iratterjesztés címén állítsanak be összeget, melyet a lap előfizetésére fordítanának, hogy szegény gyülekezeti tagjaikat olvasnivalóval lássák el. A szórvány körzetekben szintén előfizetők gyűjtését kéri a szervezők. Terveik szerint 1.000 megrendelő esetén a lap évi előfizetési díja /10 szám: 320 oldal/ 1.50 Pengő lenne, ha a megrendelés meghaladja a 2.000-et, évi 1 Pengőért adhatnák a lapot. A kerületi iratterjesztést és a főiskolai nyomdát is önzetlenség vezeti. Semmi haszonra nem számítanak, sőt áldozatot vállalnak a tényleges szükség kielégítése érdekében. A szervezők tájékoztatják lelkésztársaikat, hogy ahol gyülekezeti vagy körzeti lapot adnak ki, ezeknek a megindítandó folyóiratban betétlapkénti elhelyezését biztosítanák. A lelkészi véleményeket a püspöki hivatalba 1937. január 6-ig kellett elküldeni.

Hogy a beindítandó kerületi lapnak munkatársakat toborozzanak, Tóth Lajos és Tóth Endre is körlevelet küldött a kerület lelkészeinek.⁴⁵⁶ Segítő közreműködésüket kéri, hogy állandóan elegendő közlendő anyaggal rendelkezzenek. S mivel a lelkipásztorok ismerik legjobban Dunántúl népét, ők tudják, hogy a híveknek mire van szükségük s ezt elsősorban ők elégíthetik ki, - számot vetnek azzal, hogy a lelkészek közül munkatársakként kikre számíthatnak. „Szerintünk csak rövid, 1-2 oldalas cikkeket s legfeljebb 3-4 oldalas elbeszéléseket közlenénk, hogy a lap változatos tartamú, népies- és vonzó olvasmány legyen. Nagytiszteletű Lelkész Urat is szeretnénk megnyerni a lap munkatársául. Szíveskedjék velünk közölni, hogy számíthatnánk-e közreműködésére és milyen irányú cikkeket várhatnánk s az évenként 10 számba hány cikk megírását szíveskednék vállalni.”⁴⁵⁷ Terveik szerint ha legalább 2.000

⁴⁵³ Tóth Endre: Jelentés Az Élet Útja című egyházkerületi lapról. Elhangzott Pápán, 1938. október 18-án, az egyházkerület közgyűlésén. Kézirat. 1. TtREK R. 4301.12.

⁴⁵⁴ Püspöki körlevél Dunántúl református lelkipásztorainak. Iktató szám: 3488/1936. Pápa, 1936. december 15. Kézirat 1. TtREK R. 4300.6.

⁴⁵⁵ Uo. 1.

⁴⁵⁶ Tóth Lajos és Tóth Endre körlevele Dunántúl református lelkészeinek. Pápa, 1936. december 19. TtREK R. 4300.3. 1.

⁴⁵⁷ Uo. 1.

előfizetője lenne a lapnak, szerény és méltányos írói tiszteletdíjban részesíthetnék a lap munkatársait.

A két körlevélre hamarosan válaszoltak is a kerület lelkészei. Közülük Csizmadia Dániel már december 28-án tájékoztatta püspökét: „a neszmélyi kis gyülekezetben a leendő 32 oldalas folyóirat támogatását előfizetésével én nem igen ígérhetem, - csak a magam személyére. A falusi ember nem igen óhajt sokat olvasni, szellemi felvevő képessége nem nagy és iratmisszióra anyagiakat eddig csak szűk mértékkel áldozott. Nem nagyon engedi magát egyházi - vallásos lapokkal megterhelni.”⁴⁵⁸ E lesújtó vélekedéssel szemben A Református Élet 4, a Magyar Presbiter 16, A Mustármag 4, a Hajnal 7, A Református Ifjúság és a Keresztyén Család 10-10 példányban jár a faluba, a Református Híradót meg - jóllehet nagy-nagy töredelmmel és sok nehézségen keresztül - minden családhoz elviszik havonként. 200 példányt járát a gyülekezet ebből a népszerű lapból, melynek Szabó Aladár történettudós a szerkesztője, aki falusi és városi lelkészekből álló munkatársi közösséggel dolgozott. Olcsó is, hiszen 48 fillér az évi előfizetői díja. Dunántúlon 14 gyülekezet járátja több mint 1.000 példányban. A levélíró szerint „megvan az a lap, amelyik jó irányban munkálhatja az ország ezen részén is a református híveket és pedig olyan lap, amelyiknek neve és híre és múltja van, csak éppen igénybe kell vennünk. Az egyház iratmisszióra semmit sem vesz fel költségvetésébe. Az iratmisszió önkéntes adományokból él.”⁴⁵⁹ A leendő egyházkerületi lapból egy példányt magának, egyet pedig a gyülekezet ifjúságának rendelt meg a lelkipásztor.

B. Major János levele sokkal derülátóbb és bizakodó. Ő már szerkesztői tapasztalatokkal rendelkezett és több lap munkatársaként nyilatkozta: „a kezdeményezést nagyon üdvös, életrevaló gondolatnak tartom és tőle sokat várok kitűzött célja érdekében. A körlevélben vázolt munkaprogram is nagyon helyes, természetesen sikere a kivitelől függ. Kívánatos, hogy a lap közleményei rövidek és népszerűek legyenek nem a népieskedés hajszolása, hanem a közérthetőség érdekében. Hosszabb lélegzetvételi tárgyak sem egyszerre nagyobb terjedelemben, sem megszakítva, folytatásokban ne közöltessenek, hanem ilyen esetben részekre kell tagolni a feldolgozást és minden egyes közlemény befejezett egészset alkothat. Kipróbált, bevált módszer.”⁴⁶⁰ Javasolja, hogy a lap beindítását ne a megrendelők számától tegyék függővé, de vállaljon érte áldozatot inkább a kerület. Az egyházmegyék ne adjanak ki külön újságot, tekintsék inkább sajátjuknak a kerületi lapot. Ha ez megfelel a hozzáfűzött várakozásnak, egy év múlva nagyobb példányszámban rendel belőle a gyülekezetnek. Véleménye szerint, „ha kerületünk minden gyülekezete csak azt a minimális példányszámot jegyezné is le, amit az én törpegyülekezetem, már eléri a példányszám az 1.500-at, de a lélekszám igen szerény százalékát, 5%-ot alapul véve, nem volna túlzott reménység a 9.000 példányszám sem.”⁴⁶¹

A kaposzentbenedeki lelkipásztor is jelezte észrevételeit püspökének az egyházkerületi havi folyóirat megindításával kapcsolatban. „Megértéssel és teljes örömmel üdvözlöm főpásztori szándékát. Régóta vártuk a dunántúli kerület egyháztársadalma részére is - a hivatalos közlöny mellett - a magunk sajtóját, Isten szerinti munkát végző lélekgondozó folyóiratunkat.

⁴⁵⁸ Csizmadia Dániel lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Neszmély, 1936. december 28. TtREK R. 4301. 1.

⁴⁵⁹ Uo. 2k.

⁴⁶⁰ B. Major János lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Orci, 1937. január 2. TtREK R. 4301.

⁴⁶¹ Uo. 2.

Lelkesedésemhez azonban félelem társul. Az anyagi bázis megteremtése ellenére mi csak 3 évig tudtuk fenntartani tekintélyes kis Közlönyünket. Nincs bennünk elég hit, akaraterő, hosszabb lélegzetű kitartás sem a szellemi munkák célirányos végzésében, sem az anyagi táplálék megszerzésében.⁴⁶² Mégis, Isten uralma mellett, egyesült erővel nem lehet kockázatos a sajtó útján sem a magvetés. Ebben a reménységben ajánlja készségét püspökének az új lap érdekében, missziói előadói hatáskörében.

Az őrségi egyházmegye esperese, a körmendi lelkész a tervezett folyóirat megindítását kockázatos vállalkozásnak minősítette, mivel ezzel jelentős mértékben csökkenne a nagyobb gyülekezetekbe járatott egyházi lapok példányszáma. Szerinte „az egyszerűbb nép szívesebben olvas 8 oldalas, vagy csak 4 oldalas lapot is hetenként, mint 32 oldalasat havonként. S akik eddig kisebb terjedelmű lapot járatnak és megszokták, kérdés: szívesen válnak-e meg tőle? Nálunk például a Keresztyén Családnak, Őrség című helyi, illetőleg egyházmegyei kis lapunknak és a Téli Újságnak vannak többen előfizetői. A gyermekeknek pedig az Örömhír jár.”⁴⁶³ Az egyházmegyei közgyűlésen sem volt nagy lelkesedés az új folyóirat iránt. Talán néhány vagyonosabb család rendelne belőle, ezért tíz mutatószámot kér Fülöp József. A szórványok gondozására az őrségi egyházmegye anyaegyházai sem állítottak be költséget. Az esperes szerint nekik csak a velük való érintkezés alkalmával lehet a folyóiratot ajánlani.

Az adászteveli Szakál Ernő külön véleményét fejtette ki a lap terjedelmével és a megjelentetési idővel kapcsolatban. Jobbnak tartaná, ha a lap hetenként vagy kéthetenként jelenne meg, hiszen a falusi hívek a téli hónapok kivételével csak vasárnap vesznek olvasnivalót a kezükbe. Ezért arra kellene törekedni, hogy minél kevesebb legyen az olvasás nélküli vasárnap. „A tapasztalatom ugyanis az - írja Szakál Ernő lelkipásztor -, hogy falusi híveink hamarabb megbarátkoznak olyan újsággal, amit frissiben ki is tudnak olvasni. De a lapra mindenképpen szükség van és nagy hiányt fog pótolni.”⁴⁶⁴ Csertán Márton kaposvári lelkész jelentése szerint gyülekezetében 71 példányban jár a Református Élet, 40 példányban a Protestáns Szemle, a többi egyházi lap /Dunántúli Protestáns Lap, Református Híradó, Keresztyén Család, Mustármag, Fecske, Szeretetszövetség/ mintegy 60 példányban. Püspökének küldött levelében mellékelte a január 11-én tartott presbiteri gyűlés jegyzőkönyvét. Eszerint „a presbitérium főtiszteletű Püspök Urat arra kéri, hogy igyekezzék a Református Híradóval megállapodást létesíteni, s ezt a lapot tenni meg a kerület hivatalos lapjának. Ez a lap ma már 24.000 példányban jelenik meg, kerületünk gyülekezeteinek csatlakozása példányszámát jelentékenyen emelné. Egyházunk fogyatékos eszközei mellett komoly eredmények csak az eszközök egyesítése esetén érhetők el.”⁴⁶⁵

Kádár Lajos Nagykanizsáról közli, hogy a tervezett egyházkerületi lap a gyülekezetben nem vezethető be, mivel november 1-től a Református Híradó a gyülekezet lapja. Ebből járatnak havonta 100, a Keresztyén Családból 12, a Téli Újságból 3, a Kaposvári Református Lapból 50 példányt. „Nehéz időkben nem új, egyező célú lapokra, hanem a létezők erősítésére, sőt

⁴⁶² Kovács Károly lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Kaposzentbenedek, 1937. január 5. TtREK R. 4301.

⁴⁶³ Fülöp József esperes levele Medgyasszay Vince püspöknek. Körmend, 1937. január 4. TtREK R. 4301.

⁴⁶⁴ Szakál Ernő lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Adásztevel, 1937. január 10. TtREK R. 4301.

⁴⁶⁵ Csertán Márton lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Kaposvár, 1937. január 11. TtREK R. 4301.

egyesítésére van szükség. Amennyiben szűkre szabott időnk engedheti, írói munkásságunkkal is elsősorban eddigi lapjainkat vagyunk hivatva támogatni.”⁴⁶⁶

Kevés biztatást, de sok kritikai és támadó megjegyzést követően bocsátották útjára a kerületi lap első számát. Tóth Endre 1938. októberi jelentésében megállapította, hogy „a lap megindításának tervét a válaszok többsége helyeselte, bár a gyülekezetek több mint negyedrészből püspök úr levelére ismételt sürgetésre sem érkezett semmi válasz, - lelkipásztoraink a gondolatot felkarolták s azon gyülekezetek egy részét, ahova már más egyházi lapok be voltak vezetve - leszámítva, meg is rendelték Az Élet Útja címen indult vallásos lapot.”⁴⁶⁷

Mi jellemezte az újságot, mik voltak főbb ismérvei? Az Élet Útja elnevezés Németh Károly keszthelyi lelkipásztortól, egyházkerületi aljegyzőtől származik.⁴⁶⁸ A református vallásos lap első száma 1937. március 14-én jelent meg. Felelős szerkesztő: Tóth Endre, társszerkesztő a belsősomogyi egyházmegyéből B. Major János, a drégelypalánkiból Labancz László, a mezőföldiből Fülöp László, az őrségiből Vörös Lajos, a pápaiból Kiss Zoltán, a tataiból Márkus Jenő, a veszprémiéből Vámos Géza. Felelős kiadó: Tóth Lajos, szerkesztőség és kiadóhivatal: Pápa, Kollégium. Az első kettős terjedelmű szám 18 fillérbe került. Medgyasszay Vince püspök bevezetője szerint az újság a Péld 15,24-re utal, azaz „Az életnek útja felfelé van az értelmes ember számára, hogy eltávozzék a pokoltól, amely aláfelé van.” A püspök szerint „ez a kis havi folyóirat útjelző akar lenni a felfelé vezető úton értelmes magyar református emberek számára. Akik megértik, éppen azért keresik és követik is azt, ami javukra való. ‘Az Élet Útja’ minden olvasóját Jézushoz akarja elvezetni, az Ő útitársává tenni, hogy eltávozzék a büntől, a pokoltól, amely aláfelé van. Atyámfiak! Fogadjátok szeretettel, olvasgassátok szívesen és hívjon ez benneteket felfelé, mindig csak felfelé!”⁴⁶⁹

Szintén a bevezető számban található Vörös Lajos: Reménységünk alapja című cikke.⁴⁷⁰ Ebben a szerző református egyházi életünk jelenét taglalja és a jövőbe vetett hitéről tesz bizonyosságot. Sok embert elszomorít az anyagi élet gondja, a testileg és lelkileg is összetört családok számának emelkedése, az egyházi élet elsekélyesedése. Sokan csalódtak, akik gyermekeikbe vetették reménységüket, akik a pénz és vagyon szerelmesei voltak. Majd őseink példáját állítja olvasói elé a szerző. „Nekünk döntenünk kell, oda tudunk-e állani Krisztus mellé úgy, mint őseink. Sok mindent elveszithettünk ebben az életben, de ha veszteségeink árán megtaláltuk Jézus Krisztust, akkor a reménységünket találtuk meg. A mi reménységünk alapja azok az édesanyák, akik imádkozni tanítják gyermekeiket és azok a gyermekek, akik imádkozni tanulnak. Azok az édesapák, akik gyermekeiket kézenfogva örömmel vezetik a Jézus evangéliumának hallgatására. Azok a családok, hol esténként otthon is felhangzik a zsoltárének, kinyílik a biblia. Azok a lányok, akik a legtisztább szívet viszik minden alkalommal az Isten házába. Azok az ifjak, akik az ifjúsági egyesületben is bibliájuk fölé hajolva keresik az élet útját.”⁴⁷¹

⁴⁶⁶ Kádár Lajos lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Nagykanizsa, 1937. január 19. TtREK R. 4301.

⁴⁶⁷ Tóth Endre: Jelentés Az Élet Útja című egyházkerületi lapról. I.m. 1.

⁴⁶⁸ Tóth Endre: Egyházkerületi missziói jelentés. Pápa, 1937. október 18. Kézirat TtREK R. 4301. 26.

⁴⁶⁹ Medgyasszay Vince: Az élet útja. Az Élet Útja /Továbbiakban: ÉÚ/ 1937. március 14. I. évfolyam, 1. szám. 1. A TtREK R.-ben megtalálhatók az 1937-ben és 1938-ban megjelent évfolyamok a Z 108 jelzetszám alatt. Ezeket a példányokat Tóth Endre hozta magával Debrecenbe költözése idején.

⁴⁷⁰ Vörös Lajos: Reménységünk alapja. ÉÚ 1937. március 14. I. évfolyam, 1. szám 14.

⁴⁷¹ Uo. 14.

Az egyházkerületi lapot A/4-es formátumban, tetszetős külsővel jelentették meg. A címlap hivatkozás nélküli egyszerű rajzokkal, jelképekkel, linóleummetszetekkel azonnal az olvasó elé tárta a tartalomjegyzéket is. A III. évfolyam 2. számában helyet kapott Fazekas Gábor „A favágó”, a III. évfolyam 6. számában pedig Zámbo István győri segédlelkész „Kálvin” címet viselő linóleummetszete. A szerkesztő az újság jövőjével kapcsolatban közölte az olvasókkal, hogy „ezt a fiatal lapot egy egész egyházkerület lelki összhangja hívta életre, hogy ezt az összhangot erősítse és igazi fenségében teljes erővel köztulajdonná tegye, aminek következménye az együttérzés erősödése lenne sok más értékes eredményen kívül.”⁴⁷²

A szerkesztő kérte cikkében Az Élet Útjával kapcsolatosan az olvasók véleményét, visszajelzéseket az újság tartalmát illetően, hogy az valóban az élet útján vezessen, itt a földön is az örökkévalóság felé. Kéri az olvasók segítségét a lap terjesztésében, hiszen ez mutatná az egyházkerület cselekvő összefogását és erejét a régen várt református lap érdekében. Kifejezésre juttatja a szerkesztő, hogy olyan lapot kívánnak előállítani, amely tükör, s mindenki a maga lelkét láthatná meg benne. Hiszen „az olvasó egy kicsit református, egy kicsit magyar ember is, egy kicsit vágyakozó, szenvedő is. Vannak hitetlenek, kételkedők is. Hírekre is vágyunk, mert politikusok is vagyunk. Ép ezért legyen ez a lap az egész „Élet Útja” nemcsak címben, de tartalomban is.”⁴⁷³ Kéri olvasóit, közösen formálják a lap arculatát. Ha igénylik, készséggel szaporítja a rovatok számát kevés politikával, álláshirdetéssel, vita-rovattal is. Minél szélesebb összefogásra szólít fel: „Fizessen elő minden református Az Élet Útjára, aztán követeljen, ösztönözzön, segítsen a közös lelkiség kidomborítása eléréséig, hogy mindnyájan magunkénak érezzük a lapot, s ennek minden sora szívünkéből és szívünkhöz szólhasson, hogy vezethessen a haladás, fejlődés, az élni akarás lelke!”⁴⁷⁴

Az újság az első időkben 14, majd 12 és végül már csak 8 lap terjedelemben jelent meg havonként, július és augusztus kivételével. Több állandó rovata volt, így az „Elmélkedés” általában másfél hasábot tett ki, a „Tükörcserepek”-et Németh Károly, A „Leányélet”-et és a „Lélek gyümölcse”-t Mikos Lajos, a „Közélet - közügy”-et Trócsányi Dezső, A „Szórványképek”-et Antal Zoltán, „Református vagyok” rovatot Bakos Lajos vezette. Ismertetések közöltek a „Jó könyvek”-ről, a „Hírek”-et általában a szerkesztő írta Dunántúli gyülekezeti eseményekről, alkalmakról. Jellemző módon kevés írását jelentette meg Tóth Endre a kerületi lapban, ő végig szerkesztője maradt.⁴⁷⁵

Református gyermeklapként, önálló betétje volt Az Élet Útjának: A gyermekélet útja. Ezt önmagában is megrendelheték az olvasók, egy szám 2 fillérbe került. 1-4 lapon kisebb elbeszéléseket közölt a mindennapi élet eseményeiről /többek között az iskoláról, a szülői szeretetről, a felnőttek iránti tiszteletről, a keresztyén gyermek viselkedéséről/ tanító szándékkal. Az elbeszéléseket általában „Tanító néni”, a versikéket pedig „Bibi” írta. „Tanító néni” Kaposszentbenedekről írta a szerkesztőnek 1938-ban: „Szeretettel és felelősséggel kell a kisgyermekre gondolnom nagyon. Bizonyára megadja Isten, hogy újult erővel folytassam

⁴⁷² Tóth Endre: Levél. Gondolatok Az Élet Útjáról. ÉÚ 1938. szeptember 15. II. évfolyam, 7. szám 14.

⁴⁷³ Uo. 14.

⁴⁷⁴ Uo. 14.

⁴⁷⁵ Az 1937-1939. évfolyamokban mindössze kilenc cikke jelent meg Tóth Endrének az ÉÚ-ban: 1. Régi idők. 1937. 1. sz., 2. Szabadulás. 1937. 2. sz., 3. Márianosztra. 1937. 5. sz., 4. Újra együtt. 1938. 9. sz., 5. Dicsőség, békesség, jóakarát. 1938. 10. sz., 6. Március. 1939. 3. sz., 7. Húsvét Oroszországban. 1939. 4. sz., 8. A felvidéki énekeskönyv. 1939. 5-6. sz., 9. A pápai Ispotály. 1939. 7. sz.

ezt a munkát ebben az évben is.”⁴⁷⁶ Praktikus, ünnepekhez kapcsolódó cikkeket is közölt a gyermeklap. A gyülekezetekben kedvelték és használták is a gyermekek között szolgálók és a pedagógusok. Máténé Tóth Ilonka tanítónő, a szerkesztő testvére férjével együtt Tápról küldött levelében írta: „Ma volt az iskola-felügyelő, nagyon meg volt elégedve mindkettőnk iskolájával. Hála Istennek, hogy nem hiába fáradoztunk. A gyerekeknek nagyon tetszett a „Húsvéti tojásfestés”. Küldj 16 darabot a Gyermekéletből a felnőttekkel együtt.”⁴⁷⁷ Antal Zoltán balassagyarmati, az egyházmegyei misszióért felelős lelkipásztor a rovattal kapcsolatban tájékoztat: „Helyes gondolat volt Az Élet Útja gyermekrovatát különnyomatként forgalomba hozni. 50 példányt rendelék belőle.”⁴⁷⁸ A keszthelyi lelkész 40 darabot kért belőle gyülekeazete gyermekeinek.⁴⁷⁹ A szilvásszentmártoni segéd-lelkésztanító tudatta a szerkesztőkkel, hogy örömmel fogadták tanítványai a gyermekújságot. 17 példányt meg is rendelt 1937. áprilisában a missziói folyóiratból.⁴⁸⁰

Az Élet Útja felelős szerkesztőjének küldött 109 db levél maradt meg az 1937. január 5 - 1938. augusztus 20. terjedő időszakban Tóth Endre hagyatékában a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában 21.g jelzetszám alatt. A szerkesztők igényelték és figyelembe is vették olvasóik véleményét. Több lelkipásztor lelkesen gyűjtött előfizetőket. A mezőörsi Madar Zoltán 1937. február 22-én küldött értesítése szerint végig házalta a falut, s így 39 család rendelte meg a lapot. Barabásszegre 10, Székesfehérvárra április 14-én 5, Köveskálra április 14-én 10, Óriszentpéterre április 15-én 4, Kőszegre Pais Sándor missziós segédlelkész munkája nyomán 14, Mezőörsre április 16-án 39 példányt jegyeztek elő, ám 1938. január 10-én már csak 33-ra tart igényt a helybeli lelkipásztor.

Többen küldtek cikket, verseket, de volt aki egyházi épületeikről készített fényképeket juttatott el a szerkesztőhöz. Az 1938. év első hónapjaiban sokan aggódtak a súlyosan megbetegedett Tóth Endréért, hiszen miután megismerték, megkedvelték és megszerették őt magát is, írásait is.

A lap legkiválóbb munkatársai voltak: Csizmadia Károly, Antal Zoltán, Ólé Sándor, Madar Zoltán, Mikos Lajos, Makár János, Győry Elemér, Parais Árpád, Pomothy Dezső Tárnok Gyula, Medgyasszay Vince, Deáky Aranka, Pais Sándor, B. Major János. Verseket küldött többek között Füles Károly, Bódás János, Deáky Aranka, Bolla Sándor. Madar Zoltán évi 8-10 cikket /versek, elmélkedések, evangéliumi ismertetések/ vállalt.⁴⁸¹ Bakó Lajos esperes ígéretet tett, hogy ábrázolja egyházmegyéje helyzetképét, s kérte, jelöljön meg a szerkesztő négy - öt témát, hogy választhasson.⁴⁸² Győry Elemér Tóth Endre felkérésére 2 cikket küldött Az Élet Útja I. évfolyamának 2. számába. A sajtó fontosságáról szóló írását bibliai igékhez

⁴⁷⁶ A „Tanító néni” levele Tóth Endrének. Kaposszentbenedek, 1938. február 6. DREL 21.g.

⁴⁷⁷ Máté Jánosné Tóth Ilonka levele Tóth Endrének. Tápról, 1937. április 7. DREL 21.g.

⁴⁷⁸ Antal Zoltán levele Tóth Endrének. Balassagyarmat, 1937. április 28. DREL 21.g.

⁴⁷⁹ Németh Károly levele Tóth Endrének. Keszthely, 1938. január 24. DREL 21.g.

⁴⁸⁰ / / János segéd-lelkésztanító levele Tóth Endrének. Szilvásszentmárton. 1937. április 2. DREL 21.g.

⁴⁸¹ Madar Zoltán lelkipásztor levele Medgyasszay Vince püspöknek. Mezőörs, 1937. január 5. DREL 21.g.

⁴⁸² Bakó Lajos esperes levele Medgyasszay Vince püspöknek. Balatonfőkajár, 1937. január 7. DREL 21.g.

fűzte.⁴⁸³ B. Major János 1937. áprilisában az orci ifjúsági konferenciáról küldött tudósítást.⁴⁸⁴ A leányköri és a lelkipázkodói munkát támogatta íásaival a dadi lelkipázkodó: „Vajha sok helyen megindulna a cikkek nyomán a leányköri munka. Jó lenne egy lelkipázkodói rovatot is bevezetni. Sok lélek van, akinek jót tenne nehéz helyzetében egy megfelelő tanács.”⁴⁸⁵

A sok munkától kimerült, testileg is nagyon elfáradt Tóth Endrét segítette és bátorította így 1938-ban Mikos Lajos levelével: „Örülök annak, hogy Te is bizonyoságot tehetsz arról, hogy az Ige valóban támasza és erőssége a keresztyén embernek. Az élet harc, melyben sokszor már úgy érezzük, hogy mi vagyunk a vesztes felek. Ilyenkor csüggedés környékez és feltesszük a kérdést: Érdemes-e? Hát oly kevés egy tanárnak a jövedelme, hogy kétséges lehet a megélhetésetek? Neked Bandikám meg kell erősödnöd és csüggedetlenül tovább kell dolgoznod szép munkaterületeden.”⁴⁸⁶ Április 25-én kelt levelében azt javasolja, hogy ösztől váljon Az Élet Útja hetilappá. A Keresztyén Család szerinte politikai lappá lett. A kerületben már kialakult egy jó író közösség, akikre lehet számítani. Örömmel értesült arról, hogy a felelős szerkesztő újból egészséges.⁴⁸⁷ A lapot készítők többsége lelkipázkodó, de néhány tanító segítő közreműködésére is számíthattak. Közéjük tartozott Balog Géza, aki verseivel tisztelte meg a szerkesztőket.⁴⁸⁸ Deáky Aranka verseket és elbeszéléseket is küldött Párára. Levelében közli a szerkesztőséggel: „Kedves lapjuk olvasója vagyok. Két írásomat, ha a ‘Leányélet’ rovatba megfelelne, szívesen átengedném közlésre.”⁴⁸⁹

Hogyan vélekedtek Az Élet Útjáról? Németh Károly nagyon jó kiállítású, megnyerő külsejű lapnak tartja. Szép cikket írt róla a kerület püspöke.⁴⁹⁰ B. Major János közli: „Az Élet Útja első számától el vagyok ragadtatva, tiszta szívből gratulálok hozzá. Mind külseje, mind tartalma kielégít minden várakozást. A lap címe igazán találó, törekednünk kell, hogy a tartalom mind jobban elmélyülve az evangélium szellemében, valóban megfeleljen a lap címének. Csak tovább Isten akaratával.”⁴⁹¹ Mikos Lajos is elismerő szavakkal illeti az egyházkerület folyóiratát, mivel kedves, tanulságos, építő cikkeket közölnek a szerkesztők. Ám „a bibliaolvasó kalauzzal nem vagyok megelégedve. Keveset vesz fel az Igéből és sovány a magyarázat. Ennyivel nem lehet megelégedni. Bibliás, gyakorlatias lelkipázkodókkal kell írni a rovatot.”⁴⁹²

Az 1938. október 19-én tartott egyházkerületi közgyűlésen a missziói bizottság a Tóth Endre által készített jelentésben ismertette Az Élet Útja című vallásos lap helyzetét.⁴⁹³ Eszerint 1937-ben 1.700 példányban jelent meg az újság és a gyermekmelléklet még külön 2.000 példányban. Az első év végén azonban zökkenő állott be az előfizetési díjakat illetően. Mivel

⁴⁸³ Győry Elemér levele Tóth Endrének. Győr, 1937. április 6. DREL 21.g.

⁴⁸⁴ B. Major János levele Tóth Endrének. Orci, 1937. április 12. DREL 21.g.

⁴⁸⁵ Mikos Lajos levele Tóth Endrének. Dad, 1937. május 20. DREL 21.g.

⁴⁸⁶ Mikos Lajos levele Tóth Endrének. Dad, 1938. február 2. DREL 21.g.

⁴⁸⁷ Mikos Lajos levele Tóth Endrének. Dad, 1938. április 25. DREL 21.g.

⁴⁸⁸ Balog Géza levele Tóth Endrének. H.n. 1937. augusztus 7. DREL 21.g.

⁴⁸⁹ Deáky Aranka levele Tóth Endrének. Erdőcsokonya, 1938. április 4. DREL 21.g.

⁴⁹⁰ Németh Károly levele Tóth Endrének. Keszthely, 1937. március 14.

⁴⁹¹ B. Major János levele Tóth Endrének. Orci, 1937. március 15. DREL 21.g.

⁴⁹² Mikos Lajos levele Tóth Endrének. Dad, 1937. március 31. DREL 21.g.

⁴⁹³ Tóth Endre: Jelentés Az Élet Útja c. egyházkerületi gyülekezeti lapról. I.m. Kézirat . 1-6.

több egyház időközben leszállította az előfizetők számát, tekintélyes rész adós maradt az előfizetési díjjal. A második évben már csak 1.400 példányra volt igény. A megbízott szerkesztő és a kiadással megbízott főiskolai tanárok jelentést tettek erről püspöküknek, aki az esperesek véleményét kérte a lap szerkesztésére, tartalmára nézve.

A belsősomogyi egyházmegye esperesének jelentése szerint „a lapot nagyon szeretik, mely jól szerkesztett, gazdag tartalmú, a református nép hitét s erkölcsét tudatosan nevelő folyóirat, nagyon kedvelik.”⁴⁹⁴ Bíráló megjegyzések szerint: „a lap szerkesztése nem felel meg egészen a falusi élet követelményeinek, sok benne az elmélkedés, tehát egyoldalú. Ezek az elmélkedések is nyelvezet, stílus szempontjából igen sok esetben olyan magas színvonalon állnak, hogy a városi intelligencia igényeit teljesen kielégítvén, a falusi gazdaközösség szellemi nívója fölé emelkednek s emiatt az érdeklődés aláhanyatlása következhetik be.”⁴⁹⁵

Az esperesek azt javasolták, hogy legyen a lapban kevesebb elmélkedés, legyen tárcarovata változatos tartalommal nemzetünkről, egyházunk történelméről, népszokásainkból, legyen ifjúsági rovata, mivel a KIE olyan lendületes fejlődésnek indult, legyen gazdasági tanácsadó sorozata, orvosi tanácsadó, rejtvény rovata, hogy felvehesse a versenyt a Keresztyén Családdal. Mivel az őrsgben egyházmegyei lapot adnak ki 1.500 példányban, a terjesztés ott is nehézségekbe ütközött. A pápai egyházmegyében az esperes 325 előfizetőt jelentett be. A tatai egyházmegye esperese szerint a kerületi lap nem elég népies, és a kitűnően szerkesztett és a hetenként megjelenő Keresztyén Családdal és a Református Híradó nagy propagandájával szemben alig veheti fel a versenyt.

A szerkesztő szerint az újság ára pusztán a nyomdai kiállítás és az expedálás költségeit fedezi. A jelentéstétel napján a lap tulajdonosa iránt a nyomda követelése 757.87 Pengő. „Szerkesztő is, kiadó is munkájukat teljesen díjtalanul végzik, szolgálni akarással. Ha az előfizetési díjak rendszeresen befolyának, nem is lenne akadálya a megjelenésnek, elvégre 1.400 példány elég tiszteletre méltó szám még mindig.”⁴⁹⁶

Miután a közgyűlés tagjai meghallgatták a lap helyzetéről szóló jelentést az alábbi határozatot hozták: „Egyház-kerületi közgyűlés Az Élet Útja c. egyházkerületi vallásos lapot továbbra is fenntartja. Felhívja megbízott szerkesztőket, hogy a püspök úr által kért és beterjesztett esperesi véleményeket a lap szerkesztésénél vegyék figyelembe. Felkéri espereseket, hogy egyházlátogatásaik alkalmával minden évben szerezzék be és közöljék a kiadóhivatallal az egyházközségek példányszám szükségletének pontos adatait, s az így bejelentett példányszám mindig egy évre legyen érvényben és kötelező. A kimutatott hátralékok behajtásáról az egyházlátogatások alkalmával gondoskodni szíveskedjenek.”⁴⁹⁷

Minden figyelmeztetés, jó szándék és igyekezet ellenére a befizetési hátralékok kényszerítésének engedve 1939. szeptember 15-én adták ki Az Élet Útja utolsó számát. A szerkesztőség az „Olvasóinkhoz” című cikkében vissza és előre tekint. Három évvel ezelőtt azért indították a lapot, hogy a törpe kisebbségben, szórványokban élő híveket tájékoztassák és segítsék. De most az egyházi vezetők javaslatára nem állhatnak útjába az egységes magyar református lap megteremtésének. Kérik, fizessenek elő a Keresztyén Családra, melynek célja Ravasz László fogalmazásában: „Azt akarjuk, hogy a magyar család keresztyén legyen és a magyarság egy

⁴⁹⁴ Uo. 2.

⁴⁹⁵ Uo. 2.

⁴⁹⁶ Uo. 5.

⁴⁹⁷ Egyházkerületi jkv. 1938. 162/1938. október 19. Pápa, 1938. 101. DREK jelzet nélkül.

nagy család legyen. E végből hirdetjük a régi és tiszta Igét; magyarázzuk az idők jeleit és műveljük magunkban és másokban a lelket: a világosságot és a szeretet lelkét.”⁴⁹⁸

Az egyházkerületi közgyűlés 1939. október 12-én úgy határozott a missziói bizottság előterjesztése alapján, hogy „Az Élet Útja című református lapot megszünteti, hogy ezzel is elősegítse a Keresztyén Család országos református hetilap megerősödését és elterjedését. Az Élet Útja szerkesztőinek és munkatársainak két és fél éven át végzett munkájáért elismerését nyilvánítja.”⁴⁹⁹

3.4.2. Keresztyén Család, Theologiai Szemle

Péter János 1939. augusztus 13-án kelt levelében a **Keresztyén Család** felelős vezetői nevében felajánlotta Tóth Endrének a lapnál a szerkesztőbizottsági tagságot, aki ezt - a püspökével folytatott megbeszélés és felhatalmazás alapján - elfogadta. Közli Péter Jánossal, hogy „nem a mindenáron való lapszerkesztés miatt csináltam eddig is Az Élet Útját, hanem dunántúli református népünk szolgálata volt előttem a cél. Most sem azért szeretném, ha a lapnak nemcsak dolgozója lehetnék, hanem annak szerkesztését is volna módom némileg befolyásolni, hogy Dunántúl érdekeit ott a lehetőségekig képviselhessem.”⁵⁰⁰

A Keresztyén Családban hat cikke jelent meg Tóth Endrének, hollandiai éveiről négy, Dunántúlról pedig két írása.⁵⁰¹ Tehát lényegében nem is a lap szerkesztésében volt szerepe, mint inkább az egyházi sajtókérdés megoldásában. A dunamelléki egyházkerület missziói előadója felszólítására a Keresztyén Család szerkesztője, ifjú Biberauer Richárd református lelkész 1938. január 18-án küldte el javaslatait Medgyasszay püspöknek azzal, hogy szeretnék a sajtó kérdés megoldását segíteni nemcsak egy kerületnél, de országos viszonylatban is. A javaslatokat kísérő levelében közli a szerkesztő: „amikor ilyen nagyjelentőségű javaslatot terjesztünk az egyik egyházkerület elé, akkor szolgáljuk igazán a reánk bízott nagy ügyet, ha országos viszonylatban is megkíséreljük a kérdés megoldásának előmozdítását.”⁵⁰² A szerkesztő szerint a helyi érdekeket messzemenően figyelembe vették. A püspök engedélyét kéri a Keresztyén Család szerkesztősége nevében, hogy a gyakorlati megvalósításra vonatkozó kérdéseket Pápán személyesen fejthesse ki.

Medgyasszay Vince püspök Tóth Endre rendelkezésére bocsátotta Biberauer levelét, aki ebből kivonatot készített s a levél tartalmának ismeretében egyházkerületi missziói előadóként kérte a kerületi közgyűlést 1938. október 18-án a kerületi sajtókérdés megoldására.

Ifjú Biberauer memorandumának lényege Tóth Endre kivonatában: egyre nyilvánvalóbb, hogy egy református néplapra van szükség, ám az országos és helyi érdekek összeütköznek. A megoldás útját az erők központosításában látja. „Szükség van olyan megoldásra, mely a nagy tömegekhez eljutó országos hetilap érdekeit szorosán összekapcsolja a helyi havi lapok

⁴⁹⁸ A szerkesztőség: Olvasóinkhoz. ÉÚ 1939. szeptember 15. 1.

⁴⁹⁹ Egyházkerületi jkv. 1939. 221/1939. október 11-12. Pápa, 1939. 111. DREK jelzet nélkül.

⁵⁰⁰ Tóth Endre levele Péter Jánosnak. Pápa, 1939. augusztus 16. TtREK R. 4300.

⁵⁰¹ 1. Magyar temetés Hollandiában. 1922. 26. sz.; 2. A konfirmáció Hollandiában. 1922. 21. sz.; 3. Az utrechti harangok. 1923. 11. sz.; 4. Ifjúsági gyülekezetek Hollandiában. 1923. 13. sz.; 5. Dunántúli képek. 1939. 46. sz.; 6. Dunántúli képek: Pápa. 1939. 52. sz.

⁵⁰² ifjú Biberauer Richárd szerkesztő levele Medgyasszay Vince püspöknek. Budapest, 1938. január 28. A levélről készített kivonat Tóth Endre munkája. TtREK R. 4298.a.38.f.

érdekeivel, hogy így azok együttesen szolgálják a napilap megvalósításának céltudatos és eredményes előkészítését.”⁵⁰³ Javasolja, hogy az egyházmegyék vállalják a lélekszámuk 5%-ának megfelelő előfizetést a Keresztyén Családra, s akkor ingyen biztosítják egy helyi jellegű lap évenkénti tízszer való megjelenését a lélekszám 15%-ának. Hangsúlyozza, hogy ma a sajtó a legerősebb lélekformáló eszköz, s egyházi és nemzeti szempontból egyaránt szükséges, hogy a Keresztyén Család - egyébként a dunántúli egyházkerület szülötte - ilyen országos hetilappá legyen.

Tóth Endre megerősíti, hogy az egyre szaporodó helyi és egyházmegyei sajtószervek veszélyeztetik és késleltetik egy napilap megvalósulását, az országos és helyi sajtó érdekei összeütköznek. A kerületnek 9.050 megrendelő után biztosítani kellene 36.200 Pengő előfizetést s ezzel szemben a Keresztyén Család a kerület rendelkezésére bocsátana helyi havi újságot 27.150 példányban. Az egyházkerületben járt akkor a 60-70 filléres Református Híradóból 1.000-1.200 példány, a 2 Pengős Az Élet Útjából 1.500 példány és a 4 Pengős előfizetést igénylő Keresztyén Családból 600-800 példány.⁵⁰⁴ A református szerkesztők legutóbbi értekezletén már bemutatta a Keresztyén Család jelenlegi tervezetét, de ugyanakkor bemutatott egy másik tervezetet a Református Híradó is. Tóth Endre hangsúlyozza, hogy e lapok mutassanak példát az összefogásra, egyesüléssel. A dunántúli egyházkerületben 8-9 gyülekezeti lap jelenik meg évenként 4-5 alkalommal, melyek együttes példányszáma körülbelül 5.000 lehet. Nem ezeknek a megszüntetése a Keresztyén Család célja, hanem „nyilvánvalóan Az Élet Útja, kerületi vallásos lapunk csatlakozása vagy inkább beolvadásra bírása. Ezért a kérdést e szempontból is fel kell vetni: fel akarja-e adni az egyházkerület Az Élet Útját s akar-e csatlakozni a megadott javaslat szerint a Keresztyén Családhoz?”⁵⁰⁵ Korábban két alkalommal is felajánlották a Keresztyén Család és a Református Híradó szerkesztői és kiadói, hogy csatlakozzon hozzájuk Az Élet Útja. Mind a kétszer az a vélemény alakult ki, hogy „Dunántúlnak olyan problémái vannak, amit egy kerületi sajtóorgánumban lehet legjobban megbeszélni, és mindkét újság cikkeinek iránya s tartalma olyan, mely dunántúli népünk számára nem alkalmas, sőt esetenként nem is kívánatos.”⁵⁰⁶

Jóllehet 1938-ban elutasította a kerület Biberauer ajánlatát, 1939-ben viszont már - „az egyházi vezetők javaslatára” - megszüntették Az Élet Útját, olvasóikat pedig a Keresztyén Család vonzáskörébe ajánlották.

Péter János 1940. március 4-én kelt levelében tájékoztatta Tóth Endrét a Keresztyén Család helyzetéről és kilátásairól. Hetek óta a lapterjedelem kibővítésével küzdenek. Szeretnének 8 lap terjedelemben engedélyt kapni. Ha bővebb lenne a lap, engedélyezné a miniszterelnök új formációban a lap kiadását. A propagandára nézve kéri Tóth Endre tanácsait. Eddig 4 segédlelkész alkalmaznak propaganda titkári minőségben, hogy előadásokat tartsanak és előfizetőket gyűjtsenek. Jelentése után Péter János arra kérte régi ismerősét, hogy „ha csak teheted, légy szíves az e heti számhoz vezércikket adni. Jó lenne valami dunántúli kérdéstről írni. A téma konkrét megfogalmazását rád bízom, mert Te tudod, hogy melyik kérdés foglalkoztatott mostanában úgy, hogy írni tudnál róla.”⁵⁰⁷ De mivel a kért cikk nem érkezett meg, kérését Péter János március 8-án megújította: „a virágvasárnapi számhoz légy szíves

⁵⁰³ Uo. 2.

⁵⁰⁴ Uo. 4.

⁵⁰⁵ Uo. 5.

⁵⁰⁶ Uo. 5.

⁵⁰⁷ Péter János levele Tóth Endrének. Bp., 1940. március 4. KCs 115-1940. TtREL I.8.b.49.

vezércikket küldeni. Itt már nem dunántúli problémáról kérek cikket, hanem az ünnepi alkalomról. Ha szabad címet ajánlanom: 'A nagy Király útja.',⁵⁰⁸ Rövid levelében még közli, hogy mivel négy lap csatlakozott hozzájuk, megkapták a lap kiadásához szükséges állami engedélyt.

Tóth Endrét a **Theologiai Szemle** szerkesztősége is munkatársai sorába fogadta. Vasady Béla 1940. május 9-én küldött levelében megköszönte neki könyvismertetését s ígéretet tett, hogy Csikesz Sándornak küldött tanulmányát még az év folyamán megjelentetik a lapban⁵⁰⁹. Ekkor a szerkesztőbizottság tagjai: Módis László és Farkas Ignác. 1941. március 24-én Czeglédy Sándor felelős szerkesztő és Vasady Béla főszerkesztő szívélyes soraikkal keresik fel kedves pápai kollegájukat: „Teljes tisztelettel és örömmel van szerencsénk nagybecsű tudomására hozni, hogy az 1939. évi október 9-én Debrecenben megalakult Coetus Theologorum - Református Theologusok Munkaközösségének legutóbbi intézőbizottsági ülése a Munkaközösség múlt évi közgyűlése által jóváhagyott szerkesztőségi és kiadóhivatali ügy- és munkarend 8. paragrafusában értelmében Nagytiszteletűségedet titkos szavazással és teljes egyhangúsággal a THEOLOGIAI SZEMLE FŐMUNKATÁRSÁVÁ választotta.”⁵¹⁰ Csatolva megküldik a lap szerkesztőségi és kiadóhivatali ügy- és munkarendjét, amelynek meghatározott paragrafusai körvonalazzák a megválasztott főmunkatárs jogait és kötelességeit. Ez a munkamegosztás elvét alkalmazza, hogy a tudós teológusok egyeteme megfelelő képviselőhöz és együttműködési lehetőséghez jusson. Még 1940-ben megjelentették Tóth Endrének a pátensről készített munkáját.⁵¹¹ Ezt megelőzően csak doktori dolgozata, egy könyvismertetése és egy cikke jelent meg a Szemle lapjain.⁵¹² Csikesz Sándor 1926. április 10-én küldte el Tóth Endre disszertációja korrektúráját és expressz postával kérte visszaküldését, mivel a Theologiai Szemléből már csak ez hiányzott.⁵¹³ Az 1958-1966 közötti időszakban öt Tóth Endre által írt munkát közölt a Theologiai Szemle.⁵¹⁴ Mivel a lap Budapesten készült, aktív módon nagyon kevésbé vett részt Tóth Endre a szerkesztői munkákban. Legfeljebb az igen gyakori budapesti gyűlések alkalmával kérdésre, felkérésre véleményt nyilvánított.⁵¹⁵

⁵⁰⁸ Péter János levele Tóth Endrének. Bp., 1940. március 8. KCs 144-1940. TtREL I.8.b.49.

⁵⁰⁹ Vasady Béla levele Tóth Endrének. Debrecen, 1940. május 9. TtREK R. 4299.

⁵¹⁰ Czeglédy Sándor és Vasady Béla levele Tóth Endrének. Debrecen, 1941. március 24. TtREK R. 4300.

⁵¹¹ Tóth Endre: A pátens története a dunántúli egyházkerületben. ThSz1940. 547-564, 579-600, 609-649.

⁵¹² 1. Tóth Endre: Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. ThSz 1926. 768-709. Ez különnyomatban is megjelent az Országos Református Lelkészegegyesület kiadásában. Debrecen, 1926. 1-30.; 2. Tóth Endre könyvismertetője: Patay Pál: A pápai református templom története. ThSz 1929/30. 751-752.; 3. Az úrvacsoraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. ThSz 1933. 126-139. Megjelent különnyomatként is az Országos Református Lelkészegegyesület kiadásában. Debrecen, 1933.

⁵¹³ Csikesz Sándor levele Tóth Endrének. Debrecen, 1926. április 10. TtREK R. 4299.

⁵¹⁴ 1. A béke az élet - a háború a halál. ThSz 1958. 2-3. sz. 106-108.; 2. A gyászévűzés és a gályarabság. ThSz 1959. 279-291.; 3. A kistemplomi „pátens-gyűlés” százéves évfordulója. ThSz 1960. 97-103.; 4. A Heidelbergi Káté Magyarországon. ThSz 1963. 175-178.; 5. A Károlyi biblia történetéhez. ThSz 1966. 23-26.

⁵¹⁵ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlése Tóth Endréről. Debrecen, 1995. február 3. Kézirat. Pótor Imre birtokában. 14.

3.4.3. Egyháztörténet, Dunántúli Protestáns Lap, Református Egyház

Egy korszerű, igényes egyháztörténeti folyóirat tervét Révész Imre vetette fel „A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása” című elaborátumában. Bizony elég későn és nehéz körülmények között, csak 1943. júniusában került sor e szép terv megvalósulására. **Egyháztörténet** néven jelent meg református történelemtudományi folyóiratunk Révész Imre irányításával, Esze Tamás és Harsányi András segítségével. A konvent is rámutatott a folyóirat szükséges voltára: „A magyarországi Református Egyháztörténeti kutatás elősegítése és fellendítése céljából kívánatos, sőt elodázhatatlan szükséges volt a folyóirat indítása.”⁵¹⁶ Az Egyháztörténet jelentős szolgálatot végzett a református tudományosság művelése terén is történeti tudatunk és református öntudatunk ébresztésében és táplálásában is. Révész Imre Tóth Endrének küldött levelében írja: „A folyóirat ügyét tekintsd egyházunk nagy és szent ügyének. Hogy életben maradhasson, legalább 500 előfizetőre van szükség, hogy fejlődhessék, ehhez 800 előfizető kell. Arra kérlek, hogy rendeld meg az Egyháztörténetet.”⁵¹⁷

A szerkesztőség és kiadóhivatal nevében Esze Tamás és Harsányi András 1942. augusztus 12-én kelt levelében tájékoztatják Tóth Endrét, hogy megkapták kedves hangú levelét, részletes válaszát és támogatására mindenkor számítanak. Terveik szerint az október 1-én megjelenő első számban szeretnék közölni valamelyik írását. „Elsősorban ‘Az egyházi helytörténetírás, tekintettel a dunántúli egyházkerületre’ című dolgozatra számítunk. Tóth Ferenc koráig légy szíves kidolgozni a kérdést körülbelül két nyomtatott ívnyi terjedelemben.”⁵¹⁸ 6-8 lapnyi közlemény előkészítését és postázását várják, majd pedig a következő számban kerül sor a közlés folytatására. A bécsi levéltárban gyűjtött anyag bevezetéssel és jegyzetanyaggal való ellátására kérték. Bizonyára nem vette jó néven az érzékeny lelkű Tóth Endre, mikor arra figyelmeztették, hogy a forráskiadás módszerére nézve a Magyar Történelmi Társulat forráskutatási és kiadási szabályzatát tartják irányadónak.

Révész Imre 1942. adventjében készítette az Egyháztörténet első számának bevezetőjét. Eszerint: „egyháztörténet-irodalmunknak harmadfél század óta vannak olyan alkotásai, amelyek a maguk korának legjobb értelemben vett európai színvonalát megütötték. Adatgyűjtésünk, okleveles és egyéb kútfőközléseink már a kiegyezés kora előtt megindultak, azóta pedig tiszteletreméltó és mind e mai napig folyvást fokozódó arányokat öltöttek. Célunk elsősorban a magyar Református Egyháztörténelem művelésében eddig hiányzott rendszeresség és folytonosság megteremtését tűztük ki, és bizvást hisszük, hogy minél odaadóbban és minél tárgyiasabban ragaszkodunk ehhez a célkitűzésünkhöz, annál több alkalmunk nyílik a hazai protestantizmus egyéb ágainak is pozitív szolgálatára lenni a saját történelmünk művelésében, különösen azokon az igen nagyszámú pontokon, ahol egyházaink, hitvallásaink, szellemi mozgalmaink és művelődési munkáink története többé-kevésbé szorosán, néhol szétfejtethetetlenül érintkezik. Szilárd és öntudatos református hitvallási alapon állunk abban a meggyőződésben, hogy a tiszta és teljes Ige fénye a tudományos munkában is hivatva van megadni a végső és döntő irányítást.”⁵¹⁹

⁵¹⁶ A Magyarországi Református Egyház Konventjének 281/1943. sz. határozata.

⁵¹⁷ Révész Imre püspök Tóth Endrének. Debrecen, 1944. január /nap megjelölés nélkül/. TtREK R. 4301.13.

⁵¹⁸ Esze Tamás és Harsányi András levele Tóth Endrének. Bp., 1942. augusztus 12. TtREK R. 4300.b.33.

⁵¹⁹ Révész Imre: Bevezetőül. Egyháztörténet 1943. június hó. 5-6.

A Révész püspök jelenlétében 1943. októberében tartott szerkesztőségi értekezleten fájdalommal állapították meg, hogy Tóth Endre munkásságát és tanácsait nélkülözni kénytelenek. A püspök tanácsára október 11-én Esze Tamás levélben fordult a pápai professzorhoz, újból kérve támogatását és közreműködését, miközben emlékeztette: „Mikor a folyóiratot nagy anyagi kockázattal megindítottam, elsők között kértem támogatásodat. Válaszod mindnyájunknak igen jól esett és nagy reménységet nyújtott az Egyháztörténetben való munkásságodat illetően. Senki olyan nagy szeretettel és melegséggel nem köszöntette vállalkozásunkat, mint éppen Te. A folyóirat 1-2. száma egy hónapot késett azért, mert vártuk azt a dolgozatot, melyet a levedben felsorolt kéziratok közül az első szám részére kiválasztottunk. Kérő levelünkre és sürgetésünkre már nem kaptunk választ. Sokszor gondolkoztunk már azon, hogy nem bántottunk-e meg valamivel? Tudtunk szerint nem, személyed és munkásságod szeretetünk és tiszteletünk tárgya és sok tekintetben példaadásul is szolgál. Őszintén sajnáljuk, ha valamivel megbántottunk volna. Annak igen örülünk, hogy Te is a folyóirat előfizetői közé tartozol.”⁵²⁰ Révész Imrével és Harsányi Andrással együtt kérte Esze Tamás, fogadja szeretetébe a címzett lapjukat. „Lehetetlennek tartjuk, hogy éppen Te, aki az egyháztörténet-tudományért való fáradhatatlan és önzetlen munkára példát mutattál nekünk, ne tartanád szentnek és szükségesnek szolgálatunkat. Meghallgatjuk tanácsaidat, helyet biztosítunk dolgozataidnak és ismertetéseidnek, szívesen közöljük publikációidat és számítunk levéltár-ismertető munkádra is.”⁵²¹

Tóth Endre erre a levélre még nem válaszolt. De mikor Esze Tamás több, különböző konkrét témát felsorolva kért ismertetést tőle a Hírmondó rovatba,⁵²² a pápai egyháztörténész hosszú hónapokig tartó hallgatását megtörve ismét az Egyháztörténet szerkesztői rendelkezésére állt. Röviden ismertette a régi pápai templom hasznosítása tervét, és részleteket közölt Antal Gábor centenáriumi és Tóth Ferenc jubileumi megemlékezéseiről.⁵²³ S mivel a teológiai tanári kar éppen őt bízta meg, hogy az őszi egyházkerületi közgyűlésre készítse el a püspöki magános protocollum tartalommutatóját, kérte a szerkesztőtől, tegyék közzé az Egyháztörténetben, hogy értesítsék pápai címén az illetékesek esetleg birtokukban levő Tóth Ferentől származó leveleikről.

Az Egyháztörténet 1943-1946. működött. Hat kötetben, 66 ív terjedelemben sok értékes adatot tárt fel és tett közzé. Gondos adattára szervesen egészítette ki értékes tanulmányait.

12 évi szünet után újból megjelent az Egyháztörténet. Az első szám borítóján olvasható: Megjelenik évente négyszer, 24 ív terjedelemben. Szerkeszti: Esze Tamás; Bucsay Mihály és Tóth Endre közreműködésével. Az új évfolyam első füzetéről Hegyi Füstös István jelentetett meg értékes, kritikát sem nélkülöző ismertetőt a Református Egyház hasábjain a Könyvszemle rovatban.⁵²⁴ Esze Tamás beköszöntőjében kiemelte, „folyóiratunk egyik fontos feladata, hogy megismertesse azokat a tanulmányokat, amelyek - sokszor éppen terjedelmük vagy tágabb érdeklődést nem keltő szakszerűségük miatt - egyházi lapokban vagy egyáltalán nem, vagy csak végső eredményeiket ismertető tárcacikkekben kerülhettek a nyilvánosság elé.”⁵²⁵

⁵²⁰ Esze Tamás levele Tóth Endrének. Bp., 1943. október 11. TtREK R. 4300.b.23. 1.

⁵²¹ Uo. 1.

⁵²² Esze Tamás levele Tóth Endrének. Bp., 1944. január 27. TtREK R. 4300.b.36.

⁵²³ Tóth Endre levele az Egyháztörténet szerkesztőségének. Pápa, 1944. /hó és nap megjelölés nélkül/. TtREK R. 4300.

⁵²⁴ Hegyi Füstös István: Egyháztörténet. Református Egyház 1958. 554-555.

⁵²⁵ Esze Tamás: Beköszöntő. Egyháztörténet 1958. 1. sz. 4.

A szerkesztő örömmel közölte Tóth Endrével 1958. március 14-én kelt levelében, hogy az Egyháztörténet állami engedélyeztetése megtörtént, s alkalmat kért tőle arra, hogy a szerkesztésről beszélgessenek. Egyben megbízta egy a Miklós Ödön történetírói munkásságát méltató nekrológ és Révész Imre: „A Bach-korszak egyházzpolitikája” című könyv bírálatának elkészítésével.⁵²⁶ Miklós Ödön nekrológiáján és Jánosi Zoltán életműve méltatásán kívül sajnos nem is jelent meg több írás az Egyháztörténetben Tóth Endre tollából.⁵²⁷

Cherven Arisztid segédszerkesztő 1958. június 28-án írt levelében tájékoztatta az időközben dékánnak választott Tóth Endrét, a szerkesztőség tagját az Egyháztörténet megjelenésének előkészületeiről és a szerkesztői munka gyakorlatáról. Eszerint az első szám anyagát április 25-én postázták a Pécsi Szikra Nyomda címére. A nagy távolság miatt nehézkes az állandó ellenőrzés, a próbaszedést is csak sürgetés után küldték el a szerkesztőségbe. Cherven ábrázolja a lap formáját, részletezi, hogy milyen betűtípussal jelentetik meg az önálló tanulmányokat, a kisebb közleményeket, a recenziókat és a jegyzeteket. Sajnálataát fejezi ki, hogy eddig nélkülözniük kellett a Dékán Urat a folyóirat szerzői között. Kéri tájékoztatását, számíthatnak-e a közeli jövőben valamelyik munkájára.⁵²⁸ A debreceni professzor Zoványi Jenő temetéséről haza jövet köszönte meg Chervennek a kimerítő tájékoztatást a szerkesztés munkájáról, a nyomdába került anyagról, a két első szám tartalmáról. Majd jelzi: „mint élől szóval is megemlítettem, sajnos ez idő szerint nem igen tudnék aktíve bekapcsolódni a munkába. Az utóbbi hónapok, vizsgák, gyűlések után bizonyos pihenőre van szükségem, hogy viszonylag nyugodtan tudjak valamit dolgozni.”⁵²⁹ Mivel a Csögle községről készült tanulmánya jegyzeteinek nagy része szétszóródott, a forrásokra való pontos hivatkozás elkészítését nem vállalhatja. A Rostomili /Dicsőfi/ József külföldi tanulmányútjáról készített naplója /1848-1849/ teljesen elő van készítve, de le kellene írni. „Miklós Ödön nekrológiájához is szedtem össze anyagot, önéletrajzát, munkásságát, - de itt is az idő és erő akadályozott az elkészítésben. S végül van egy dolgozatom ‘Az egyházi helytörténetírás Dunántúlon’ címen. Ezt csak le kellene gépelni.”⁵³⁰

Egyháztörténésznek való izgalmas munka elkészítésével bízta meg Esze Tamás 1960. január 25-én. A jelzett évben ünnepelték Református Egyházunk első és nagy történetírója, Debreceni Ember Pál születésének 250., halálának 200. évfordulóját. Mivel az Egyháztörténet szerkesztősége méltó módon akarta feleleveníteni egyháztörténet-írói, lelkipásztori és igehirdetői munkásságát, az 1960. 1-2. számot Ember Pál emlékének kívánta szentelni. Tóth Endrét kérte fel, hogy két ív, azaz 40 gépelt oldal terjedelemben készítsen tanulmányt „Debreceni Ember Pál, mint egyháztörténész” címmel. Két példányban, a formai előírásoknak megfelelő módon, pontos határidőre kérték a professzor tanulmányát.⁵³¹ Tóth Endre január 31-én kapta meg ezt a levelet és csak azért válaszolt 24 órával később a levél átvételét követően, mert előzőleg némi tájékozódásra volt szüksége. „Tisztelettel értesítelek, hogy az adott megbízatást elvállalom, s igyekezni fogok, hogy Debreceni Ember Pálról, mint

⁵²⁶ Esze Tamás levele Tóth Endrének. Bp., 1958. március 14. TtREK R. 4299.

⁵²⁷ 1. Tóth Endre: Miklós Ödön. /Nekrológ/. Egyháztörténet 1958. 366-368. 2. Tóth Endre: Jánosi Zoltán életműve. Egyháztörténet 1959. 1-2. füzet 3-46.

⁵²⁸ Cherven Arisztid segédszerkesztő levele Tóth Endre dékánnak. Bp., 1958. június 28. TtREL I.8.b.49.

⁵²⁹ Tóth Endre levele Cherven Arisztidnek. Debrecen, 1958. július 16. TtREK R. 4300.29. 1.

⁵³⁰ Uo. 1.

⁵³¹ Esze Tamás levele Tóth Endrének. Bp., 1960. január 25. TtREK R. 4300.b.35.

egyház-történésről a tanulmányt időre elkészítsem. A tervet - az emlékszám kiadását - annál inkább örömmel üdvözlöm, mert Ember Pál nagyjelentőségű munkálkodása bizony alig-alig ismert a szakirodalomban. Örülnék, ha gyarló erőmmel hozzájárulhatnék az elhallgatásból való kiemelésében.”⁵³² A szerző egyik legkiválóbb munkáját 1984-ben történész fia, Tóth István bocsátotta a Ráday Gyűjtemény Évkönyve szerkesztői rendelkezésére.⁵³³

Az Egyháztörténet munkatársaként soron kívüli megbízatást kapott Tóth Endre Esze Tamás gyűjteményi igazgató, főszerkesztőtől 1960. február 22-én Kecskés József szerkesztőségi titkár tolmácsolásában. Forró Imre kenderesi lelkész „Holland archívumi dokumentumok a franekeri akadémián járt magyar studens diákok történetéhez. 1623-1794.” című tanulmány lektorálására kérték. A tanulmánnyal együtt elküldték neki Zugor István biai lekipásztornak a tanulmányra adott nyelvészeti-lektori véleményét azzal, hogy „szíveskedjék a forrásgyűjteményt tartalmi, tárgyi és történeti szempontból kritikailag lektorálni, megbízhatók és hűek adatközlései? Nagyon hálás lenne a szerkesztőség, ha nyelvi-hűség szempontjából is szíveskednék véleményt nyilvánítani s végül: közölhető-e az Egyháztörténetben?”⁵³⁴ Március 4-én küldött válaszában jelezte Tóth Endre, hogy a dolgozatot átnézte, véleményezte, de a gépelés miatt mindig késésben van. „Amint a ‘Vélemény’-ből is kitűnik, jelenlegi formájában s rendezetlenségében nem tartom közölhetőnek, ezért talán a késedelmem nem annyira vészes, - az általam javasolt feltételek mellett /holland nyelvű dokumentumok törlése az Egyháztörténetben való közlés esetén, az egyes darabok bő magyar nyelvű ismertetése/ publikálható! Véleményemet jó szándékkal írtam s így nincs kifogásom ellene, ha a nevémmel együtt ismeri meg Forró.”⁵³⁵ A főszerkesztő értekezletre hívta a lap minden munkatársát 1961. március 17-re a Ráday Könyvtár olvasótermébe. Tudatta velük, hogy se napidíjra, se útiköltségre nincs fedezetük, ezekről más forrásból gondoskodjanak.⁵³⁶

Éppen Forró Imrével megosztott gondolatai alapján ismerhetünk meg értékes részleteket Tóth Endrétől az Egyháztörténettel való kapcsolatáról. „A lap megszűnésével kapcsolatos gondolataim részben túl mennének egy levél terjedelmén, - részben igen sok kérdésre nem találok a feleletet. - Annyit mégis, hogy bár a nevem szerepelt a címlapján, - a szerkesztésről nem sokat tudtam, - a szüneteltetésnek is már csak a tényét kellett tudomásul vennem! Sajnos, hogy franekered, egyebekkel pihennek az íróasztalok fiókjában!”⁵³⁷

1945-ben bízták meg Tóth Endrét a **Dunántúli Protestáns Lap** szerkesztésével. 1945. október 24-én elhangzott püspöki jelentésében közölte Győry Elemér: „Sajnálattal jelentem, hogy a Dunántúli Protestáns Lap megjelenése március óta szünetel. Megindítása iránt kérelmet nyújtottunk be a minisztériumba, azonban illetékes helyről nyert felvilágosítás szerint a papírhány miatt csak a választások után kapunk engedélyt az újra való megindításra.”⁵³⁸ Addig az egyházkerület gyülekezeteinek kiadott Értesítőben és körlevelek útján tájékoztatta a

⁵³² Tóth Endre levele Esze Tamásnak. Debrecen, 1960. február 1. TtREK R. 4300.

⁵³³ Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. 1984-85. Bp., 29-38.; VI. Bp., 1989. 34-54.

⁵³⁴ Kecskés József levele Tóth Endrének. Bp., 1960. február 22. TtREK R. 4300.b.34.

⁵³⁵ Tóth Endre levele Kecskés Józsefnek. Debrecen, 1960. március 4. TtREK R. 4300.

⁵³⁶ Esze Tamás levele Tóth Endrének. Bp., 1961. március 7. TtREK R. 4299.

⁵³⁷ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. június 8.

⁵³⁸ Győry Elemér: Püspöki jelentés. In: A Dunántúli Református Egyházkerület 1945. október 24-25-én Pápan tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. DREK 47.

püspök az egyházközségeket. Javasolta, hogy az egyházmegyéket terhelje a közgyűlés a lap kiadási költségeivel.

1946. november 6-án - a missziói bizottságban történt beható tárgyalás után - a közgyűlés az iratmisszióra vonatkozóan úgy határozott, hogy „a lekipásztörök, gyülekezeti munkák s az egyházi élet és közvélemény egységes irányítása céljából a Dunántúli Protestáns Lap megindítását elengedhetetlenül szükségesnek tartja, Püspök úr által már a folyó évi január hó 8-án tartott szűk körű megbeszélésen a szerkesztésre felkért dr. Tóth Endre egyházkerületi főjegyzőt felkéri és megbízza a lap szerkesztésével, dr. Benedek Sándor missziói előadót pedig a kiadóhivatal vezetésével. Püspök urat pedig felkéri, hogy a lap engedélyezése iránt az illetékes tényezőkkel továbbra is hathatósan eljárni szíveskedjék.”⁵³⁹ Mivel Tóth Endre kinevezést nyert a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Kara egyháztörténeti tanszékének tanári állására, a Pápán 1947. július 15-én tartott egyházkerületi tanácsülésen bejelentette lemondását egyházkerületi főjegyzői tiszteréről, majd Debrecenbe költözött családjával.⁵⁴⁰

A **Református Egyház** szerkesztőbizottságában is helyet kapott Tóth Endre. Az I. évfolyam 1. száma közlése szerint felelős szerkesztő és felelős kiadó: Victor János; szerkesztő: Bottyán János; kerületi szerkesztők: Dunamellékről Finta István püspöki titkár, Dunántúlról Fejes Sándor pápai gimnáziumi vallástanár, Tiszáninnenről Telegdi Imre segédlelkész, Tiszántúlról Szabó Gábor püspöki titkár.⁵⁴¹ 1954. július 1-ig nem történt változás a felelős szerkesztő és kiadó és a szerkesztő személyét illetően. Az 1954. július 15-én megjelent szám tudósít Victor János július 2-án történt temetéséről. A szolgálatokat Pap László és Bereczky Albert végezték. Victor János kiválásával 1954. július 15-étől kezdődően a szerkesztőbizottság tagjai: Bottyán János, Finta István, Fekete Sándor, Kádár Imre, Pap László és Tóth Endre.⁵⁴² Míg az 1956. július 15-én megjelent Református Egyház szerint a szerkesztőbizottság: Bottyán János /szerkesztő/, Finta István, Fekete Sándor, Kádár Imre /felelős szerkesztő és kiadó/, Pap László /elnök/, Tóth Endre,⁵⁴³ addig az 1957. június 15-én megjelent lap szerint: Felelős szerkesztő és kiadó: Bottyán János, a szerkesztőbizottság elnöke Muraközy Gyula, a szerkesztőbizottság tagjai: Bodonhelyi József, Darányi Lajos, Fejes Sándor, Tóth Endre, Virágh Sándor.⁵⁴⁴ A Református Egyház szerkesztősége személyi összetételében változatlan maradt 1959-ig a február 1-én megjelent lap tanúsága szerint.⁵⁴⁵ Az 1950-1968. terjedő periódusban Tóth Endre 35 cikke, tanulmánya - elsősorban egyháztörténeti írások - jelent meg a Református Egyház hasábjain.

Az 1954. október 14-én kiadott lapban olvasható Bottyán János beszámolója az 1954. szeptember 24-én tartott szerkesztőbizottsági ülésről.⁵⁴⁶ A 16. és 17. szám anyagát nyolc csoportba osztva vizsgálták meg. „Az egyháztörténeti stúdiumokat tanulságosaknak, de a hosszúakat túl

⁵³⁹ Egyházkerületi jkv. 1946. 196/7/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

⁵⁴⁰ Tóth Endrének a Dunántúli Protestáns Lap hasábjain megjelent cikkeit, könyvismertetéseit lásd a „Tóth Endre bibliográfiája” című fejezetben.

⁵⁴¹ RE 1949. február 15. I. évfolyam, 1. szám. 24.

⁵⁴² RE 1954. július 15. 24.

⁵⁴³ RE 1956. július 15. 336.

⁵⁴⁴ RE 1957. június 15. 120.

⁵⁴⁵ RE 1959. február 1. 48.

⁵⁴⁶ Bottyán János: A Református Egyház szerkesztőbizottságának ülései. RE 1954. október 15. 10.

terjedelmeseknek tartja /a bizottság/. Ezek szerint akkor sem gyümölcsözhetnek eléggé, ha részletekben jelennek meg.”⁵⁴⁷ A bizottság tervezetet készített a lap következő számai anyagára nézve, az ígéhirdetési rovat vezetésére és a budapesti teológiánk századik tanévével kapcsolatban tanulmányok íratására. „A szerkesztőbizottság elhatározta, hogy a teológia nagy növendékei közül Thaly Kálmánról ír Esze Tamás, Tolnai Lajosról Bottyán János, Zsilinszky Mihályról Tóth Endre, Csikesz Sándorról Czeglédy Sándor, Móricz Zsigmondról Bottyán János; a professzorok közül Ballagi Mórról Pap László, Szabó Aladárról Bodonhelyi József, Farkas Józsefről Csekey Sándor, Sebestyén Jenőről Sebestyén János, Victor Jánosról Nagy Barna készít tanulmányt.”⁵⁴⁸ Bottyán János készített beszámolót az 1954. november 5-én és 1955. január 5-én tartott szerkesztőbizottsági ülésekről is.⁵⁴⁹ A novemberi ülésen Deme László péceli lelkész bírálta a lap Evanstonnal foglalkozó számait. Farkas József Budapest-klauzál téri lelképásztor az „Igeszolgálatunk” új rovatvezetője vázolta, miként kíván segítséget nyújtani a rovaton keresztül az ígéhirdetésekhez. A januári ülésen Pethe Kálmán alsóörsi esperes-lelképásztor tizenöt lelkésztársától kért bírálatát ismertette. Véleménye szerint „a Református Egyház nélkülözhetetlen segítő eszköz, amelyet jól felhasználhat a lelképásztor élete minden területén. Hozzásegít a lelképásztori továbbképzéshez, tanít, emlékeztet. A múltat is elénk hozza, hogy a mára tanítson, a mát úgy mutatja meg, hogy szolgálni tudjunk benne. Ezért vagyok különösen is hálás a lap szerkesztőbizottságának.”⁵⁵⁰ Bottyán János a „Tíz év a Református Egyház szerkesztésében” című cikkében az Egyezmény egyik gyümölcsként értékeli a Magyarországi Református Egyház hivatalos lapját.⁵⁵¹

Pap László dékánnak írt levelében 1954. október 5-én bejelentett Tóth Endre, hogy nem tud részt venni a legközelebbi szerkesztőségi gyűlésen szorgos dékáni teendői miatt.⁵⁵² Bottyán János szerkesztő Pap László szerkesztőbizottsági elnök nevében is 1955. május 13-án levelében hívta meg Tóth Endre dékánt a Református Egyház szerkesztőbizottsági ülésére május 20-ára délután 6 órára. Az ülés helye a Konvent, Kádár Imre főtanácsos szobája, tárgya a Református Egyház Igeszolgálatunk című rovata problémáinak megbeszélése.⁵⁵³ 1956. április 5-én kelt levelében IV. hó 9-re hívta össze a szerkesztőbizottságot Pap László a konventi székházba a Református Egyház II. negyedévi programjának megbeszélésére.⁵⁵⁴ Május 14-re a nyári számok szerkesztésére kérte a szerkesztőbizottság tagjait Pap László 1956. május 8-án.⁵⁵⁵ Muraközy Gyula konventi irodavezetővel közölte Tóth Endre 1957. március 9-én kelt soraival: „A Konventi Elnökségnek az újból meginduló Református Egyház szerkesztőbizottsága alakítására vonatkozó intézkedését tudomásul veszem, - s a bizottsági tagságot köszönettel elfogadom.”⁵⁵⁶ Gyenge egészségi állapotára hivatkozással kéri, hogy helyreállításáig a konventi elnökség Pákozdy László professzort hívja be a bizottság tagjául. Muraközy Gyula

⁵⁴⁷ Uo. 10.

⁵⁴⁸ Uo. 10.

⁵⁴⁹ Bottyán János: A Református Egyház szerkesztőbizottságának ülései. RE 1955. 60-61.

⁵⁵⁰ Uo. 60.

⁵⁵¹ Bottyán János: Tíz év a Református Egyház szerkesztésében. RE 1959. január 15. 25.

⁵⁵² Tóth Endre levele Pap Lászlónak. Db, 1954. október 5. TtREK R. 4300.

⁵⁵³ Bottyán János szerkesztő levele Tóth Endre dékánnak. Bp., 1955. május 13. TtREK R. 4304.

⁵⁵⁴ Pap László levele Tóth Endrének. Bp., 1956. április 5. TtREK R. 4299.

⁵⁵⁵ Pap László levele Tóth Endrének. Bp., 1956. május 8. TtREK R. 4304.

⁵⁵⁶ Tóth Endre levele Muraközy Gyulának. Debrecen, 1957. március 9. TtREK R. 4300.

1957. október 25-én és 1958. február 10-én is szerkesztőbizottsági értekezletre szóló meghívókat küldött a debreceni egyháztörténész professzornak.

A Református Egyház szerkesztője megbízásából készítette el Tóth Endre Bucsay Mihály németnyelvű egyháztörténetének ismertetését. A szerző ezen sorok kíséretében ajándékozta meg művével debreceni kollegáját: „Engedd meg, hogy tisztelem jeléül átnyújtsam most megjelent Geschichte des Protestantismus in Ungarn című könyvem, amely egyébként összefoglalása azoknak az eredményeknek és nézőpontoknak, amelyeket az egyháztörténet magyar művelői alakítottak ki, köztük jelentős mértékben éppen te, igen tisztelt Bandi Bátyám.”⁵⁵⁷ Tóth Endre ismertetése 7 A/5-ös méretű lapra terjed. Eszerint Bucsay könyve terjedelménél fogva is megfelel céljának. Szerencsésen oldotta meg az anyag kiválasztását. „Éppen abban van Bucsay egyháztörténet-írói művészete, hogy úgy tudott adni részletes egészet, úgy ismertette a történet útját, a megértés érdekében szükséges anyagot, - hogy sem túl nem terhelte az olvasót, sem nem hagyott ki lényegeset.”⁵⁵⁸ Hangsúlyozza Tóth Endre a munka beosztásának és módszerének elismerésre méltó szempontjait, s hogy „német protestáns testvéreink kezében most már van saját nyelven biztos vezérfonal magyar protestáns egyházunk múltjáról, - nekünk, magyar protestánsoknak - nincs! - „⁵⁵⁹ Tóth Endre Bottyán Jánosnak elküldött ismertetőjére ezt a választ kapta: „Sajnálattal közlöm, hogy az ismertetéshez nem járultak hozzá feletteseim. Így írásodat sajnos nem közölhetem. Sajnálom, hogy ilyen felesleges munkát adtam neked. Fáradságodat igyekszem honorálni.”⁵⁶⁰

Bottyán János 1962-ben Bod Péter születésének 250., Kiss Ferenc születésének 100. évfordulója kapcsán kért 8-10 oldalnyi cikkeket Tóth Endrétől a Református Egyház hasábjaira azzal a megjegyzéssel, hogy az előbb nevezettről készítendő írás lenne sürgősebb.⁵⁶¹ Ezt ő szívesen vállalta. „Bod Péterről - gondolom - a jövő hét végére el tudom készíteni a cikket. Kiss Ferencét is a hó végéig! - Ez utóbbi könnyebb lesz, de persze igazad van, mert a Bod Péter születési dátuma már leveled írásakor is elmúlt. Igyekszem, hogy mielőbb legyen valami épkezláb dolog belőle.”⁵⁶²

Bottyán János felkérésére készítette el írását Tóth Endre szeretett kollegájáról, Illyés Endréről. Nem közölte a szerkesztő, hogy milyen terjedelmű cikket vár, ezért Tóth Endre igyekezett azt rövidre fogni. „Megpróbáltam megéreztetni az ő munkásságának jelentőségét, - amihez persze még így is - több idő, s több tér kellett volna. Most már itt van. Rád bízom!”⁵⁶³

⁵⁵⁷ Bucsay Mihály levele Tóth Endrének. Bp., 1959. augusztus 1. TtREK R. 4303.

⁵⁵⁸ Tóth Endre: Bucsay Mihály, Geschichte des Protestantismus in Ungarn. című könyvének ismertetése. Kézirat. 1-7. TtREK R. 4303.

⁵⁵⁹ Uo. 6.

⁵⁶⁰ Bottyán János levele Tóth Endrének. Bp., 1959. október 22. TtREK R. 4300.

⁵⁶¹ Bottyán János levele Tóth Endrének. Bp., 1962. február 27. TtREK R. 4300.

⁵⁶² Tóth Endre levele Bottyán Jánosnak. Debrecen, 1962. március 9. TtREK R. 4300. A kért írásokat elkészítette a szerző és meg is jelentek RE-ban: 1. Tóth Endre: Jegyzetek Bod Péter életéhez és munkásságához. RE 1962. 101-104.; 2. Tóth Endre: Száz éve született Kiss Ferenc. RE 1962. 271-272.

⁵⁶³ Tóth Endre levele Bottyán Jánosnak. Debrecen, 1962. június 16. TtREK R. 4300.; Tóth Endre: Dr. Illyés Endre /1897-1962/. RE 1962. 162-163.

4. EGYHÁZTÖRTÉNÉSZ PROFESSZOR

„Két évtizede már, hogy ‘kezed alól’ az élet forgatagába kerültem, de annyi idő sem tudta feledtetni azt a keresztyén szeretettel teljes humánus bánásmódot, mellyel, mint szeretett professzorunk ‘diákjaid között’ forgolódva oktattál és neveltél minket.”⁵⁶⁴ Ezekkel a gondolatokkal kezdte levelét az egykori tanítvány, mikor közbenjárásáért, segítségéért folyamodott, hogy vegyék át fiát Tatárol a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumába. Tóth Endre ajtaja mindig nyitva állt diákjai előtt. Közvetlen lényéből fakadt, hogy tanítványai igényelték testvéri, atyai tanácsait. Lelkigondozói módon tanított. Több tanítványa nem csupán arra kérte, hogy ő végezze házasságkötésekor az igehirdetési szolgálatot, de sokukkal évtizedek múlva is levelezett. Tájékoztatták magán- és családi életükről, gyülekezeti munkáikról és tanulmányaikról is. Készségesen segített Tóth Endre mindenkin, aki ezt kérte tőle, tanítványainak pedig különösképpen is. Olyan tanár volt, aki nem csupán tanított, de életével nevelt.

Komolyan vette Istentől kapott hivatását és a Szentíráshoz szabta magát, s ennek megfelelően végezte növendékei közti munkáját. Egy ideig a Nőnevelőben is. Egyik tanítványa így vall róla: „Bandi bácsi volt a hitoktatónk. Azóta sem talákoztam modernebb lelki vezetővel. Soha nem dogmákat tanított, hanem a gyakorlati életre fordította le a Szentírás üzenetét. Arra nevelt bennünket, hogy éljük a keresztyénséget. Tanításai egész életemben elkísértek.”⁵⁶⁵

4.1. Óraadó és magántanár

Az 1924. augusztus 19-én tartott egyházkerületi jegyzőkönyv tanúsága szerint „az igazgatótanács javaslata alapján az üresedésben levő **egyház történeti tanszék**re Tóth Endre kaposvári hitoktató alkalmaztatott óraadói minőségben az 1924/25. tanévre IX. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő illetménnyel.”⁵⁶⁶ Ez 200 Pengő fix fizetést jelentett havonta.⁵⁶⁷ A debreceni kezdő professzori fizetés annak idején 800 Pengő volt. Tanított is, nevelt is. Illemtan órákat is tartott, mivel a teológusok nagy része szegény szülők gyermeke volt, akik nem tudtak a társasági összejöveteleken megfelelő módon viselkedni.⁵⁶⁸

Az egyházkerületi közgyűlés 1925. szeptember 20-án Tóth Endre óraadói státuszát megújította és megerősítette. „Theologiai akadémia tanári kara javaslata alapján az igazgatótanács azon javaslatát terjeszti fel a kerületi közgyűléshez, hogy az üresedésben levő egyház történeti tanszék ellátása az 1925/26. tanévre ismét Tóth Endre okleveles lelkészre bízassék. A filozófiai tárgyakat Vas Vince, a neveléstani tárgyakat Csizmadia Lajos főiskolai tanárok, a

⁵⁶⁴ Koncz Sándor lelképásztor levele Tóth Endrének. Héreg /Komárom megye/, 1954. október 10. TtREK R. 4299.

⁵⁶⁵ Kiss Gáborné Eötvös Ella: Adalékok a Pápai Református Nőnevelő Intézet történetéhez. In: Nádasy Lajos: Fejezetek a Pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből. Pápa, 1988. 111.

⁵⁶⁶ Egyházkerületi jkv. 1924. 183/1924. augusztus 19. DREK jelzet nélkül.

⁵⁶⁷ Tóth Endre beszéde a Pápai Református Egyházmegye közgyűlésén. Kézirat. 2. Pápa, 1927. augusztus hó. TtREK R. 4300.18.

⁵⁶⁸ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlése Tóth Endréről. Lejegyezte Csohány János. Debrecen, 1989. szeptember 19-én. A feljegyzés a szerző birtokában van.

nemzetgazdaságtant Székely László járásbírósi titkár adja elő.”⁵⁶⁹ A kerületi közgyűlés az igazgatótanács javaslatát elfogadta és határozati rangra emelte. A Dunántúli Protestáns Lap közlése szerint: „Az egyháztörténeti tanszékre Tóth Endre okleveles lelkész óraadó minőségben alkalmaztatik.”⁵⁷⁰ Az egyetemes egyháztörténetet Warga Lajos több kötetes munkájából adta elő. A magyar egyháztörténetből Révész Imre „A Magyarországi Protestantizmus Történelme” című 75 lapos könyve volt a kollokviumi és az akkor II. lelkészképesítő vizsgán az egyháztörténelemből előírt anyag.⁵⁷¹ 1925-ben lett tagja a Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség pápai csoportjának és nagy hűséggel végezte 12 éven át a csoport titkári teendőit.

Az egyházkerületi vezetés nem kímélte meg a fiatal egyháztörténészt a harmadik próbaévtől sem. Az 1926. szeptember 9-én tartott tanári kari gyűlésen az igazgató azt javasolta, hogy „mivel az egyháztörténeti és a filozófiai és nevelés tudományi tanszéken működő Tóth Endre és Vasady Béla kartársak megbízatása csak egy évre szólt, tegyen felterjesztést a kar ezen kartársainak további megbízatása érdekében.”⁵⁷² A kerület jegyzőkönyve alapján: „Igazgató tanács azon javaslatát terjeszti fel az egyházkerületi közgyűlés elé, hogy Tóth Endre előadó egyháztörténeti, Vasady Béla előadó a filozófiai-pedagógiai szak tárgyainak theologiai akadémiákon előadásával a folyó tanévre is megbízassék.”⁵⁷³ A kerületi közgyűlés az igazgatótanács javaslatát elfogadta. A theologiai előadók ismételt alkalmazásáról szóló hírt a Dunántúli Protestáns Lap is közölte.⁵⁷⁴ 1926 szeptember 15-től kezdődően Tóth Endre Vasady Bélával együtt a IX. 3. A. fizetési osztálynak megfelelő díjazásban részesült. Ugyanakkor Győry Elemér püspöki titkár a VIII. fizetési osztály 3. csoportjának, Tóth Lajos ének- és zenetanár a IX. fizetési osztály 1 fokozatának megfelelő fizetést kapott.⁵⁷⁵

Az 1927. március 31-én tartott tanári kari ülésen mutatta be az elnök Tóth Endre theologiai helyettes tanár kérvényét, melyben az egyháztörténeti szakcsoportból a dunántúli református egyházkerület magántanári vizsgáló bizottsága előtt **magántanári vizsgálatra** bocsátását kérte. A tanári kar úgy határozott, hogy „folyamodó szükséges okmányokkal felszerelt kérvényét a püspök úrhoz, mint a magántanári képesítő bizottság elnökéhez pótlólag terjeszti fel azzal, tekintettel arra, hogy a testvér akadémiák egyike sem rendelkezik ez idő szerint rendes egyháztörténeti tanárral vagy ha rendelkezik is, az illető nem tartózkodik Magyarországon, továbbá tekintettel arra, hogy kérvényező magántanári vizsgálója után ugyanabból a szakcsoportból doktori vizsgálatot fog tenni s végül tekintettel arra, hogy a magántanári képesítő bizottság rendelkezik oly tagokkal, akik őt egyháztörténetből kikérdezhetik.”⁵⁷⁶ 1927. április 2-án jelentette be kari gyűlésen a theologiai igazgató, hogy Tóth Endre vizsga iránti kérelmét felterjesztették a kerület püspökének, aki vizsgaengedélyt adott és a vizsga idejét 1927. április 19-re tűzte ki annak feltételezésével, „hogy arra az időre a jelölt tanári dolgozatát

⁵⁶⁹ Egyházkerületi jkv. 1925. 89/1925. szeptember 20. DREK jelzet nélkül.

⁵⁷⁰ DuPL 1925. 118.

⁵⁷¹ In: Pataky László levele Pótor Imrének. Győr, 1994. január 4. A levél a címzett birtokában van. Patakyt Tóth Endre az 1925-1927. közötti időszakban tanította.

⁵⁷² Tanári kari jkv. 1926. 9/1926. szeptember 9. DREK jelzet nélkül.

⁵⁷³ Egyházkerületi jkv. 1926. 69/1926. szeptember 15. DREK jelzet nélkül.

⁵⁷⁴ DuPL 1926. 164.

⁵⁷⁵ Egyházkerületi jkv. 1926. 10/1926. szeptember 15. DREK jelzet nélkül.

⁵⁷⁶ Tanári kari jkv. 1927. 1/1927. március 31. DREK jelzet nélkül.

készítse el és az addigra a szakbírálók által megbíráltassék.”⁵⁷⁷ Tóth Endre eredményes vizsgát tett, és a május 5-én tartott kari ülésen Tóth Lajos igazgató meleg szavakkal köszöntötte az óraadó tanárt, hogy „a Dunántúli Egyházkerület magántanári képesítő bizottsága őt az egyháztörténet szakcsoportból theologiai akadémiai magántanárrá képesítette.”⁵⁷⁸ Ezen a kari ülésen üdvözölte az igazgató Vasady Béla óraadó tanárt, akit 1927. április 9-én Debrecenben a magyar királyi Tisza István Tudományegyetemen a szentséges hittudomány doktorává avattak. Tóth Endre sikeres theologiai magántanári vizsgájáról az egyházkerületi közgyűlés előtt is beszámoltak. Székesfehérváron 1927. szeptember 25-én jelentette az igazgatótanács, hogy Tóth Endre „a kebelbeli theologianak magántanári vizsgáló-bizottsága előtt az egyháztörténelem tárgykörből theologiai magántanári vizsgálatot tett.”⁵⁷⁹ Az egyházkerület a jelentést tudomásul vette és az új magántanárt szívesen üdvözölte.

Tóth Endre theologiai akadémiai magántanári vizsgájára első nagyobb terjedelmű nyomtatott művét adta be. Ez: „*A Pápai Református Egyházmegye története. I. rész. Gyülekezetek és lelkészek. Pápa. 1927.*” Dolgozatával együtt értékelték 1927. április 19-én vizsgáján eddigi egyháztörténet-írói és tanári tevékenységét is. A 107 lapot felölelő munkához I-XVI lap terjedelemben névmutató tartozik. Forrásul használta a pápai református főiskola kéziratgyűjteményében az egyes gyülekezetekre vonatkozó feljegyzéseket, a pápai egyházmegyei levéltár néhány gyülekezet-történetét, az egyházkerület 1612-ben kezdődő legrégebbi jegyzőkönyvét, az egyházmegye 1712-ben megkezdett esperesi egyházlátogatási naplóit, Pető Györgynek a XVIII. század elejéről való naplóját és feljegyzéseit, a főiskolai könyvtár 1721. évben kezdődő vallásügyi vizsgálati jegyzőkönyveit, a pápai Esterházy levéltár regesztáit, a főiskolai könyvtár Thury-féle kéziratgyűjteményét és néhány 1917-ből való gyülekezet-történetet. Ezt írta műve előszavába. „Célom az volt, hogy az egyes egyházközségek monográfiájának megírásához előmunkálatokat végezzek, kiindulási alapot adjak, amelyekre majdan tovább építeni lehet, akár másnak, akár nekem.”⁵⁸⁰ Tóth Endre két részből álló könyvet kívánt megjelentetni. Az első rész tartalmazta volna a pápai egyházmegye gyülekezeteinek történetét és lelkészei életrajzát, a második rész pedig az egyházmegye általános történetét, az egyes esperesek, gondnokok, főjegyzők, számvevők, tanácsbírák működését, a tanfejlődést s üldözések általános jellemzését, a tanügyet, a fizetés, adózás ügyét, a liturgiát foglalta volna magában.⁵⁸¹

Magántanári dolgozata az első rész első fejezetét tartalmazza. Ez adatok egymás mellé állításában az egyes egyházközségek történetét adja. Vázlatosan ismerteti Dunántúl reformációját, majd a pápai egyházmegye kialakulását taglalja. Műve előszavában közli Tóth Endre: „Az első fejezetbe az egyházközségek közé felvettem mindazokat, melyek valaha is a pápai egyházmegyébe tartoztak. Tehát nemcsak a ma ide tartozó anya- és leányegyházközségeket, hanem a már megszűnt, de valaha virágzó eklézsiákat is, sőt mivel 1708-1808 között az őrségi egyházmegye szabad vallásgyakorlatot folytató egyházközségei is ide tar-

⁵⁷⁷ Tanári kari jkv. 1927. 4/1927. április 2. DREK jelzet nélkül.

⁵⁷⁸ Tanári kari jkv. 1927. 1/1927. május 4. DREK jelzet nélkül.

⁵⁷⁹ Egyházkerületi jkv. 1927. 76/1927. szeptember 25. DREK jelzet nélkül.

⁵⁸⁰ Tóth Endre: *A Pápai Református Egyházmegye története. I. rész. Gyülekezetek és lelkészek. Pápa, 1927. 5.*

⁵⁸¹ Tóth Endre levele / / Jánosnak, a Pápai Református Egyházmegye főjegyzőjének. Kézirat. 2-3. Pápa, 1927. augusztus hava. TtREK R. 4300.

toztak, azok ismertetésére is kitértem.”⁵⁸² A pápai egyházmegye 1927. augusztusában tartott közgyűlésén mondta: „Az elvégzendő munka e téren még igen nagy. Az egyes egyházközségek adatainak felkutatása sok időt, sok fáradságot vesz igénybe. E munkának megkönnyítése, a központban található adatok feltárása csoportosítása volt az én munkám, melyet Isten segítségével elvégeztem s az ő segítségével végezni is akarok.”⁵⁸³

A szerző tervei szerint műve második fejezete az egyházmegye lelkészeinek betűsoros jegyzékét tartalmazta volna az illetőkre vonatkozó összes fellelhető adatokkal. A életrajzok elmaradásának finánciális okai voltak. Szomorúan állapította meg: „Ama 650 lelkipásztor rövid életrajza, kik kezdettől a pápai egyházmegyében szolgáltak, kéziratban készen van. Kinyomatása anyagiak hiányában nem volt lehető. Talán majd fordulnak az idők. Talán kínálkozik majd erre is lehetőség. Addig is munkám kinyomtatott I. fejezetét ama kívánsággal bocsátom közre, vajha hozzájárultam volna vele református anyaszentegyházunk történetének további megismeréséhez.”⁵⁸⁴ A 150 példányban kinyomtatott magántanári dolgozat számlái 700 Pengőtől is többbe kerültek.⁵⁸⁵ A pápai egyházmegyei közgyűlésén elhangzott jelentés szerint: „Hosszas fáradozás, kutatás után összeállítottam a pápai református egyházmegye községeinek vázlatos történetét, valamint az egyházmegye fennállása óta abban a mai napig szolgált 600-at meghaladó lelkipásztornak rövid életrajzát. A munka másik fele kéziratban nagyjából készen áll s a nyár folyamán az is nyomdába kerül s így a két rész egy kötetben lát majd napvilágot. Ez alapvető munka után tervbe vettem s adatgyűjtést végzek az egyházmegye általános történetének megírásához is, melyet néhány év alatt szintén elkészíteni remélek.”⁵⁸⁶

A második részhez még évekig szenvedélyesen gyűjtötte az anyagot. Pedig a már jelzett, 1927-ben tartott egyházmegyei közgyűlésen nagy erővel igyekezett támogatást szerezni a nyomdai költségek fedezésére. Jóllehet az egyházkerület intézkedésére 1808-ban, 1878-ban és 1917-ben is meg kellett volna írni a dunántúli református egyházkerület minden gyülekezetének a történetét, de mindig több gyülekezet történetének megírása elmaradt. A fiatal levéltáros így érvelt műve kiadása mellett: „Mindaddig, míg minden egyes egyházközség története, szenvedése, pusztulása vagy virágzása tisztán nem áll a nagy nyilvánosság - de külön-külön minden egyes egyházközségben a gyülekezet tagjai előtt -, addig nem ünnepelehetjük méltón és öntudatosan egyházmegyénk, egyházunk rövidesen bekövetkező negyedszázados jubileumát, addig a tudománynak, a közvéleménynek - mely különben is a maga ártékelésére, múltunk meghamisítására, devalválására törekszik - , s egyházi életünknek is adósai maradunk, mely adósságot pedig szinte napról-napra akarják rajtunk behajtani.”⁵⁸⁷ Tóth Endre arra kérte az egyházmegyei közgyűlést, hogy vállalja át a 150 példányban kinyomtatott theologiai magántanári dolgozat 108 példányának előállítási árát és a példányok tulajdonjogát, s a következő általános rész megírására adjon neki megbízást és vállalja magára

⁵⁸² Uo. 3.

⁵⁸³ Tóth Endre beszéde a Pápai Református Egyházmegye közgyűlésén. Pápa, 1927. augusztus hó. Kézirat. 2. TtREK R. 4300.18.

⁵⁸⁴ Tóth Endre: A Pápai Református Egyházmegye története. I. rész. I.m. 107.

⁵⁸⁵ Tóth Endre levele a Pápai Református Egyházmegye főjegyzőjének, / / Jánosnak. Pápa, 1927. augusztus hava. TtREK R. 4300.

⁵⁸⁶ Tóth Endre beszéde a Pápai Református Egyházmegye közgyűlésén. Kézirat. 1. Pápa. 1927. augusztus hó. TtREK R. 4300.18.

⁵⁸⁷ Uo. 2.

a közgyűlés a munka kiadását is. A fiatal egyháztörténész beszédét ezzel zárta: „Meg vagyok róla győződve, hogy nem végeztem s nem végzendek felesleges munkát s meg vagyok győződve arról is, hogy a Nagytiszteletű Egyházmegyei közgyűlés helyzetemet méltányolva segélyemre jó a jó munka végzésében.”⁵⁸⁸ Az egyházmegye megvette ugyan Tóth Endrétől a gyülekezetek történetét tartalmazó művét 108 példányban 540 Pengőért,⁵⁸⁹ de nem vállalta sem a már nyomdakész, sok adatot tartalmazó lelkészi életrajzok kiadását, sem nem bízta meg az egyházmegye általános története megírásával.

A német és magyar nyelvű sajtó is foglalkozott Tóth Endre könyvével. A Redaktion der Ungarischen Jahrbücher így jellemezte: „Szerény, de gondos előmunkálatokat követően, gondosan megtervezett átfogó munka. Vázlatos, ám fontos bizonyosága ez 92 református egyházközség történetének. A rövidség ellenére az egyes gyülekezetek történetének összefoglalása betekintést ad a korabeli protestánsok küzdelmes életébe.”⁵⁹⁰ Erdős Károly minősítése szerint ez a munka „levéltárakból és jegyzőkönyvekből összeállított adathalmaz gyülekezetek részére.”⁵⁹¹ A Dunántúli Protestáns Lap szerkesztői könyvismertetője szerint: „Theologiai akadémiánk egyháztörténet-professzorának e munkája értékes, lelkiismeretes összefoglalása az eddig ismert anyagnak, mely e téren minden további kutatásnak alapjául fog szolgálni. Nagyon sok benne az olyan adat, amelyik itt jelenik meg először nyomtatásban. Nagyon jól tette a szerző, hogy művéhez részletes név- és tárgymutatót készített. Dicséretes szerző áldozatkészsége, hogy a munkát saját költségén kiadta, de illesse elismerés a pápai ref. egyházmegyéét is, hogy a mű megmaradt példányait szerzőtől átvette, s így jött segítségére a lelkes egyháztörténésznek. Kívánjuk, hogy szerzőnek alkalma adódjék munkája további részeinek megírására és kiadására is.”⁵⁹²

Nagy érdeme ennek a könyvnek, hogy Tóth Endre még a háborús dűlásokat megelőzően kutathatta a pápai egyházmegye levéltárát, azt az anyagot is, melyet 1927-ben szállítottak az egyházkerületi levéltárba a 42/1927. számú egyházkerületi rendelet nyomán. Így tanulmányozta azokat a gyülekezettörténeti kéziratokat is, amelyeket lelkiismeretes lelkészek készítettek, eleget téve az 1808 óta több alkalommal is megjelent, a gyülekezetük története megírására felszólító rendeletnek. Pataky László forrásmunkákból merítve tanulmányozta Tóth Endrének a pápai egyházmegyéről készített művét és adatait igyekezett kipótolni.⁵⁹³

4.2. Doktori disszertációja

Tóth Endre **doktori dolgozatát** - *Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen* címmel - 1926-ban a Debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetemen Hittudományi Karához

⁵⁸⁸ Uo. 2.

⁵⁸⁹ Tóth Endre levele / / Jánosnak, a Pápai Református Egyházmegye főjegyzőjének. Kézirat. 1. Pápa, 1927. augusztus hava. TtREK R. 4300.

⁵⁹⁰ Redaktion der Ungarischen Jahrbücher. Berlin, 1928. 422.

⁵⁹¹ Erdős Károly egyetemi ny. r. tanár, kiküldött bíráló véleményes jelentése Tóth Endre egyetemi magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelt tudományos irodalmi munkásságáról. Debrecen, 1942. február 16. Kézirat 1. TtREL I.8.b.49.

⁵⁹² DuPL 1928. 231-232.

⁵⁹³ In: Pataky László levele Pótor Imrének. Győr, 1994. január 4. 4-7. A levél a címzett birtokában van.

nyújtotta be.⁵⁹⁴ A Theologiai Szemle 1927. évi számában közölte: „Új teologiai doktorokkal gyarapodott a debreceni hittudományi doktorok díszes testülete. Április 8-án Vasady Béla pápai theologiai akadémiai helyettes előadó systematikából summa cum laude, május 14-én Tóth Endre pápai theologiai akadémiai magántanár, helyettes előadó az egyháztörténet szakcsoportjából magna cum laude s július 11-én Nagy Géza a kolozsvári theologiai fakultás magántanára a rendszeres theologiai szakcsoportból summa cum laude avattak a hittudományok doktoraivá.”⁵⁹⁵ A tanári kar tagjai, testületi gyűlésükön gratuláltak kollegájuknak, mivel tudományos fokozatot ért el. „Az elnök a tanári kar nevében melegen köszönti Tóth Endre tanárt abból az alkalomból, hogy őt a debreceni Tisza István tudományegyetem tanácsa 1927. május 14-én a szentséges hittudományok doktorává avatta. További munkásságára Isten áldását kéri.”⁵⁹⁶ Az egyházkerületi közgyűlés sem maradt adós fiatal doktor tanárai köszönésével. A Székesfehérváron tartott rendes gyűlésről készített jegyzőkönyv 62. határozati száma közli: „A theologiai akadémiáról előterjesztett jelentést a kerületi közgyűlés általánosságban örvendetesen tudomásul veszi. Dr. Vasady Béla és dr. Tóth Endre tanár urakat azon alkalomból, hogy a debreceni tudományegyetemen theologiai tudori fokot summa cum laude, illetve magna cum laude fokozattal elnyertek, dr. Tóth Endrét még azért is, hogy az egyházkerületi magántanári vizsgáló bizottság előtt a theologiai magántanári vizsgát letette. A kerületi közgyűlés mindkét tanárt szívesen üdvözli.”

Disszertációja anyaggyűjtésének, elkészítésének körülményeiről is ír Tóth Endre egy 1966. július 2-án keletkezett levelében: „Antal Géza, akkor theologiai tanár, - a 20-as évek elején Hollandiában lemásolta Hamel Bruininxnek Bécsből küldött követjelentéseit. Ez az anyag a gályarabság idejétől kezdve folytatódik 1690-ig, majd Hamel Bruininx utódainak s különösen fiának J.J. Hamel Bruininxnek a Rákóczi szabadságharc idejéből való anyag foglal benne helyet. Mindkét rész, de különösen a gyászévtized idejéből való nagyon értékes anyag, Antal Géza hagyatékából a pápai Könyvtárba került s értesülesem szerint ma is ott van. - Az 1681. évi országgyűléssel vonatkozásban levő részét doktori értekezésem anyagául használtam.”⁵⁹⁷ Tóth Endre Forró Imrének 1961-ben írt levele szerint Antal Géza 1919-től évekig kint tartózkodott Hollandiában /Rotterdamban/, s „de Pater-ral együtt kiadta a Weensche gezantschapberichten van 1680-1720 kötetét.”⁵⁹⁸ Ebből kapta meg Hamel Bruininx 1681-es jelentését, amiből doktori dolgozatát írta.”⁵⁹⁹ Antal Géza Komáromból küldte el Tóth Endrének szolgálati bizonyítványát 1925. november 18-án kelt levelével együtt és vállalkozásához Isten áldását kérte. A doktori dolgozattal kapcsolatosan tájékoztatja tanítványát, hogy de Pater cikket készít a magyar gályarabokról, az Antal Gézával közösen folytatott kutatásokról és kiadványukról, ám az írás megjelenéséről még nincs tudomása. Ha megjelennék a jövő év elején, esetleg még felhasználhatná adatait disszertációjához.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ Tóth Endre Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. ThSz II. évfolyam. 1926. 1-2. sz. 678-709.; Különlenyomatban kiadta az Országos Református Lelkész-Egyesület. Debrecen, 1926. 1-30.

⁵⁹⁵ ThSz 1927. 186.

⁵⁹⁶ Tanári kari jkv. 1927. 1/1927. május 18. DREK jelzet nélkül.

⁵⁹⁷ Tóth Endre levele Bartha Tibornak. Debrecen, 1966. július 2. TtREK R. 4300.

⁵⁹⁸ A jelzett mű pontos címe: Antal Géza - De Pater: Weensche gezantschapberichten van 1670-1697. 2. kötet. Hága, 1929-1934.; Vö. Tóth Endre: Antal Géza - a holland történettudós. DuPL 1931. 92.

⁵⁹⁹ Tóth Endre levele Forró Imrének. Debrecen, 1961. június 8. TtREK R. 4300.

⁶⁰⁰ Antal Géza levele Tóth Endrének. Komárom, 1925. november 18. TtREK R. 4299.

Felszentelt lelkészként, a pápai theologiai akadémia egyháztörténelmi tanszéke óraadó tanáraként 1925. november 16-án adta be Tóth Endre a magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának folyamodását, melyben engedélyt kért a kar előtt az egyháztörténelmi szakcsoportból doktori szigorlat letételére. Kérése támogatására mellékelte: a./ születési anyakönyvi kivonata másolatát, b./ életrajzát, c./ érettségi bizonyítványát, d./ a theologiai tanfolyam bevégzését igazoló végbizonyítványát és indexe másolatát, e.-f./ az utrechti egyetem rektorainak 1921-22. és 1922-23. évekről igazolványát - másolatban, g-h./ H. Visscher utrechti theologiai professzor igazolását és J.A.C. van Leeuwen utrechti theologiai professzor igazolását, melyek szerint a következő évekre az utrechti Stipendium Bernardinumot megkapta, amely előzetes sikeres vizsgát feltételezett. i.-j./ első és második lelkészképző vizsgája bizonyítványának másolatát, k./ a kaposvári hitoktatóvá történt kinevezését, l./ kaposvári szolgálati bizonyítványát, m./ theologiai docensi szolgálati bizonyítványát. Folyamodását így terjesztette be. „Bátor vagyok megjegyezni, hogy a szigorlat alapját képező értekezésemnek - melyet két-három hónapon belül remélek benyújthatni - pontos címe: Hamel Bruininx szerepe az 1681. soproni országgyűlésen. - Ez értekezésben Hamel Brunininx 1681. követjelentéseinek, főként a jelzett évből való hét terjedelmes 'rapport'-jának alapján rámutatni óhajtok azoknak a tárgyalásoknak jelentőségére, melyeket Hollandia bécsi követe az országgyűlés ideje alatt egyrészt a rendekkel, másrészt a kormány oldalán levőkkel folytatott s ezzel kapcsolatban kimutatni kívánom Hamel Bruininxnek a XXV. és XXVI. cikk megalkotására gyakorolt befolyását. Kérésemet ismételten a Főtiszteletű és Méltóságos Hittudományi Kar szíves jóindulatába kérve maradtam.”⁶⁰¹

Részletes önéletrajzában közli, hogy hogyan készült az egyháztörténet még alaposabb megismerésére, mit végzett és teljesített Antal Géza felszólítására és útmutatása szerint két utrechti éve alatt. „Összeírtam a Hollandiában tanult magyar diákok disputációit, a bennük közölt dedikációkkal és carmina gratulatoriak lemásolásával, valamint az 1681-1721 között érkezett bécsi követjelentésekre hozott holland országgyűlési határozatokat.”⁶⁰² Pápai teológiai óraadó tanárként engedélyt kapott az akkor még kiaknázatlan Esterházy grófi levéltárban való kutatásra, ahol több százra menő adatot talált a pápai és a Pápa vidéki egyházakra vonatkozóan. Jelezte Tóth Endre önéletrajzában, hogy eddig egy fordítása jelent meg nyomtatásban⁶⁰³ és a napokban kerül ki sajtó alól a „Tápi Református Egyház története”⁶⁰⁴ című kis munkája.

Tóth Endre Pápán megőrzött levelezésében egy 1927. február 3-án keltezett levélben testvére - Tóth Lajos - Debrecenből tájékoztatja a doktori szigorlatra váró pápai tanárt. Közelebről meg nem nevezett bizalmas barátja, bizonyos „Berti” a disszertáció bírálatát a következőkben foglalta össze: „A mű kerekded és egész. Pokoly nagyon megdicséri. Különös érdeme, hogy a történetnek eddig egészen homályos részére vész saját tapasztalatok alapján világosságot. Ahol a bécsi politikát tárgyalod, lehetne részletesebb is. A dolgozatnak több jó oldaláról

⁶⁰¹ Folyamodás a magyar királyi Tisza István Tudományegyetem református hittudományi Karához doktori szigorlat letételére. Pápa, 1925. november 15. Kézirat. 2. DREL 21.g.

⁶⁰² Uo. 4.

⁶⁰³ Tóth Endre: Az Úri ima. Elmélkedés az Úri ima alapján. Fordítás hollandról. Református Theologusok Iratterjesztése. Pápa, 1924. 1-78.

⁶⁰⁴ Tóth Endre: A Tápi Református Egyház története. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1925. 1-36.

beszél s alkalmasnak találja arra, hogy Téged szóbeli vizsgálatra bocsássonak. Pokoly jelenleg orvosi tanácsra üdül.”⁶⁰⁵

Tóth Endre kiváló munkája A/4-es nagyságú lapokon 1-30 lap terjedelemben 74 lábjegyzetet tartalmaz. Forrásai: a Hágai Királyi levéltár anyagában Hamel Bruininx országgyűlési jelentései, 6 darab „rapport”-ja és a Rendekkel folytatott levelezése. „A dolgozat önálló levéltári kutatások alapján, komoly hozzáértéssel, szakszerű forráskritikával, jó történésszre valló ítélőképességgel dolgozta fel a magyarországi gályarabok hazatérése érdekében tevékenykedett holland követ diplomáciai lépéseit.”⁶⁰⁶ Felhasználta Tóth Endre a legkiválóbb holland és magyar szerzőknek a gyászévtizedet és eseményeit ábrázoló, értékelő műveit.⁶⁰⁷ Ismeri a tárgyára vonatkozó legfrissebb irodalmat. Ennek eredményeit következetesen beépíti dolgozatába.

Hamel Bruininx /1616-1691/ Heusdenben született, ahol annak idején Voetius Gisbertus, a későbbi híres utrechti professzor volt gyülekezeti lelkipásztor. Kétségtelenül „e nagyhitű lelkipásztor oltotta be a gyermek lelkébe a kálvinizmus igazságait s azok a hatások, melyeket e férfiú lábainál nyert, voltak kísérői élete további folyamán, midőn vallásának üldözött hitvallóit és martyrjait oly buzgalommal és fáradhatatlan kitartással védelmezte.”⁶⁰⁸ Hamel Bruininx 1669-1690-ig volt Németalföld bécsi követe. A szerző műve előszavában jellemzi a magyar protestantizmus I. Lipót abszolutisztikus uralkodása alatti legsötétebb napjait, aztán rátér Bruininxnek az országgyűlés idején, majd pedig az azt követő időszakban követként folytatott tevékenységének részletes ismertetésére. „A jelentések és rapportok általában az 1681-i év összes eseményeit felemlítik. A mindenfelől szállongó hírek, szóbeszéd, udvari pletykák s egyéb ‘napi hírek’ között azonban különösen részletesen leírja a Thököly-féle szabadságharc időnkénti helyzetét, valamint a Sopronban folyó országgyűlés napi eseményeit, kitérve az ott szereplő személyek egyik-másikának jellemzésére, valamint a követnek az országgyűlésen folytatott tevékenységére.”⁶⁰⁹

Hamel Bruininx több ízben felemelte szavát kormánya nevében az üldözött gályarab lelkészek és tanítók érdekében. Hetenként két alkalommal küldött levelében részletesen tájékoztatta a holland nép vezetőit a Sopronban 1681. április 28-án kezdődött országgyűlés eseményeiről. Minden erejét latba vetette, hogy rábírja kormányát a szenvedő magyar lelkipásztorokért és tanítókért való beavatkozásra és kieszközölje Lipóttól a szabadonbocsátási parancsot. A gályarabok megmentését követően a nagy szabadító de Ruyter rövid időn belül hősi halált halt, így Bruininxre várt a megszabadított, de még száműzetésben levő prédikátorok és tanítók

⁶⁰⁵ Tóth Lajos levele Tóth Endrének. Debrecen, 1927. február 3. DREL 21.g.

⁶⁰⁶ Csohány János: Tóth Endre élete és működésre. In: Tovább...Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapján. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 133.

⁶⁰⁷ Vö. J. C. H. de Pater.: De eerste gezant der Nederlandsche Republiek te Weenen. In: Overdruk uit Bijdragen voor vader-landsche geschiedenis en oudheidkunde. É.n. ‘s Gravenhage. 85-128. II.; M. Immich: Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789. München u. Berlin 1905. Pokoly József: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., 1910.; Miklós Ödön: Holland intervencio a magyar protestantizmus érdekében /1674-1680/. Pápa, 1918.; Antal Géza: A holland intervenciók történetéhez. DuPL 1923. 51.; Harsányi István: Kocsi Csergő Bálint Hamel Bruininxről és két munkájáról. Sárospataki Református Lapok 1911. 13.; Thury Etele: Gályarabjaink megszabadítása. Protestáns Szemle 1909. és 1910. évfolyamok.; Miklós Ödön: Hop Jakab bécsi holland követ intervenciója /16098-1700/. Századok 1922. 524.kk.

⁶⁰⁸ Tóth Endre: Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. I.m. 2.

⁶⁰⁹ Uo. 1.

hazatérésének kieszközlése. Hamel Bruinix intervenciója, fáradozása eredményes volt, hiszen /1/ részletes jelentéseivel tájékoztatta kormányát és a németalföldi közvéleményt a magyar ügyek állásáról, /2/ rokonszenvet keltett a magyar protestantizmus és a németalföldi egyetemeken tanuló magyar theológus és más diákok iránt, és /3/ közbenjárásával elérte a vallásukért száműzöttek szabad hazatérését /XXV. törvénycikk 2.§./.⁶¹⁰ „Mi magyar protestánsok hálát adhatunk Istenünknek, hogy szomorú és válságos időkben ilyen puritán, igazságos és becsületes férfi állt segítségünkre a magyar protestantizmus érdekében kifejtett segítségével.”⁶¹¹

Bakos Lajos 1931. november 22-én a Hollandiában tartózkodó Fehér Imre megbízásából írt levelével azért kereste meg Tóth Endrét, hogy megnyerje hozzájárulását doktori dolgozata hollandra történő fordításához. A szerző semmi kifogást nem emelt a teljesen holland témájú „kis füzet” lefordítása ellen. Így értékelté öt évvel korábban készített művét: „Doktori értekezésem jósága abban állt, hogy teljesen ismeretlen anyagot dolgoztam fel benne. Kérdés, hogy ez számíthat-e a holland tudományosság érdeklődésére, első irodalmi kísérletem lévén, kérdés, hogy egyébként színvonalas munka-e. Magam nehezen tudnék nyilatkozni értékére nézve. Ma talán - ha egyáltalán megírnám - nem így írnám meg. De az is kérdés, hogy egyáltalán meg tudnám-e írni?! -”⁶¹² Tóth Endre a rá jellemző szerénységgel ír munkájáról. Tény, hogy a debreceni tudományegyetem elismerően értékelté s a tudós életpályája bizonyítéka annak, hogy méltán lett már fiatalon a hittudományok doktora. A Bakos levél lényegbeli kérdésére vonatkozóan ezt válaszolta: „Küldök egyidejűleg egy példányt, olvassátok el s ha úgy ítéletek, hogy megérdemli, fordítsa le Fehér kolléga s keressen rá kiadót. Ha sikerül, - én feltételeket nem szabok. Ha úgy kerül rá kiadó, hogy fizet érte valamit, 50 %-át kérem annak a magam részére, vagyis megfeleznék a tiszteletdíjat. Ha nem kap érte semmit, úgy néhány darab külön lenyomatot kérnék belőle. Ha csakugyan megjelenék, - akkor ha valami recenzió kerülne róla, arról is értesítést kérnék.”⁶¹³ Fehér Imrével is - november 25-én kelt soraira válaszolva - közölte Tóth Endre, hogy tervét örömmel veszi, a fordítás ellen nincs semmi kifogása. De aggodalmát fejezi ki, hogy vajon számíthat-e a dolgozat kellő érdeklődésre, hiszen az általa használt forrásanyagot azóta már publikálták Hollandiában. „Ha munkám elolvasása után úgy gondold, hogy nem végzel hiábavaló munkát s megérdemli a fáradságot, - fordítsd le!”⁶¹⁴

4.3. Tudományos kutatóutak

Antal Géza püspök felszólítására és bizonyára azzal a szándékkal, hogy doktori dolgozatával kapcsolatban még anyagot gyűjtsön, Tóth Endre 1926. július 26-án levelében a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetője segítségét kérte, hogy kutatási célból **Bécsben** tartózkodhasson. Károlyi Árpád 1926. augusztus 2-án küldött válaszában tájékoztatta, hogy az iskolai év bármely szakában szívesen fogadják s mivel 4 hetet tölt el az Intézetben, beadvánnyal kell fordulnia Hóman Bálinthoz, az Országos Magyar Gyűjtemény ügyvezetőjéhez, hogy a megjelölt időszakban az Intézetben külső tagként tartózkodhasson. Így kaphat díjtalanul

⁶¹⁰ Uo. 28-29.

⁶¹¹ Uo. 30.

⁶¹² Tóth Endre levele Bakos Lajosnak. Kézirat 1. Pápa, 1931. november 28. TtREK R. 4300.

⁶¹³ Uo. 1.

⁶¹⁴ Tóth Endre levele Fehér Imrének. Pápa, 1931. november 28. TtREK R. 4300.

lakást, fűtést, világítást és mérsékelt áron ételt is biztosítanak neki a Collegium Hungaricum ebédlőjében. Ha püspöke pártfogó ajánlását is megszerzi Tóth Endre, a kultuszminister az Intézet belső tagjainak járó tiszteletdíjban is részesítheti.⁶¹⁵

Károlyi november 11-én ismét levélben kereste fel Tóth Endrét azzal a jó hírrel, hogy elküldte a minisztériumba pártoló és az elintézését sürgető levelét s reménységét fejezte ki, hogy a kedvező döntés idejében Pápára érkezik. A kollégiumi elszállásolás ügyében Fábíán igazgató illetékes, az intézeti belső tagoknak járó tiszteletdíjat pedig Eckhart Ferenctől, az Intézet helyettes igazgatójától veheti majd át. A Staatsarchivban végzendő kutatási engedély kiadására a magyar kormány delegáltjai - Eckhart vagy Miskolczy miniszteri titkár - jogosultak. Károlyi Árpád előzetes eligazítással szolgál, hogy a kutató jó előre tudja, mit hol kell keresnie. A gályarabok ügyében a Hollandicákat kell kérni, itt őrzik a bécsi követ és a bécsi kormány közti levelezés anyagát is. A Hungarica akták közül a „Specialia” című gyűjteményt ajánlja az igazgató a pápai professzor figyelmébe. A pápai főiskolára vonatkozóan az 1761-gyel kezdődő „Staatrat” iratainak mutatóit kell megnézni. Majdnem minden esztendőről van egy egész fólia kötet.⁶¹⁶

Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, az Országos Magyar Gyűjtemény ügyvezető alelnöke 1926. november 12-én kelt levelében közölte Tóth Endrével: „Október 9-én írt soraira értesítem, hogy Tanácsunk folyó év december 15-től 1927. január 15-ig terjedő időre Nagyságodat a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe külső tagként felvette s a belső tagokat megillető tiszteletdíj engedélyezése iránt a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz előterjesztést tett.”⁶¹⁷ Magyary miniszteri tanácsos december 11-én értesítette a pápai tanárt, hogy a minisztérium 2537/1926. II/b. számú rendeletével az Intézet belső tagjaként felvették a jelzett és kért 4 hét időtartamra.⁶¹⁸

Tóth Endre Bécsi útjáról haza térve jelentést tett püspökének küldetéséről. Három levéltárban végzett kutatásokat és másolatokat készített a gályarab prédikátorainkra és a rekatolizálásokra vonatkozó anyagokból. Az Állami levéltárban átnézte az 1674-1677 évekből való Hollandicákat, lejegyezte Kramprich hágai követ 6 jelentését és I. Lipót jelentésekre adott válaszát. A Specialia Hungarica sorozatból átnézett öt fasciculust és lemásolt több iratot, így a pozsonyi 1671-es vallásüldözéssel kapcsolatos kihallgatási jegyzőkönyvet és a tárgyalt iratok indexét, az 1672-i pozsonyi templomfoglalás aktáinak indexét és jegyzőkönyvét, az 1672-1676-i felső-magyarországi zavargások aktáinak indexét, az államtanács jegyzőkönyveiből 2 jegyzőkönyvi pontot a protestáns magyar diákok külföldi iskolázására vonatkozóan. Az Udvari kamarai levéltárban átnézte indexek alapján az 1674-75 évek aktacsomóit és az 1762-ik év aktáit. A Nemzeti Könyvtár kézirati osztályán pedig a Provinciae Austria S. J. című kötetekből az 1671-1680 időre terjedőket s ezekből kimásolta az 1671. évről a rendkívüli törvényszék elé idézettek lelkigondozására Bécsbe beidézett Czeglédi Pál kassai lelkésztől szóló részt és az 1672-1675. terjedő időszakból több, a térítésekre vonatkozó szakaszt is. Levele tartalmát így összegezi Tóth Endre: „Mindezeket egybevetve az egy hónapi munka

⁶¹⁵ Károlyi Árpád államtitkár, a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetőjének levele Tóth Endrének. Bécs, 1926. augusztus 2. TtREK R. 4300.b.10.

⁶¹⁶ Károlyi Árpád államtitkár, a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetőjének levele Tóth Endrének. Bécs, 1926. november 11. TtREK R. 4300.b.9.

⁶¹⁷ Hóman Bálint levele Tóth Endrének. Bp., 1926. november 12. DREL 21.g.

⁶¹⁸ Magyary / / miniszteri tanácsos levele Tóth Endrének. Bp., 1926. december 11. TtREK R. 4299.

eredményeként birtokomban van másolatban mintegy 90 db akta s a jezsuita évkönyvekből 30 oldalnyi másolat.”⁶¹⁹

Antal Géza püspök megbízására végzett kutatásokat Tóth Endre az 1927. december 15 - 1928. január 31 közti időszakban a dunántúli egyházkerületre, különösképpen a pápai főiskola történetére vonatkozóan **Budapesten** az Országos Levéltárban és a Református Theológiai Akadémia Ráday Könyvtárában. Előjárójának 1928. február 20-án számolt be kutatási eredményeiről. A Levéltárban lemásolt az 1615-1755 közti időszakból 60 okmányt, átnézte az 1723-1848. terjedő időszak minden indexét és a Neoregestata acták P betűs indexeit. Jegyzeteket készített a Helytartótanácsnak a pápai főiskolát érdeklő iratainak nagy mennyiségű állagáról, 1723-1784-ig a dunántúli egyházkerület csaknem minden egyházközségét érintő nagy mennyiségű anyagról. A Ráday könyvtárban a levéltári anyag rendezett részéről lemásolt mintegy 5.000 darab cédula katalógust és 40 okmányt /püspökök, főgondnokok, professzorok leveleit/ az 1719-1796 közti időszakból. Közli püspökével: „Jegyzeteket készítettem a kerület általános történetére vonatkozóan. Csaknem minden egyházközségre lehet becses adatot találni. Különösen a leveles anyag értékes, Torkos Jakab, Hármán József, II. Torkos Jakab püspök, a Rádayak, Kenessey, Pázmándy eredeti levelei. A kor történetére megbecsülhetetlen és pótolhatatlan adatok találhatóak. Ezek lemásolása /megmérhetetlen mennyiségű anyag/ rengeteg idő és pénzáldozatot jelentene. Kérem, tegye lehetővé, hogy a főiskolai könyvtár részére egy levéltári fényképezőgépet beszerezhessek, s ezzel eredeti okmányok pontos és hű fotográfiáját készíthessem el.”⁶²⁰

4.4. Egyetemi magántanár

Az egyháztörténész professzor tudományos pályája csúcán szerezte meg az **egyetemi magántanár** minősítést. A Theológiai Szemle hasábjain 1942-ben tették közzé, hogy „Dr. Tóth Endre pápai theol. akad. tanár a debreceni tudományegyetemen az egyháztörténelmi szakcsoportból magántanári próba-előadást tartott március 10-én.”⁶²¹ A Dunántúli Protestáns Lap szerkesztőségi cikkében közölte. „A m. kir. vallási- és közoktatásügyi miniszter Dr. Tóth Endre pápai református theológiai tanárnak a m. kir. Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán a ‘Magyar protestáns egyháztörténet’ című tárgykörből egyetemi magántanárrá történt képesítését jóváhagyólag tudomásul vette és nevezettet ebben a minőségében megerősítette. Az új egyetemi magántanárt, theológiánknak eddig is értékes tudományos működést kifejtő tanárát ez alkalomból szeretettel köszöntjük s további munkálkodására is Isten gazdag áldását kérjük.”⁶²² Ebben az évben lett teológiai magántanár Sárospatakon Szabó Lajos, a Szeretetszövetség lelkésze, és Budapesten Tóth Kálmán, ócsai vallásoktató-lelkész. Révész Imre püspöknek, volt egyetemi ny. r. tanárnak pedig a kormányzó a tudományos szakirodalom művelése és az egyetemi oktatás terén szerzett elismeréséül az egyetemi nyilvános rendes tanári címet adományozta. Ugyancsak 1942-ben, február 27-én a debreceni egyetem hittudományi karán az ószövetségi szakcsoportból tett szigorlatot Tunyogi Csapó András budapesti vallásoktató lelkész.

⁶¹⁹ Tóth Endre jelentése Antal Géza püspöknek. Pápa, 1926. január 19. TtREK R. 4300.26.

⁶²⁰ Tóth Endre levele Antal Gézának. Pápa, 1928. február 20. DREL 21.g.

⁶²¹ ThSz 1942. 64.

⁶²² DuPL 1942. 89.

Vasady Béla, az egykori pápai kollega Debrecenből küldte bátorító sorait: „Magántanári habilitációd ügyében beadandó kérvényedhez, megérkezésekor mellékeljük az alkalmas taneszközökről és tanhelyiségről szóló szaktanári igazolást. Nagyon örülök, hogy habilitálni óhajtasz. Még nagyobb lenne örömöm, ha ez az én dékánuságom alatt még meg is valósulhatna.”⁶²³ Az 1940/41. tanévben Kállay Kálmán volt a hittudományi kar dékánja. 1941. márciusában neki írt tiszteletteljes, de bizalmas hangú levelében közölte Tóth Endre, hogy azért várt eddig a magántanári képesítést kérő beadványával, mivel várta „A felsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában” c. könyve megjelenését. Ez 1941. január elején megtörtént, de mivel vasúton szállítják Csurgóról s még nem érkezett meg a szállítmány, csak egy példány áll rendelkezésére - igaz ugyan, hogy az is a kollégiumi könyvtár tulajdonát képezi - , ezt küldi el. Kéri Kállay dékán úrtól habilitációja megindítását, s bejelenti, hogy próbaelőadást „Egyházi történetírás a dunántúli református egyházkerületben” címmel kíván tartani.⁶²⁴

Megfelelő példányszámban csak húsvét előtt tudta elküldeni a szerző a felsősomogyi egyházmegyéről szóló könyvét, és eljuttatta a hittudományi kar dékánjához 1940-ben készített bibliográfiáját is. Ebben önállóan megjelent irodalmi műveit és különböző egyházi lapokba írt 137 cikkét sorolja fel. Számos kéziratáról is jelentést tesz, melyeknek címe mellett csak ritkán található évszámok és még ritkábban jelöli meg a szerző, hogy hol hangzottak el írásai előadásként is, hiszen a legtöbb közülük alkalomhoz, évfordulóhoz kapcsolódik. Mivel kéziratának gazdag tárát a szerző egyedül itt sorolta fel, valamennyit közlöm. Sajnos csak néhány jelent meg közülük a sajtó hasábjain is.: Tükör előtt. /Nőnevelő intézet csendesnapján. 1938./; Hitvalló lelkipásztorok, hitvalló tanítók. /Lelkész - tanítói konferencián Somogyban. 1939./; Baltazár Dezső lelki reliefje. /Országos Református Lelkész Egyesület 1938./; Nemzetek és kormányaik. 1936.; Az igazi Torkos Jakab s az igazi Kenessey István. 1937.; A pápai evangélikusok gyásznapja. 1714. február 3. 1932.; A mezőlaki egyház veszedelme.; Győri református nagyasszonyok.; A franciák Pápán 1809-ben.; Imádkozó pápai diákok. Diákimádság 1719.; A pápai egyház leveles ládájából. A pápai Ispotály - szegénygondozás.; Szabadság és forradalom. Előadás SDG szerda estjén.; A főiskolai nyomda szerepe Pápa kulturális életében.; Csögle a 17. és 18. században. 1936.; Pápai történetek. 1937.; Dr. Antal Gézáné Wallis. 1935.; A visszacsatolt Felvidék református szempontból. 1938.; Huszonöt év, ahogy én láttam. 1938.; Jókai „Arany embere”: Kenessey István. 1937.; A nők szíve. /Nőnevelő intézet csendesnapján./; Miért kell nekünk protestánsoknak megünnepelni október 31-ét?; A pápai református főiskola történeti adattára.; Egyházi helytörténetírás Dunántúlon Tóth Ferenc koráig.; A 400 éves főiskola.; A 200 éves pápai leányiskola.; Az egyetlen egyház /Reformáció ünnepén./; A 80 éves pátens és a pápai egyház.; Hősök. /Csendesnapon./; A pápai református leányegyesület 25 évi munkája.⁶²⁵

Mivel hónapokig semmit sem tudott Tóth Endre debreceni vizsgája ügyéről, Vasady Bélától érdeklődött annak előmeneteléről. Ő október 10-én kelt levelében arról is írt, hogy Tóth Endre dolgozatát Erdős Károly dékán és Soós Béla egyetemi magántanár, tanszék-helyettesítő előadó kapta meg bírálat céljából.⁶²⁶ Mindkét bíráló igen alapos munkát végzett. Részleteiben is rámutattak Tóth Endre történetírói munkájának általuk vélt hiányosságaira, gyenge pontjaira,

⁶²³ Vasady Béla levele Tóth Endrének. Debrecen, 1940. január 4. TtREK R. 4299.

⁶²⁴ Tóth Endre levele Kállay Kálmánnak. Pápa, 1941. március hó. TtREK R. 4300/11.

⁶²⁵ Tóth Endre bibliográfiája. 1921-1940. Kézirat. 1-13. Pápa, 1940. TtREK R. 4298.9.a.

⁶²⁶ Vasady Béla levele Tóth Endrének. Debrecen, 1941. október 10. TtREK R. 4299.

de egyértelműen megállapítást nyert: amit a szerző vállalt, kétség kívül maradéktalanul teljesítette. Tóth Endre tudatosan nem lépett be a korabeli divatos, szellemtörténeti irányzatot művelő egyháztörténet-írók sorába. Őt riasztotta a szempontok túltengésének veszélye és a szellemtörténetnek az adatokkal való nagyvonalú bánása. Nem a nagy elméletek, az elméletek helyességét adatokkal bizonyító egyháztörténész volt, de pontos, precíz adatokon alapuló, leíró egyháztörténet-írást művelt. A dékán 1942. február 16-án, Soós Béla kiküldött bíráló február 17-én adta be a tanári karnak véleményes jelentését.

Erdős Károly Tóth Endre egész eddigi szakbeli tudományossága felett szemlét tartott és munkássága általános értékelésére is vállalkozott.⁶²⁷ Megállapította, hogy Tóth Endre mögött mintegy másfél évtizedes tudományos múlt áll. Nyomatott munkái melletti kéziratok művei jelzik, hogy a szerző jó úton halad. „Történelmi tárgyú munkái kétfelé csoportosíthatók: vannak hangulatos, alkalmi megemlékezések, amelyek történelmi hitelességűek, de inkább csak a gyönyörködtetéssel való tanítást célozzák, s vannak olyanok, amelyek rövidebben, vagy hosszabban adják a felkutatott adatok halmazát. A felsorolt történelmi munkák valamennyien azt igazolják, hogy szerző gondos, szorgalmas gyűjtő és ügyesen tudja előterjeszteni mondani-valóját. Az is megállapítható belőlük, hogy szerző meglehetősen kis körben mozog, működési területe jórészt a pápai egyházmegye.”⁶²⁸ A bíráló a két csoportba osztott művek egy-két mondatos jellemzésére vállalkozik, s ezt követi a szerző magántanári habilitációra beküldött művének részletes elemzése.

„A belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában”⁶²⁹ is egy egyházmegye területén mozog és ott is 1740-1780. Gondos munkája tárgyi adatait három egykorú, részben nyomtatásban is megjelent kézirat feljegyzés teszi. a./ Torkos Jakab generális vizitációja alkalmával 1747-ből való jegyzőkönyv, b./ az 1774-ből származó conscriptio, c./ és az ugyancsak 1774-ből való összeírás, melyet báró Sigray Károly főispán kezdeményezett. Ezeket kiegészítette helyi levéltárakban felkutatott, 1808-ból származó protocollumokból és használta az ágensi levéltár anyagát is. Egy részük ezeknek nyomtatásban is megvan, de nagyobb részben csak most váltak ismeretessé. A szerző a rendelkezésére álló adatokat pontosan használta s ezekből egységes, áttekinthető képet adott. A két egységből álló dolgozat közül az első a derekasabb rész. Ebben az egyházmegyéről ad tájékoztatást s „magasabb szempontból vett összesítéseket tartalmaz, amely nem egyes községeknek, hanem egy aránylag nagyobb egységnek bajait mutatja fel, erényét méltányolja és küzdelmét világítja meg. Különösen szép e részben az istentiszteletről szóló szakasz. A munka eme részében helyet találhatott volna az egyházmegyének mint egységnek az élete és kormányzása. Ugyancsak növelte volna a munka értékét, ha a szerző bármilyen kezdetleges, de mégis valamelyes térképet, vázlatrajzot adott volna az egyházmegyéről.”⁶³⁰

A második rész 99 cím alatt az egyházmegye területén működött egyházakról, szórványokról ad részletképeket. A gyülekezetekről készített helyzetrajzok az addig megjelent legrészletesebb értesítések a jelzett kor történetéről. A bíráló fontosnak tartotta volna megemlíteni minden gyülekezet lelkipásztorát és más szolgálattevőit is. A munka végén 14 lap terjedelem-

⁶²⁷ Erdős Károly véleményes jelentése Tóth Endre egyetemi magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelt tudományos irodalmi munkásságáról. Debrecen, 1942. február 16. Kézirat 1-3. TtREL I.8.b.49.

⁶²⁸ Uo. 1-2.

⁶²⁹ Tóth Endre: A belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. 1-195.

⁶³⁰ Erdős Károly i.m. 2.

ben értékes és a jövő kutatóinak is hasznos útmutatót tartalmazó irodalom és jegyzetanyag található.

Erdős Károly konklúziója szerint „a munka jelen alakjában pontos feldolgozása a szerző által elérhető adatoknak. A feldolgozás módszerén lehetne vitatkozni, de ha figyelembe vesszük szerzőnek érdemes munkásságát és eddigi rendszerét, akkor megállapítható, hogy a gyűjtő és elbeszélő történész szorgalmas, tehetséges típusa áll előttünk, akinek további munkássága is hasznos lesz egyházunk javára. De hazánk javára is, mert bár jelenlegi anyaga nemcsak csalogatta, de szinte megragadva vitte volna a felekezeti türelmetlenség felmutatására, sőt kiélezésére, mindamelllett megmaradt a tárgyilagosságnak tiszteletreméltó és követendő területén.”⁶³¹

Soós Béla második szakbírálóként terjesztette be a tanári kar elé véleményes jelentését.⁶³² Eszerint a szerző anyaggyűjtése meghatározza a dolgozat tartalmát. Az adatok összegyűjtésével az volt a célja, hogy „több ponton világosságba állítsa az eddig még fel nem fedett, vagy homályosságban levő múltat.”⁶³³ Bár a szerző helyes önbírálattal jegyezte meg, hogy minden tekintetben nem adhatott újat. Az újszerűség az egyes adatok, egyszerű történetek, de nem a belőlük levonható következtetések és tanulságok viszonylatában áll fenn. „A dolgozat anyaga szigorúan a helyi gyülekezetek történetének keretei között mozgó, jellegében teljesen leíró. Ennek megfelelő szerzőnek a feldolgozó módszere is.”⁶³⁴ Fejezetcímei is mutatják leíró törekvését. A dolgozat szerkezete, összeállítása arra utal, hogy a szerző bizonyos módszertani nehézségekkel küzd.

Soós Béla - Erdőssel ellentétben - a dolgozat második részét tartja sikeresebbnek, ahol a szerző kis monográfiákat ad. A sok idézetet tartalmazó anyag egységes képet közöl a gyülekezetekről. „Nem titkolható el a szerző szerkesztő képességének egyik gyenge oldala. Ugyanabban a műben ugyanazok az adatok kissé más keretben, de teljesen ismétlődnek.”⁶³⁵

Soós Béla lényegesnek tartja, hogy meghatározza a tárgyalt dolgozatnak egyháztörténeti irodalmunkban elfoglalt helyét és ezzel megállapítja annak értékét is. Révész Imre egyháztörténet-írói szempontjait érvényesíti. Eszerint az egyháztörténet-írásnak elsőrendű forrásokból kell dolgoznia, az egyetemes és főleg a külföldi protestantizmus történetében is járatos áttekintő készséggel. Révész szerint „az egyháztörténet-író tudományos munkája nem lehet pusztán leltározás, s nem merülhet ki az időbeli sorrend megállapításában, a külsőleges oki kapcsolatok földterítésében; munkájának egységet, értelmet, célt földadatának az a része ad, amely csak ezután következik: a kritikailag fegyelmezett fantáziával véghezvitt teremtő restructio.”⁶³⁶

A bíráló hiányolta Tóth Endre dolgozatában az egyetemes keresztyén, de a magyar egyház történetével való kapcsolatok kimutatását. A szerző megelégedett egyszerű adatismertetéssel. Eljárása tudatos és határozott. „Helytörténeti kutató kíván lenni s inkább adatainak hitelessé-

⁶³¹ Uo. 2-3.

⁶³² Soós Béla véleményes jelentése Tóth Endre egyetemi magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelt tudományos irodalmi munkásságáról. Kézirat. 1-4. Debrecen, 1942. február 17. TtREL I.8.b.49.

⁶³³ Tóth Endre: A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. I.m. 13.

⁶³⁴ Soós Béla i.m. 2.

⁶³⁵ Uo. 2.

⁶³⁶ Révész Imre: A tudományos magyar református egyháztörténet-írás. Protestáns Szemle 1924. 481.

gében s a rendelkezésre álló levéltári anyag ismertetésében, mint magasabb szempontok alá helyezett feldolgozásban látja munkásságának célját. A vállalt munkakörben mindenesetre becsületos, szorgalmas munkát végez. Tiszteletreméltó tárgyilagossággal ír. Ha tárgya iránt érzett szeretete mindenütt kimutatható is, az adatokból elszietett, túlzó következtetéseket nem von le sehol, s ezzel az általa rajzolt kép hitelét nagyban emeli. Ez az értéke az, aminél fogva műve komoly tudományos jelleget nyer.”⁶³⁷

Mindkét bíráló szerint Tóth Endre értékes műve a kívánt követelményeknek megfelelt s javasolták a kar tagjainak, hogy a szerzőt az egyháztörténelem tárgyköréből egyetemi magántanárrá habilitálják, s - tekintettel másfél évtizedes teológiai akadémiai tanárságára - a szóbeli kollokvium alól való felmentéssel magántanári próbaelőadás megtartására kötelezzék. 1942. május 6-án jelzett dolgozata alapján Tóth Endrét egyetemi magántanárrá habilitálták.⁶³⁸

A Pápai Kollégiumi Lapok így számol be a dunántúli egyháztörténész professzor tudományos sikeréről. „Március 10-én Dr. Tóth Endre, theológiánk tanára a debreceni tudományegyetem hittudományi karán magántanári próbaelőadást tartott. A hittudományi kar az egyetemi magántanári minősítést megerősítés végett a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz felterjesztette. Új minőségében Isten segítse.”⁶³⁹ A pápai tanári kar jókívánságait az 1942. május 19-én tartott kari ülésén Pongrácz József fejezte ki. „Igazgató a tanári kar nevében szeretettel üdvözli Dr. Tóth Endre kartársát abból az alkalomból, hogy a Tisza István tudományegyetem a protestáns egyháztörténelem szakcsoportból szerzett magántanári képesítését a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter jóváhagyta és őt egyetemi magántanári minőségében megerősítette. Tanári kar örömmel és büszkeséggel veszi tudomásul az igazgató üdvözlő szavait s a maga részéről is meleg szeretettel és nagybecsüléssel köszönti Tóth Endre kartársát, mint egyetemi magántanárt, kívánva életére és további tudományos munkásságára Isten áldását.”⁶⁴⁰ Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke levélben küldte jókívánságait. „Igen nagy örömmel gratulálok magántanári képesítésed most már minden fórumon megtörtént elnyeréséhez s áldást kívánok e téren leendő, bizonyára nagyon buzgó és nagyon hasznos működésedre. Tiszteelő igaz barátod.”⁶⁴¹ Pongrácz József főiskolai igazgató az 1941/42. tanévzáró ünnepélyen jelentette ki, hogy „Dr. Tóth Endre diákévei óta mindig dicsekedése volt iskolánknak, amikor a Magyarországon elérhető legmagasabb tudományos fokozatot megszerezte, szeretettel köszöntjük őt és kívánjuk, hogy képességeit ezután még gazdagabban gyümölcsoztesse a tudomány hasznára, iskolánk hírnevének öregbítésére.”⁶⁴²

„A belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában” című könyv keletkezési körülményeire derít fényt a szerző 1941. január 8-án Bene Kálmánnak írt levelében.⁶⁴³ Miután 1939. augusztus 10-én postázta a Matoltsy ömértósága megbízásából készített Kacsóh Lajos életrajzot, Matoltsy augusztus 12-én írt válaszában közölte vele: „Nagytiszteletű Uram kitűnő

⁶³⁷ Soós Béla i.m. 3-4.

⁶³⁸ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. I.m. 138.

⁶³⁹ PKL 1942. 80.

⁶⁴⁰ Tanári kari jkv. 1942. 2/1942. május 19. DREK 6.d.8.

⁶⁴¹ Révész Imre levele Tóth Endrének. Debrecen, 1942. május 1. TtREK R. 4300.b.42.

⁶⁴² Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának Évkönyve. Szerk. Tóth Lajos teológiai igazgató és Fejes Zsigmond gimnáziumi igazgató. Pápa, 1942. 21. DREK jelzet nélkül.

⁶⁴³ Tóth Endre levele Bene Kálmánnak. Pápa, 1941. január 8. TtREK R. 4300.13.

kis műve azt a gondolatot veti fel, hogy érdemes lenne a Csurgói Könyvtárban egy külön 'Belsősomogyi portrék' c. sorozatot indítani, hiszen 5-6 ilyen sikerült arckép felszínre hozatala már megérné az áldozatokat. Mi a véleménye erről kedves Nagytiszteletű Uramnak, hajlandó lenne-e s ha igen, milyen feltételekkel erre a munkára?"⁶⁴⁴ Tóth Endre augusztus 19-én küldött válaszában készséggel felajánlotta szolgálatait. Öméltósága pedig tájékoztatta, hogy az augusztus 29-i csurgói igazgató-tanácsi ülés elé viszi, hogy évente vagy két évente adjanak ki egy-egy életrajzot. Szeptember 14-én Bene Kálmán küldött értesítést a tanács döntéséről. „A tanács arra kér, méltóztass saját legjobb belátásod szerint hozzáfogni valamelyik életrajz vagy egyháztörténelmi részlet megírásához, illetve az előzetes kutatások munkájához s erre a célra évenként 200 pengőt bocsát szíves rendelkezésedre, hogy a felmerülő részkiadásokat fedezhessed.”⁶⁴⁵ Tóth Endre szeptember 27-én közölte, hogy a lehetőségek megfontolása után a belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korabeli történetét óhajtaná kidolgozni. December 10-én megkapta a megígért 200 Pengőt és teljes erővel hozzáfogott a munkához. A Pápán talált anyag feldolgozása mellett kutatásokat végzett Budapesten s ott több levéltárban öt ízben tíz-tíz napot töltött, közben Csurgón is végzett kutatásokat.

Május 15-én közölte Tóth Endre Matoltsyval, hogy a munkát befejezte, s legépelését követően június 6-án postázta. Matoltsy június 10-én adta nyomdába a kéziratot, s szeptember 10-én kapta kézhez a szerző az Új Somogy nyomdától az első korrektúrát és azt az értesítést, hogy a Csurgói Könyvtár 500 példányt rendelt a műből. Tóth Endre 25 tiszteletpéldányt kért a nyomdától, melynek vezetői október 14-én aggodalmuknak adtak kifejezést, hogy tudniillik a félig-meddig kész mű nem fog keresztülmenni a cenzúrán. Ezért Matoltsy a művet cenzúra alá bocsátás előtt elolvastatta egy törvényszéki bíróval és egy királyi ügyésszel is. Tóth Endre válaszában a munka történeti tárgyilagosságára utalt, s közölte „tudatában vagyok annak is, hogy - bár készségem és tudásom legjavát adtam - munkámat megbízás alapján végeztem s bármi lenne is a cenzúra eljárása, az engem csak szellemi téren érintene, - az igaz, hogy negatív elintézés esetén igen-igen súlyosan és érzékenyen - viszont az anyagi felelősség megbízóimnak a terhe lenne.”⁶⁴⁶ Mivel a cenzúra feltételeinek megfelelt Tóth Endre munkája, örömmel nyugtázta a szerző, hogy művét 1941. január első hetében kinyomtatták. Viszont Matoltsy 1941. február 24-én kelt levele csalódást okozott neki, nem tudta ugyanis, hogy a Csurgói Könyvtár köteteinek kiadásánál bevett szokás, hogy a megbízás alapján készült munkából kutatási költségre adnak előleget s azután a kész munkából 200 példány illeti meg a szerzőt. Válaszában jelzi Tóth Endre: „Méltóságod levele után tudomásul kell vennem ezt az elintézését. Sok csalódás után eggyel több. Nem is szólva arról, hogy az 'előlegbe' kutatási költségként kapott 200 pengőre is ráfizettem. Úgy gondolom azonban, hogy a Csurgói Könyvtárnak és nekem is nagy leértékelést jelentene, ha a könyvet 1 Pengőért méltóztatnék áruba bocsátani.”⁶⁴⁷ A Debreceni Református Theologiai Akadémia egyháztörténelmi szemináriumának „mély tisztelettel” dedikálta a szerző a Csurgói Könyvtár XV. kötetét.⁶⁴⁸

Több méltatás is olvasható az egyházi sajtó hasábjain „A belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában” című könyvről. Kathona Géza szerint Csuthi Zsigmondnak 1877-ben

⁶⁴⁴ Matoltsy / / levele Tóth Endrének. Csurgó, 1939. augusztus 12. TtREK R. 4300.13.

⁶⁴⁵ Bene Kálmán levele Tóth Endrének. Csurgó, 1939. szeptember 14. TtREK R. 4300.13.

⁶⁴⁶ Tóth Endre levele Bene Kálmánnak. Pápa, 1941. január 8. TtREK R. 4300.13. 2. Idézet a szerzőnek egy h.é.n leveléből.

⁶⁴⁷ Tóth Endre levele Matoltsy méltóságos úrnak. Pápa, 1941. február 28. TtREK R. 4300.

⁶⁴⁸ Vö. Egyháztörténelmi szeminárium: 1.008.

„Magyar protestáns egyháztörténet a szatmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig” címmel megjelent munkája óta ez az első magyar protestáns egyháztörténeti monográfia, amely Belsősomogyra szűkített keretek között a Carolina Resolúciók megjelenésétől a Türelmi Rendelet kiadásáig terjedő teljes korszak egyházi életét tárgyalja.⁶⁴⁹ Kathona hangsúlyozza, hogy a mű legnagyobb értéke az alkalmazott módszer. A szerző „kutatását, megfigyeléseit a külső történelmi eseményeken túl a belső egyházi élet tényezőire és jelenségeire is kiterjesztette.”⁶⁵⁰ A szerencsés módszer mellett a könyv másik erőssége a keresztmetszet hitelességét széles mezőre kiterjesztő anyaggyűjtés. „E szép monográfia mélyen gyökerező forráskutatásával, kiváló módszerével, tárgyilagos feldolgozásával, a komoly tudóst jellemző szerény és mégis méltóságteljes tónusával maradandó alkotása lesz dr. Tóth Endrének s mindig nagy lelki gyarapodással lapozhatják majd az elsősorban érdekelt belsősomogyi lelkészek és hívek, de jelentőségénél fogva ott volna a helye minden dunántúli gyülekezet paróchiális könyvtárában is. Vajha a többi egyházmegye is hasonló tudományos alaposságú és terjedelmű monográfia megjelentetésével áldozhatnának dicsőséges múltunk emlékeztetőnek!”⁶⁵¹

A debreceni Szabó Gábor a Theologiai Szemlében írt elismerő sorokat Tóth Endre munkájáról. Szerinte a szerző a korabeli egyháztörténészek közül a Dunántúl történetének és múltjának legnagyobb eredménnyel dolgozó kutatója és ismerője, aki teljesen új és ismeretlen adatokat hoz elő elsődleges források alapján.⁶⁵² Tanulmányának másik nagy érdeme pedig, hogy az akkori gyülekezeti életet pontosan és aprólékosan ismerteti. „Az egyházközségek belső élete, azok kialakulása és fejlődése, üldöztetése és szenvedése, az egyház és állam, a református egyház és a római katolicizmus akkori egymáshoz való viszonya kis esetekben és hétköznapiakon igen lelkiismeretes, részletes, pontos és megbízható rajzban található meg itt.”⁶⁵³

Bódizs József II. éves teológus a Pápai Kollégiumi Lapokban a Csurgyói Könyvtár komoly és felelősségteljes tevékenységének méltatását követően részletezi a két részből álló művet tartalmi és formai szempontokból, majd arról vall, hogy mit jelentett neki, a fiatal embernek Tóth Endre műve. „Sokat küzdő, harcoló, de nem emberekben bízva harcoló nép élete, egyházi élete bontakozott ki előttem. Nagy örömmel és hálás szívvel olvastam el e munkát, melyben dicső, egyházukért, hitükért, templomukért mindent feláldozó, szenvedésekben egyedül Istenben bízó somogyi kálvinista ősök példája nyomán új erőt és bátorítást nyertem eljövendő küzdelmeimhez.”⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ Kathona Géza: Dr. Tóth Endre, A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Könyvism. DuPL 1941. 84-85.

⁶⁵⁰ Uo. 85.

⁶⁵¹ Uo. 85.

⁶⁵² Szabó Gábor: Dr. Tóth Endre, A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Könyvism. ThSz 1942. 125-126.

⁶⁵³ Uo. 126.

⁶⁵⁴ Bódizs József: Dr. Tóth Endre, A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Könyvism. PKL 1941. 92-93.

4.5. Rendes tanárként Pápán

Az egyháztörténet rendes tanáraként 1927-1947-ig működött Tóth Endre Pápán. A Székesfehérváron tartott egyházkerületi közgyűlés a theologiai akadémián üresedésben levő két tanszéket rendes tanárokkal töltötte be. Egyhangúlag megválasztotta Tóth Endrét az egyháztörténeti és dr. Vasady Bélát a bölcsészet- és neveléstudományi tanszékre.⁶⁵⁵ Az 1927. július 20-án tartott rendes tanári kari gyűlésén jelen voltak Tóth Lajos igazgató elnökle mellett Pongrácz József és Tóth Endre, utóbbi úgy is, mint felkért jegyző. Az elnök a megjelentek üdvözlése után bemutatta a püspök 1603/1927. sz. leiratát, melyben az akadémián üresedésben levő két tanszék betöltésére pályázat hirdetésére javaslatot kér. A két üresedésben lévő tanszék betöltésére az alábbi pályázat meghirdetését javasolta: „Pályázat a dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának theol. akadémiáján üresedésben levő 1. egyháztörténeti, 2. bölcséleti- és neveléstudományi tanszékekre, amelyeknek évi javadalma az 1925. szeptember 20-21-iki kerületi közgyűlés VIII-V. osztályainak megfelelőleg a megválasztandó tanárok összes beszámítható szolgálati évei szerint, melyben a lelkeszi szolgálatban eltöltött évek is teljes egészében beszámíttatnak.

Felhívatnak azok a református vallású magyar honosságú lelkészek vagy tanárok, akik az egyházi törvény által megállapított theol. akad. tanári képesítéssel bírnak s ez állást elnyerni óhajtják, hogy az érettségi bizonyítvánnyal a honosságot, a képesítettséget, nyelvismeretet, eddigi szolgálatot, családi és egészségi állapotot feltüntető okmányokkal felszerelt kérvényeiket folyó évi szeptember 10-ig adják be Antal Géza püspök úrhoz Pápára.

A megválasztandók kötelesek a konventi theol. akad tanulmányi rendben megállapított szakjukba tartozó tárgyakat előadni, a tanszékkel járó teendőket végezni és állomásukat az egyházkerületi közgyűlés által történő megválasztásuk után /szeptember 25 s következő napok/ haladéktalanul elfoglalni.

A megválasztott tanárok az Országos Tanári Nyugdíjintézetnek kötelezett tagjai. Felkéri tanári kar igazgatót, hogy a javaslatot főtiszteletű püspök úrhoz további intézkedés végett terjessze fel.”⁶⁵⁶

Az 1927. szeptember 19-én tartott tanári kari gyűlés jegyzőkönyve szerint az elnöklő igazgató bemutatta - Tóth Endre távollétében - az egyháztörténet tanszékre meghirdetett pályázat eredményét. „A tanári kar megállapítja, hogy a tanszékre egyedüli pályázó Dr. Tóth Endre, akinek okmányai rendben vannak. Megválasztásra melegen ajánlja.”⁶⁵⁷

A szeptember 25-én tartott egyházkerületi közgyűlés választotta meg Vasady Bélát a pápai theol. akad. filozófia-pedagógiai és Tóth Endrét az egyháztörténeti tanszékre. Az igazgatótanács bejelentette a közgyűlésnek, hogy a főiskola gondnoksága a püspökkel egyetértőleg az április 20-án tartott kerületi intéző-bizottsági ülés 17. jegyzőkönyvi pontjában kapott meghatalmazása alapján „pályázatot hirdetett a theol. akadémiának dr. Thury Etele elhalta óta üresedésben álló, kiegészítő s ideiglenes előadókkal ellátott egyháztörténeti tanszékére. Pályázatát beadta dr. Tóth Endre theol. magántanár. Az igazgatótanács megválasztását ajánlja. - Az egyházkerületi közgyűlés dr. Tóth Endrét a pápai theol. akad. egyháztörténeti tanszékére

⁶⁵⁵ DuPL 1927. 175.

⁶⁵⁶ Tanári kari jkv. 1927. 2/1927. július 20. DREK 6.d.6.

⁶⁵⁷ Tanári kari jkv. 1927. 9/1927. szeptember 19. DREK 6.d.6.

egyhangúlag megválasztja s őt a hivatali eskü letételére felhívja. - Megjelenvén, a közgyűlés színe előtt az esküt letette.”⁶⁵⁸

Tóth Lajos elnök a tanári kar nevében meleg szeretettel üdvözölte az 1927. október 29-én tartott kari ülésen mindkét rendes tanárnak megválasztott kartársát és működésükre Isten áldását kérte.⁶⁵⁹ Tóth Endrét tanári kari jegyzőnek is megválasztották és az első és második lelkészképesítő vizsga tételeit Tóth Lajos igazgatóval együtt tették közzé a sajtóban. Az 1927/28. tanévben a magyarországi protestáns egyháztörténelemből „A Carolina Resolutio előzményei” címmel készíthettek írásbeli munkát a lelkészképesítő hallgatók.⁶⁶⁰ Kari jegyzőként rövid és tömör, de nem szükséztű Tóth Endre fogalmazása. Kifejezetten szép, karakterisztikus, könnyen olvasható kézírása van. A jegyzőkönyvekben rögzítik, hogy mely tanárok milyen tárgyakat és heti hány órában tartanak. Határoznak a felvételik és elmaradt vizsgák tárgyában, a jegyzőkönyv tanúskodik arról, hogy mikor tartották az alap, az I. és II. lelkészképesítő vizsgákat, mi volt a témája az egyes országos theologiai tanári konferenciáknak. A kari tagok és diákok kérvényeinek rövid foglalata is jegyzőkönyvbe került, de megörökítették a vizsgai halasztást kérők, a fegyelmiben részesültek és a megjutalmazottak nevét is.

A tanári testület tagjai az 1927/28. tanévben: 1. Győry Elemér a gyakorlati theologia ny. r. tanára, a Pápai Református Hittanhallgatók „Tóth Ferenc” Önképzőkör tanárelnöke, az egyházkerületi belmissziói bizottság előadója. 5 évig volt gyakorló lelkész, 1926 óta tanár a pápai főiskolán, hetenként 12 órát tanít. 2. Pongrácz József az újszövetségi szentírásmagyarázat ny. r. tanára, főiskolai könyvtáros, kerületi képviselő, zsinati pótképviselő, a Dunántúli Protestáns Lap felelős szerkesztője, a konventi sajtóügyi bizottság tagja. 1910 óta tanár, presbiter és heti 12 órát tanít. 3. Tóth Endre az egyháztörténeti tudományok ny. r. tanára, a Pápai Kollégiumi Lapok társszerkesztője. Egyháztörténelem mellett tanított még heti 2 órában holland nyelvet. Heti óráinak száma: 10. 4. Tóth Lajos az ószövetségi szentírásmagyarázat ny. r. tanára, a főiskolai nyomda felügyelője, az egyházkerületi iratterjesztés s a Dunántúli Protestáns Lap kiadóhivatalának vezetője, igazgató. Az ószövetség mellett német nyelvet tanított még heti 3 órán. 12 évig volt gyakorló lelképásztor. 1921 óta főiskolai tanár. Hetenként 13 órát tanított. 5. Vasady Béla a bölcsészet- és nevelés-tudományok ny. r. tanára, magister theologiae, heti 7 órát tanított. 6. Vass Vince a rendszeres theologia ny. r. tanára, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tudományos, irodalmi és művészeti szakosztályának rendes tagja, a francia nyelvet heti 2 órában tanította. 1917 óta főiskolai tanár, presbiter, heti óraszám: 10.⁶⁶¹ A pápai református theologiai akadémiai ifjúság „Tóth Ferenc Önképzőköre” a jelzett iskolai évben 1927. október 3-án alakult meg. Az egyháztörténeti szemináriumban a vezető tanár irányításával mindkét félévben 15-15 résztvevő működött. Az első félévben régi egyházi folyóiratok cikkeinek regisztrálását végezték, a második félévben pedig kitűzött tételeket dolgoztak ki kézíratos és nyomtatott forrásmunkák alapján.

Az 1928/29. tanévben Trócsányi Dezső a bölcsészet „sub auspiciis regis” doktora, gimnáziumi tanár megbízott előadóként vette át Vasady Béla óráit és heti 4 órában szociológiát és nevelés-tudományokat adott elő. A tanári testületbe tartozott Cseh-Szombathy László városi főorvos, egészségügyi tanácsos, főiskolai főorvos, aki heti 1 órában közegészségtant

⁶⁵⁸ Egyházkerületi jkv. 1927. 81/1927. szeptember 25. DREK 6.d.6.

⁶⁵⁹ Tanári kari jkv. 1927. 3/1927. október 29. DREK 6.d.6.

⁶⁶⁰ DuPL 1927. 184.

⁶⁶¹ Értesítő 1927/28. Pápa, 1928. 61. DREK jelzet nélkül.

tanított.⁶⁶² Az Önképzőkör egyháztörténeti szemináriumában a vezető professzor 11 teológusnak a tudományos egyháztörténet-írás módszertani kérdéseiről tartott sorozatos előadásokat és a tagok egyháztörténeti munkák tanulmányozásával foglalkoztak.⁶⁶³

Az 1929/30. iskolai évben az Önképzőkör 1929. szeptember 16-án Tóth Endre, mint a tanári kar kiküldöttje vezetésével tartotta alakuló gyűlését. Az alapszabályok ismertetése után az alakuló gyűlés megválasztotta tisztikarát. Szeptember 30-án mutatta be a Körnek Pongrácz József theologiai igazgató Herczeg József tanárelnököt, a jogtudományok doktorát, volt clevelandi lelkészt, aki helyettes tanárként kapott megbízatást a gyakorlati theologia oktatására. Lic. Rácz Kálmán a theologia licentiatusa, okleveles theologiai magántanár, gimnáziumi rendes vallástanár a rendszeres theologiai tanszék megbízott óraadója lett. Heti rendes óráinak száma 7, és tanított meg francia nyelvet is heti 2 órán. Hatvani Lajos m. kir. állami tanítóképző-intézeti rendes tanár énekelméletet és zenét tanított heti 4 órában. Körmendy Zsigmond gazdasági tanárt hetenkénti 2 mezőgazdaságtani óra előadásával bízták meg. Németh Bálint ügyvéd jogi ismereteket adott elő heti 2 órán, Tóth Lajos - Tóth Endre édesapja - főiskolai ének- és zenetanár tanította az egyházi éneket heti 1 órán. Török István gimnáziumi helyettes vallástanár a II. félévben speciál kollégiumot tartott dialectica theológiából.⁶⁶⁴ Az egyháztörténeti szemináriumban 10 teológusnak heti egy órában az első félévben a vezető tanár a történetírás értékelésének mibenlétét ismertette Szekfű Gyula történeti munkái alapján, a második félévben pedig az irattárak rendezését és használhatóvá tételét ismertette a dunántúli egyházkerület levéltárában.

Az 1930/31. tanévben Tóth Endre vette át a Tóth Ferenc Önképzőkör vezetését. Az új tanévvel kezdődően évekig ő töltötte be az Önképzőkör tanárelnöke tisztét. A tisztikart 1930. szeptember 18-án állították fel. Az alapszabályok értelmében a Kör kebelében hat szeminárium működött. A gyakorlati theologiai szemináriumnak minden akadémiai hallgató tagja volt, a többi öt közül tetszés szerint választhatott minden hallgató egy vagy több szemináriumot. Az egyháztörténeti szemináriumban az első félévben monográfiákkal foglalkoztak, a második félévben több gyülekezeti monográfiát ismertettek a hallgatók. A gyakorlati szemináriumban „Dr. Tóth Endre professzor új munkaprogramjának elfogadása és megvalósítása által új lendületet nyert a Kör élete. Több munka és több gyakorlatiasság jegyében folyt le az elmúlt esztendő. A múltban szokott heti egy órai gyűlést ez idén két részre szakítva, két órán keresztül tartotta meg a Kör. Teljes fungálást végeztek a tagok vasárnap délutánoként a református templomban, ahol alkalmuk nyílt arra, hogy a szószéken és a templom nagyságához mértén prédikálhassanak; e gyűlés folytatásaképpen hétfőn délelőtt énekléssel és imádsággal bevezetett összejövetele az írásbeli munkák bírálását végezték a Kör tagjai.”⁶⁶⁵ Az előző évi 11 fővel szemben már 13 tagja volt a tanári testületnek. Személyi összetételében annyi változás történt, hogy Incze Gábor budapesti hitoktató vette át a gyakorlati theologiai tárgyakat, s heti 10 órában tanította azokat. Török István megbízott óraadóként heti 4 órát adott a rendszeres theol. tanszéken. Nagy Ernő orvos a test- és élettant és egészségtant adta elő heti 2 órán. Az énekelmélet és zene oktatásának heti óraszámát az előző évihez képest duplájára emelték.⁶⁶⁶

⁶⁶² Értésítő 1928/29. Pápa, 1929. 29. DREK jelzet nélkül.

⁶⁶³ Uo. 33.

⁶⁶⁴ Értésítő 1929/30. Pápa, 1930. 20. DREK jelzet nélkül.

⁶⁶⁵ Értésítő 1930/31. Pápa, 1931. 21. DREK jelzet nélkül.

⁶⁶⁶ Uo. 17.

Az 1931/32. tanév tanári, közéleti vonatkozásban is döntő fordulatot jelentett Tóth Endre számára. Incze Gábor Pápáról történt eltávozását követően őt választották meg a gyakorlati teológiai tanszék nyilvános rendes tanárának, de emellett aktíve besegített kartársainak az egyháztörténeti tanszék órái ellátásában. Az egyháztörténeti szemináriumban 14 tagjával megbeszéléseket folytattak az egyháztörténeti kutatás módszeréről. „Eredeti okmányokat olvastak, latin nyelvűeket fordítottak. A tagok munkálkodása egyháztörténeti művek indexszel való ellátására és kerületi jegyzőkönyvek határozatainak regisztrálására szorítkozott.”⁶⁶⁷ A gyakorlati teológiai szeminárium Tóth Endre vezető tanár útmutatásával két csoportban munkálkodott. Az I. évesek próbaszónoklást tartottak. A II. évesek megtárgyaltak több mint 50 prédikációt. A második csoport tagjai kórház- és gyülekezetlátogatást végeztek, hospitáltak a gimnázium vallásóráin és tapasztalataikról írásban tettek jelentést. „Végeztek iktatást, postázást. Megbeszélés tárgya volt a levélírás, kérvényírás, jegyzőkönyvvezetés, természetesen különös tekintettel a lelkipásztor adminisztratív teendőire. Megismerték az anyakönyvek formáit és vezetését is, valamint az összes egyházi nyomtatványokat. Végeztek funkciókat, főleg szertartási, esketési beszédeket. Előkészítettek és tartottak presbiteri gyűléseket.”⁶⁶⁸ A theologusok Tóth Ferenc Köre is folytatta hagyományos, hosszú múltra visszatekintő tevékenységét. Kritikai munkáján meglátszott a tapasztaltabb, exmissióban levő IV. évesek hiánya. Az év folyamán 27 gyűlést tartottak. Ettől az iskolai évtől kezdődően lett tagja Tóth Endre a Magyar Történeti Társulatnak, a Veszprémvármegyei történeti és régészeti egyesület választmányának, valamint a Theológiai Lexikon szerkesztőbizottságának is. Egyre több cikkét és könyvismertetését olvashatták elsősorban az egyházkerületi egyházi lapok hasábjain. Prédikálni hívták a pápai és a város környéki gyülekezetekbe, több ízben szolgálatokat végzett gyülekezeti és ifjúsági istentiszteleteken. A Pápai Református Leányegyesületben bibliakört vezetett. „Előadásokat tartott Pápán a Keresztyén Ifjúsági Egyesületben ‘kollégiumi történetek’ címen, a pápai ref. gimnáziumban a Konfirmált Ifjak Egyesületében a megtérésről, Győrben a ref. Nőegyesület áldozócsütörtöki szeretetvendégségén ‘Győri református nagyasszonyok’ címen, a pápai főiskola Márton István ünnepélyén ‘Mándi Márton István, az iskolaépítő’ címen, a pápai Evangélikus Leányegyesület magyar estjén ‘A hollandi gyermekvonatok’ címen.”⁶⁶⁹

Az 1932/33. iskolai évet 1932. szeptember 17-én Tóth Endre „Az úrvacsora kiszolgáltatásának módja a dunántúli egyházkerületben 1789-ig” címmel tartott értekezését követően nyitották meg. A népszerű és közvetlen professzort, aki a tanévben igazgatói tisztelet töltött be, több helyre meghívták, hogy előadást tartson: Pápán a Református KIE-ben óév estjén, a Református Leányegyesületben karácsonyfa ünnepélyen és anyák napján, a Tóth Ferenc Kör reformációi emlékünnepén, az evangélikus Leányegyesület szeretetvendégségén, a Református Nőegyesület vallásos estjein, a theológián gróf Apponyi Albertről, a komáromi református KIE szeretetvendégségén, a soproni református nőegyesület szeretetvendégségén, a bánhidai református nőegyesület szeretetvendégségén, a debreceni Kossuth-utcai templomban vallásos estén, a tatai református diákgyülekezet csendesnapján és vallásos estjén, a sárvári református és evangélikus egyházak közös gyülekezeti napján, az Országos Református Theologus Szövetség debreceni konferenciáján.⁶⁷⁰ Az egyháztörténeti tanszék óráit ebben az évben is belkörü helyettesítéssel látta el a tanári kar, de a munka súlya zömében Tóth Endre

⁶⁶⁷ Értésítő 1931/32. Pápa, 1932. 28. DREK jelzet nélkül.

⁶⁶⁸ Uo. 28-29.

⁶⁶⁹ Uo. 23.

⁶⁷⁰ Vö. Értésítő 1932/33. Pápa, 1933. 28-29. DREK jelzet nélkül.

vállaira terhelődött.⁶⁷¹ Az egyháztörténeti szemináriumban 12 fő egész év folyamán okmányok olvasását és kivonatolását végezte. Összeírták és feldolgozták az adászteveli iskola történetének egykorú adatait. A gyakorlati szemináriumban főként szónoklatok írását és bírálását végezték. A második félévben vezető tanár útmutatást adott kátémagyarázatok készítésére. A Tóth Ferenc Körben rögtönzött vitaversenyeket, szónoki versenyeket végeztek és munkájuk jelentős részét közös bibliatanulmányozás töltötte ki. Az országos theologiai tanári konferencián Tóth Endre igazgató és Pongrácz József, valamint Török István képviselték a pápai teológiát Sárospatakon. Az Országos Református Lelkészegyesület karcagi jubiláris gyűlésén Tóth Endre üdvözölte a megjelenteket a dunántúli református főiskola nevében. A pápai tanítóképesítői vizsgálatokon június 16-17-én a teológiát Trócsányi Dezső, míg a kerületet Tóth Endre képviselte.⁶⁷²

Az 1933/34. iskolai évben Tóth Endrét főiskolai igazgatónak választották. 1934. június 17-én, az évvárói ünnepélyen felolvasott jelentésében szolt többek között a főiskola vendégeinek és patrónusainak - Sauter Márk a genfi protestáns hitelroda vezetője, W.A. Dekker holland református lelkész, Seigneur Emil ujkeladoniai francia misszionárius - pápai látogatásáról, a 227. sz. gróf Tisza István nevét viselő, a gödöllői jamboreen is szerepelt kollégiumi cserkészcsapat 10 éves múltjáról, a 112. sz. Szondy Zsuzsanna leánycserkészcsapat táborozásáról, az adászteveli emlékballagásról, az ösztöndíjas hallgatókról, a kiváló tanulmányi és sport eredményt elért diákokról, s azokról, akik a főiskola könyvtárát nagyobb adományokkal, a tudományos munkát segítő könyvekkel ajándékozták meg.⁶⁷³ Az egyháztörténeti szemináriumban a tagok /13 fő/ egyháztörténetünk jelentős személyiségeinek munkásságát summázták, a gyakorlati szemináriumban pedig próbaszónoklatokat és egyházi beszédeket tartottak s bíráltak.

A vezetői tiszttel járó feladatok elvégzése mellett prédikált Tóth Endre Pápán és vidéken is több alkalommal. Bibliakör vezetésével bízták meg a nőnevelő intézet III. polgári osztályos növendékei között. A theologus öregcserkészraj vezetőjének választották. Számos cikkét közölte a Dunántúli Protestáns Lap, a Református Igehirdető, a Pápai Kollégiumi Lapok és a Theologiai Szemle. „Előadásokat tartott a dunántúli egyházkerület lelkészértekezletén, Veszprémben, a pápai református nőegyesület szeretetvendégségén és vallásos estélyén, a pápa-környéki KIE-konferencia vallásos délutánján, az adászteveli emlékballagás alkalmából az adászteveli templomban, a szerecsenyi református leányegyház nőegyesületének szeretetvendégségén, a gimnáziumi és nőnevelő intézeti csendesnapokon, a theologusok szeretetvendégségén, az Országos Református Theologus Szövetség budapesti nyári konferenciáján, az 1933. évi gödöllői világjamboreen, mint a VIII. altábor protestáns lelkésze minden reggel áhítatot tartott az altáborban.”⁶⁷⁴ A debreceni theologiai tanári konferencián a pápai teológiát Tóth Endre igazgató Pongrácz Józseffel, Tóth Lajos és Török Istvánnal képviselte. 1934. március 9-én az Országos Református Theologus Szövetség küldötteit a pápai főiskolán látták vendégül, ahol Tóth Endre tartott előadást a régi pápai diákéletről.

⁶⁷¹ Vö. Tóth Endre főiskolai igazgatónak 1933. június 11-én felolvasott jelentése. In: A főiskola az 1932-33. iskolai évben. Értesítő 1932/33. Pápa, 1933. 9.

⁶⁷² Uo. 20-21.

⁶⁷³ Tóth Endre: A főiskola az 1933-34. iskolai évben. In: Értesítő 1933/34. Pápa, 1934. 16-22. DREK jelzet nélkül.

⁶⁷⁴ Értesítő 1933/34. Pápa, 1934. 35. DREK jelzet nélkül.

Főiskolai igazgatóként nem kevés áldozat árán több, új, állandó legátushelyről gondoskodott. 1933. december 14-én a kari gyűlésen „jelenti, hogy országunk megcsonkulása következtében, mely dunántúli egyházkerületünk területéről is két egész egyházmegyét szakított le, főiskolánk ifjúsága számos legációt elveszített. Ennek eredménye az lett, hogy az utóbbi években, különösen a theologus ifjúság létszámának emelkedése óta ifjaink egy része nem mehetett legációba s ez által a mai súlyos időkben több ifjú ezt a tovább tanulhatásra sokszor egyetlen segélyforrást is elvesztette. Püspök úr hathatós támogatásával az egyházkerületi közgyűlés elé vitte a legációk ügyét a célból, hogy azok az egyházközségek, melyek eddig legátusokat nem fogadtak, új legációk szervezésével jöjjenek ifjaink segítségére.”⁶⁷⁵ A tanári kar jegyzőkönyvi határozatában örökítette meg azoknak a gyülekezeteknek a nevét, akik legátus fogadással is támogatták a lelkészképzés ügyét. Nehéz gazdasági időkben, határozott vezetőhöz méltó fellépést követően gyors és hatékony eredményt ért el az egész kerület közössége jóakarátának megnyerésével a főiskola irányítója. Ebben a tanévben a Tóth Endre professzor vezetésével működő egyháztörténeti szeminárium 13 taggal működött.

Az 1934/35. tanév első félévében szeptember 20-tól december 17-ig, a második félévben február 9-től május 19-ig tartottak előadásokat. A továbbra is főiskolai igazgatóként szolgáló professzornak új, megtisztelő és bizalmat kifejező kihívásoknak kellett megfelelnie: zsinati pótképviselőnek választották és az egyetemes tanügyi bizottság póttagja, a konventi levéltári bizottság tagja, a konventi tankönyv-bizottság póttagja, valamint az egyházkerületi lelkész-értekezlet jegyzője lett. 1935. június 16-án felolvasott jelentésében köszöntötte Török Istvánt, aki az iskolai év elején tartotta székfoglaló értekezését az „Egyház és politika” címmel. Megemlékezett a főiskola nevesebb vendégeiről. Így többek között Brunner Emilről, aki március 5-én tett látogatást és tartott nagy értékű előadást a theológián, valamint Pógyor István és Dobos Károly KIE nemzeti titkárok von Prosch KIE világtitkárral Pápán tett látogatásáról. Felsorolta az iskola országos versenyeken elért kiváló sporteredményeit és a gyorsírókör nagyszerű teljesítményét is: 74 versenyző középiskola között a 6. helyre került a pápai s ezzel elnyerte a legjobb vidéki középiskola címet. Részletezte a főigazgató a theologusok diákszövetségi tevékenységét, hangsúlyozta a lelki szolgálatokra való felkészítés jelentőségét és a diákság adakozásra való nevelését. Legjelentősebb gyűjtésük már két év óta az épülő pápai templom tornyában elhelyezendő diákharangra történt.⁶⁷⁶

Az egyháztörténeti szemináriumban 12 tag vett részt a foglalkozásokon és különböző magyar egyháztörténeti témákat dolgoztak fel, egyházunk jelentős személyeinek élettörténetéről írtak és fontosabb eseményeket ismertettek. A gyakorlati szemináriumban 22 gyűlést tartottak az előző évek jól kialakult gyakorlatának megfelelően. A Kör tanárelnöke a tanévet követően Török István professzornak adta át tisztét. Tóth Endrének több önálló irodalmi munkája jelent meg, elsősorban a Pápai Könyvnyomda termékeként. Igyekezett eleget tenni gyülekezetekből és kisebb közösségekből érkező meghívásoknak is. Lankadatlan buzgósággal végezte szolgálatait. Prédikált és előadásokat tartott. Sok egyházközségben már volt tanítványai végezték a lelkipásztori teendőket. E fiatal lelkészek is meghívták szeretett professzorukat csendesna-

⁶⁷⁵ Kivonat a pápai református főiskolai tanári kar 1933. december 14-én tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből. 3/1933. december 14. In: Értésítő 1933/34. Adatok az 1933/34. iskolai év történetéhez. Pápa, 1934. 32-33. A jegyzőkönyv hitelesítői: Tóth Endre főiskolai igazgató és Nagy Gábor tanárkari jegyző.

⁶⁷⁶ Vö. Tóth Endre: A főiskola az 1934-35. iskolai évben. In: Értésítő 1934/35. Pápa, 1935. 80-89. DREK jelzet nélkül.

pokra, és különböző lelki alkalmakra, hogy Igét hirdessen, beszéljen a gyülekezet történetéről, buzdítson a hitben való hűségre.

Előadásokat tartott Tóth Endre „a balatonarácsi református templom jubileumi ünnepségén, a balatonfüredi KIE-konferencián, a győri református diákok csendesnapján, a kéttornyúlaki KIE vallásos délutánján, a mezőlaki, a nagyigmándi, a szerecsenyi református nőegylet szeretetvendégségén, a tatabányai református egyház gyermekfelruházási ünnepélyén, a veszprémi református egyház nagy estjén. Pápán: A theologus csendesnapon, a nőnevelő intézeti csendesnapon, a theologusok által rendezett szegények szeretetvendégségén, a theologiai évnyitó ünnepen és a főiskola dr. Bodola Gyula emlékünnepén.”⁶⁷⁷ Az országos theologiai konferencián Budapesten a pápai tanári kart Tóth Endre, Pongrácz József, Tóth Lajos és - „A református keresztyénség és az állam” címmel - előadást is tartó Török István képviselte.

Tóth Endre 1935 nyarán levélben kereste meg püspökét. „Alulírott a dunántúli egyházkerület közgyűlésének megbízása alapján immár négy esztendeje látom el a gyakorlati theologiai tanszék mellett a teljes egyháztörténeti tanszékét. A tanszék ellátásáért mindeddig heti 1 óránként 14.40 Pengő óradíjat kaptam a szeptembertől júniusig terjedő időre. Jóllehet óraadói miveltem nem tekinthető úgy, mint más óraadóé, minthogy nemcsak egyes órák ellátására, hanem az egész tanszék összes óráinak ellátásával bíztam meg az egyháztörténeti tanszéken. Mély tisztelettel kérem Méltóságodat, kegyeskedjék ama alázatos kérésemet teljesíteni, hogy az egyháztörténeti tanszék ellátásáért élvezett havi 115.20 P. fizetésemet a nyári két hónapban is megkaphassam.”⁶⁷⁸

Az 1935/36. tanévben lett Tóth Endre az Egyetemes Konvent missziói bizottságának tagja, egyházkerületi missziói előadó. A győri református diákok csendesnapján, Pápán a gimnáziumban, az állami tanítóképzőben, az állami polgári leányiskola csendesnapján, az egyetemes imahéten, a református leányegylet szeretetvendégségén és a pápai Jókai-körben kérték előadás tartására.⁶⁷⁹ Az országos theologiai tanári konferenciát Pápán tartották 1936. január 31-től február 1-ig. A főbb programpontok között helyet kapott Tóth Endre „Egyetemes egyháztörténeti kompendium és Magyar református egyháztörténelmi kézikönyv kiadása a Paróchiális Könyvtárban” és „Külföldön szerzett lelkészi oklevelek honosítása” című két előterjesztése is. „A tanév ünnepélyes bezárása a gimnáziummal együttesen 1936. június 14-én volt, amikor a templomi istentiszteletet dr. Tóth Endre theol tanár végezte; az ünnepélyen az évszázad beszédet püspök úr képviselőjében Szűcs József esperes mondta.”⁶⁸⁰

Az 1936/37. iskolai évben a pápai theologia két tiszteletbeni tanára is székfoglalót tartott a főiskolán. Van Rhyn Márton és H.T. Obbink utrecht egyetemi tanárok. Obbink, Németalföld királynőjének udvari lelkésze június 16-án a tanári kar, a theologus ifjúság és szép számú városi közönség előtt a prófétaágról beszélt. Holland nyelven tartott előadását Tóth Endre tolmácsolta. A kiváló nyelvi ismeretekkel rendelkező professzor vezetésével szemináriumában szónoklati gyakorlatokat végeztek a theologiai hallgatók.

A tanév folyamán a konventi szórvány- és tanyagondozó albizottság póttagjainak sorába választották Tóth Endrét és a konventi ifjúsági könyvtárbizottság tagja lett. Előadásokkal

⁶⁷⁷ Értesítő 1934/35. Pápa, 1935. 99. DREK jelzet nélkül.

⁶⁷⁸ Tóth Endre levele Medgyasszay Vince püspöknek. Pápa, 1935. június 28. TtREK R. 4300.14.

⁶⁷⁹ Vö. Értesítő 1935/36. Pápa, 1936. 61. DREK jelzet nélkül.

⁶⁸⁰ Adatok az 1935-36. iskolai év történetéhez. In: Értesítő 1935/36. Pápa, 1936. 57-58. DREK jelzet nélkül.

szolgált Komáromban, Veszprémben, Inkén, Kaposváron, Győrben, Szerecsenyben, Budapesten, Pápán különböző gyülekezeti alkalmakon, így október 31-i ünnepségen, leányegyesületi jubiláris szeretetvendégségen, leány napon és KIE konferencián, középiskolások csendesnapján, SDG esten és Pápán az iparos cserkészcsapat estjén, theologus szeretetvendégségen, a Luther-szövetség vallásos estjén és az egyetemes imahéten.⁶⁸¹ A tanév folyamán teljes számban vett részt a főiskolai és gimnáziumi kar azon a meghitt ünnepségen, „amelyen a nyugalomba menő Tóth Lajos főiskolai ének- és zenetanárnak adta át a vallás- és közoktatási miniszter elismerését dr. Fedora Sándor főigazgatósági titkár.”⁶⁸²

Az 1937/38. tanévben Tóth Endre rendes tanszéke mellett egy tanszékét óraadóként látott el. Évekig főképpen Warga Lajos három kötetes keresztyén egyháztörténetét használta az egyetemes egyháztörténelem tanításához. Majd fokozatosan átállt a Révész Imre közreműködésével, Segesváry Lajos által összeállított „Az egyháztörténelem alapvonalai”, Debrecenben, 1936-ban kiadott tankönyvként alkalmazott mű oktatására.⁶⁸³ Az év végén elhangzott igazgatói beszámoló szerint „mivel évközi betegsége miatt e kettős munkát tovább nem vállalja, a gyakorlati theol. tanszék munkája ellátásáról az egyházkerület gondoskodni fog. Tóth Endre a gyakorlati tanszéken kitűnő munkát végzett, s most midőn eredeti szaktárgyához és tanszékéhez visszatér, kívánjuk, hogy jusson ideje továbbra is a gyakorlati theologia műveléséhez, amelyben már annyira otthonossá vált.”⁶⁸⁴ A tanév folyamán azonban vezető tanára volt az egyháztörténeti és gyakorlati teológiai szemináriumnak is. Az előbbiben „A történet tanulmányozása” című előadás-sorozatát hallgatták a tagok, a második félévben pedig Tóth Ferenc kiadatlan kéziratát másolta 10 hallgató. A gyakorlati teológiai szeminárium tagjai egymást felváltva végezték a reggeli könyörgéseket az II-IV. évesek az akadémián, az I. évesek a templomban. Míg az I-II. évesek mások beszédeivel, addig a III-IV. évesek saját prédikációikkal fungáltak. „Minden funkciót együttes megbeszélés követett. Minden héten a helybeli lelkészi hivatalban egy-egy negyed- vagy harmadéves hallgató hospitált, aki erre az időre az akadémiai előadások alól felmentetett. A tagok ünnepi alkalmi prédikációkat készítettek mielőtt legációba mentek volna, s az írásban benyújtott beszédek felől, hogy azok elmondhatók-e vagy milyen változtatásokkal mondhatók el templomi gyülekezet előtt, a vezető tanár döntött.”⁶⁸⁵ A tanév folyamán egyháztörténelemből „Dr. Thury Etele egyháztörténeti munkássága” címmel egy hallgató készített pályamunkát, a gyakorlati teológiai pályatétel címét pedig a következőképpen fogalmazták meg: „A Református Igehirdető egyik háború utáni évfolyamában megjelent prédikációk homiletikai szempontból mennyiben alkalmazhatók Ravasz László: Az igehirdetés elmélete című könyvéhez?”

Megtisztelő felkéréseknek tett eleget Tóth professzor. Előadásokat tartott az egyházkerületi lelkészértekezleten, a gimnáziumi és nőnevelői csendesnapokon, a Jókai-körben, Tatán a református gimnázium holland-estjén, Budapesten az SDG szövetség virágvasárnap

⁶⁸¹ Vö. Értesítő 1936/37. Pápa, 1937. 21. DREK jelzet nélkül.

⁶⁸² Adatok az 1936-37. iskolai év történetéhez. Értesítő 1936/37. Pápa, 1937. 16. DREK jelzet nélkül.

⁶⁸³ Tóth Endre: Dr. Segesváry Lajos: Az egyháztörténelem alapvonalai. Debrecen, 1936. Könyvism. DuPL 1936. 228.

⁶⁸⁴ Adatok az 1937-38. iskolai év történetéhez. In: Értesítő 1937/38. Pápa, 1938. 53. DREK jelzet nélkül.

⁶⁸⁵ Adatok az 1936-37. iskolai év történetéhez. In: Értesítő 1936/37. Pápa, 1937. 27. DREK jelzet nélkül.

konferenciáján, Körmenden a református nő- és leányegyletek szeretetvendégségén, Szerecsenyben a hősi halottak emlékűnépén.⁶⁸⁶

Az 1938/39. tanév kezdete előtt Tóth Endre 1938. május 12-én püspökének írt levelében „megrongált egészségi állapotára” hivatkozva 1938. szeptember 1-i hatállyal lemondott a gyakorlati theologiai tanszékről és kérte képesítésének megfelelően az egyháztörténeti tanszékre visszahelyezését. 1938. június 22-én az egyházkerületi tanácsülés e tárggyal kapcsolatban az alábbi határozatot hozta: „Dr. Tóth Endre theol. akad tanárnak - aki az 1931. évi 64. számú egyházkerületi határozattal a gyakorlati theol. tanszékre nyert áthelyezést az egyháztörténeti tanszékről s ez időtől a gyakorlati tanszéket rendes tanári, az egyháztörténeti tanszéket pedig óraadói minőségben ellátta - a lemondását tudomásul veszi 1938. szeptember hó 1-i hatállyal és őt ezzel egyidejűleg az egyháztörténeti tanszékre visszahelyezi. Egyben elismerését és köszönetét nyilvánítja nevezett tanár úrnak odaadó, buzgó munkásságáért, mellyel hét éven keresztül dicséretes eredménnyel ellátta mind a két tanszéket.”⁶⁸⁷ Az 1938. november 3-án tartott tanári kari gyűlés jegyzőkönyve szerint a szemináriumok fejlesztésére kapott 605.28 Pengőből az egyháztörténeti szeminárium 118.30 Pengőt kapott. A szaktanárnak ezt az összeget megfelelő szakkönyvek beszerzésére kellett felhasználnia.⁶⁸⁸

A gyakorlati tanszék óráit Benedek Sándor magyarátdi lelkipásztor, helyettes tanár látta el.⁶⁸⁹ Az 1938. október 19-én tartott tanári kari gyűlés jegyzőkönyve szerint: „Igazgató jelenti, hogy dr. Tóth Endre theol. tanárnak a gyakorlati theologiai tanszékről az egyháztörténeti tanszékre való visszamenetele folytán a gyakorlati theologiai tanszék megüresedett. E tanszék óráinak ellátásáról az egyházkerületi tanács megbízása folytán a főiskolai gondnokság úgy intézkedett a theol. tanári kar megbízása alapján, hogy e tanszék óráinak ellátásával óraadói minőségben egy esztendőre megbízta az e szakból theol. doktorátussal bíró dr. Benedek Sándor nagyatádi lelkipásztort.”⁶⁹⁰

A népszerű egyháztörténész Tóth Endre 32 alkalommal prédikált és előadásokat tartott Pápán és vidékén csendes-napokon, diákkonferenciákon és szeretetvendégségeken s különböző egyházkerületi gyülekezeti alkalmakon. November 1-én Tóth Sándor, Szabadi Béla és Nagy Gábor gimnáziumi tanárokkal együtt foglalkozott csendesnapon az ifjúsággal.

Az 1939/40. iskolai évben megválasztották Tóth Endrét a pápai egyházközség presbiterének és 1939. december 22-én egyházkerületi jegyzőnek.⁶⁹¹ Az ő igehirdetését követően tartott évnitó beszédet 1939. szeptember 23-án Tóth Lajos igazgató „A Biblia és a régészeti tudomány” címmel. Mivel Tóth Endre heti óraszámja 8-ra csökkent - ebben benne foglaltatik a hetenkénti 3 holland nyelvóra is -, lényegesen több ideje maradt kutatásokra, tanulmányok írására, s pedagógiai nevelőmunkára. Egyébként holland nyelvóráit gyakorlati theologiai professzorként is megtartotta. Ettől a tanévtől kezdve már ritkábban hívták vidéki szolgálatokra.⁶⁹²

⁶⁸⁶ Értésítő 1937/38. Pápa, 1938. 59. DREK jelzet nélkül.

⁶⁸⁷ Egyházkerületi tanácsülési jkv. 1938. 8/1938. június 22. Pápa, 1938. 136.

⁶⁸⁸ Tanári kari jkv. 1938. november 3. DREK 6.d.7.

⁶⁸⁹ Értésítő 1938/39. Pápa, 1939. 25. DREK jelzet nélkül.

⁶⁹⁰ Egyházkerületi jkv. 1938. 36/1938. október 19. DREK jelzet nélkül.

⁶⁹¹ Egyházkerületi jkv. Pápa, 1940. január 11. In: II. Az egyházkerület kormányzata. I. Egyházkerületi tisztviselők. 39.

⁶⁹² Értésítő 1939/40. Pápa, 1940. 30. DREK jelzet nélkül.

1939. szeptember 12-én Kiss Sándor segédlelkész, főiskolai szenior „A Hegyi Beszéd magyarázata” című dolgozata és szóbeli vizsgája nyomán az újszövetségi tudományok szakcsoportból theologiai magántanári oklevelet kapott. Benedek Sándort 1939. november 1-i hatállyal választotta meg az egyházkerület a gyakorlati theologiai tanszék rendes tanárának.⁶⁹³ Az utrecht-i egyetemen a Stipendium Bernardinum ösztöndíját élvezte a tanév folyamán Tóthpál Márton és Tóth Kálmán - az egyháztörténész professzor testvére.

Az 1940. február 29-én kelt tanári kari jegyzőkönyv tanúsága szerint Tóth Endrének már a VI. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő tanári fizetést /havi 396 Pengő/ kellett volna kapnia. A theologiai tanárok fizetésük törvényes rendezését kérték püspöktől.⁶⁹⁴ 1941. januárjában az egyházkerületi tanács arra kéri a tanári kart, hogy „vegye tárgyalás alá az egyházkerületnek a tanárok fizetésével kapcsolatos határozatát és foglaljon állást ebben a kérdésben.”⁶⁹⁵ A kar Tóth Endrét bízta meg az egyházkerületi határozat beszerzésével, hogy majd ennek megfelelően tárgyaljanak a mindnyájukat érintő kérdéssel. Az egyházkerületi elnökség kedvezően bírálta el Tóth Endre és Benedek Sándor fizetésrendezési kérelmét, majd pedig Trócsányi Dezső ügyében is méltányosan járt el.⁶⁹⁶

Az 1940/41. iskolai évben minden hallgatónak legalább egy bibliakörben munkálkodnia kellett. Tóth Endre bibliaköre az Apostolok Cselekedetével foglalkozott. Az élete deléhez közeledő kiváló szakembert egyre több és nehezebb feladat elé állították, de minden tisztében lelkiismeretes munka, istenfélő buzgóság jellemezte. Egyházkerületi vallásoktatási szakelőadó, majd a pápai egyházmegye tanácsbírája lett és m. kir. tartalékos tábori lelkészként működött. Két nagy önálló munkát is megjelentetett: „A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. Debrecen, 1940.” és „A belsősomogyi egyházmegye története Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940.”⁶⁹⁷

Az 1941/42. tanévben adták ki „A pápai református egyház története. Pápa, 1941.” c. könyvét. Heti 7 órában tanított egyháztörténetet és 3 órában holland nyelvet, és emellett a főiskolai köztartás vezetésével is megbízták.⁶⁹⁸ Török Istvánt - aki az iskolai évben theologiai igazgatói tiszteletet töltött be, aki az ifjúságnak közvetlen barátja volt és éveken át vezette a Tóth Ferenc Kör is - a kormányzó úr a debreceni tudományegyetem hittudományi karára nevezte ki. A theologiai akadémia szeretetvendégség keretében búcsúzott tőle, s díszkötésű Bibliát nyújtott át neki Tóth Lajos igazgató emlékére. Tóth Endre egyháztörténeti ismereteit, szaktudását és pedagógusi képességeit kiválóan értékelték a debreceni egyetem professzorai, akik a kar egyetemi magántanárának minősítették. Ebben az iskolai évben tett doktori szigorlatot Rácz István gimnáziumi tanár a budapesti Pázmány Péter tudományegyetemen.

Az 1942-43. tanévről készített jelentésében közölte Pongrácz professzor: „Itt emlékezem meg arról a kitüntetésről, mely theológiánk közszeretében álló tanárát, dr. Tóth Endre egyetemi magántanárt érte, amikor az egyházkerület őt főjegyzővé választotta. Ez dicsőség intézetünk-

⁶⁹³ Egyházkerületi közgyűlési jkv. 1939. 45/1939. október 11. DREK jelzet nélkül.

⁶⁹⁴ Tanári kari jkv. 1940. 16/1940. február 29. DREK 6.d.7.

⁶⁹⁵ Egyházkerületi tanácsi jkv. 1941. 3/1941. január 16. DREK jelzet nélkül.

⁶⁹⁶ Egyházkerületi tanácsi jkv. 1941. 12/1941. augusztus 13. DREK jelzet nélkül.

⁶⁹⁷ Értesítő 1940/41. Pápa, 1941. 22. DREK jelzet nélkül.

⁶⁹⁸ A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának Évkönyve az 1941/42. tanévre. Szerk. Tóth Lajos theol. igazgató és Fejes Zsigmond gimnáziumi igazgató. Pápa, 1942. Pápa, 1942. 36. DREK jelzet nélkül.

nek is, mely büszkén vallja őt diákjának és tanárának. Tóth Endrében az egyetemes hatású szónok és a tudós egyháztörténész megkapóan összeforrt a pápai főiskola és a dunántúli egyházkerület múltja lelkes átérzésével és a jelen nemzedék számára való megjelenítésével. Isten adjon neki erőt fokozott szolgálata minél maradéktalanabb ellátására.”⁶⁹⁹

Az 1942. október 22-23-án tartott egyházkerületi közgyűlés minden tanár fizetését rendezte. „Dr. Tóth Endre theol. akadémia rendes tanárt 15 évi és 4 hónapi rendes theol. akadémiai tanári, ezt megelőző és beszámított 3 évi helyettes theol. akadémiai tanári, így összesen 18 évi és 4 hónapi szolgálati idő alapján 1938 szeptember 1-én kezdődő s 1943 szeptember 1-én magasabb fizetésre jogosító előlépési hatállyal a VI. fizetési osztály 2. fokozatába.”⁷⁰⁰

Az 1943-44. iskolai évben a teológiai akadémiai tanári kar tagjai közül öten vettek részt a református theologiai tanárok országos értekezletén Debrecenben, ahol Pongrácz József, Tóth Endre és Trócsányi Dezső előadással és mint felkért hozzászóló is szerepelt.⁷⁰¹ Tóth Endre töltötte be ebben az évben is a főiskolai köztartás vezetői tisztét és heti 10 órát tartott a theológián. „A theologia időszerű kérdései” címmel kérték tájékoztató szolgálatát az 1944. január 12-13-án rendezett segédlelkészek csendesnapján.⁷⁰² Testvére Tóth Kálmán - aki a tanév folyamán szerzett Debrecenben teológiai doktorátust, zánkai lelkész, theologiai magántanár - mindkét félévben az ifjúság által nagy figyelemmel hallgatott előadás-sorozatot tartott „Az Ószövetség és a történeti kritika” címmel. Az első és második félévben is 28 hallgatója volt a pápai főiskolának.

Az 1944 nyarán hadikórházzá alakított kollégium épületében felbecsülhetetlen károk keletkeztek. „A kisebb könyvtárak, gyűjtemények, szertárak szinte teljesen elpusztultak, jelentős veszteségeket szenvedett a Főiskola Könyvtára is. Az épület maga is megrongálódott, a tanítás folytatására alkalmatlannak bizonyult.”⁷⁰³ A szupplikáció valamint az amerikai egyházak segélye révén Benedek Sándor igazgató szervezte meg a teológiai internátust az Antal Géza-féle házban. A teológiai tanárok országos konferenciáját 1946. október 26-30 között Pápán rendezték meg. A november 6-án tartott egyházkerületi közgyűléstől - Tóth Endre tolmácsolásával - kérték, javasolja a zsinatnak, „hogyan az összes rendszeresített tanszéken működő theologiai tanárok az országos zsinatnak mint tanácsadó testület hivatalból tagjai legyenek. Így van ez az összes nyugati református egyházakban gyakorlatban.”⁷⁰⁴ 1947. júniusában az Országos Református Lelkészegyesület titkára kérte konferenciái szolgálatra - „Az egyház tegnap” címmel - 1947. augusztus 10-re a pápai egyháztörténész professzort.⁷⁰⁵

⁶⁹⁹ Pongrácz József főiskolai igazgató: Jelentés az 1942-43. tanévről. In: Értésítő 1942-43. Pápa, 1943. 18k. DREK jelzet nélkül.

⁷⁰⁰ Egyházkerületi jkv. 1942. 295/1942. október 22-23. Pápa, 1942. 163. DREK jelzet nélkül. Vö. Tanári kari jkv. 1942. 2/1942. október 27. DREK 6.d.8.

⁷⁰¹ Adatok az 1943/44. iskolai év történetéhez. In: Értésítő 1943/44. 11. DREK jelzet nélkül.

⁷⁰² Nádasdy Lajos: Segédlelkész-csendesnapok egyházkerületünkben. DuPL 1944. 12.

⁷⁰³ Pölöskei Ferenc: A Kollégium a kiegyezés után. In: A Pápai Kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Pápa, 1981. 414.

⁷⁰⁴ Egyházkerületi jkv. 1946. 159/1946. november 6. DREK jelzet nélkül.

⁷⁰⁵ Az Országos Református Lelkészegyesület titkára levele Tóth Endrének. Veszprém, 1947. június 30. TtREK R. 4300.b.21.

4.6. Megválasztása Debrecenben és pápai tanszéki utódja

Tóth Endre élettörténetének egyik legizgalmasabb fejezete **debreceni tanárrá választása**. A református theológus gyülekezet körlevele, a Közlöny 1947. októberi száma közölte: „Új professzorunk van az egyháztörténelmi tanszéken: Dr. Tóth Endre volt pápai theologiai akadémiai tanár. Nagy reménységgel nézünk professzori működése elé. Szeretettel köszöntjük és közöttünk való forgolódására Isten áldását kérjük.”⁷⁰⁶ Ugyanez a szám adta hírül, hogy Vasady Béla professzort, lelkészképző-intézeti igazgatót a princetoni egyetem hívta meg tanárának két esztendőre.

1946. március 9-én kapott választ Tóth Endre a Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatalától levelére, melyben egyház-főhatósági bizonyítványt kért theologiai tanári pályázatához. A hivatal 834/1946. számú iratában ez olvasható: „Alulírottak, mint a tiszántúli református egyházkerület közgyűlése 1915. évi 134. sz. határozatában megállapított bizottság tagjai /amely megállapítás a Vallás és Közoktatásügyi Miniszter 1913. május 21. keletű 12.765. sz. leiratában foglaltatnak az egyházkerület részéről elfogadásával jött létre/ kijelentjük, hogy Nagytiszteletű Dr. Tóth Endre úr egyházi szempontból hittudományi tanszék betöltésére alkalmas és méltó.”⁷⁰⁷ A bizonyítványt aláírta az egyházkerület püspöke a bizottság elnökeként, az egyházkerület helyettes főgondnoka és a debreceni református egyház-köztség hivatalban idősebb helyettes elnöke.

Tóth Endre már Révész Imre püspökké választása után szeretett volna debreceni tanár lenni. „Felesége útján kérdezte meg Vasadytól, pályázhatna-e a debreceni tanszékre? Vasady azt válaszolta, hogy az Erdős családnak Soós Béla a jelöltje. Ezért nem pályázott akkor Tóth Endre.”⁷⁰⁸

1946-ban viszont beadta pályázatát a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karának egyháztörténelmi tanszékére. „A magyarországi református teológiák között a debreceni volt a legrangosabb. Állami egyetemi fakultás volt, míg a többiek egyházi főiskolák doktorálási jog nélkül. A debreceni egyetemi professzorok magasabb fizetési besorolásban voltak, mint főiskolai kartársaik. 1944-ig a debreceni professzorokat főtiszteletű és méltóságos cím illette meg, míg a főiskolai tanárokat egyszerűen nagytiszteletű cím.”⁷⁰⁹ Bizonyára Tóth Endrét is vonzotta a nagyobb tudományos lehetőség, a nagyobb presztízs és a jóval magasabb fizetés. Három, gyermekén kívül apósáról és anyósáról is ő gondoskodott. Motiválta Debrecenbe jövetelét az is, hogy főjegyzőként nem volt optimális a püspökével való kapcsolata. Aztán 1945 után várható volt, hogy főleg a „kis teológiákat” államosítani fogják. Idejében kellett elhelyezkedni. Korábban Tóth Endre szülei is vágytak vissza az Alföldre, hiszen Hajdúszoboszlón éltek le fiatalságuk egy részét.⁷¹⁰ S mivel Soós Béla elhalálózását

⁷⁰⁶ Közlöny 1947. október hó. 8. lap.

⁷⁰⁷ Egyházfőhatósági bizonyítvány Tóth Endre theologiai tanárnak. Debrecen, 1946. március 9. Kézirat. TtREL I.1.c.476.

⁷⁰⁸ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte dr. Csohány János. Debrecen, 1989. szeptember 19.-én. Kézirat. 2. Köszönetemet fejezem ki Csohány János professzor úrnak azért, hogy feljegyzéseit rendelkezésemre bocsátotta.

⁷⁰⁹ Csohány János: Tóth Endre élete és működése. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 139.

⁷¹⁰ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Pótor Imre. Debrecen, 1992. november 10. Kézirat. 2.

követően pályázatot írtak ki az egyháztörténeti tanári állásra, - Tóth Endre élt a pályázás adta lehetőséggel.

A tanári kar / Czeglédy Sándor dékán, Kállay Kálmán, Erdős Károly, Makkai Sándor, Török István nyilvános, rendes tanárok, Pákozdy László nyilvános rendkívüli tanár és Illyés Endre megbízott tanár/ dékánja az 1946. december 7-én tartott kari ülésen közölte kartársaival, hogy tanácskozásuk legfontosabb tárgysorozati pontja az egyháztörténelmi tanszékre való jelölés. Előterjesztésében sajnálattal állapította meg az előkészítő bizottság összetételére vonatkozóan: „Még mielőtt a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr felszólítására új pályázat kitűzését kértük volna, Révész Imre tiszántúli református püspök, címzetes egyetemi nyilvános rendes tanár úr, aki mint tanszékhelyettes az előző pályázat alkalmából a jelölést előkészítő bizottság előadói tisztére felkérte, a püspöki hivatallal járó nehéz és minden erejét igénybevevő teendőire hivatkozással közölte velünk, hogy az 1945-46. tanév végétől kezdve sem tanszékhelyettesi megbízatást, sem pedig a további tanszékbetöltő eljárás során a jelölést előkészítő bizottság előadói tisztét nem vállalhatja, /pedig/ püspök úr általánosan elismert szaktudása és bölcsessége igen nagy segítségére lett volna a karnak a tanszékre alkalmas jelöltek kiválasztásának és minősítésének felelősségteljes és nehéz munkájában.”⁷¹¹ Mivel a karban az egyháztörténelem terén képesítés szerint is csak Erdős Károlyt tekinthették szakembernek, az új pályázat során az előkészítő bizottság tagjainak kiválasztásakor a kar részéről bizonyos vonakodás volt tapasztalható. A bizottság elnöki tisztét a dékán viselte, jegyzőjének pedig Pákozdy Lászlót választották. A szakreferensi munkák elvégzésére Erdős Károlyt kérték fel, aki egyetemi tanári kinevezése előtt éveken át a Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképző Intézetének egyháztörténelem professzora volt.

A pályázókkal kapcsolatban megállapította a dékán, hogy „pályázatunk a lehető legszélesebb körű, és jeles szakemberek egész sora adta be pályázati kérvényét az egyháztörténelmi tanszékre. De éppen a jelöltek nagy száma az, ami most következő döntéseinket meg fogja nehezíteni. Mindnyájan őszintén kívánjuk, hogy pályázóink közül a jelesebbeket ne csak tudományos érdemeiknek írásban is kifejezett méltatásával, hanem azzal is megtiszteljük, hogy őket a jelölés során egyetemi tanszékre méltóknak nyilvánítjuk. Ez szerintem habilitált magántanárainkkal szemben szinte kötelességünk.”⁷¹² Felkérte kartársait Czeglédy dékán úr, hogy használják ki a Szervezeti Szabályzat 27.§-ának 2. bekezdése adta lehetőséget és ne csak az első, de a második és harmadik helyen is jelöljenek.

A Magyar Közlönyben 1946. október 15-én meghirdetett és november 12-én lejárt pályázatra kilencen adták be pályázatukat: Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czakó Jenő, Csomár Zoltán, Esze Tamás, Kathona Géza, Márkus Jenő, Miklós Ödön, és Tóth Endre. Közülük három a debreceni egyetem hittudományi karának magántanára s a többi hat közül is csak egynek /Esze Tamásnak/ nem volt hittudományi doktori képesítése. A jelölést előkészítő bizottság december 2-án megállapította, hogy az 1946. március hónapjában lejárt hasonló tárgyú pályázatra annak idején jelentkezett két pályázónak, Bodonhelyi Józsefnek és Bucsay Mihálynak tudományos és irodalmi működéséről nem készít újabb szövegezésű véleményt, hanem elfogadja és ismerteti az akkori jelölőbizottság elnökének, Révész Imrének korábban egyhangúan elfogadott előterjesztését.

Bodonhelyi Józsefről, a budapesti teológiai akadémia gyakorlati tanszékének professzoráról Révész megállapította, hogy „egész eddigi tudományos munkássága kifejezetten az egyház-

⁷¹¹ Tanári kari jkv. 1946. 177/1946. december 7. Kézirat. 1. TtREL II.2.a.24.d.

⁷¹² Uo. 2.

történelem tárgykörébe vág. Dolgozatait komoly elmélyedés, erős koncentráció, kimerítő forrásismeret, elsősorú szakirodalmi tájékozottság, jeles szintetikus képesség, nemes veretű, szép formájú előadás jellemzi. Kutatásainak kimerítő eredményei a legalaposabb reményre jogosítanak arra nézve, hogy ha munkásságát egészen az egyháztörténelmi szaknak s közelebbről az angol-magyar hatások kutatásterületének szenteli, az eddigi széles és szolid alapvetésre további egészen nagyszabású tudományos épületet emelhet s a magyar református szellem történetének egészen elhanyagolt területeit munkálhatja ki.”⁷¹³ Bucsay Mihály a filozófia és az egyháztörténelem terén végzett tudományos munkásságot. Révész szerint „finom érzékű, szerencséskezű kutató, az apró részleteket a nagy összefüggésekbe kitűnően beilleszteni tudó feldolgozó, jó formaérzékkel és világos, színes, a figyelmet lekötő előadással. Szellemének gazdagságával, elevenségével, igen nagy szorgalmával a legszebb reményekre jogosít, ha majd végleg túljut a tudományos kiforrás stádiumán és az egyháztörténelmi szakterületen erősebben koncentrálja magát.”⁷¹⁴

Erdős Károly szakelőadó véleményét is megörökítette a kari jegyzőkönyv. Eszerint Czákó Jenő egyháztörténelmi dolgozatai „a lelki egyház harcát mutatják a testi egyházban. Szorosabb értelemben vett egyháztörténelmi munkája doktori dolgozatán kívül nincs. ‘A janzenizmus’ című disszertációja magyar nyelven a legrészletesebb és legalaposabb ismertetése és méltatása ennek az építő és evangéliumi jellegű mozgalomnak.”⁷¹⁵ Csomár Zoltán baktalórántházai segédlelkészt 1940. december 21-én avatták hittudományi doktornak. „Leíró, elbeszélő, adatokat felkutató és azokat szorgalmasan egybeszerkesztő egyháztörténész. Feldolgozott tárgyköre szűk ahhoz, hogy széles látókört, áttekintő összefogást adjon.”⁷¹⁶ Esze Tamás a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület igazgató lelkésze, a bölcsészettudományok doktora. Valamennyi egyháztörténelmi és művelődéstörténelmi munkája a Rákóczi korabeli levéltári anyaggal van összefüggésben. Benyújtott dolgozatainak is többsége nem egyháztörténelmi, hanem numizmatikai és művelődéstörténelmi vonatkozású. „Monográfiáiból megállapítható, hogy kiváló és szerencsés levéltári kutató. Eleven emlékezetével és tudományos módszerével nyilvántartja a szerte heverő, vagy itt-ott felbukkanó adatokat és azokat ügyesen egybefoglalja.”⁷¹⁷ Kathona Géza a Szlovákiához tartozó Nagymegyerről küldte pályázatát. Feladatának tartotta, hogy a Révész által elkezdett munkát folytassa, azaz elkészítse a magyar reformáció vezéralakjainak szellemi genezisének, hogy műveik megírásánál honnan és mely forrásból merítettek. „Minden írásából előviláglik szaktudása, alapos tárgyismerete, az egyháztörténelem művelésének módszeressége. Falusi lelkipásztorként vitathatatlanul nagy önmehtagadással és dicséretre méltó ügybuzgósággal lehet annyi eredményt felmutatni, amennyit ő irodalmi téren bemutat.”⁷¹⁸ Márkus Jenő Pápán szerzett akadémiai magántanári oklevelet és 1939-ben egyháztörténelemből doktorált. Csatolt irodalmi munkái azt mutatják, hogy „szerzőjük elmélyedő, rendszerező elme, de a magyar református vallási gondolkodás történetébe vágó doktori értékezésén túl szélesebb körű, mélyen alapozott történelmi munkásság nem áll a szerző mögött.”⁷¹⁹ Miklós Ödönt 1932. április 30-án avatták a debreceni hittudományi egyetem

⁷¹³ Révész Imre szakreferenciájának véleménye. Uo. 4-5.

⁷¹⁴ Révész Imre szakreferenciájának véleménye. Uo. 6-7.

⁷¹⁵ Uo. 8-9.

⁷¹⁶ Uo. 10.

⁷¹⁷ Uo. 11.

⁷¹⁸ Uo. 13.

⁷¹⁹ Uo. 14.

doktorává és 1944-ben lett egyetemi magántanár. Magyar és holland nyelven jelentek meg dolgozatai, melyekben a XVI. és XVII. század területéről, főleg a holland-magyar kapcsolatokról ír a szerző.

Legrészletesebb véleményét Tóth Endre teológiai irodalmi munkásságáról készítette a szakelőadó. Életrajzi adatainak, főbb egyházi tisztségeinek közlése után kutatási területeiről szövegezt. A pályázó irodalmi munkásságáról 8 ívrét lapon közölte önállóan vagy különnyomatban megjelent műveinek jegyzékét, szám szerint 36-ot és 162 különböző tartalmú cikkét.⁷²⁰ Irodalmi munkái közül 23 egyháztörténelmi vonatkozású, ezek közül 17-et mellékelte pályázatához. Történelmi munkáit két csoportba elkülönítve jellemezte Erdős Károly. Az elsőbe tartoznak különböző alkalmakra írt megemlékezések, amelyek történelmi hitelességűek, de inkább a lelki építéssel való tanítást célozzák, a másik csoportba tartozó művek rövidebben vagy kimerítőbben adják a felkutatott adatok tárházát és feldolgozását. Konklúzióként megállapítja a bizottsági referens: „Tóth Endre 22 évi teológiai akadémiai tanársága alatt írt műveivel a pályázók közül a legrégebbi állandó munkása a magyar református egyháztörténelemnek és munkássága tartamban, mennyiségben, minőségben és értékben kiváló. Önálló levéltári kutatásait főként a ‘Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen’, ‘A pápai református egyházmegye élete’, ‘Mándi Márton István élete’, ‘A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában’ és ‘A pátens története a dunántúli református egyházkerületben’ c. munkáiban dolgozta fel.”⁷²¹ Végül Révész Imrénének a Tóth Endre munkásságáról jól ismert vélekedését idézi: „Megvilágította a holland-magyar egyházdipломáciai érintkezések egyik legfontosabb fázisát /Hamel Bruininx/, megrajzolta az egyik legérdekesebb magyar teológiai professzori arcot, jellemet és sorsot /Márton István/, megalkotta az egyik legérdekesebb egyházközség- és egyházmegye történetünket /Pápa/, a legapróbb részletekig feltárta egy másik dunántúli egyházmegye /Belsősomogy/ eklézsiáinak drámai küzdelmeit Mária Terézia korában, a pátens megíratlan történetéhez eddig ő végezte el a legfontosabb monografikus előmunkákat. 22 éves főiskolai tanársága alatt termékeny írói munkásságával a magyar református egyháztörténelemnek általa felölelt részleteiben hűségesen dolgozott.”⁷²²

A jelölést előkészítő bizottság 1946. december 2-án tartott gyűlésén csak a pályázók sorrendjét állapította meg s a kar szavazatától tette függővé a helyek szerinti jelölést. Ennek megfelelően együtt sorolta az első helyre a bizottság Bodonhelyit és Tóth Endrét, a második helyre Miklós Ödönt, a harmadikra Bucsay Mihályt, a negyedikre Kathona Gézárt és az ötödikre Esze Tamást. A december 7-én tartott kari ülésen a kar tagjainak szavazását megelőzően Kállay Kálmán kijelentette, hogy „Az első a helyre a különben nagyon értékes dr. Bodonhelyi Józseffel szemben a még értékesebb dr. Tóth Endrét tartja alkalmasnak. Indokolja ezt dr. Révész Imre teljesen objektív szakvéleményével, aki már az előbbi pályázat kapcsán kijelentette, hogy az összes szóba jöhető jelöltek közül még akkor is fölébe helyezné dr. Tóth Endrét az összes komolyan szóba jöhető vetélytársaknak, hanem lenne karunk doktora és magántanára. Úgy véli, hogy a karnak erre figyelemmel kell lennie.”⁷²³ Titkos szavazást követően 6 érvényes szavazatból négyet kapott Bodonhelyi, kettőt pedig Tóth Endre. Ezen az alapon a kar Bodonhelyit az egyháztörténelmi tanszékre általános szavazattöbbséggel jelölte. A

⁷²⁰ Dr. Tóth Endre irodalmi munkássága /1921-1946/. Kézirat 1-8. Pápa, 1946. TtREL I.8.b.49.

⁷²¹ Tanári kari jkv. 1946. I.m. 17.

⁷²² Uo. 17-18.

⁷²³ Uo. 19.

második helyre való jelölés tárgyában háromszor is szavaznia kellett a kar tagjainak. Először 6 érvényes szavazatból hármát kapott Tóth Endre, két szavazatot Miklós Ödön és egyet Bucsay Mihály, a második forduló is ugyanezt az eredményt hozta, a harmadikban Tóth Endrét általános szótöbbséggel /3 szavazattal/ jelölték a második helyre. A harmadik helyen együtt jelölték Miklós Ödönt és Bucsay Mihályt három - három szavazattal. A helyszínen történt hitelesítés után a dékán felterjesztette a kar határozatát a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.

Czeglédy professzor úr szíves szóbeli közlése szerint a kar tagjai sokáig nem tudtak megegyezésre jutni a választás ügyében. Erdős Károly unokahúga férje, Bodonhelyi József választásához megnyerte a kar egy részét, Révész püspök Makkai Sándorral és Kállay Kálmánnal Tóth Endre jelölését szorgalmazta, Tildy Zoltán köztársasági elnöknek Miklós Ödön volt a jelöltje, Esze Tamás megválasztása érdekében Zoványi Jenő törekedett híveket szerezni. Véget nem érő viták voltak a karban.

Az 1947. április 22-én ülésezett tanári kar dékánja előterjesztésében foglalkozott az egyháztörténeti tanszék betöltésének ügyével. A kar tagjai aggodalommal állapították meg, hogy Soós Béla halála óta már a negyedik félév végéhez közelednek s a különlegesen fontos tanszék még mindig nincs betöltve. „Megfontolások alapján a kar teljesen egyhangúan azzal a tiszteletteljes kéréssel fordul a vallás- és közoktatásügyi Miniszter Úrhoz, hogy az 1945. augusztus óta üresedésben levő ‘egyháztörténelem és segédtudományai’ című tanszék betöltésére nézve a hittudományi kar 1946. december 7-én tartott ülésének 177. jegyzőkönyvi szám alatt hozott határozata alapján a lehető legrövidebb időn belül tegyen előterjesztést a magyar köztársaság Elnökének.”⁷²⁴

A tanári kar megkérte és felhatalmazta Czeglédy Sándort, hogy, az egyháztörténeti tanszék betöltése érdekében személyesen képviselje a kar érdekeit, s lépjen kapcsolatba Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral, aki azonban államtitkárát, Zsebők Zoltánt bízta meg a dékánnal való tárgyalással. Czeglédy szerint „olyan konszenzusra jutottak a minisztériumban, hogy a püspöknek igent kell mondania a választásra, az egyházkerület elnökségének meg kell erősítenie a kar jelölését. De mivel Tildynek sem tetszett a kar döntése, s Révész Imre volt a református egyháztörténelem első számú szakembere, úgy állapodtak meg a minisztériumban: Révész mondja meg a döntést. Bízunk rá. Akit ő jelölt, legokosabb azt választani. Nem nagy lelkesedéssel, - de elfogadtuk. - Tóth Endrét nevezték ki.”⁷²⁵

Révész azért döntött a pápai egyháztörténész személye mellett, mivel ha publikált dolgozatainak mennyiségét tekintjük, nyilvánvaló, hogy Tóth Endre fiatal korától szakadatlanul dolgozott. Nem voltak baráti kapcsolatban, sőt Révész több alkalommal bírálta. Czeglédy szerint Tóth Endre doktorálásakor Révész nem akarta, hogy summa cum laude minősítést kapjon, s ezt Tóth Endre nem vette jó néven.⁷²⁶ Révész az államnál vitte keresztül, hogy Tóth Endre legyen debreceni professzor.⁷²⁷

Török István nyugalmazott teológiai professzor szerint „a választáskor a tanárok véleménye úgy megoszlott, hogy szinte mindenkinek volt egy csoportja. A kar becsülte Tóth Endre széleskörű munkásságát. De mivel évekig a gyakorlati teológián is tanított, s hallották ezt a

⁷²⁴ Tanári kari jkv. 1947. 341/1947. április 22. TtREL II.2.a.24.d.

⁷²⁵ Czeglédy Sándor szóbeli közlése. Lejegyezte Pótor Imre. Kézirat. 2. Debrecen, 1992. november 19.

⁷²⁶ Uo. 3.

⁷²⁷ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Csohány János. I.m. 2.

‘sokoldalságot’, hogy tudniillik nem minden erejével az egyháztörténetet végzi, - hiányolták, hogy a Hamel Bruininxnak nem volt folytatása. Pedig akkor már ő a honi egyháztörténet művelésével időtálló alkotott.”⁷²⁸ Tóth Endréről az a vélemény alakult ki, hogy bár széleskörű ismerete van, de mint történész, a krónikás történész típus körébe tartozott. Ezért nem volt egyértelmű állásfoglalás mellette.

A kar a jelölt személyében nem tudott megállapodni. „Hogy Kari bácsi mégis biztosítsa a bizonytalan helyzetben a maga jelöltjét és jövőjét, megkért engem - mondta Török István -, mint volt tanítványát s a kar legfiatalabb tagját, hogy írjam meg a kar véleményét Tóth Endrének azzal a céllal, hogy lépjen vissza a jelöléstől. Megírtam ezt apósomnak, Pongrácz Józsefnek, hogy ebből azt közöljön Tóth Endrével, amit jónak lát. Nem volt benne személyes állásfoglalásom, hanem a Kari bácsi kérését tolmácsoltam apósomnak: a kar többsége Bodonhelyit akarja. Hogy Tóth Endre ne pályázzon, nem is került bele a levélbe. Apósom nyilván megmutatta a levelet Tóth Endrének, aki ebből azt a következtetést vonta le, hogy neki a pályázatát vissza kell vonnia. Nem azt csinálta. Közölte a kultuszminiszterrel, hogy kapott egy ilyen tartalmú levelet. A kultuszminiszter nem Tóth Endrének, hanem a karnak válaszolt, hogy ilyen meg ilyen szabálytalanság történt, hogy tudniillik ilyen tartalmú levelet egyetlen jelöltnek sem lett volna szabad küldeni. A kartól erre vonatkozóan magyarázatot kért. Nem volt a levélben semmi vétség, ami kari eljárást igényelt volna. Volt utána kari ülés, a levelet felolvasták, jegyzőkönyvbe került s ezen a kari ülésen döntés született, hogy ki legyen a kar jelöltje. A kar meghozta döntését, jelentsék a miniszternek, s ez a döntés egyhangúlag Tóth Endrére esett. Így került levelem folytán Tóth Endre egyháztörténet professzornak Debrecenbe. Nyilván a kar abban a helyzetben volt, hogy mást nem is választhatott. A miniszteri levél eldöntötte az egyhangú állásfoglalást.”⁷²⁹ Csohány János feljegyzése szerint „Erdős Károly megüzente Tóth Endrének Török István útján, hogy vonja vissza pályázatát, mert méltatlan dolog lenne, hogy egy egyházkerületi főjegyző megbukjék a választáson.”⁷³⁰

Medgyessy István az egyetem theol. fakultásának dékáni hivatalában olvasta Tóth Endre leveleit, melyeket 1946-ban írt a karnak, amikor debreceni professzorságra pályázott. „Egyszer ‘elveszett’ dr. Tóth Endre beadott munkáinak sorozata. Erre azt írta Tóth Endre a karnak, hogy vele nem bánhatnak úgy ahogy akarnak, mert ő nem csak pápai theol. tanár, hanem a dunántúli kerület lelkészi főjegyzője is. Mikor végre megválasztották és megjelent személyesen Tóth Endre, csalódást okozott Medgyessy Istvánnak. Nem erre számított az önértékes levelek és energikus küzdelem után.”⁷³¹

Az elsők között gratulált és fejezte ki jókívánságait az új debreceni professzornak Farkas Sándor mátyásföldről lekipásztor, akivel valamikor sokat emésztődtek a budapesti parókia dolgain. Testvéri örömmel vallja, „mennyivel inkább Neked valóbb feladatra hívtok el Atyánk, Istenünk. Ez illő és méltó elismerése egy igaz és hű tudós pályája eddigi eredményének. Megszolgáltad.”⁷³²

⁷²⁸ Török István közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Debrecenben, 1995. február 18-án Pótor Imre. Kézirat. 4-5.

⁷²⁹ Uo. 6.

⁷³⁰ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Csohány János. Debrecen, 1989. szeptember 19. Kéz-irat. 2.

⁷³¹ Medgyessy István visszaemlékezése Tóth Endrére. Debrecen. É.n. Lejegyezte Csohány János. Kézirat. 1. A feljegyzés a szerző birtokában van.

⁷³² Farkas Sándor levele Tóth Endrének. Mátyásföld, 1947. július 11. TtREK R. 4299.

Az 1947/48. tanév első kari üléséről - melyet 1947. szeptember 10-én tartottak - igazoltan voltak távol Kállay Kálmán, Tóth Endre és Vasady Béla. Néhány sorból álló bejegyzés áll a tanári kari jegyzőkönyvben arról, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 81.321/1947. VI. sz., valamint 117.568/1947. VI. sz. leiratán, azaz Tóth Endre ny. r. tanári kinevezésén, illetőleg illetmény-törzslapján a bejegyző és ellenőrző aláírásokat pótolni kell.⁷³³

Első ízben 1947. október 14-én vett részt Tóth Endre a kar rendes gyűlésén. Török István dékán a kar nevében így üdvözölte az újonnan kinevezett nyilvános rendes tanárt. „Mielőtt a tárgysorozathoz kezdenék, a 46. Zsoltár első szakaszával üdvözlöm karunk újonnan kinevezett tagját, Dr. Tóth Endre professzor urat, az egyháztörténeti tanszék ordináriusát, nekem már korábbi szolgálati helyemről régi, kedves kartársamat. Debrecenben az egyháztörténeti tanszéknek legfényesebb a hagyománya: Sinai József, Budai Ézsaiás, Balogh Ferenc, Pokoly József, Révész Imre neve jelzi a múltat, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem. Amikor kartársunk a nagyszerű ősök örökébe lép, hogy velünk együtt szolgatársi és atyafiúi közösségben munkálkodjék, hivatott kézzel őrizze, ápolja és gyarapítsa ezt az egyháztörténet-örökséget, kívánom, mint az általa olyan szeretettel kutatott atyákat, őt is segítse az Úrnak a jobbjá és ragyogja be orcájának világossága.”⁷³⁴

Tóth Endre az ország első reformátusainak sorában megilletődve mondott köszönetet a dékán üdvözlő szavaiért. „Belső szorongást érzek s bizonyos csüggedés fog el, - miként fogom megállni helyemet? De Isten segítő kegyelmében bízom. Ő megsegített eddigi tanári pályafutásomon. Hittel reménykedem, hogy segítségét itt sem vonja meg tőlem. Szeretnék az maradni itt e fényes pozícióban, aki eddig voltam. Ravasz László szavait tartottam szemem előtt régtől fogva. Eddig is azon igyekeztem, ezután is arra törekszem, hogy legyek egy kis mécses, amelynek fényénél diákok tanulnak. Kis mécses, amely fényét az örök fényforrástól nyeri, a mi Urunktól. Szeretnék itt is nevelő lenni. A tudomány szerény művelése mellett erre törekszem.”⁷³⁵

Az egyetem beiktatott tanáráként mondott köszönetet Tóth Endre 1947. július 29-én kelt levelében a vallás- és közoktatásügyi miniszternek kitüntető elhatározásáért, mellyel előterjesztette kinevezését a köztársasági elnök úrnak. A köszönő sorok mellett az Istenben élő hittel bízó pedagógus nagyszerű hitvallástétele is olvasható. „Eddigi munkámmal Isten segítségével törekedtem művelni a történettudományt s a jövőendő lelkésznevelését. Mostani többre bízatom nagy elkötelezést jelent számomra. Minden erőmmel folytatni s fokozni igyekszem ezt a munkát s bízom Isten segítségével, hogy magyar népünk s református egyházunk szolgálatára erőt fog adni.”⁷³⁶

Tóth Endre utódjaként a pápai teológiára **Pataky Lászlót**, kercaszomori lelkipásztort választotta meg a dunántúli egyházkerületi közgyűlés 1947. november 4-én. Mivel Tóth Lajost saját kérésére 1947. szeptember 1-i hatállyal nyugalomba helyezték, az ószövetségi tanszékre Tóth Kálmán zánkai lelkipásztort, theologiai magántanárt választották meg óraadó-helyettes tanári minőségben. Pongrácz József az 1947/48. iskolai évben óraadó tanáráként végzett szolgálatot a főiskolán. Az újszövetségi tanszék óráinak egy részét pedig Kiss Sándor

⁷³³ Tanári kari jkv. 1947. 3/1947. szeptember 10. TtREL II.2.a.24.d.

⁷³⁴ Tanári kari jkv. 1947. 69/1947. október 14. TtREL II.2.a.24.d. l.

⁷³⁵ Uo. 2.

⁷³⁶ Tóth Endre levele a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Debrecen, 1947. július 29. TtREK R. 4300.

nőnevelő-intézeti vallás tanár, theologiai magántanár látta el.⁷³⁷ A Pápai Református Egyházkerület Főiskolájának az 1947/48. tanév eseményeiről számot adó Évkönyvében így számolt be Benedek Sándor theologiai igazgató az egyháztörténeti tanszéken végbement változásról. „Dr. Tóth Endre nyilvános rendes tanárt 1947. nyarán a debreceni egyetem hittudományi karára nevezték ki egyetemi nyilvános rendes tanárrá, akinek tanszékére pályázatot hirdetett a fenntartó testület és a pályázat alapján Pataky László kercaszomori lelkipásztort alkalmazta óraadó-helyettes tanári minőségben.”⁷³⁸ Az 1947/48. tanévben a theologiai akadémia rendes tanárai: Benedek Sándor a gyakorlati theologia nyilvános, rendes tanára, Trócsányi Dezső a filozófia-szociológia tanára; helyettes tanárok: Kiss Sándor, Pataky László, Pongrácz József és Tóth Kálmán; magántanár: Márkus Jenő; előadók: Nagy Béla pápai közjegyző és Szabó Sándor nőnevelő intézeti ének- és zenetanár. Az 1-5 évfolyamon összesen 42 hallgatót tartottak nyilván.

Pataky László helyettes tanár az őrsgéi egyházmegyében tanácsbírói és missziói előadói tiszteletet töltött be. Cikkeket írt a Református Értesítőbe, az Új Ösvénybe. A 1947/48. tanév Évkönyve szerint „előadást tartott a pápai és őrsgéi egyházmegyék lelkésztoábbképző tanfolyamain és Pápán, a theologusok Tóth Ferenc Körének a pápai templomban rendezett reformációi ünnepélyén. Mint kercaszomori lelkipásztor otthon végezte a gyülekezeti lelkipásztori munkát. Heti óráinak száma 10. Helyettes tanár 1 év óta.”⁷³⁹ Tananyagként az 1947-1951. iskolai években Pataky is a már elődje által tankönyvként bevezetett Segesváry Lajos: „Az egyháztörténelem alapvonalai” /Debrecen, 1936./ című könyvét használta és alkalmazta, de az addigi, a magyarországi egyháztörténeti stúdiumokat többszörösen kibővítette. Mivel Tóth Endre 1947-ben leköszönt levéltárosi tiszteréről is, ebben a feladatkörben is új levéltárosként Pataky László lett az utódja.⁷⁴⁰ A Tóth család közlései szerint Tóth Endre nagy részben összegyűjtötte és elküldte neki doktori disszertációja anyagát és fájt neki, hogy nem tett doktori szigorlatot.⁷⁴¹ Pataky László 1947-1951 között volt a pápai akadémia tanára úgy, hogy közben maradéktalanul eleget tett lelkészi szolgálatainak is. „Hétfőn este Pápára utazott, pénteken éjjel haza érkezett. Szombat, vasárnap, hétfő volt a gyülekezete. A legkeményebb télen sem késett Pápáról, s egyetlenegy istentisztelet sem maradt el a kercai ‘fára’-ban, a pápai ‘anyaiskola’ vidéki alapfokú iskolájában.”⁷⁴²

⁷³⁷ Egyházkerületi közgyűlés jkv. 1947. 93/1947. november 4. Pápa, 1947. 196. DREK jelzet nélkül.

⁷³⁸ Adatok a Theologiai Akadémia 1947-48. iskolai évének történetéhez. In: A Pápai Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának Theologiai akadémia, Gimnázium, Kereskedelmi középiskola és a vele kapcsolatos felnőttek kereskedelmi középiskolája, Leányliceum, Tanítóképző és gyakorló általános iskola, Polgári leányiskola, Általános leányiskola és Általános fiúiskola Évkönyve az 1947-48. iskolai évről. Az iskola fennállásának 417. évében. Szerkesztették: Dr. Benedek Sándor theologiai akadémiai, Dr. Sándor József kereskedelmi középiskolai megbízott, Ligárt Ida polgári, általános leányiskolai, Dr. Hencze Béla gimnáziumi, Dr. Horváth Endre leányliceumi, tanítóképzői, Dr. Gergely Ferenc általános fiúiskolai igazgatók. Pápa, 1948. 6. lap. DREK jelzet nélkül.

⁷³⁹ Uo. 10.

⁷⁴⁰ Kövy Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár. In: A Pápai Református Gyűjtemény. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1987. 85.

⁷⁴¹ Tóth Endréné és Tóth Gabriella közlései Tóth Endréről. Lejegyezte Csohány János. Debrecen, 1989. szeptember 19. Kézirat. 3. A feljegyzések a szerző birtokában vannak.

⁷⁴² Papp Vilmos: Pataky Lászlót köszöntjük. Reformátusok Lapja 1996. október 6. 6.

Az egykori tanítvány így emlékezett mesterére: „Mindössze két évig voltam Tóth Endre hallgatója. Az 1925-27. években. Egészen fiatalon került Pápara a kaposvári hitoktatói állásból. Az akkori negyedéves hallgatóknak szinte régi diáktársa volt, pár évvel járt a pápai gimnáziumban felettük, sőt néhányan, akik később határozta hivatásuk felől, egészen közel voltak hozzá. A pápai két évem alatt az egyetemes történetet hallgattam tőle. Mint tanárt nagyon szerettük és becsültük emberi jelleméért, segítő jószándékáért és minden tekintetben megmutatott jóindulatáért. Az egyháztörténeti szemináriumnak én nem voltam tagja. Dr. Tóth Endre hathatós segítsége /számomra/ akkor kezdődött, amikor magántanári előkészületemhez Thury Etele munkáiról hosszú hónapokon át adatokat másolt és küldött nekem Pápara, ami azonban a pápai theologia 1951-ben történt bezárása után más irányú elfoglaltságom miatt nem volt többé időszerű.”⁷⁴³

Az 1996. október 6-án megjelent Reformátusok Lapja hasábjain köszöntette Papp Vilmos az 1905-ben született Pataky Lászlót, mint egyházunk legidősebb lelkipásztorainak egyikét, aki 1954-1980 között a nagy múltú győri eklézsiában teljesített szolgálatot. Nem maradt hűtlen a tudományhoz sem. ‘Megírta a kercai és győri egyházközségek történetét. Valóságos adattár az ‘Őrségi egyházmegye története’. Ír a református püspökökről: Beythe István ágendájáról, Pathai püspök kátéjáról. A nagy múltú őrségi egyház-megye nagyhatású lelkészi karának egykori ‘Benjámín’-ja, ma az ‘őrségi szellem’ utolsó képviselője.”⁷⁴⁴

Tóth Endre Debrecenbe távozásakor az egyházkerület valamennyi munkatára nevében ezekkel a szavakkal köszönt el Győry Elemér püspök a kerületi közgyűlés színe előtt főjegyzőjétől: „A kiváló professzor és munkatárs búcsúzásakor az Alma Mater szemében könny csillog; a nagyobb megbízatást kapott gyermekére büszke a tőle elváló édesanya. Már nem azé, aki nevelte és javaival elhalmozta, de nem mond le róla, továbbra is fiának tekinti. Új munkahelyére imádságos lélekkel kísérjük. Legyen rajta Isten áldása, hogy elvégezhesse azt a szolgálatot, amelyet vett az Úrtól és azt a munkát, melyre az ősi debreceni főiskola hatalmas levéltára” és új nemzedékek nevelésére szülőföldje, Tiszántúl várja.”⁷⁴⁵

⁷⁴³ In: Pataky László levele Pótor Imrének. Győr, 1994. január 4. Kézirat. 1-2. A levél a címzett birtokában van.

⁷⁴⁴ Papp Vilmos i.m. 6.

⁷⁴⁵ Győry Elemér püspöki jelentése a dunántúli egyházkerületi közgyűlésen Pápan, 1947. november 4-én. Egyházkerületi jkv. 1947. 153. DREK jelzet nélkül.

5. TÓTH ENDRE BIBLIOGRÁFIÁJA

1921.

1. Beszámoló a MEKDSZ nyári konferenciájáról - Tahi, 1921. június 26 - július 3. Dunántúli Protestáns Lap /Továbbiakban: DuPL/ 1921. 123-124

1922.

1. Adalékok a magyar protestáns egyház történetéhez. /Losontzi István disputatioja/. DuPL 1922. 203.
2. Antal Géza: Egy magyar diák naplója. 1714-16. Könyvism. DuPL 1922. 207-208.
3. A konfirmáció Hollandiában. Keresztyén Család /Továbbiakban: KCs/ 1922. 21. sz. 6-7.
4. Magyar temetés Hollandiában. Keresztyén Család /Továbbiakban: KCs/ 1922. 26. sz. 4.
5. Újabb adat a pápai főiskola történetéhez DuPL 1922. 166-167.

1923.

1. Holland lapokból. DuPL 1923. 89.
2. Ifjúsági egyesületek Hollandiában. KCs 1923. 13. sz. 3.; Kézirat. 1-3. TtREK R. 4298.9.36.c.
3. Komáromi Csipkés György és Voetius. DuPL 1923. 74.
4. Országos Református Theologus konferencia Pápán. DuPL 1923. 101-102.
5. Petőfi Hollandiában. DuPL 1923. 6.
6. Az utrechti harangok. KCs 1923. 11. sz. 2-3.

1924.

1. Heidelbergi Káté 13. Úrnappra készített beszéd fordítása. In: A Heidelbergi Káté ötvenkét egyházi beszédben. 1-4. kötet. 1-16 úrnappja. Írták: Wielenga B.; Sillevits Smitt P. A. E.; De Moor C.; Lindeboom C.; Van Proosdij C.; Wielenga G.; Hoekstra H. - Ford. Sebestyén Jenő; Galambos Zoltán; Marton János; Nagy Béla; Záborszky János; Csekey Sándor; Kiss Albert; Tóth Endre; Filep Gusztáv. - Budapest, 1924. Holland-Magyar Református Bizottság kiadása. - Bethlen nyomda. 1-215. lap.
2. Györék József: Csend. Könyvism. DuPL 1924. 127.

1925.

1. Gályarabok ünnepén. DuPL 1925. 88-89.
2. T. Hoekstra: A lélek keresztsége. /Acs 1,15 alapján készített munka./ Fordítás hollandról. DuPL 1925. 61.
3. Hollandiai emlékek. Diákvilág 1925/26. 6. sz. 11-12.

4. Hongarije. „Overdruk uit het Gedenkboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond 1898-1923”. Szerk. D. Dr. A. Eakhof. Könyvism. DuPL 1925. 108-109.
5. A Keresztyén Család naptára az 1926. évre. DuPL 1925. 142.
6. Önéletrajz. Pápa, 1925. november 16. DREL 21.g.
7. A Tápi Református Egyház története. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1925. 1-36.
8. Az Úri ima. Elmélgedések az Úri ima alapján. Fordítás hollandról. Református Theologusok Iratterjesztése. Pápa, 1925. 1-78.

1926.

1. Assisi Ferenc és a modern ember. Diákvilág 1926/27. 2. sz. 3-14.; Kézirat. 1-3. Pápa, 1926. TtREK R. 4306.
2. De Ruyter Mihály. DuPL 1926. 79.
3. Emlékbeszéd. Kézirat. 1-2. Pápa, 1926. október 6. TtREK R. 4298.9.36.e.
4. Feltámadott. DuPL 1926. 16.
5. A gályarabság története. Vetített képes előadás. Kézirat. Pápa, 1926. TtREK R. 4327
6. A gályarabság története. Vetített képes előadás. 1-51 diafilmkockához szöveg. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1926. 1-15.
7. Hamel Bruininx a soproni országgyűlése. Theologiai Szemle /Továbbiakban: ThSz/ 1926. 678-709.; Különlenyomatban kiadta az Országos Református Lelkészegeyesület. Debrecen, 1926. 1-30.
8. Kaposvári emlékeim. Kaposvári Református Lap. 1926. október hó. 2. lap.
9. Kálvin tanítása a presbitériumokról és a genfi presbitérium. /Előadás vagy beszélgetési anyag presbiterek számára./ Református Igehirdető /Továbbiakban: RI/ 1926. 453-456.
10. A magyart nép Isten népe! /A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség nyári Tahi konferenciájáról./ DuPL 1926. 135-136.
11. A Pápai Református Főiskola múltja és jelene. Vetített képes előadás. /1-85 diafilmkockához szöveg./ Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1926. 1-15.
12. A presbitérium a magyarországi református egyházakban. /Előadás vagy beszélgetési anyag presbiterek számára./ RI 1926. 456-458.
13. Révész Imre /1826-1926/ születése 100. évfordulója. DuPL 1926. 9-10.
14. Révész Imre: Révész Imre élete /1826-1881/. Könyvism. DuPL 1926. 65.
15. Szilvási István császári gályarab prédikátor. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1926. 1-12.
16. Titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség kebelében alakult pápai csoport 1925-ik /első/ évi működéséről. Kézirat. Pápa, 1926. 1-7. TtREK R. 4322.
17. Újvári János gályarab prédikátor. DuPL 1926. 174-175.

1927.

1. Egyházi beszéd adventben. Máté 3,1-12. Kézirat. Pápa, 1927. december 06. 1-4. TtREK R. 4306.
2. A gyülekezeti diakónia a múltban. RI 1927. 185-188.; Kézirat. 1927. 1-8. TtREK R. 4298.9.37.g.
3. Mikor a pápai diákok Sopronban tanultak. Pápai Kollégiumi Lapok /Továbbiakban: PKL/ 1927/28. 1-2. sz. 7-8.; Kézirat. 1-2. Pápa, 1927. TtREK R. 4298.9.36.d.
4. A „pajkos üstök” meg a „kurta dolmány”. PKL 1927/28. 7-8.
5. A Pápai Református Egyházmegye története. I. rész. Gyülekezetek és lelkészek. Pápa, 1927. 1-103.
6. Sero Veniantibus. PKL 1927/28. 3. szám. 8.
7. Tegnap valóság - mai álom. Kaposvári Református Lap. 1927. október hó. 2. lap.
8. Titkári jelentés a magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának II. közgyűlésén. Kézirat. Pápa, 1927. november 25. 1-4. TtREK R. 4301.5.; TtREK R. 4298.9.37.h.

1928.

1. Amikor kivetés nélkül is fizettek. RI 1928. 62-63.
2. Ádvent hirdetése. Máté 3,1-12. RI 1928. 586-591.
3. Az 1927. év története. A Pápai Református Egyházközség Értesítője az 1927. évről. Az 1915-1926. esztendőik rövid történetével. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1928. 1-35.
4. Egy vonás a magyar református egyház szegénygondozása történetéből. RI 1928. 189-190.
5. Húsvét. DuPL 1928.57.
6. A Jézus neve által. RI 1928. 342-346.
7. A képzőtársaság márciusi ünneplése a múltban. PKL 1927/28. 7. szám 3-6. lap.
8. A német nyelv tanításának kezdete. PKL 1927/28. 6. sz. 5-6.
9. Régi presbiteri eskü. RI 1928. 61-62.
10. Szegedi Kiss István. RI 1928. 548-555.
11. Sztáray Mihály. RI 1928. 101-108.

1929.

1. Amit nem ad meg a csendes óra. Egy lelkipásztor naplójából. RI 1929. 657-659.
2. Baráth József: A Gyermelyi Református Egyház története. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1929. 1-50. Könyvism. DuPL 1929. 89-90.
3. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Előadás kézírata. 1-4. Pápa, 1929. szeptember 9. TtREK R. 4301.10.
4. Jelentés a Pápai Főiskola történetére vonatkozó adat-gyűjtésről. Kézirat. 1-3. Pápa, 1929. TtREK R. 4298.9.35.b.

5. Kálvin élete és a kálvinizmus a nyugati országokban. Vetített képes előadás. 1-46 diafilmkockához szöveg. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1929. 1-16.
6. Kossuth Lajos Budapesti szoborleleplezése. Előadás. Kézirat. Pápa, 1929. október 6. 1-2. TtREK R. 4301.4.
7. Krónikás Lapok az utrechti magyar diákok történetéből. PKL 1928/29. 6. sz. 2-4; 8. sz. 4-7.
8. A pápai diák és a magyar népdal. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1929. 1-36.
9. Reformáció emléknapján. Kézirat. 1-4. Pápa, 1929. TtREK R. 4306.
10. Révész Imre: Öntudatos hit. Debrecen, 1929. 1-76. Kátékönyv. Könyvism. DuPL 1929. 57.
11. Szondy Zsuzsanna. Református Figyelő. 1929. 265-266.
12. Thaly Kálmán és Pápa. DuPL 1929. 55-56.

1930.

1. Amiről Klió is hallgat. PKL 1930. 36.
2. Álom, látomás. Pünkösdi beszéd. Vasárnap 1930. 314-315.
3. A Budapesti Református Theologiai Akadémia Értesítője. Szerk.: dr. Sebestyén Jenő. Budapest, 1930. Könyvism. DuPL 1930. 131.
4. A főiskolai ifjúság képzőtársaságának díszgyűlésén. Kézirat. Pápa, 1930. október 6. TtREK R. 4321. 1-2.
5. Emlékbeszéd október 6-án. Írta és a képzőtársaság 1930. október 6-án tartott díszgyűlésén felolvasta dr. Tóth Endre theologiai tanár. PKL 1930. 2. sz. 15-17.
6. Emlékbeszéd október 6-án. Kézirat. Pápa, 1930. október 6. 1-8. DREK 0.1304.16.
7. Győry Elemér: A kettős tüzes nyelvek fényében. Egyházi beszédek. Győr, 1930. Könyvism. DuPL 1930. 246.
8. A kálvinizmus Magyarországon. Vetített képes előadás. /1-54 diafilmkockához szöveg./ Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1930. 1-51.
9. Dr. Körös Endre: A Pápai Jókai-kör évkönyve az 1924-29. évekről. Pápa. 1930. Főiskolai Könyvnyomda. 1-112. Könyvism. DuPL 1930. 136-137.
10. Ladányi Lajos /összeállította és kiadta/: Imák és életszabályok református vallású elemi, ismétlő és vasárnapi iskolás növendékek és felnőttek részére. Második és bővített kiadás. Ajak. Szabolcs vármegye. 1930. Könyvism. DuPL 1930. 177.
11. Lelkész-képzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában. /Tiszteletes, tudós prédikátorok.../ DuPL 1931. 1-2; 8-9; 12-13; 15-16; 19.; Különlenyomatban kiadta a Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1931. 1-16.
12. Levente ünnepélyen. Előadás Dákán 1930. pünkösdi ünnepén. Kézirat. Dáka, 1930. TtREK R. 4306. 1-4.
13. Dr. Mátyás Ernő: A Sárospataki Református Főiskola Értesítője. Sárospatak, 1930. Könyvism. DuPL 1930. 173.

14. A Mezőtúri Református Gimnázium Értesítője. Szerk.: Borsos Károly igazgató. Mezőtúr, 1930. Könyvism. DuPL 1930. 169-170.
15. A nagykőrösi Arany János-társaság Évkönyvei. Második kötet 1926-27. Szerk.: Gaál László. Nagykőrös, 1927. 1-112.; Harmadik kötet 1927-28. Szerk.: Dr. Törös László. Nagykőrös, 1928. 1-167. Könyvism. DuPL 1930. 143.
16. A négyszázéves Alma Mater. PKL 1930/31. 3. sz. 37-38.; 4. sz. 58-60.; 5. sz. 75-77.; 6. sz. 93-94.
17. A pápai diák élete a világháború alatt. PKL 1930/31. 5. sz. 68-69.; 6. sz. 83-84.
18. A pápai református templom története. 1531-1785. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1930. 1-31.
19. A pápai református templom története 1785 óta és az építendő új templom. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1930. 1-36.
20. Reformáció emlékünnepén. Vasárnap 1930. november 2. 407-408.
21. Testvér. Prospektus a pápai református templomról. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1930. 1-4.
22. A szeretet ünnepén. Pápai Hírlap 1930. december 25. 1.
23. Szundar Szingh bizonyoságtételei. Hollandból fordította dr. Ferenczy Károly. Bethánia Könyvkiadó. Bp., 1930. Könyvism. DuPL 1930. 131.
24. Titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség pápai csoportjának 1929. évi működéséről. Kézirat. 1-5. Pápa, 1930. február 28. TtREK R. 4301.3.
25. Tóth Ferenc és a lelkészi önképzés. Előadás a dunántúli egyházkerület lelkészi értekezletén. Kézirat. 1. Pápa, 1930. szeptember 24. TtREK R. 4298.9.38.d.

1931.

1. Antal Géza - a holland történettudós. DuPL 1931. 91-92.
2. A bizonyosságok fellege. DuPL 1931. 207.
3. Deáky Gedeon végrendelete. Kálvinista Szemle /Továbbiakban: KSz/ 1931. 233-234.
4. W. A. Dekkert holland lelkész köszöntése. Kézirat. 1-9. Pápa, 1931. TtREK R. 4298.9.36.m.
5. W. A. Dekkert holland lelkész köszöntése. Kézirat. 1. Pápa, 1931. TtREK R. 4301.8.
6. Dr. Payr Sándor: Gyurátz Ferenc életrajza. 1831-1925. Kiadta a Dunántúli Evangélikus Lelkészegyesület. Sopron. Székely és Társa Könyvosztálya. 1931. 1-129. Könyvism. DuPL 1931. 129.
7. Dr. T. Hoekstra kampeni tanár üdvözlő beszéde. Fordítás hollandból. DuPL 1931. 179.
8. Dunántúli református egyházak. DuPL 1931. 112.
9. Dunántúli református egyházak. Kézirat. 1. Pápa, 1931. TtREK R. 4300.
10. Egy gályarab prédikátor a gyászévtized után. /Kaminsky Jánosról./ Kézirat. 1. Pápa, 1931. TtREK R. 4298.9.41.02.
11. Egy gályarab prédikátor a gyászévtized után. /Kaminsky Jánosról./ KSz 1931. 151.

12. Egyetemes névtárunk s az egyházak keletkezési éve. DuPL 1931. 90-91.
13. Előadás a Soproni Evangélikus Leányegyesületben. Kézirat. 1-7. Sopron, 1931. TtREK R. 4326.
14. Hej, régi szép diákélet! PKL 1931/32. 4. sz. 44-46.
15. Hollandiai emlék. Elhangzott a soproni evangélikus gyülekezet szeretetvendégségén. Kézirat. 1-7. Sopron, 1931. TtREK R. 4326.
16. A kollégium újjáalapítója: Márton István. Pápai Hírlap 1931. szeptember 5. 4.
17. Lelkészképzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1931. 1-16.; DuPL 1931. 1-2.; 8-9.; 12-13.; 15-16.; 19.
18. Lázadás. PKL 1931/32. 110-113.
19. Lelkeszi napló a 18. század elejéről. /Pető György prédikátorról./ KSz 1931. 104.
20. Levendulaillat. Győry Református Lap. 1931. május.
21. Mándi Márton emlékezete. DuPL 1931. 233.
22. Mándi Márton István az iskolaépítő. Írta és a főiskola december 9-i Márton-ünnepélyén elmondta Dr. Tóth Endre. DuPL 1931. 231-232.
23. Mándi Márton István élete. In: Theologiai tanulmányok a pápai református főiskola négyszázéves jubileumi ünnepére. Írták és kiadták a pápai református theologiai akadémia tanárai. Pápa, 1931. 247-450.; Kézirat. 1-2. Pápa, 1931. TtREK R. 4298.9.36.f.
24. Márton István, az iskolaépítő. Kézirat. 1-2. Pápa, 1931. TtREK R. 4300.
25. Négyszáz éves a pápai főiskola. Pesti Hírlap 1931. április 5.
26. Pápai diákok. Győry Református Lap. 1931. május.
27. Pápai emlékek: Afrika belsejéből.; A „pajkos üstök”, meg a „kurta dolmány”. KSz 1931. 299.
28. A pápai főiskola ez évben ünnepli fennállásának négyszáz éves jubileumát. Kézirat. 1-4. Pápa, 1931. TtREK R. 4298.9.38.c.
29. A pápai főiskola és a pápai presbitérium. Képek a négyszáz éves főiskola történetéből. Magyar Presbiter 1931. augusztus hó. 6-7.
30. A pápai főiskola. Négyszázéves iskoláink. Az Erő 1931. január hó. 20. lap.
31. A pápai kollégium négyszázéves jubileuma. Református Figyelő 1931. 408-409.
32. A pápai református főiskola. /Vallásos estélyre./ Kézirat. 1-17. Pápa, 1931. DREK 0.1304.19.
33. Részlet a Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség pápai csoportjának 1931. március 27-én tartott rendes gyűlésére készült titkári jelentéséből. DuPL 1931. 58-60.
34. A szerelem, a szerelem. PKL 1931/32. 44-45.
35. Titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Missziói Szövetség pápai csoportjának 1931. március 27-én tartott ötödik rendes gyűlésére. Kézirat. 1-5. Pápa, 1931. március 27. TtREK R. 4298.9.35.d.
36. Titkári jelentés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói szövetség ötödik /hatodik évi/ rendes gyűlésére. Kézirat 1-8. Pápa, 1931. március 27. TtREK R. 4298.9.37.j.

37. Tóth Endre cikkeinek bibliográfiája /1921-1931./. Pápa, 1931. DREK 0.1304.9.
38. Tóth Ferenc püspök levele a keresztről. KSz 1931. 46-47.
39. Új theologiai doktor. /Icze Gábor/. Kézirat. 1. Pápa, 1931. TtREK R. 4300.

1932.

1. Dr. A. M. Brouwer: A holland református egyház életéről. A főiskola jubileumán, lelkésznék konferenciáján elhangzó előadást Tóth Endre fordította. DuPL 1932. 34.
2. Egymás szolgálata a theologus életben. Előadás a Theologus Szövetség konferenciáján. Debrecenben 1932. június 14. Kézirat. 1-6. TtREK R. 4298.9.36.b.
3. Ígélet. Haggeus 2,6-7 alapján egyházi beszéd. RI 1932. 509-512.
4. Ímhol az Úrnak szolgálója. Lukács 1,38 alapján egyházi beszéd. RI 1932. 512-516.
5. Karácsonyi ünnepély programja. RI 1932. 557-560.
6. Konferenciák idején. Vasárnap 1932. 27. sz. 215-216.
7. Kür Géza: Küzdelmeink. Három református egyház története /Csicsó, Kolozsnéma, Füss/. Komárom, 1932. 1-120. Könyvism. DuPL 1932. 71.; 74-75.; 79-80.
8. A pápai főiskola és a pápai templom. Református Világszemle 1932. november hó. 5-20.
9. Református lelkészi évkönyv. /Tervezet az 1933. évre./ Kézirat. 1. Pápa, 1932. TtREK R. 4301.6.
10. A. Rust: A nők munkája a holland evangélikus egyházban. A főiskola jubileuma alkalmából a Pápai Nőegylet szeretetvendégségén elmondott előadást Tóth Endre fordította. DuPL 1932. 58.
11. Dr. Victor János: Ő és mi. Előadások, beszédek, prédikációk. Bp., 1932. Sárkány Nyomda Rt. 1.182. Könyvism. DuPL 1932. 19-20.

1933.

1. Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola 1753-1783. Felolvasatott az adászteveli templomban 1933. október 15-én. Megjelent: Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1933. 1-19.; PKL 1932/33. 18-23.
2. A bűn büntetése. Zsid 10,30-31. Vasárnap 1933 szeptember 17. 302.; Lelkészegyesület 1933. 103.
3. Diákharang. PKL 1933/34. 8. sz. 77.
4. Egy asztalnál a Mesterrel. Máté 9,10-12. RI 1933. 51-55.
5. Az emberi féltékenység. Prédikáció a Máté 2,16-18 alapján. RI 1933. 559-566.
6. „Ezer kavics.” - Ravasz László legújabb könyve -. Ravasz László: Alfa és Ómega. Prédikációk, beszédek, cikkek. 1. kötet 1-383.; 2. kötet 1-333. Franklin Társulat. Bp., é.n. Könyvism. DuPL 1933. 51.
7. A főiskola újjáalapítása 1783-ban. In: A főiskola az 1932-33. iskolai évben. A Pápai Református Főiskola Értesítője /Továbbiakban: Értesítő/ az 1932/33. iskolai évben. 6-17.; Dr. Tóth Endre főiskolai igazgató 1933. június 11-én felolvasott jelentése.

8. Henry Martyn missziói munkája a mohamedánok között. Előadás vallásos estélyen./ RI 1933. 36-40.
9. Íme, én tiveletok vagyok. Máté 28,20. Reformáció beszéd. RI 1933. 441-445.
10. Janus arc. PKL 1932/33. 6. sz. 49.
11. Jelentés a Pápai Theologiai Akadémia életéről. Kézirat. 1-13. Pápa, 1933. TtREK R. 4300.
12. A Képzőtársaság márciusi ünnepén. Kézirat. 1-4. Pápa, 1933. TtREK R. 4298.9.36.
13. Pápa város reformációja. Elmondta a Tóth Ferenc Kör 1932. évi reformáció ünnepén. Megjelent: DuPL 1933. 175.; 179.; 183-184.
14. A pápai diák édesanyja. PKL 1933/34. 4. sz. 50-54.
15. A pápai főiskola diákjainak becsülete Deák Ferenc előtt. PKL 1933/34. 6. sz. 82-83.
16. A pápai főiskola életéről. Igazgatói jelentés. Kézirat. 1-13. Pápa, 1933. május 23. TtREK R. 4300.
17. Reflexiók fenti „megjegyzések”-re. DuPL 1933. 72-73.
18. Szeretetvendégségen Szerecsenyben. Előadás a pápai kollégiumról. Kézirat. 1. Szerecseny, 1933. TtREK R. 4298.9.37.c.
19. Úrvacsoraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig. ThSz 1933. 126-138.; Megjelent különnyomatban az Országos Református Lelkészegyesület kiadványaként. Debrecen, 1933.
20. Vallásos estély programja. Előadás Hamel Bruininxról. RI 1933. 79-86.
21. Vallásos estélyre - Arany János ünnep. RI 1933. 75-79.

1934

1. Az adászteveli emlékűnnep. In: A főiskola az 1933-34. iskolai évben. Értesítő 1933-34. 23-25.
2. Az adászteveli emlékűnnep. Kézirat. 1-2. Pápa, 1934. április 29. TtREK R. 4320.; TtREK R. 4298.9.37.d.
3. Áldozócsütörtök követése. Prédikáció Acs 1,9. alapján. Lelkészegyesület 1934. 142.
4. Békesség néktek! DuPL 1934. 49.
5. A Dunántúli Református Egyházkerület statisztikája. Főiskolai Könyvnyomda. A Református Theologiai Akadémia kiadványai. Pápa, 1934. 1-53
6. Az egyházkerületi levéltár rövid története. 1765-1934. Kézirat. 1-2. Pápa, 1934. TtREK R. 4298.9.38.b.
7. Előre! DuPL 1934. 177. .
8. A főiskola történetének negyedszázadai. In: A főiskola az 1933-34. iskolai évben. Dr. Tóth Endre főiskolai igazgató 1934. június 17-én felolvasott jelentése. Értesítő 1933-34. 15-22.
9. Főiskolai igazgatói jelentés az adászteveli emlékűnnepéről. Kézirat. 1-2. Pápa, 1934. április 29. TtREK R. 4298.9.37.d.

10. A holland miniszterelnök sürgönye. Magyar Kálvinizmus 1934. 187.
11. Isten mifelőlünk valami jobbról gondoskodott. Prédikáció Eszt 6,1 és Zsid 11,40 alapján. RI 1934. 15-20.
12. Karácsony. DuPL 1934. 217.
13. A legáció eredete, története és helyzete különös tekintete Dunántúlra. PKL 1934/35. 5. sz. 68-70.; 101-104.; 125-126.
14. A második internacionális kálvinista kongresszus Amsterdamban. Magyar Kálvinizmus 1934. 182-187.
15. Pápai diákok. A pápai Jókai-kör Évkönyve. 1934. 100.
16. Pünkösöd. DuPL 1934. 81.
17. A református prédikáció. Homiletika. A Református Igehirdető Szemináriumi Könyvei. 1. szám. Sylvester R.T. Budapest, 1934. 1-48.; RI 1934-35-ben havonkénti sorozatban jelent meg. ; Kéziratban 1-13. 1-7.§. Pápa, 1934. TtREK R. 4298.9.36.j.
18. Sport, kirándulás, weekend, levente és az egyház. Theologiai évnytón felolvasva dr. Tóth Endre theologiai akadémiai igazgató. Kézirat. 1-11. Pápa, 1934. TtREK R. 4300.; TtREL I.8.b.49.
19. Sport, kirándulás, weekend, levente és az egyház. A theologiai akadémia tanévnnyitó ünnepségén felolvasva dr. Tóth Endre igazgató. In: A főiskola az 1933-34. iskolai évben. Értesítő 1933-34. 4-11.
20. Templomszentelésre. /Ámós 9,11-15 alapján./ Kézirat. 1-6. Gyórszemere, 1934. október 27. TtREK R. 4300.
21. Tetemre hívta. PKL 1934/35. 3. sz. 33.
22. A theologiai igazgató ünnepi körlevele a dunántúli gyülekezeteknek. Nyomtatvány. Pápa, 1934. május 15. DREK 0.1304.41.a.
23. Valóban „nem sikerült”? Kézirat. 1-2. Pápa, 1934. TtREK R. 4306.
24. Valóban „nem sikerült”? Magyar Kálvinizmus 1934. 178-179.
25. A Veszprémi Református Egyház története. Előadás a Veszprémi Református Egyház kultúrestjén. Kézirat. 1-8. Veszprém, 1934. november 18. TtREK R. 4298.9.36.k.

1935.

1. Álom élet - keresztyén élet. Kézirat. 1-3. Előadás Kéttornyúlakon, ifjúsági egyesületben. Kéttornyúlak, 1935. január 20. TtREK R. 4306.
2. Dr. Bodola Gyula tragikus dicsősége. In: A főiskola 1934-35. iskolai éve. Értesítő 1934-35. 67-75.; Különlenyomatban kiadta a Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1935. 1-11. Írta és 1935. május 26-án tartott arckép-leleplezési ünnepén hősi halála 20. évfordulóján elmondta Dr. Tóth Endre főiskolai igazgató.
3. Deák Ferenc és a pápai főiskola. Pápai Hírlap Pápa, 1935. június 29. 1.
4. Dunántúli egyházkerület /1731/. In: Kiss József /szerk./: Református Egyetemes Egyházi Névtár. /A Református Egyetemes Konvent megbízásából kiadta a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.T./ Bp., 1935. 35-71.

5. Ecce Homo. Vasárnap 1935. 262.
6. Karácsony. Legátusprédikáció Lukács 19,10 alapján. Pápa, 1935. TtREL I.8.b.49.
7. Karácsony. Legátusprédikáció Lukács 2,13-14 alapján. Pápa, 1935. TtREL I.8.b.49.
8. A főiskola legrégebb törvényei. In: A főiskola az 1934-35. iskolai évben. Értesítő 1934-35. 80-90. Dr. Tóth Endre főiskolai igazgató 1935. június 16-án, évvzárón felolvasott jelentése.
9. Görzsönyi Vargha Kálmán főiskolai gondnok 1876-1935. Nekrológ. PKL 1935-36. 18-20.
10. Jákób kútjánál. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1935. 1-175. 1-38 prédikáció.
11. Jézus regények. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1935. A Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai. 16. sz. A tanévnyitó ünnepélyen felolvasta Tóth Endre 1934. szeptember 19-én.
12. Keresztelési beszéd Török Károly gazdatiszt Ida lánya keresztelójén 4Móz 6,24-26 és Zsolt 24,4-5 alapján. Kézirat. 1-3. Böly, 1935. január 27. TtREK R. 4306.
13. Lássuk meg e dolgot! /Szólás-mondás magyarázatok./ PKL 1935. 33-34.
14. A legáció eredete, története és helyzete különös tekintettel Dunántúlra. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1935. 1-25.
15. A nagykorúságra vezető Lélek. Prédikáció Acs 2,1-14 alapján. Igazság és Élet 1935. 188-190.
16. Pünkösöd. Pápai Hírlap 1935. június 8. 1.
17. Reformáció emlékünnepén. Prédikáció Ján 12,20-21 alapján, ifjúság előtt. Kézirat. 1-15. Pápa, 1935. október 31. TtREK R. 4306.
18. Reformációi emlékünnep. Előadás. Kézirat. 1-4. Pilismarót, 1935. november 3. TtREK R. 4306.
19. A református prédikáció. A Református Igehirdető Szemináriumi Könyvei. 1. szám. Sylvester R.T. Budapest, 1935. 1-48.
20. A szabad sajtó első termékei Pápán. PKL 1935. 110.
21. Templomszentelési beszéd 1Móz 28,17 alapján templom megújításakor. Kézirat. 1-4. Pilismarót, 1935. november 03. TtREK R. 4306.
22. A szolgálat uralma. Prédikáció Máté 20,28 alapján. Lelkészegegyesület 1935. 378-379.
23. A theológiai igazgató ünnepi körlevele a dunántúli gyülekezeteknek. Nyomatvány. Pápa, 1935. április 14. DREK 0.1304.41.a.
24. A theológiai igazgató ünnepi körlevele a dunántúli gyülekezeteknek. Nyomatvány. Pápa, 1935. június 5. DREK 0.1304.41.a.
25. Titkári jelentés a Magyar Református Külmisziói szövetség pápai helyi csoportjának 1935. munkaévi működéséről. Kézirat. 1-8. Pápa, 1935. szeptember 27. TtREK R. 4323.
26. Tóth Endre - Márkus Jenő: A Lélek ösvényén. /Imádságok, elmélkedések. Szemelvények a református keresztyén életből./ Pápa - Tata, 1935. 1-234.

1936.

1. Ahol a Református Élet konferenciája folyt. Református Élet 1936. 25-26.
2. Budavár visszavétele és a magyar sors. Református Élet 1936. 310.
3. Bujdosó magyarok füstölgő csepűje. A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén írói. 3. kötet. Szerk. Incze Gábor. Bp., 1936. Könyvism. Kézirat. 1-4. Pápa, 1936.
4. Csögle a 17. és 18. században. Előadás a pápai református egyházmegye 1936. április 28-án tartott presbiteri konferenciáján. Kézirat 1-38. Pápa, 1936. DREK 0.1304.17.
5. Egyházkerületi missziói jelentés. Elhangzott az egyházkerületi missziói bizottságban. Pápa, 1936. október 14. Kézirat. 1-24. TtREK R. 4324.
6. A Gyermekről. Adventi beszéd gyermekfelruházási ünnepélyen. Tatabánya, 1936. december 18. Kézirat, 1-6. TtREK R. 4306.
7. Horváth Elek-Dr. Tóth Endre: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Szerk. Dr. Tóth Lajos. Pápa, 1936. Főiskolai Könyvnyomda. Tóth Endre munkája: 23-29.; 40-49.; 119-156.
8. Hősök. Előadás 1936. március 24. H.n. Kézirat. 1-8. TtREK R. 4306.
9. A jászolban fekvő király. Prédikáció Luk 2,1-7 alapján. RI 1936. 664-668.
10. A kövek beszéde Pápán. Magyar Presbiter 1936. április hó. 2. lap.
11. Pápa a kuruc világban. /Írta és a Jókai-kör 1936. évi március 29-én tartott előadó-ülésén felolvasta Dr. Tóth Endre theologiai tanár./ Pápa, 1936. Főiskolai Könyvnyomda. 1-20.; Pápai Hírlap 1936. április.
12. Pápa város plébánosa és Kálvin Institutioja. In: Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok. - Az Institutio négy századik évfordulóján írták a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és docensei. Debrecen, 1936. 395-400.
13. Dr. Segesváry Lajos: Az egyháztörténelem alapvonalai. Debrecen, 1936. Könyvism. DuPL 1936. 228.
14. Séta Pápán, ahol a kövek beszélnek. Kézirat. 1-3. TtREK R. 4306.

1937.

1. Baltazár életrajzához. Lelkészegegyesület 1937. 164.
2. Bírálati jelentés Dr. Czeglédy Sándor okleveles református lelkésznek „A prédikáció gyülekezetszerúsége” című gyakorlati theológiából benyújtott theologiai magántanári értekezéséről. Kézirat. 1-13. Pápa, 1937. október 5. TtREK R. 4298.9.37.e.
3. Egyházkerületi missziói jelentés. Felolvasta Tóth Endre az egyházkerületi missziói bizottságban. Kézirat. 1-24. Pápa, 1937. október 18. TtREK R. 4301.1.
4. Előttünk megy? DuPL 1937. 55.
5. A földre hullott Sátán. Prédikáció Lukács 10,18 alapján. Lelkészegegyesület 1937. 217-218.
6. Hollandia. DuPL 1937. 109.

7. Jelentés a pápai külmissziói csoport 1936. évi munkájáról. Kézirat. 1-3. Pápa, 1937. DREK 0.1304.26.b.
8. Jézus a történelemben. Református Egyház és Iskola 1937. 10. sz. 2-3.; 11. sz. 1-2. Kézirat. 1-12. Pápa, 1937. TtREK R. 4306.
9. Lelki fegyverkezés. /A székesfehérvári Országos Református Lelkészegegyesület konferenciája megnyitó istentiszteletén elhangzott beszéd az Ef 6,11-17 alapján./ DuPL 1937. 153-154.
10. Márianosztra. Az Élet Útja /Továbbiakban: ÉÚ/ 1937. 5. sz. 7.
11. Mikor én legátus voltam. PKL 1937. 5. sz. 50-54.
12. Pünkösdheti beszédvázlatok. /1. Róm 8,5-11. A test és lélek.; 2. 1Móz 1,1-2. A Szentlélek kezdetben.; 3. Máté 4,1. A kísértésbe vivő Szentlélek.; 4. Máté 26,41. A kísértésbe vivő test.; 5. János 1,14-16. A testté lett lélek.; 6. Acs 1,8. Várjuk a Lelket./ In: Belmissziói Útmutató /Továbbiakban: BÚ/ az 1937/38. munkaévre. Bp., 1937. 301-311.
13. Régi időkől /Vörösberény, Nagyvázsöny történetéből/. ÉÚ 1937. 1. sz. 11.
14. Szabadulás. ÉÚ 1937. 2. sz. 3-4.
15. Torkos Jakab dunántúli református püspök /1711-1785/ mint igehirdető. A Református Igehirdető Szemináriumi könyvei. 2. szám. Bp., 1937. 1-53.

1938.

1. Bizonyágtevés. /Előadás 1Ján 5,7-8 alapján, évváró istentiszteleten, találkozók előtt/. Kézirat. 1-4. Elmondta Tóth Endre 20 éves érettségi találkozójukon Pápán 1938. június 12-én.; DuPL 1938. 113-114.
2. Dicsőség, békeség, jóakarát. ÉÚ 1938. december 15. 1.
3. Egy hollandi emlék. Kézirat. 1-2. Pápa, 1938. TtREK R. 4298.9.36.b.
4. Felvidéki reformátusok. Kézirat. 1-4. Pápa, 1938. TtREK R. 4301.5.
5. Gondolatok Az Élet Útjáról. ÉÚ 1938. szeptember 15. 8.
6. A holland nép és az orániai ház öröme. Református Élet 1938. 64-68.
7. Isten akarata és az ifjúság. Előadás 1Tim 4,2 alapján. Kézirat. 1-4. Pápa, 1938. szeptember 4. TtREK R. 4306.
8. Jelentés Az Élet Útjáról a Pápán 1938. október 18-án tartott közgyűlésen. Kézirat. 1-6. TtREK R. 4301.; Kézirat 1-8. TtREK R. 4301.12.
9. Kedves Barátom! /20 éves érettségi találkozón tartott előadás./ Kézirat 1-3. Pápa, 1938. június /nap megjelölés nélkül/. TtREK R. 4300.
10. A Keresztyén Családról. Kézirat. 1-4. Pápa, 1938. TtREK R. 4301.9.
11. H. Th. Obbink: A prófétaság. /Tiszteletbeni theologiai tanári állásába beiktatásakor mondott beszéd./ Fordította Tóth Endre. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1938. 1-8.; DuPL 1938. 113.
12. Reformáció nagyheti beszédvázlatok. /1. Mt 6,23. A sötétségben élő ember.; 2. Róm 7,24. Vágyakozás a világosság után.; 3. Ján 8,12. A világ világossága.; 4. Mt 5,16. A világosságban élni.; 5. Ézs 9,12. A felülről jövő fény.; 6. Ján 17,22. Nemzetek egysége./ In: BÚ az 1938/39. munkaévre. Szerk. Enyedy Andor Bp., 1938. 335-344.

13. A református lelkipásztor munkája a gyülekezetben. Főiskolai Könyvnyomda. A pápai református theologiai akadémia kiadványai. Pápa, 1938. 26. sz. 1-103.
14. Régi pápai diákvers. PKL 1938. 1938. 8-9. sz. 105-108.
15. Újra együtt. ÉÚ 1938. 9. sz. 3.

1939.

1. Debrecen és Pápa. Kézirat. 1-4. Pápa, 1939. június /nap megjelölés nélkül/. TtREK R. 4306.; „Pápai öregdiák” szerzői álnéven jelent meg a Mi Utunk 1939. június havi számában. 8.
2. Dunántúli képek. KCs 1939. 46. sz. 3.
3. Dunántúli képek: Pápa. KCs 1939. 52. sz. 6-7.; A Pápai Jókai-kör évkönyve. 1929. 33. XXI.
4. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Levéltári Közlemények. Bp., 1938. ; Különlenyomat. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939. 1-20.
5. Egyházi beszédvázlatok. Igazság és Élet. 1939. 3. sz.
6. Az egyházi sajtó és a szórványok. Kézirat. 1. Pápa, 1939. TtREK R. 4306.
7. Egyházközségtörténet-írás. /Források, módszerek, feldolgozás./ Kézirat, 1. Pápa, 1939. június 29. TtREK R. 4300.
8. Felvidéki énekeskönyv. ÉÚ 1939. 6. sz. 7-8.
9. Húsvét Oroszországban. ÉÚ 1939. 4. sz. 10.
10. Isten szeme mindent lát. Zsid 4,13 alapján bibliatanulmány január harmadik hetére. BÚ az 1939/40. munkaévre. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1939. 130-135.
11. Kacsóh Lajos életrajza. Kézirat. 1-55. Pápa, 1939.
12. Komáromban. Emlékbeszéd. Kézirat. 1-4. Pápa, 1939. június 10. DREK 0.1304.32.
13. Március. ÉÚ 1939. 3. sz. 4.
14. Néhány ismeretlen Tisza-levél. Protestáns Szemle 1939. 528-530.
15. Olvasóinkhoz. /A szerkesztő levele./ ÉÚ 1939. szeptember 15. 3.
16. A Pápai Ispotály. ÉÚ 1939. 7. sz. 6-7.
17. A Pápai Kollégium Komáromban. DuPL 1939. 123-124.; Lelkészegyesület 1939. 224.
18. Thaly Kálmán, a pápai diák. PKL 1939. 93-95.; 104-106.

1940

1. A Belsősomogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Csurgoi könyvtár XV. kötet. 1-195.; Kézirat. 1-134. Pápa, 1940. TtREK R. 4319.
2. Bibliográfia /1921-1940./. Kézirat. 1-15. Pápa, 1940. TtREK R. 4289.9.a.
3. Dunántúli reformátusok. 1. Árva egyházak. 2. Szórványok. In: BÚ az 1940/41. évre. Szerk. Enyedy Andor. Bp., 1940. 143-151.

4. Dunántúli szórványok a múltban. Az árva eklézsiák. Kézirat. 1-5. Pápa, 1940. TtREK R. 4306.
5. Az egyetlen egyház. Előadás reformáció napján. Kézirat. 1-19. Pápa, 1940. október 30. DREK 0.1304.35.
6. Az egyház veteményes kertje. Kézirat. 1-5. Pápa, 1940. TtREK R. 4306.14.; Református Jövő 1940. július 6. 1-2.
7. Egyházi beszédvázlatok. /1. Ján 11,35. A könnyező Jézus.; 2. Ján 12,3-7. Mit tartogatsz Jézus számára?; 3. Ján 12,17-19.; Felületes és igazi ünneplés.; 4. Ján 19,23-24. Kétféle haszon.; 5. Ján 20,10-18. Láttad-e Őt?/. Igazság és Élet 1940. 74-77.
8. Hozzászólás a lelkészképzés reformjához. /Vasady Béla Lelkészegyesület 1939. 50 és 1940. 1-6. számokban megjelent cikkéhez tanárkari gyűlésen/. Kézirat. 1-11. Pápa, 1940. február. DREK 0.1304.18.
9. Az ifjúsági munka története. /A KIE története/ Kézirat. 1-12. Pápa, 1940. október 7. DREK 0.1304.36.
10. A lelkész, mint énekvezér. Igazság és Élet 1940. 22-27.
11. A pátens története a Dunántúli egyházkerületben. ThSz 1940. 547-564.; 579-600.; 609-649. ; Különlenyomatban megjelent Debrecen, 1940. 1-85.
12. A pátens története. /Szóráp./ Pápa, 1940. TtREL I.8.b.49.

1941.

1. Doktori oklevelek. /1919/20-1940/41./ Kézirat, 1-2. Debrecen, 1941. TtREK R. 4298.18.i.
2. A Pápai Református Egyház története. Pápa, 1941. 1-294.
3. A Pásztor és munkatársai. Egyházi beszéd a Máté 9,37-38 alapján. Igazság és Élet. 1941. 193-194.
4. Véleményes jelentés dr. Dezső László m. kir. lelkész: „A magyar katonai lelkigondozás és különös feladatai. I. rész.” című, a gyakorlati theologiai tárgyköréből készített theol. magántanári dolgozatáról. Kézirat. 1-6. Pápa, 1941. június 16. TtREK R. 4302.1.

1942

1. A dunántúli református templomok története. In: Dr. Kováts J. István /főszerkesztő/: Magyar református templomok. I. rész. Bp., 1942. 103-118.
2. Az 1892. év a magyar református egyház életében. Magyar Reformátusok Képes Naptára. 1942.
3. Győry Elemér dunántúli püspök. Lelkészegyesület 1942. 178.
4. Dr. Ince Gábor: Tied a dicséret. Bp., 1942. Könyvism. Protestáns Szemle 1942. 27.
5. Mikor az ajtók zárva voltak. kán 20, 19 alapján egyházi beszéd. DuPL 1942. 61-62.
6. Új reformáció. DuPL 1942. november 1.

1943.

1. Csodálatos végrendelet. Prédikáció Mk 16,15-18 alapján. DuPL 1943. 115-116.
2. Jókai és Pápa. Kézirat. 1-15. Pápa, 1943. TtREK R. 4300.; A Pápai Református Theologiai Akadémia kiadványai. 41. sz. Pápa, 1943. 1-15.; DuPL 1943. 16-18.
3. A múlt tanítása - A magyar református múlt. Előadás presbiter konferencián. Kézirat. 1-3. Pápa, 1943. TtREK R. 4298.9.44.b.
4. A százéves KIE s az ifjúsági munka múltja. In: BÚ az 1943/44. munkaévre. Szerk. Muraközy Gyula. Bp., 1943. 195-199.

1944.

1. Előszó. /Hodosi Sámuel 260 éves prédikációjához/. In: Hodosi Sámuel: Órálló toronyban helyezettett vigyázó. Debrecen, 1680. Szerkeszti és kiadja: Incze Gábor. Bp., 1944. 1-29.; 4-6.
2. A theologia időszerű kérdései. Előadás Theologiai Akadémia Dísztermében. Kézirat. 1-14. Pápa, 1944. január 12. TtREK R. 4298.9.45.b.

1945.

1. Meghívó a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlésére Pápará, 1945. október 25-re. Nyomtatvány. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1945. szeptember 24. TtREK R. 4305.

1946.

1. Isten munkatársai - Isten szántóföldje - Isten épülete vagyunk. 1Kor 3.9 alapján mondott prédikáció lelkészkonferencián. Pápa, 1946. április 24. TtREK R. 4306.
2. Szerelem, barátság, szabaderkölc, flört. Előadás a pápai református KIE és Leányszövetségben a „Házassági Akadémián”. Kézirat. 1-15. Pápa, 1946. november 15. DREK 0.1304.34.
3. Dr. Tóth Endre irodalmi munkássága /1921-1946/. /Felsorol 36 önállóan vagy különnyomatban megjelent munkát, és 162 újságban megjelent cikket./ Kézirat, 1-8. TtREL I.8.b.49.

1947.

1. A magyar reformáció. Előadás Pápan. Kézirat. 1-11. Pápa, 1947. október 30. TtREK R. 4306.
2. Petőfi és Jókai öröksége. Táborház. /A Magyar Irodalmi Társaság Időszaki Értesítője. Megjelent a pápai nevelők, irodalomtanárok és művészek gondozásában./ Pápa, 1947. 2. sz. január hó. 2-3.

1948

1. A katolicizmus és protestantizmus viszonya Magyarországon. In: Az egyház a világban. Bp., 1948. /A Magyarországi ökumenikus egyházak bizonyoságtétele az Amsterdami világszinat alkalmából./ 186-195.

2. református hittudományi kar eddigi dékánjai. /1914/15-1947/48./ Kézirat. 1. Debrecen. É.n. TtREK R. 4298. 18.k.
3. Véleményes jelentés dr. Kathona Géza magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelte irodalmi munkásságáról. /Elmondta Tóth Endre kiküldött bírálóként a Hittudományi Kar tagjai előtt./ Kézirat. 1-8. Debrecen, 1948. március 13. TtREK R. 4298.6.1.; TtREK R. 4302.3.a.; Kézirat 1-12. TtREL I.8.b.49. ; Kézirat. TtREK R. 4302.3.

1949.

1. A doktori cím. Beszéd a debreceni egyetem új doktorai előtt. Kézirat. 1. Debrecen, 1949. TtREK R. 4303.
2. Az ellenreformáció győzelme /1608-1715/. In: Bíró Sándor - Bucsay Mihály - Tóth Endre - Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Kossuth Kiadó. Bp., 1949. 93-175.
3. Az elnyomás kora /1715-1789/. In: Bíró Sándor - Bucsay Mihály - Tóth Endre - Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Kossuth Kiadó. Bp., 1949. 177-258.; Kézirat. 1-125. TtREK R. 4298.9.42.a.
4. Imádság a Hittudományi Kar tanévzáró ünnepségén. /Előima a 89. Zsoltár alapján./ Kézirat. 1. Debrecen, 1949. TtREK R. 4303.
5. Imádság a Hittudományi Kar tanévzáró ünnepségén. /Záróima./ Kézirat. 1. Debrecen, 1949. TtREK R. 4303.
6. Véleményes jelentés Dr. Czákó Jenő egyetemi magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelte tudományos irodalmi munkásságáról. Kézirat 1-7. Debrecen, 1949. TtREK R. 4303.

1950.

1. Egyháztörténelmi tanulságok. Református Egyház /Továbbiakban: RE/ 1950. 24. sz. 23-30. Előadta Tóth Endre Debrecenben az 1950. november 8-án tartott tanulmányi konferencián.
2. szent évek története. RE 1950. 3. sz. 6-7.

1951

1. Könyves Tóth Mihály /1809-1895/. RE 1951. 14-15. sz. 41-46.; Kézirat. 1-5. TtREK R. 4298.9.22.a.
2. Lelkipásztoraink és igehirdetésük száz évvel ezelőtt. RE 1951. 12. sz. 19-26.; Kézirat. 1-36. Debrecen, 1951. TtREK R. 4298. 10.4.
3. A magyar református egyház a századforduló idején. RE 1951. 4. sz. 20-30.
4. A presbitérium rövid története egyházunkban. Az Út 1951. 30. sz. 1.

1952.

1. Jánosi Zoltán vallomása Kossuthról. Az Út 1952. november 9. 5. lap.
2. Jelentés a Debreceni Theologiai Akadémia 1951/52. évi működéséről az egyházkerületi közgyűlésen. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1952. TtREK R. 4307.7; TtREL I.1.a.78.;
3. Kálvin életének tanítása. Az Út 1952. november 2. 5.
4. Luther életének tanítása. Az Út 1952. október 26. 3.
5. Tanévnyitó beszéd a Debreceni Theologiai Akadémián az 1952/53. tanévben. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1952. TtREK R. 4298.5.8.
6. Tiszántúli és Tiszavidéki Egyházkerület kapcsolata a múltban. RE 1952. 21. sz. 18-21.

1953.

1. Buzdító beszéd pünkösdi legátusok kibocsátásakor. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1953. május. TtREK R. 4306.
2. A Debrecen - Egervölgyi Hitvallás kora kérdéseiről. RE 1953. 11. sz. 17-23.
3. Jelentés a Magyarországi Református Egyház Debreceni Theológiája 1952/53. évi működéséről. Stencilezett példány. 1-4. Debrecen, 1953. TtREK R. 4303.
4. Karácsonyi prédikáció Lukács 2,11 alapján. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1953. december hó. TtREK R. 4306.
5. Legátus prédikációk karácsonyra. 1. Lukács 2,11. alapján. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1953.; 2. Lukács 19,1 alapján. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1953.; 3. Lukács 19,11 alapján. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1953. TtREK R. 4298.9.41.a.
6. A reformáció öröksége. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1953. DREL 0.1304.23.; Az ÚT 1953. 44. 1.

1954.

1. Adatok a Cseh-morva reformátusokkal való kapcsolataink történetéhez. RE 1954 12. sz. 3-9.; 13. sz. 8-14.
2. Az aratáson való öröm a jövő boldogságának a képe. /Régi prédikációs kötetből. Fábrián József természettudós 150 éves prédikációja a Gal 6,8 alapján./ Az Út 1954. július 18. 3.
3. A Debreceni Kollégiumi Kántus búcsúja. /A Kántus fennállásának 200 éves évfordulóján Tóth Endre dékán beszéde./ Az Út 1954. május 16. 4.
4. A Debreceni Theologiai Akadémia egy éve. Jelentés a Református Egyház Debreceni Theologiai Akadémiája 1953/54. évi működéséről. RE 1954. 14. sz. 7-10.
5. Dékáni jelentés az 1953/54. iskolai évről. Kézirat. 1-18. Debrecen, 1954. TtREK R. 4300.
6. A Heidelbergi Káté története. In: A Magyarországi Református Egyház Hitvallási iratai. I. A Heidelbergi Káté. II. A Második Helvét Hitvallás. Szerk. Victor János. Kiadta a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1954. 7-20. Negyedik kiadás: Bp., 1989.; A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Hitvallási iratai. Bratislava, 1955. 11-24.

7. Kántus hangverseny az Oratóriumban. Előadás. Kézirat. 1-4. Debrecen, 1954. május 2. TtREK R. 4306.
8. A nagy egyházszakadás kilencszázadik évfordulóján. RE 1954. 16. sz. 3-10.
9. Reformáció ünnepén. Az Út 1954. október 1. 1.
10. Részletek XX. századi egyháztörténetünkből. Sokszorosította Papp László. Debrecen, 1954. 1-183. TtREK R. D 2331.; Második kiadás: Debrecen, 1960. 1-108. Sokszorosította: A Debreceni Református Theológiai Akadémia Jegyzetkészítő irodája.
11. Véleményes jelentés Nagy Géza: A református egyház története 1608-1815. című munkájáról. Kézirat. 1-12. Debrecen, 1954. április 02. TtREK R. 4306.
12. Véleményes jelentés Takács Béla, 'Hunyadi Ferenc élete és működése.'; és Szalay Pál, 'Servét hatásának nyomai a magyar reformáció történetében.' című munkákról. Kézirat. Debrecen, 1954. június 3. TtREK R. 4300.

1955.

1. Adatok a Második Helvét Hitvallás történetéhez. RE 1955. 270-278.
2. A Debreceni Kollégium Csokonai ünnepe. Tóth Endre dékán megnyitó beszéde. RE 1955. 99-100.
3. A Debreceni Theológiai Akadémia az 1952/53., 1953/54. években és az 1954/55. iskolai év első félévében. Kézirat. 1-4. TtREK R. 4303.4.
4. Dékáni jelentés az 1954/55. iskolai évről. RE 1955. 289-292.
5. Egyháztörténeti pályamunkák bírálata. Db, 1955. január 26. Kézirat. TtREK R. 4300.
6. Egyházunk pénzügyei száz év előtt. RE 1955. 410-415.
7. Fábíán József és a Prédikatori Tárház. Az első magyar református lelkipásztori folyóirat 150. évfordulójára. RE 1955. 535-538.
8. Krisztus követői vagyunk. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1955. február 22. TtREK R. 4306.
9. Legátusok kibocsátása pünkösdkor. Beszéd Ján 14,1.16.26. alapján. Kézirat. 1-4. Debrecen, 1955. pünkösdsz. hétében. TtREK R. 4306.
10. Prédikáció Fil 4,15-19 alapján. Az Oratóriumban précesen elmondott igeszolgálat. Kézirat 1-7. Debrecen, 1955. október 29. TtREK R. 4306.
11. Reformációi beszéd. És 43,15-21 alapján. Az 1938-ban felszentelt pápai lelkipásztorok konferencián. Kézirat. 1-8. Budafok, 1955. október 31.

1956.

1. Barth Károly 70 éves. Kézirat. 1. Debrecen, 1956. TtREK R. 4303. 13.
2. Békesség a földön. RE 1956. 151-154.
3. Debreceni jubileumok. /1. Szoboszlai Pap István, 2. Fésős András, 3. Révész Bálint, 4. id. Révész Imre./ RE 1956. 416.421.
4. Dékáni jelentés az 1955/56. tanévről. RE 1956. 326-329.

5. Az egyház igazgatásáról szóló tan vázlata. Kibernetika. Theologiai Akadémiai Jegyzet-készítő Iroda. Debrecen, 1956. 1-31.
6. Esküvői beszéd Varga Miklós és Horváth Julianna házasságkötésekor. Kézirat. 1-4. Debrecen, 1956. augusztus 18. TtREK R. 4300.
7. március - Debrecenben. Reformátusok Lapja: /Továbbiakban: RL/. 1956. március 11. 3.
8. századi egyháztörténetünkből /az 1906. év eseményei/. RE 1956. 464-469.
9. Kínai keresztyénség - béke kongresszus 1850-ben. RE 1956. 376-379.
10. Legátusok kibocsátásakor pünkösdkor egyházi beszéd Acs 1,8 alapján. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1956. május 5. TtREK R. 4306.
11. Virágvasárnapi prédikáció Ján 13,2a.4-17.20.34 alapján Kézirat. 1-7. Debrecen, 1956. március 23. TtREK R. 4306.; Kézirat. 1-8. Debrecen, 1956. március 22. DREK 0.1304.13.a.

1957.

1. A Debreceni Theologiai Akadémia egy éve /1955/56/. RE 1957. 193-195.
2. Dr. J.B. Jeschke prágai professzor köszöntése a kollégium dísztermében. Debrecen, 1957. Kézirat. 1-3. TtREK R. 4298.9.49.b.
3. Legátusok kibocsátásakor karácsonykor egyházi beszéd Máté 25,63-64 alapján. Kézirat. 1-7. Debrecen, 1957. december 13. TtREK R. 4306.
4. Legátusok kibocsátásakor pünkösdkor egyházi beszéd Acs 1,6.; 2,32 alapján. Kézirat. 1-6. Debrecen, 1957. TtREK R. 4306.
5. Nevezetes évfordulók 1957-ben. Kézirat. 1. Debrecen, 1957. TtREK R. 4298.9.46.i.
6. Ünnepeles tanévnyitó a Debreceni Theologiai Akadémián. RL 1957. október 6. 1.

1958.

1. A béke az élet - a háború a halál. ThSz 1958. 2-3. sz. 106-108.
2. Búcsú Zoványi Jenőtől. RE 1958. 325-326.
3. A Debreceni Theologiai Akadémia 1957-58. éve. RE 1958. 322-324.
4. Miklós Ödön /1895-1955/. Nekrológ. Egyháztörténet 1958. 366-368.
5. Ting Kwang Hsun doktorrá avatása. RE 1958. 10-11.

1959.

1. A gyászév tized és a gályarabság. ThSz 1959. 279-291.
2. Jánosi Zoltán életműve. Egyháztörténet 1959. 1-2 füzet. 3-46.; Kézirat. 1-46. TtREL I.27.b.
3. Kálvin János és a magyarok. RL 1959. november 22. 1.

4. Véleményes jelentés Bucsay Mihály: Geschichte des Protestantismus in Ungarn. Budapest, 1959. című könyvéről. Kézirat. 1-7. Debrecen, 1959. augusztus 21. TtREK R. 4303.

1960.

1. Gárdonyi Géza ismeretlen levele. RL 1960. szeptember 11. 4.
2. A Kistemplomi „pátens-gyűlés” százéves évfordulóján. /Elhangzott a Debrecen-kistemplomi egyházközség díszgyűlésén./ ThSz 1960. 97-103.
3. Táblázat a régi holland akadémiákon tanult magyar diákok akadémiánként való adatainak összehasonlítására /1597. június 25-1960/. Kézirat. 1. Debrecen. 1960. TtREK R. 4298.9.22.e.

1961.

1. A Bernardiner holland ösztöndíjas magyar diákokról /1911-1961/. Kézirat. 1. Debrecen, 1961. TtREK R. 4298.5.
2. Comenius a világ ébresztője. Képes Kálvin Kalendárium 1961. 41-43.
3. Debreceni diákok a nagyvilágban. RL 1961. október 15.
4. Esküvői beszéd 1Kor 13,1-3 alapján. Kézirat. 1-3. Hajdúhadház, 1961. július 2. TtREK R. 4306.

1962.

1. Az Egervölgyi Hitvallás négyszázéves jubileumára. Képes Kálvin Kalendárium 1962. 64-68.
2. Dr. Illyés Endre /1897-1962/. RE 1962. 162-163.; Kézirat. 1-16. TtREK R. 4298.9.22.b.
3. Jegyzetek Bod Péter életéhez és munkásságához. RE 1962. 101-104.
4. Száz éve született Kiss Ferenc. RE 1962. 271-272.

1963.

1. Böjti prédikáció Máté 11,7-9 alapján. Kézirat. 1-10. Debrecen, 1963. március 16. TtREK R. 4306.4.
2. A Heidelbergi Káté és Debrecen. RE 1963. 97-101.; Kézirat. 1-13. TtREL I.27.b.
3. A Heidelbergi Káté magyarországi útja. RE 1963. 122-123.
4. A Heidelbergi Káté Magyarországon. In: A Heidelbergi Káté 400 éves fordulójának ünnepe Debrecenben. Sajtó alá rendezte: Tóth Károly. A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztályának kiadása. Bp., 1963. 16-32.; Kézirat. 1-8. TtREK R. 4298.3.1.; Kézirat. 1-29. TtREK R. 4298.9.24.b.
5. A Heidelbergi Káté Magyarországon. Kézirat. 1-8. Debrecen, 1963. május 5. TtREK R. 4298.3.3.
6. A Heidelbergi Káté Magyarországon. ThSz 1963. 175-178.

1964.

1. A Kántus ünnepén. Prédikáció Máté 26,3 alapján. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1964. április 16. TtREK R. 4306.6.
2. Dr. Pongrácz József /1885-1863/. RE 1964. 38-40.
3. A Tiszántúli Egyházkerület igazgatásának és az esperesi tájékoztatásnak rendje 1762-től. /Részlet a magyarországi Református Egyház igazgatásának történetéből. Kézirat gyanánt. Theológiai jegyzet. Sokszorosította a Debreceni Református Theológiai Akadémia Jegyzetkészítő Irodája. Debrecen, 1964. 1-81.

1965.

1. A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban. In: Bartha Tibor /szerk./: A Heidelbergi Káté Magyarországon. Studia et Acta Ecclesiastica. 1. rész. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp., 1965. 263-299.
2. A reformációról. /A pápai református templom építésének évfordulóján./ Pápa, 1965. október 3. Kézirat. 1-12. DREK 0.1304.11.
3. Véleményes jelentés érettségi vizsgabizottsági ülésen. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma 4/c osztály tagjainak magyar érettségi dolgozatairól. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1965. június. TtREK R. 4303.

1966.

1. Balogh Ferenc /az egyháztörténeti tanszék első professzora/. Kézirat. 1-5. Elhangzott a theológiai akadémia tanévnyitó közgyűlésen. Debrecen, 1966. szeptember 19. TtREL I.8.b.49.
2. Egyházunk története az 1940-es évektől mostanáig, különös tekintettel a theológiai fejlődésre. Kézirat. 1-9. Debrecen, 1966. szeptember 9. Lelkésztovábbképzőn elhangzott előadás. TtREK R. 4298.29.25.6.
3. Hozzászólás „Az egyház szolgálata” című irathoz. /A készülő egyházi törvénykönyv bevezetőjéhez./ Kézirat. 1-3. Debrecen, 1966. szeptember 24. TtREL I.8.b.49.
4. „Az ifjúság fényt szomjazó tükör.” Emlékezés Balogh Ferencre. RE 1966. 243-244.
5. A Károlyi biblia történetéhez. ThSz 1966. 23-26.
6. A reformáció emlékünnepének fényeiből. RE 1966. 202-204.

1967.

1. Debrecen - 1567. Képes Kálvin Kalendárium 1967. 62-65.; Kézirat. 1-7. TtREL I.8.b.49.
2. A Debreceni Kollégium legrégebbi törvényei és Félegyházi Tamás kolozsvári szerepének magyarázata. RE 1967. 278-280.

3. Csernák Béla. Kézirat. 1-2. Elhangzott a tanár kar ülésén. Debrecen, 1967. július 17. TtREL I.8.b.49.
4. Előíma. /Elhangzott a Debreceni Református Kollégium Dísztermében tartott zsinati jubileumi ülésén./ Kézirat. 1. Debrecen, 1967. május 20.
5. Hajdúnánásról és templomáról. Kézirat. 1-11. Debrecen, 1967. július 1. TtREL I.8.b.49.
6. Der Heidelberger Katechismus in den ungarischen reformierten Gemeinden und Schulen. In: Der Heidelberger Katechismus in Ungarn. Übersetzung: Dr. Bodoky Richárd. Bp., 1967. 259-329.
7. Karácsonyi legátusprédikáció Ézs 53,1-5 alapján. Kézirat, 1-6. Debrecen, 1967. december 20. TtREK R. 4306.
8. A lelkészképzésről. Ismertető a Debreceni Református Gimnázium végzős fiú növendékei előtt. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1967. április 27. TtREL I.27.b.; TtREL I.8.b.49.
9. A magyar református egyház kialakulása /1548-1567/. Kézirat. 1-13. Debrecen, 1967. A Debreceni Theologiai Akadémia Egyháztörténeti Szemináriumának 4884 jelzete alatt.
10. Jubileumi ünnepségek. RL 1967. június 4. 1.
11. A magyar református püspökök. Kézirat. 1-37. Debrecen, 1967. TtREL I.27.b.
12. A II. Helvét Hitvallás a Magyarországi Református Egyházban. In: Bartha Tibor /szerk./: Örökségünk és feladatunk a reformáció. Bp., 1967. 39-48.; RE 1967. 159-161. Elhangzott a Magyarországi Református Egyház zsinati ülésén. Debrecenben, 1967. május 20.
13. A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon. In: Bartha Tibor /szerk./: A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. 2. rész. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp., 1967. 13-53.; Elmondta Tóth Endre zsinati ülésén Debrecenben, 1967. május 21-én.
14. Megjegyzések az egyházi törvénykönyvről. Kézirat. 1-6. Debrecen, 1967. TtREK R. 4298.9.45.a.
15. Dr. Révész Imre - 1967. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1967. július 17. TtREL I.8.b.49. /Elhangzott tanári kari ülésén./
16. Dr. Révész Imre élete és szolgálata. RL 1967. április 9. 1.; április 16. 1. Felolvasta Tóth Endre a debreceni Nagytemplomban rendezett Révész emlékestén 1967. március 21-én.
17. Véleményes jelentés a II. Zsinati Tanításról. Kézirat. 1-11. Debrecen, 1967. október 2. TtREK R. 4303.1.

1968.

1. Hatvani István /1718-1786/. Képes Kálvin Kalendárium. 1968. 72-74.; Kézirat. 1-5. TtREL I.8.b.49.
2. A „Nagyobb cikkektől” az új törvénykönyvig. Elhangzott a Debreceni Theologiai Akadémia tanévnyitó értekezletén. Kézirat. 1-18. Debrecen, 1968. szeptember 27. TtREK R. 4306.; RE 1968. 227-232.

1969

1. Kiss Sándor. Nekrológ. Elhangzott a Debreceni Theologiai Akadémia tanári kari ülésén. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1969. TtREK R. 4298.9.51.c.
2. Véleményes jelentés az érettségi vizsgabizottság ülésén. Kézirat. 1-5. Debrecen, 1969. június 21. TtREK R. 4303.

1986-1989.

1. Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész. Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V. kötet. 1984-85. Bp., 1986. 29-38.; VI. kötet. Bp., 1989. 34-54.

Évszám nélküli írások

1. Adatok a Dunántúli Református Egyházkerület egyházközségeinek történetéhez. /2-5 oldalakon egyházközségi történeti adatok./ Kézirat. H.é.n. TtREK R. 4298.16.
2. Adatok a Szondy Zsuzsanna Alapítványról. Kézirat. 1-4. Pápa. É.n. DREK 0.1304.40.
3. Anyák napján. Kézirat. 1-2. H.é.n. TtREK R. 4306.
4. Chronologia Collegii Debreceniensis. Kézirat. 1-46. Debrecen. É.n. TtREK R. 4333.
5. Czelder Márton kapcsolata a dunántúli egyházkerülettel. Kézirat. 1-38. H.é.n. TtREL I.8.b.49.
6. Czelder Márton romániai református misszionárius dunántúli kapcsolatai. Kézirat. 1-33. H.é.n. DREK 0.1304.8.a.
7. A csonka magyarországi református egyház. Kézirat. 1-3. H.é.n. TtREK R. 4306.
8. A Debrecen - Egervölgyi Hitvallás. Kézirat. 1-4. H.é.n. TtREK R. 4298.9.4.f.
9. Debreceni Ember Pál. Kézirat. 1-11. H.é.n. TtREK R. 4298.5.7.
10. A Debreceni Kollégium miskolci ünnepén. Kézirat. 1-3. H.é.n. TtREL I.8.b.49.
11. A Debreceni Kollégiumban tanult pápai egyházmegyei lelkészek. /A pápai egyházmegyei lelkészek című kéziratos munkából./ Kézirat, 1-23. Pápa. É.n. DREK 0.1304.33.
12. Debreceni lelkipásztorok és professzorok a békéről és a háborúról. Kézirat. 1-2. H.é.n. TtREK R. 4298.9.46.j.
13. Dunántúli példák: az igehirdetés ellenőrzése, a lelkészek fegyelmezése, a canonica visitatio /1612-1863/. Kézirat. 1-8. Előadás lelkésztovábbképző tanfolyamon Berekfürdön. É.n. A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala Irattárában. Jelzet nélkül.; Kézirat. 1. H.é.n. TtREK R. 4300.
14. A Dunántúli Református Egyházkerület anyaegyházközségei és lelkipásztorai. Kézirat. 1-9. Pápa. É.n. TtREK R. 4298.9.46.b.
15. A Dunántúli Református Egyházkerület egyházkerületi gyűléseinek és lelkészértekezleteinek témája /1868-1938/. Kézirat. 1-98. H.é.n. TtREK R. 4298.1-2.2.
16. A dunántúli református egyházkerület története. Kézirat. 1-29. H.é.n. TtREK R. 4298.9.37.a.
17. A dunántúli református templomok története. Kézirat. 1-2. H.é.n. TtREK R. 4298.9.4.d.

18. Dunántúli reformátusok. Traktátus. /Együtt Ólé Sándor prédikációjával: Tékozló fiú útján./ H.é.n. 1-8. TtREK R. 4306.; TtREL I.8.b.49.
19. Az egyház veteményes kertje. /Évzárói beszéd./ Kézirat. 1-5. Pápa. É.n. TtREK R. 4306.14.
20. Az egyházközség története. /Szempontok, kérdések az egyházközség-történet írásához./ Kézirat. 1-2. H.é.n. TtREK R. 4298.8.16.
21. Az egyháztörténeti kutatás egy elhanyagolt területe. Kézirat. 1-2. H.é.n. TtREK R. 4298.18.j.
22. Az egyháztörténet-írás módszere. Kézirat. 1-5. H.é.n. TtREK R. 4298.9.1.a.
23. Egyházunk belső története. Kézirat. 1. H.é.n. TtREK R. 4298.9.18.a.
24. Egyházunk problémái a két háború között. Kézirat. 1. H.é.n. TtREK R. 4298.9.18.a.
25. Emlékbeszéd október 6-án. Kézirat. 1-8. H.é.n. DREK 0.1304.16.
26. Az evangélikusok elűzése Pápáról. /1714. február 4./ Kézirat. 1-19. Pápa. É.n. DREK 0.1304.38.
27. március 15. történeti képe. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4298.9.36.i.
28. Az én helyem a gyülekezetben. Presbiterek előtt. Kézirat. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4306.
29. Gályarabokról. 1681-ből való jegyzőkönyvek másolata. Kézirat. 1-19. H.é.n. /Neustadt, 1681. július 17.; Sopron 1681. augusztus 3.; Bécs, 1681. december 4./ TtREK R. 4298.9.20.
30. Gyülekezeti diakóniánk. Kézirat, 1-4. H.é.n. TtREK R. 4298.9.37.g.
31. Hamel Bruininx beszédei. Kézirat 1-21. H.é.n. TtREK R. 4298.9.5.a. /Másolatok hollandból./
32. Hitvalló lelkipásztorok és tanítók. Kézirat. 1-20. H.é.n. TtREK R. 4298.9.37.f.
33. A Hollandiában tanult magyar diákok. Kézirat. 1. Debrecen. É.n. TtREK R. 4298.9.22.e.; Kézirat. 1-13. TtREK R. 4298.9.31.
34. Hősök emléknapján Szerecsenyben. Kézirat. 1-7. Pápa. É.n. DREK 0.1304.31.
35. Idézet és illusztráció gyűjtemény igehirdetésekhöz. Kézirat. 1-22. H.é.n. DREK 0.1304.14.
36. Az igazság és béke apostola. A 17. század nagy tanítómestere: Comenius János. Kézirat. 1-6. H.é.n. DREK 0.1304.24.
37. Jánosi Zoltán. Kézirat. 1-5. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában. H.é.n. Jelzet nélkül.
38. Kacsóh Lajos egyházkerületi főjegyző /1812-1877/. Kézirat. 1-4. H.é.n. TtREK R. 4332.
39. A keresztyén egyház története 1054. Kézirat. 1-49. H.é.n. TtREK R..5.5.
40. Képek a forrongó Kínából. Kézirat. 1-4. H.é.n. TtREK R. 4306.
41. Képek a pápai református egyház és iskola életéből. Kézirat. 1-11. H.é.n. DREK 0.1304.15.

42. A Debreceni Kollégium angol alapítványa. Kézirat. 1-4. Debrecen. É.n. TtREK R. 4298.5.6.; Kézirat. 1-3. Debrecen. É.n. TtREK R. 4330.
43. Csernák Béla. Kézirat. 1-2. Debrecen. É.n. TtREL I.8.b.49. /Elhangzott tanári kari ülésen./
44. Kritika „Az egyház szolgálata” című iratról. Kézirat. 1-3. TtREL I.8.b.49.
45. A magyarországi református egyház. Kézirat. 1-21. Debrecen. É.n. TtREK R. 4298.9.22.c.
46. A magyar református egyház története a 18. században /1773-ig/. 1. rész. Kézirat. 1-125. A magyar református egyház története /1773-1907/. 2. rész. Kézirat. 126-365. Debrecen. É.n. TtREK R. 4298.9.42.c.
47. A magyar protestánsok Mária Terézia és II. József idejében. Kézirat 1-4. H.é.n. TtREK R. 4298.1-2.8.
48. A magyar református egyháztörténet-írás. Kézirat. 1-19. H.é.n. TtREK R. 4298.1-2.1.; Kézirat. 1-19. TtREK R. 4298.9.41.d.
49. Mezőlaki reformáció. Beszéd Zsolt 77,6.12 alapján. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4306.
50. Miért kell nekünk, protestánsoknak megünnepelnünk október 31-ét? Kézirat. 1-18. H.é.n. DREK 0.1304.26.c.; Kézirat 1-8. TtREK R. 4306.
51. Mikor váltak el egymástól a magyar reformátusok és lutheránusok? Kézirat. 1-11. H.é.n. TtREK R. 4298.1-2.11.
52. Mit kaptunk s mik vagyunk? /Előadás a Nőnevelő végzős hallgatói előtt./ Kézirat. 1-4. Pápa. É.n. TtREK R. 4298.9.36.1.
53. Pál tanítása a nőkről. Előadás a Róm 6,12 alapján a pápai református nőegyletben. Kézirat. 1-7. Pápa. É.n. DREK 0.1304.29.
54. Pápa. Kézirat. 1-16. H.é.n. TtREK R. 4298.9.37.b.
55. Pápa története. /Gyülekezeti előadás/. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4298.9.36.ö.
56. Pápa város ipari múltjából. Kézirat. 1-35. Pápa. É.n. DREK 0.1304.30.
57. Pápai református lelkészek. Kézirat. 1-5. Pápa. É.n. TtREK R. 4298.1-2.9.
58. A pápai református templom építésének évfordulóján. Kézirat. 1-10. DREK 0.1304.11.
59. A reformáció. Kézirat. 1-8. Pápa. É.n. DREK 0.1304.28.
60. Reformáció emlékünnepén. Emlékbeszéd. Kézirat. 1-7. H.é.n. TtREK R. 4303.3.
61. Református életstílus. Kézirat. 1-10. Pápa. É.n. DREK 0.1304.27.
62. A reformáció terjedése Magyarországon. Kézirat. 1-7. Pápa. É.n. DREK 0.1304.37.a.
63. A református barokk. Kézirat. 1-26. H.é.n. DREK 0.1304.20.
64. A református istentisztelet. Liturgika. Kézirat. 1-58. Pápa. É.n. TtREK R. 4298.4.
65. Református vagyok. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4306.
66. Szupplikálási beszéd gyülekezeti napon. Kézirat. 1-6. H.é.n. TtREK R. 4306.
67. Tanulságos szemelvények az utóbbi ötven esztendő egyházi sajtó megnyilatkozásaiból. Kézirat. 1-51. H.é.n. DREK 1304.21.
68. Templomépítésre. Prédikáció Ef 4,6. 15-16 alapján. Kézirat. 1-2. H.é.n. TtREK R. 4306.
69. Templomok. Kézirat. 1-4. H.é.n. DREK 0.1304.37.b

70. Thury Etele cikkei a Protestáns Szemlében /1896-1915/. Kézirat. 1-8. TtREK R. 4298.8.a.
71. Thury Etele bibliográfiája /1882-1917/. Kézirat. 1-16. H.é.n. TtREK R. 4298.8.b.
72. A 17. századbeli magyar református theologiai gondolkozás és munkásság értékelése. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4298.9.22.d.
73. A 18. század. /A magyarországi protestáns egyházak történetéből./ Kézirat. 1-12. H.é.n. DREK 0.1304.37.c.
74. A történetkutatás forrásai. Kézirat. 1-4. H.é.n. TtREK R. 4298.9.32.
75. A város és falu lelki egysége. Kézirat. 1-8. H.é.n. TtREK R. 4298.9.37.a.

6. RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

1Kor = Pál első levele a korinthusiakhoz

1Móz = Mózes első könyve

1Tim = Pál első levele Timótheushoz

2Tim = Pál második levele Timótheushoz

4Móz = Mózes negyedik könyve

Acs = Az apostolok cselekedetei

Ámós = Ámós próféta könyve

ANKH = Van Alphen's NIEUW KERKELIJK HANDBOEK /szerk. M.W.L van Alphen/.
Drukkerij Koch und Knuttel. Gouda, 1922.

BLGNP = Biografisch lexikon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme.
DEEL 1 1978; DEEL 2 1983; DEEL 3 1988; DEEL 4 1996. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok -
Kampen.

Bp. = Budapest

Br. = Báró

BÚ = Belmissziói Útmutató

c. = című

cand. = candidát /jelölt/

cca. = körülbelül, mintegy

Dr. = doktor

DREK = A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára

DREL = A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára

DuPL = Dunántúli Protestáns Lap

Ef = Efézusi levél

egyházkerületi jkv. = egyházkerületi jegyzőkönyv

Eszter = Eszter könyve

ev.ref. = evangélium szerint reformált

Ezékiel = Ezékiel próféta könyve

ev. = evangélikus

É.n. = Évszám megjelölés nélkül

Értesítő: A Pápai Református Főiskola Értesítője

ÉÚ = Az Élet Útja

Ézs = Ézsaiás próféta könyve

Fil = Pál levele a filippibeliekhez

Forró 1989. = Magyar diákok Hollandiában a 17. és a 18. században /Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623-1794/. ThSz 1989. 93.

ft. = forint

Gal = Pál levele a galatákhoz

H.é.n. = Hely és évszám megnevezés nélkül

H.n. = Hely megnevezés nélkül

Haggeus = Haggeus próféta könyve

i.m. = idézett mű/ve/

In: Az idézett mű egy kötet résztanulmánya.

jav. bőv. kiad. = javított, bővített kiadás

Ján = János evangéliuma

jkv. jegyzőkönyv

K = Korona

kb. = körülbelül

KCs = Keresztyén Család

KIE = Keresztyén Ifjúsági Egyesület

Könyvism. = könyvismertetés

KSz = Kálvinista Szemle

lic. = licentiatus

lp. = lelkipásztor

Luk = Lukács írása szerinti evangélium

m. kir. = magyar királyi

MEKDSZ = Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség

Mk = Márk evangéliuma

Mt = Máté evangéliuma

m.t. = mélyes tisztelt

ny. r. tanár = nyilvános rendes tanár

nyug. = nyugdíjas, nyugalmazott

P. = Pengő

PEIL = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

pl. = például

Péld = A példabeszédek könyve

PKL = Pápai Kollégiumi Lapok

r.k. = római katolikus

RE = Református Egyház

ref. = református

RI = Református Igehirdető

RL = Reformátusok Lapja

Róm = Pál levele a rómaiakhoz

Rt.; R.T. = Részvénytársaság

SDG = Soli Deo Gloria

stb. = s a többi

sz. = szám, számú

szerk. = szerkesztő, szerkesztette

tanári kari jkv. = tanári kari jegyzőkönyv

Theol. = Theologia, Theologiai

theol. = theologus, theologiai

theol. akad. = teológiai akadémiai

Theol. Akad. = Theologiai Akadémia

ThSz = Theologiai Szemle

TtREK R. = A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára

TtREL = A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

ún. = úgynevezett

uo. = ugyanott

uó. = ugyanó

vö. = vesd össze

Zoványi 1977. = Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. 3. bővített kiadás. Bp., 1977.

Zsid = A zsidókhoz írt levél

Zsolt = A zsoltárok könyve

7. FELHASZNÁLT ÉS FIGYELEMBE VETT IRODALOM

- Alma J.: Pont, Johannes Wilhelm. BLGNP II. 1983. 368-370.
- Alma J.: Cramer, Jan Anthony. BLGNP II. 1983. 146-148.
- Antal Géza. Református Világszemle 1932. november 1. 1. lap.
- Antal József: Ahol egybeforrott az iskola és a haza. Confessio 1991. 4. sz. 60.
- Ágoston István: Muhi és Ónod irodalmi hagyományai. Miskolc, 1988.
- Bakonyi Dezső: Lelkésztanítótság áldásai. DuPL 1944. 17-18.
- Baráth József: A mi legjobb holland barátunk. Dr. Visscher Hugo utrecht-i tanár. DuPL 1916. 71.
- Barcza József - Csohány János: Pokoly József emlékkötet. Debrecen, 1994.
- Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Bp., 1980.
- Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között. 100 éve született Csikesz Sándor. ThSz 1986. 175.
- Barcza József: Makkai László emlékezete. Képes Kálvin Kalendárium 1991. 165-167.
- Barcza József: Melius utalásai egy elveszett könyvére. In: „Krisztusért járva követségben...” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Szer.: Barcza József és ifj. Fekete Károly. Debrecen, 1996. 14-22.
- Barcza József: Mint jelentett a kálvinizmus a magyar nép és az egyes ember számára a történelem folyamán és mit jelent ma? Confessio 1986. 4. sz. 7.
- Barcza József: Pap László. RE 1990. 105-106.
- Barcza József: Révész Imre az egyháztörténész. RE 1989. 210.
- Barcza József: Révész Imre életműve. ThSz 1989. 183.
- Barcza József: Révész Imre és az 1944-45-ös változások. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekcióján Budapesten, 1993. szeptember 2-án. Kézirat. 1-9.
- Barcza József: Révész Imre, az egyháztörténész. Confessio, 1989. 1. sz. 25.
- Barcza József: Török István /1904-/. RE 1990. 74.
- Barcza József: Török István egyháztörténeti szerepe. RE 1994. 212.
- Barcza Józsefné: Száz éve született Makkai Sándor. Képes Kálvin Kalendárium 1990. 177.
- Belmissziói Útmutató. Budapest, 1939/40-1942/1943.
- Bérczes Tibor: A magyar Kuyper. Sebastyén Jenő tevékenysége a magyar-holland református kapcsolatok építésében. Confessio 1987. 4. sz. 3.
- Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Neder-landse Protestantisme /BLGNP/. Deel 1. 1978. ; Deel 2. 1983.; Deel 3. 1988.; A Deel 4. várhatóan az 1996. évben jelenik meg.
- Bódizs József: Dr. Tóth Endre, A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. A Csurgói Könyvtár XV. kötete. Kaposvár, 1940. Könyvism. PKL 1941. 92.
- Bodonhelyi József: Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942.

- Bogárdi Szabó István: Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között. Teológiai doktori értekezés. Debrecen, 1995.
- Bolyki János: Az időszerű Victor János. *Confessio* 1988. 4. sz. 96.
- Boross Géza: D. Dr. Bodonhelyi József, az igehirdető. *RE* 1994. 136.
- Borsos István: Antal Gábor. *DuPL* 1914.20-22.
- Borsos István: Németh István életrajza. *DuPL* 1914. 86-87.
- Bottyán János: „Szülőföldem szép határa, meglátlak-e valahára?” *Confessio* 1991. 4. sz. 95.
- Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982.
- Bottyán János: Akit „Kossuth papjának” tart a legenda. *Az Út* 1951. július 8-14. 6. lap.
- Bottyán János: Egyházunk tudományos műhelyéből. *Reformátusok Lapja* 1968. október 13. 1. lap.
- Bottyán János: Hálaadás a négyszázéves Heidelbergi Kátéért. *RE* 1963. 121-126.
- Bottyán János: Séta a debreceni Szabadság telepen. - Emlékezés Debrecen háromszáz év előtti lelkipásztorára, Nógrádi Mátyásra. *Az Út* 1951. október 21-27. 5. lap.
- Bóka András: Református árva eklézsiák. *RE* 1990. 271.
- Bucsay Mihály: A kálvinizmus ma. *Confessio* 1986. 4. sz. 34.
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Bp., 1985.
- Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978. I-II.* Wien-Köln-Graz, 1979.
- Colijn, Jos: Egyháztörténelem. Előadások az egyetemes egyház történelmének körképéhez. Sárospatak, 1996.
- Czegléd Sándor /1883-1944/ - nekrológ. *ThSz* 1947. december hó. 94-95.
- Czegléd Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: *A Debreceni Református Kollégium története.* Szerk. Barcza József. Debrecen, 1988. 578-581.
- Czegléd Sándor: Révész Imre, az igehirdető. *Confessio* 1989. 1. 17.
- Czegléd Sándor: Tóth Endre hetven éves. *Reformátusok Lapja* 1969. december 21. 3. lap.
- Csikesz Sándor: Antal Géza. *ThSz.* 1934. 354.
- Csizmadia Károly: A Pápai Református Nőnevelőintézet története *RE* 1991. 167.
- Csizmadia Károly: Antal Géza püspök névnapja. In: *Csizmadia Károly: Pápai kollégiumi történetek.* Pápa, 1989. 105-106.
- Csizmadia Károly: *Pápai kollégiumi történetek.* Pápa, 1989.
- Csizmadia Károly: Pápai református nőnevelő intézet története. *RE* 1991 167.
- Csizmadia Károly: Trócsányi Dezső tanár úr. In: *Pápai kollégiumi történetek.* Szerk. Csizmadia Károly. Pápa, 1989. 77.
- Csohány János: A magyarországi protestánsok abszolútizmuskori bécsi kormányiratok tükrében. Doktori értekezés. *Theologiai Tanulmányok* 8. kötet. Bp., 1979.
- Csohány János: A Magyarországi Református Egyház útja a felszabadulástól az Egyezményig. In: *Csohány János, Legújabbkori egyháztörténetünk.* Debrecen, 1979. 18-21.

- Csohány János: A tanúságtévő történetíró. Dr. Tóth Endre professzorra emlékezünk. RE 1989. 149-150.
- Csohány János: Az 1894-95. évi magyarországi egyházpolitikai törvények és a református közvélemény. A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti füzetek. 10. sz. Kézirat gyanánt. Debrecen, 1987.
- Csohány János: D. Dr. Bucsay Mihály. In: Csohány János, Egyháztörténeti írások. Debrecen, 1994. 82-84.
- Csohány János: Dr. Tóth Endre /1899-1970/. RE 1971. 51-54.
- Csohány János: Egyházak, szekták, vallások és az állam Magyarországon. In: Csohány János, Egyháztörténeti írások. Debrecen, 1994. 25-33.
- Csohány János: Erdős Károly. In: Csohány János: Egyháztörténeti írások. Debrecen, 1994. 73-79.
- Csohány János: Magyar protestáns külmiszió. In: Csohány János, Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1919. Teológiai stúdium. Debrecen, 1973. 102-109.
- Csohány János: Megemlékezés Tóth Endréről. In: Csohány János, Egyháztörténeti írások. Debrecen, 1994. 81. Elhangzott tanári kari ülésen 1989. május 13-án.
- Csohány János: Rövid egyháztörténet a felvilágosodás korától napjainkig. Debrecen, 1983.
- Csohány János: Száz éve született Erdős Károly. ThSz 1988. 307.
- Csohány János: Tóth Endre élete és működése. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 131-143. Előadásként elhangzott 1989. májusában a Révész Imre és Tóth Endre ünnepségen a Debreceni Kollégium dísztermében.
- Csohány János: Vázlatok a reformáció és az ellenreformáció egyháztörténelméhez. Debrecen, 1994.
- de Groort. A.: Visscher, Hugo. BLGNP III. 1988. 373-376.
- de Groot A.: Brouwer, Anneus Marinus. Kézirat 1-6. /BLGNP IV. 1996./
- de Groot A.: van Leuwen, Jacobus Adrianus Cornelis. Kézirat. 1-3. /BLGNP IV. 1996./
- Debrecen kettős ünnepe. Dr. Török István és Dr. Czeglédy Sándor köszöntése. Reformátusok Lapja 1994. május 29. 4. lap.
- Debreceni diákok a nagyvilágban. Reformátusok Lapja. 1961. október 15. 3. lap.
- A Debreceni Kollégium Csokonai-ünnepe. RE 1951. 99-104.
- A debreceni kollégiumi kántus búcsúja. Az Út 1954. május 16. 4. lap.
- A Debreceni Református Hittudományi Egyetem /Kar/ Doktori Szabályzata. Debrecen, 1996.
- A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1988.
- A debreceni tudományegyetem református hittudományi karának jegyzőkönyvei. 1946. december 7-1950. június 26. TtREL II.2.a.24.d.
- A Debreceni Református Teológiai Akadémia tanári kari jegyzőkönyvei. 1950. szeptember 23 - 1958/59. TtREL II.2.a.24.d.
- A Debreceni Református Teológiai Akadémia tanári kari jegyzőkönyvei. 1959/60-1962/1963. TtREL II.2.a.25.d.

- A Debreceni Református Theológiai Akadémia tanári kari jegyzőkönyvei. 1963/64-1965/66. TtREL II.2.a.26.d.
- A Debreceni Református Theológiai Akadémia tanári kari jegyzőkönyvei. 1966/67-1970/71. TtREL II.2.a.27.d.
- Denke Gergely: Reformátusok római katolikus környezetben. RE 1990 274-276.
- Dékány Endre: Trócsányi Dezső emlékezete /1889-1962/. Confessio 1994. 1. sz. 76.
- A Dunántúli Református Theológiai Akadémia iratai. 1926. szeptember 7-1934. július 9.: DREL 6.d.6.; 1934. október - 1942.: DREL 6.d.7.; 1942-1946.: 6.d.8.
- A Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei 1925-1947. DREK Jelzet nélkül.
- A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője. Pápa, 1926/27-1940/41. DREK Jelzet nélkül.
- A Dunántúli Református Egyházkerület Theológiai Akadémiája tanári kari jegyzőkönyvei. 1925-1934.: DREL 6.d.6.; 1934-1943.: DREL 6.d.7.; 1942-1946. DREL 6.d.8.
- Erdei Gyula előadása Tóth Lajosról a Gönczy Pál Általános Iskolában. Hajdúszoboszló, 1992. május 31. Kézirat 1-8. Hajdúszoboszló, 1992.
- Erdei Gyula előadása Tóth Lajosról a hajdúszoboszlói református templomban 1992. május 31-én. Kézirat. 1-11. Hajdúszoboszló, 1992.
- Erdei Gyula: Jeles hajdúszoboszlói tanítók és tanárok. Tóth Lajos. In: Gazda István /szerk./: Négyszáz év Hajdúszoboszló neveléstörténetéből. Hajdúszoboszló, 1989. 286-288.
- Erdei Gyula: Hajdúszoboszlói Dalegylet /1891-1948/. In: Dalárdától a kórusig. Hajdúszoboszló, 1986. 5-33.
- Erdős József - nekrológ. ThSz 1947. december hó. 96.
- Erdős Károly: A 64/1951-52-es Szervezeti Szabályzat ismertetése és módosítási indítványok. Elhangzott a tanári kar ülésén. Debrecen, 1952. október 3. Kézirat 1-5. TtREK R. 4298.6.4/b.
- Erdős Károly: Véleményes jelentés Dr. Tóth Endre egyetemei magántanári hibilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelte tudományos irodalmi munkásságáról. Kézirat. 1-3. Debrecen, 1942. február 16. TtREL I.8.b.49
- Esze Tamás: A Magyar Református Egyház útja a reformnációtól napjainkig. Bp., 1960.
- Az Élet Útja /levelezés/. DREL 21.g.
- Fáber Kovács Gyula: Utrechti deák írja utrechti deákokról a pápai deákoknak. PKL 1933. november hó. 58. lap.
- ifj. Fekete Károly: Makkai Sándor homiletikai munkásságának fejlődési szakaszai. In: „Krisztusért járva követségben...” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Szerk. Barcza József és ifj. Fekete Károly. Debrecen, 1996. 203-223.
- Forró Imre: 200 éves a Stipendium Bernardinum. ThSz 1962. 105.
- Forró Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században. - Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623-1794. ThSz 1989. 93.
- Gaál Botond: Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája és a Biblia. In: Debreceni Szemle 1994. március hó. 50-64.
- Gaál Botond: A reformáció csengeri kisugárzása a múltban és jelenben. RE 1995. 259-261.

- Gaál Botond: A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására /Elhangzott a millicentenárium jegyében Csengerben, 1996. október 8. Kézirat. 1-10. Debrecen, 1996.
- Gál Lajos: A Magyarországi protestáns gályarab lelkészek utóélete, emléküik ápolása, a pozsonyi törvényszék főszereplői. Bp., 1982.
- Galambos Zoltán: Dr. Szabó Aladár /1862-1944/. DuPL 1942. 93-94.
- Gergely Ferenc: „Száz vonat aranyvetélőként jár Európa átokverte földjén.” - Részlet a holland-magyar gyermekmentő akció történetéből. 1912-1928. Confessio 1987. 4. sz. 12.
- Gergely Ferenc: A magyar cserkészlet története 1910-1948. Bp., 1989.
- Görömbey Péter: A lelkész, mint egyháztörténész. Igazság és Élet. 1942. 87-88.
- Hargita Pál: Öregharang, diákharang. In: Hargita Pál: A Pápai Református Gyülekezet harangjainak története. Bp., 1988. 28-37; 53.
- A Heidelbergi Káté Magyarországon. A Heidelbergi Káté 400 éves fordulójának ünnepe. Sajtó alá rendezte Tóth Károly. Bp., 1963. 1-32.
- A Heidelbergi Káté Magyarországon. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszázéves történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. I. kötet. Bp., 1965.
- Hermán M. János: De Ondertekening van de door de Hongaarse theologen bij hun promotie aan de Universteit te Leiden in de Ze ventieende eeuw. In: Margriet Gosker /szerk./: Een boek heeft een rug. Boekencentrum, Zoetermeer, 1995. 131-137.
- Heussi, Karl: Kompendium der Kirchengeschichte. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1979¹⁵.
- Horváth Endre: A kollégiumi cserkészek az angliai Jamboren az 1929. évben. In: Csizmadia Károly: Pápai kollégiumi történetek. Pápa, 1989. 36-37.
- Houtman C.: Noordtzij, Arie. BLGNP III. 1988. 282-284.
- Hörtsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 161-183.
- Hörtsik Richárd: A Kollégium épületeinek története. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk: A Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Bp., 1981. 262-274.
- Hörtsik Richárd: Komáromi Csipkés György kéziratos ágendája. In: „Krisztusért járva követésben...” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Szerk. Barcza József és ifj. Fekete Károly. Debrecen, 1996. 238-246.
- Hörtsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800-1919. Sárospatak, 1996.
- In memoriam Dr. Soós Béla. 1896-1945. In: Egyháztörténet III. évfolyam. 1947. 152-153.
- Incze Gábor: Dr. Tóth Endre, Torkos Jakab dunántúli református püspök /1711-1785/, mint igehirdető. Bp., 1937. 1-54. Magyar Kálvinizmus 1938. 91-92.
- Járosi Andor: A Pápai Református Főiskola jubileumi kiadványai. Könyvism. Pásztortűz /Főszerkesztő: Császár Károly, Szerkesztő: Jenő/ 1932. február 7. 17.

- Joó Tibor: Dr. Tóth Endre, Mándi Márton István élete. Theologiai Tanulmányok a Pápai Református Főiskola négyszázéves jubileumi ünnepére. Pápa, 1931. 245-450. Könyvism. Századok 1932. január 66-67.
- Joó Tibor: Theologiai Tanulmányok /A pápai református főiskola négyszázéves jubileuma ünnepére írták és kiadták a pápai református theologiai akadémia tanárai. 1931/. Napkelet /Szerk. Tormay Cecile/ 1932. II. augusztus 1.
- Karácsony Sándor: Szenczi Molnár Albert. Református Élet. 1934. január 13. 20-21.
- Karasszon Dezső: A mindig tanuló és tanító Czeglédy Sándor /1883-1944/. Képes Kálvin Kalendárium 1994. 188-189.
- Kathona Géza: Dr. Tóth Endre, A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. Debrecen, 1940. 1-85. Könyvism. DuPL 1942. 34-35.
- Kiss Ernő: A dunántúli evangélium szerint reformált egyházkerület pápai főiskolájának története /1531-1895/. Pápa, 1896.
- Kiss Sándor: Ifjúsági munka a Magyar Református Egyházban. Bp., 1941.
- Kiss Zoltán: Dr. Tóth Endre: Mándi Márton István élete /a Theologiai Tanulmányok harmadik kötetében/. Könyvism. DuPL 1933. 213-215.
- Kocsis Attila: A magyar belmissziói mozgalmak története /1842-1892/. RE 1994. 230-232.
- Kocsis Elemér: Révész Imre, az egyházkormányzó. Confessio 1989. 1. sz. 11.
- Kocsis Elemér: „A te Igéd igazság.” Isten igazságának keresése a teológiában és az igehirdetésben. Debrecen, 1996.
- Kocsis Elemér: Dr. Tóth Endre emlékezete /1899-1970/. Reformátusok Lapja 1970. december 6. 49. szám 1. lap.
- Kool Anne-Marie: Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom /1756-1951/. I. kötet. Bp., 1995.
- Koncz Sándor: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942. 1-153.
- Kormos László: A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Reformátusok Lapja 1966. július 10. 3. lap.
- Kormos László: Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárának ismertetője. Debrecen, 1984.
- Kovács Bálint: A Magyar Cserkészszövetség 80 éves /1912-1992/. RE 1993. 44.
- Kovács Dezső: Dr. Tóth Endre, A pátens története a dunántúli egyházkerületben. ThSz 1940. 547-564.; 579-600.; 609-649. Ismertető. PKL 1941. 108.
- Köntös László: A Pápai Kollégium. Képes Kálvin Kalendárium. 1995. 96.
- Köntös László: A Pápai Református Kollégiumról. Képes Kálvin Kalendárium 1996. 147-149.
- Könyvism. A lélek ösvényén. Imádságok, elmélkedések. Szemelvények a református keresztyén életből. Írta dr. Tóth Endre theologiai tanár és Márkus Mihály theologiai magántanár. Pápa - Tata, 1935. 1-125. Könyvism. DuPL 1935. 91.
- Könyvism. Dr. Tóth Endre, A pápai református egyház története. Pápa, 1941. Református Szemle 1941. december hó. 596.

- Könyvism. Dr. Tóth Endre, A pápai református egyházmegye története. I. rész. In: Redaktion der Ungarischen Jahrbücher Berlin. 422. sz. TtREK R. 4298.9.46.c.
- Könyvism. Dr. Tóth Endre, A pápai református templom története 1785 óta és az építendő új templom. Pápa, 1930. - DuPL 1930. 131.
- Könyvism. Dr. Tóth Endre: A pápai diák és a magyar népdal. Pápa, 1929. - DuPL. 1929. 258.
- Könyvism. Dr. Tóth Endre: Jókai és Pápa. DuPL 1944. 123.
- Könyvism. Tóth Endre, A Pápai Református Egyházmegye története. I. rész. Gyülekezetek és lelkészek. Pápa, 1927. 106. - DuPL 1928. 231-232.
- Könyvism.: Dr. Tóth Endre, A pápai református templom története. 1531-1785. Pápa, 1930. - DuPL 1930. 91.
- Kövy Zsolt: Dr. Benedek Sándor /1904-1983/. RE 1990. 133-134.
- Kövy Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. In: A Pápai Református Gyűjtemény. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1987. 82-89.
- Kövy Zsolt: A Pápai Református Kollégium szellemisége. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekciója ülésén. Bp., 1993. szeptember 2. Kézirat 1-12.
- Kövy Zsolt: A Pápai Református Kollégium szellemisége. Kézirat. 1-12. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekcióülésén. Debrecen, 1993. szeptember 1.
- Kövy Zsolt: Dr. Benedek Sándor /1904-1983/. RE 1990. 133-134.
- Kövy Zsolt: Egyházi iskola - tegnap és ma. RE 1989. 134-137.
- Kövy Zsolt: Ex tenebris reviviscit. Az újjászületett pápai kollégiumról. Confessio 1989. 4. sz. 44-46.
- Kövy Zsolt: Győry Elemér és kora. RE 1992. 132-136.
- Kövy Zsolt: Régi és új gimnáziumaink. Pápa. Képes Kálvin Kalendárium 1991. 161-163.
- Kövy Zsolt: Tóth Endre emlékezete /1899-1970/. Kézirat 1-5. Elhangzott a pápai református templomban 1989. november 10-én a 'Tóth Endre emléknapon'.
- Kövy Zsolt: Tóth Endre emlékünnepe a pápai református templomban. Pápai Hírlap 1989. december 21. 12. lap.
- Kövy Zsolt: Trócsányi Dezső /1889-1962/. ThSz 1989. 213.
- „Krisztusért járva követségben...” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Szerk. Barcza József és ifj. Fekete Károly.
- Ladányi Sándor: Benda Kálmán 75 éves. Confessio 1989.1. sz. 95.
- Ladányi Sándor: Abraham Kuyper. /Vázlatos visszatekintés a holland református egyház utóbbi két évszázados történetére és abban Kuyper jelentőségre, hatására./ ThSz 1988. 99.
- Ladányi Sándor: Benda Kálmán emlékezete. Confessio 1994. 3. sz. 62.
- Ladányi Sándor: In memoriam Bucsay Mihály. Confessio 1988. 4. sz. 104.
- Ladányi Sándor: Magyar diákok a franekeri egyetemen. - Franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII. és XVIII. században. Confessio 1986. 4. sz. 70.
- Ladányi Sándor: Napjaink holland-magyar kapcsolatai - református szemmel. Confessio 1987. 4. szám 24.

- Ladányi Sándor: Ravasz László. RE 1990. 101-103.
- Lampérth Géza: A Pápai Református Főiskola története. Pápa, 1931. 1-202.
- Levél - Gondolatok Az Élet Útjáról. ÉÚ 1938. szeptember 7. 8. lap.
- A Magyarországi Református Egyház Theologiai Akadémiáinak tanulmányi- és vizsgálati rendje. Pápa, 1940. TtREK R. 4298.9.39.g.
- Makkai László: A kálvini reformáció társadalmi mondanivalója a XVI. századi Magyarországon. RE 1972. 193-196.
- Makkai László: Négyszáz éves a magyarországi református egyház. Népszabadság 1967. május 18. 4-5.
- Makkai László: Révész Imre /1889-1967. Képes Kálvin Kalendárium 1978. 91-93.
- Makkai László: Száz éve született Révész Imre. Képes Kálvin Kalendárium 1989. 182.
- Makkai Sándor: Szolgálatom. Teológiai önéletrajz. Bp., 1990.
- Makkai Sándor: Vallásos fejlődésem. Confessio 1990. 2. sz. 20.
- A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából. Studia et Acta Ecclesiastica. II. kötet. Bp., 1967.
- Márkus Mihály: A csendben építő szolga. 100 éve született Nagy Géza kolozsvári egyháztörténész. ThSz 1987. 250.
- Márkus Mihály: Dr. Bucsay Mihály /1912-1988/. ThSz 1988. 309.
- Márkus Mihály: Mint jelentett a kálvinizmus a magyar nép és a magyar ember számára a történelem folyamán és mit jelent ma? Confessio 1986. 4. sz. 32.
- Márkus Mihály: Szerette a tudományt és az evangéliumot. - 100 éve született Trócsányi Dezső pápai teológiai tanár. RE 1989. 41-42.
- Máthé Elek: Theologiai Tanulmányok. A pápai református főiskola négyszázéves jubileumi ünnepére írták és kiadták a Pápai Református Theologiai Akadémia tanárai. Pápa, 1931. Könyvism. Protestáns Szemle 1932. 498-499.
- Miklós Dezső: Az első rendszeres magyar református egyháztörténet. /A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio ecclesiarum reformatorum in Hungariae et Trans-sylvania” c. műve 1677-ből./ Bp., 1993.
- Miklós Ödön: Révész Imre, Bod Péter, mint egyháztörténet-író. Ismertetés. DuPL 1916.370-371.
- Módis László: Emlékezés Dr. Tóth Endre professzorra /1899. december 7-1970. november 15/. Kézirat 1-6. TtREL I.8.b.49.
- Moeller, Bernd: Geschichte des Christentums in Grundzügen. Verlag Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen, 1983³.
- Mühlenberger, Ekkehard: Epochen der Kirchengeschichte. Verlag Quelle und Meyer. Heidelberg, 1980.
- Nádas Miklós: Egyházunk a proletárdiktatúra idején. Kézirat. 1-15. TtREK R. 4334.
- Nádasdy Lajos: Fejezetek a Pápai Református Nőnevelőintézet történetéből. Pápa, 1988.

- Nádasdy Lajos: Pápa iskolaváros. In: Pápa. Szerk. Sz. Farkas Aranka. Pápa, 1993. 11-18.
- Nádasdy Lajos: Segédlelkész-csendesnapok egyházkerületünkben. DuPL 1944. 12.
- Nagy József: A magyar protestantizmus története. Kézirat. 1-57. H.é.n.
- Németh János: Dr. J.A.C. van Leeuwen /1870-1930/. DuPL 1930. 136.
- Németh S. Katalin: A tudományszervező Bod Péter. Confessio 1987. 2. sz. 67.
- Ólé Sándor: Dr. Tóth Endre, Jákób kútjánál. Beszédek. Pápa, 1935. Könyvism. DuPL 1935. 233.
- Ólé Sándor: Egyházi beszéd. 1Kor 1,3 alapján In: A pápai református egyházköztség Értesítője az 1927-ik évben. Szerk. Tóth Endre. Pápa, 1928. 55-58.
- Ólé Sándor: Tékozló fiú útján. H.é.n. TtREK R. 4306.
- Ökumenische Kirchengeschichte I-III. Herausgegeben van R. Kottje und B. Moeller. Verlag Chr. Kaiser. Grünewald. 1983³.
- Ötvös László: Balogh Ferenc életműve. Teológiai, egyháztörténeti doktori értekezés. Debrecen, 1973.
- Ötvös László: Károli Gáspár bibliafordításának jelenléte a nép vallásosságban. Szolnok, 1995.
- Ötvös László: Pákozdy László Márton bibliafordító munkássága. RE 1995. 105-109
- Ötvös László: Újabb magyar Athenas. Tóth Endre /1899-1970/ bibliográfiája. RE 1992. 215-216.
- Pach Zsigmond: Makkai László ravatalánál. Confessio 1990. 2. sz. 104.
- Páll László: Ifjúsági mozgalmak. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867-1978 közötti történetéből. Szerk. Makkai László és Bartha Tibor. Studia et Acta Ecclesiastica V. kötet. Bp., 1983.452-455.
- Pap Géza: Dr. Tóth Endre, Tiszteletes tudós prédikátorok. Lelkészképzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában. Pápa, 1931. Könyvism. KSz 1931. augusztus 22. 283.
- Patay Ferenc: Dr. Tóth Endre, Jákób kútjánál. Pápa, 1935. Könyvism. Protestáns Szemle 1938. 209-210.
- Patay Pál: Dr. Tóth Endre, A pápai református templom története. Pápa, 1930. Könyvism. ThSz 1930. 751-752.
- Patay Pál: Dr. Tóth Endre, A pápai református templom története. Pápa, 1930. Könyvism. ThSz 1930. 751-752.
- Pápa. Szerk. Németh Adél és Szabó Lajos. Pápa, 1989.
- A Pápai Kollégium története. Szerk. Trócsányi Dezső. Pápa, 1981.
- A Pápai Református Főiskolánál levő alapítványok betűrendes jegyzéke. Értesítő 1917/18. 166-179.
- A Pápai Református Gimnázium Munkaközössége: Okos istentisztelet. - Milyen legyen a református iskola? Confessio 1992. 1. sz. 79.
- A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve. 1988. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1988.
- A Pápai Református Gyűjtemény. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1987.

- Pápai Szabó György: Emlékezzünk hitvallóinkra! Képes Kálvin Kalendárium 1996 71.
- Pápai Szabó György: A Pápai Református Kollégiumi Nagykönyvtár története. RE 1992. 176-178.
- Pongrácz József: Dr. Tóth Endre. DuPL 1943. 98.
- Pongrácz József: Dr. Vass Vince /1889-1943/. DuPL 1943. 121-122.
- Pongrácz József: Thury Etele, Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. Budapest, 1912. 1-220. Könyvism. DuPL 1912. 194-195.
- Pótor Imre.: Martonfalvi Tóth György. Pályamunka. Kézirat. Debrecen, 1972.
- Pótor Imre: A presbitériumok kialakulása és szerepe a Magyarországi Református Egyházban. Kézirat. 1-80. II. Lelkészképesítő dolgozat. Debrecen, 1978.
- Pótor Imre: A XVI. század református kátéirodalma. Kézirat. 1-78. I. Lelkészképesítő dolgozat. Debrecen, 1977.
- Pótor Imre: Az igehirdető Bullinger. Kézirat 1-7. Vásárosnamény, 1992. október 18. Elhangzott lelkészértekezleten Kisvárdán 1992. október 20-án.
- Pótor Imre: Beöthy Ödön, a protestáns vallásszabadságot védelmező római katolikus politikus. Kézirat. 1-26. In: Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1989. 199-216.; Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekciója ülésén 1981-ben.
- Pótor Imre: Borosnyai Nagy Zsigmond imádságelméleti könyve. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekciója ülésén Debrecen, 1983.; Doktorok Kollégiuma Évkönyve. Debrecen, 1993. 289-299.
- Pótor Imre: Csiky Lajos debreceni theologiai tanár belmissziós gyakorlati és irodalmi tevékenysége. Pályamunka. Kézirat. Debrecen, 1975.
- Pótor Imre: Háziistentisztelet és egyházfogalom. Rétközberencs, 1982. szeptember 1. Kézirat. 1-18. Elhangzott az egyháztörténeti szaktanfolyamon. Debrecen, 1982. szeptember 3.
- Pótor Imre: Luther jelentősége az ökumenizmus és az újreformáció mai korszakában. Kézirat. 1-8. Rétközberencs, 1983. október 22. Elhangzott egyházmegyei lelkészértekezleten Kisvárdán.
- Pótor Imre: Maróthy György és a Kántus. Pályamunka. Kézirat. Debrecen, 1974.
- Pótor Imre: Maróthy György. Pályamunka. Kézirat. 1-19. Debrecen, 1973.
- Pótor Imre: Reformáció. Kézirat. Rétközberencs, 1982. Elhangzott egyházmegyei lelkészértekezleten Kisvárdán.
- Pótor Imre: Stipendium Bernardinum. Kézirat. 1-5. Elhangzott: 1. A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudomány Testületének Teológiai szekciójában. Nyíregyháza, 1996. szeptember 28.; 2. Volt ösztöndíjasok találkozásán. Debrecen, Theológiai Akadémia. 1996. október 8.
- Pótor Imre: Stipendium Bernardinum. Resume. In: A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete 1996 /szeptember 28-án/ ülésén elhangzott előadások összefoglalója. Szerk. Dr. Kecskés Mihály. Nyíregyháza, 1996. 223.
- Pótor Imre: Tóth Endre - lelkésznevezdékek szeretett tanítója. Kézirat. 1-7.; Református Tiszántúl 1995. október hó. 18-19.

Pótor Imre: Tóth Endre debreceni évei. Kézirat 1-10. RE 1994. 252-255.; Elhangzott az 1994. évi egyháztörténeti szaktanfolyam ülésén Debrecenben.

Pótor Imre: Tóth Endre pápai évei. RE 1993. 258-261.; Elhangzott az Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekcióülésén Budapesten 1993. szeptember 2-án.

Pótor Imre: Utrecht és a Stipendium Bernardinum. Kézirat 1-10. Vásárosnamény, 1996. július 25.; Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekciója ülésén. Budapest, 1996. augusztus 30.;

Pölöskei Ferenc: A Kollégium a kiegyezés után. In: A Pápai Kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Pápa, 1981. 325-445.

Püspököktől levelek Tóth Endrének. TtREL I.1.c.476.

Rác István: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995.

Rác Lajos: Budai Gergely /1887-1974/. RE 1987. 5-7.

Rác Lajos: Csekey Sándor és a Magyar Kálvinizmus /1896-1956/. RE 1987. 156.

Rác Lajos: Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Szerk. Tenke Sándor. Bp., 1993. RE 1994. 142.

Radó Polikárp: Theologiai Tanulmányok. Pápa /Főiskolai Nyomda/ 1931. 771. Könyvism. Pannonhalmi Szemle 1932. 157-160.

Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992.

Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992.

Révész Imre: „Akikre nem volt méltó a világ.” Képek a keresztyénség történetéből. /Kolozsvár, 1921./ Reprint. Debrecen, 1993.

Révész Imre: „Tegnap, ma és örökké...” Összegyűjtött tanulmányok az egyház múltjából és jelenéből. Debrecen, 1944.

Révész Imre: A lelkész mint egyháztörténész. Igazság és Élet 1942. 89-92.

Révész Imre: A magyar protestantizmus tudományos történetírása. /Eredmények - föladatok./ Protestáns Szemle 1924. I. 473-489.; II. 545-553.

Révész Imre: A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés. Debrecen, 1947. Reprint. Szerk. Csohány János. Debrecen, 1993.

Révész Imre: A történettudomány útjai és a protestantizmus /1931/. In: Révész Imre, ‘Tegnap, ma és örökké...’ Bp., 1944. 17-31.

Révész Imre: Átértékelt történetírás /1931/. In: Révész Imre, ‘Tegnap, ma és örökké...’ Bp., 1944. 32-36.

Révész Imre: Egyháztörténelem I. Debrecen, 1931.; Egyháztörténelem II. Debrecen, 1936. ; I-II. Reprint. Bp., 1992.

Révész Imre: Magyar Református Egyháztörténet I. kötet 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938.

Révész Imre: Révész Imre élete /1826-1881/. Debrecen, 1926.

Révész Imre: Tóth Endre Márton életrajza. Könyvism. ThSz 1931. 371-372.

- Révész Imre: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944-1949. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1990.
- Rúzsás Lajos: Dr. Tóth Endre, A pápai református egyház története. Pápa, 1941. Könyvism. DuPL 1942. 2-3.
- Schram P.L.: Slotemaker De Bruine, Jan Rudolph. BLGNP II. 1983. 404-406.
- Sebestyén Jenő emlékkönyv. Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Bp., 1986.
- Sólyom Jenő: Bírálata a „Bíró Sándor - Bucsay Mihály - Tóth Endre - Varga Zoltán, 'A Magyar Református Egyház története' Bp., 1949.” c. könyvről. Kézirat. 1-12. TtREK R. 4298.9.47.c.
- Sólyom Jenő: Theologiai Tanulmányok. A Pápai Református Főiskola négyszázéves jubileumi ünnepére írták és kiadták a pápai református teológiai akadémia tanárai. Pápa, 1931. Könyvism. Atheneum /Szerk. Prohászka Lajos/. 1932. 117.
- Soós Béla /1896-1945/ - nekrológ. ThSz 1947. december hó. 95.
- Soós Béla: Véleményezés Dr. Tóth Endre egyetemi magántanári habilitáció iránt benyújtott kérelméhez mellékelt tudományos irodalmi munkásságáról. Kézirat. 1-4. Debrecen, 1942. február 17. TtREL I.8.b.49.
- Standop, Ewald: Die Form der wissenschaftlichen Arbeit. Verlag Quelle und Meyer. Heidelberg, 1977⁷.
- Szabadi Béla: A Pápai Kollégium Főiskolai Képzőtársaságának jubileumi Évkönyve 1841-1941. Pápa, 1941.
- Szabados László: Dr. Tóth Endre, Jákob kútjánál. Beszéd. Pápa, 1935. 1-176. Könyvism. Igazság és Élet. 1937. 227.
- Szabályzat a Magyarországi Református Egyház teológiai akadémiáin adható teológiai doktori oklevelek megszerzéséről és a tiszteletbeni teológiai doktori oklevelek adományozásáról. A Magyarországi Református Egyház 1964. április 1-én megnyíló zsinatának irományai. 7. szám. Helye: A Debreceni Theológiai Akadémia Dékáni Hivatalának Irattára. Jelzet nélkül.
- Szabó Gábor: Dr. Tóth Endre, A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Könyvism. ThSz 1942. 125-126.
- Szabó Gábor: Dr. Tóth Endre, A pápai református egyház története. Pápa, 1941. Könyvism. ThSz 1942. 55-56.
- Szabó Gábor: Dr. Tóth Endre, Torkos Jakab a dunántúli református püspök /1711-1785/, mint igehirdető. Bp., 1937. 1-53. Könyvism. Igazság és Élet 1937. 231.
- Szabó György: A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Nagykönyvtárának története. In: A pápai református gyűjtemény. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1987. 35.
- Szabó György: A Pápai Református Kollégium Nagykönyvtárának története. RE 1992. 176-178.
- Szabó György: Emlékezés dr. Thury Etelére /1861-1917/ halála hetvenedik évfordulóján. RE 1987. 215-216.
- Szabó György: Emlékezés Pokoly Józsefre. RE 1987. 11.
- Szabó György: Gondolatok egy három és fél évszázados iskola jubileumán. RE 1988. 250.

- Szabó György: Református szellemiség Pápán a 16. században. RE 1989. 274-278.
- Szabó György: Tóth Ferenc lelkészképzési és továbbképzési reformterve. ThSz 1992. 50.
- Szabó Lajos: A magyar református történetírás adósságai és feladatai. RE 1992. 234-238.
- Szabó László Ambrus: A Debreceni Református Theológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban /A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának megszűnése és a Theológiai Akadémia megalakulása./ In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Bp., 1988. 307-310.
- Szathmáry Sándor: Török István teológiai jelentősége. RE 1994. 284-285.
- B. Szatmáry Lajos: A sárospataki református népiskolák államosítása 1948-ban. RE 1990. 68-70.
- Szentimrei Mihály: Minden víz a Bodrogra tér... Nagy Barnára emlékezünk. RE 1990. 8-10.
- Szentimrei Mihály: A sokoldalú Bottyán János. RE 1992. 404.
- Szervezeti és Működési Szabályzat. In: Szabó László, A Debreceni Református Teológiai Akadémia megalakulása és működése a Kollégiumban. - A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1988. 312-315; 317-319.
- Szécsi András: A Debrecen-Józsai Református Egyház története 1790-1995. Debrecen-Józsa, 1995.
- Szigeti Jenő: Poór József, A protestáns teológia Magyarországon. In: Fejezetek a magyarországi református és evangélikus teológia 1945 utáni történetéből. Bp., 1986. Könyvism. ThSz 1986. 185.
- Szőnyi György: A szórványhelyzet kialakulása. RE 1990. 268-270.
- Szűcs Ferenc: Egy zarándok teológus hazaérkezése. - In memoriam Dr. Vasady Béla /1902-1992/. RE 1993. 22.
- Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Főszerkesztő: Dr. Bartha Tibor és Dr. Makkai László. Tanulmányok és okmányok a magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából. Studia et Acta Ecclesiastica. V. rész. Bp., 1983.
- Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából. Studia et Acta Ecclesiastica. III. kötet. Bp., 1973.
- Telegdi Imre: Az Úr szelíd szerkesztője /Bottyán János/. Képes Kálvin Kalendárium 1995. 170.
- Tervezet a Tiszavidéki Református Egyházkerület 1955. évi nyári lelkésztoábbképző programjára. Debrecen, 1955. TtREK R. 4303.12.c.
- Thury Etele /1861-1917/. DuPL 1917. 146-148.
- Tibori János: A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1957-1965. Debrecen 1996.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei 1953-1970. TtREL I.1.c.
- A Tóth Endre emlékünnepe programja Pápán. Kézirat 1-2. Pápa, 1989. december 10. A szerző tulajdonában.

Tóth Endre gyászjelentése. TtREL I.8.b.49.

Tóth Endre dékán búcsúja Zoványi Jenőtől. RE 1958. 325-326.

Tóth Endre hagyatéka /Kottái és a pátenshez összegyűjtött jegyzetei/. DREK 0.1151

Tóth Endre hagyatéka. TtREL I.27.b.

Tóth Endre kéziratái /10 darab levéltári szabványdobozban/. TtREK R. 4298-4340.

Tóth Endre kéziratái. DREK 0.1304.1-44.

Tóth Endre levelezése. TtREL I.8.d.44.

Tóth Endre magánlevelei, jegyzetei, szerkesztői levelek: DREL 21.g.

Tóth Endre magánlevelei. 1934-1942. DREL 6.7.; 1942-1946. DREL 6.8.

Tóth Endre személyi adattára. DREL I.8.b.49.

Tóth Endre személyi adattára. TtREL I.8.b.49.

Tóth Ilonka: Bibliai története /Újszövetségi/. Átnézte: Dr. Tóth Endre. Debrecen, 1930. 1-51.

Tóth Ilonka: Bibliai történetek /Ószövetségi/. Átnézte: Dr. Tóth Endre. Debrecen, 1930. 1-46.

Tóth Kálmán: Emlékmorzsák. In: Csizmadia Károly /szerk./: Pápai kollégiumi történetek. Pápa, 1989. 23-24.

Tóth Lajos: Vikár Sándor, III. osztályos énektanítási vezérkönyv. Könyvism. DuPL 1944. 26-27.

Török István: határkérdés szolgálatunkban 1972-1989. Bp., 1990.

Török István: Sárospatak szülöttje, neveltje, tanítványa. Huszonöt éve hunyt el Nagy Barna. Képes Kálvin Kalendárium 1994. 185-187.

Török István: Vasady Béla. Confessio 1993. 2. sz. 58.

Törvényjavaslat az Országos Theologiai Akadémiákról. Budapest, 1951. november 12. TtREK R. 4298.6.4.

Új egyetemi magántanár. ThSz 1942. 64.

Ünnepélyes tanévnyitás egyházunk két teológiai akadémiáján /Tóth Endre dékán tanévnyitó beszéde/. Reformátusok Lapja 1957. október 6. 1. lap.

Vályi Nagy Ervin: A reformátori teológia fordulatának folyamata. Barth Károly 100. születésnapja. Confessio 1986. 56-61.

Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek. /ANKH/ Szerk. M.W.L. van Alphen. Drukkerij Koch und Knuttel. Gouda, 1922. 109-113.

van Brandt Ahasver: Werkzeug der Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften. Verlag W.Kohlhammer. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1980⁹.

Varga István: Mándi Márton István, a pápai kollégium újjáélesztője. Kézirat. Elhangzott a Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekcióján. Debrecen, 1994. június 21.

Vasady Béla: Az Ige útján sántikálva /Teológiai önéletrajz/. Debrecen, 1993.

A választott nép szolgálatában. Tanulmányok a 80. éves Czeglédy Sándor teológiai professzor tiszteletére. Szerk. Gaál Botond. Debrecen, 1989.

Virágh György: Református árva ekklézsiákban. RE 1990 271-274.

Vriezen C. Th.: Obbink, Herman Theodorus. BLGNP II. 1983. 345-349.

Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. I-III. Sárospatak, 1908.

Weisz H.L.: Egyháztörténet-írásunk feladatairól. A tudományos egyháztörténet-írás. Elhangzott a Pápai Tóth Ferenc Körben. DuPL 1929. 4. 19. 32.

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Bp., 1977.

Zoványi Jenő: Marton János, A sárospataki református főiskola története. Sárospatak, 1931. 175. Könyvism. In: Szekfű és társai történetírói. Bp., 1938.

Zsigmond Ferenc: Dr. Tóth Endre, A pápai diák és a magyar népdal. Pápa, 1929. Könyvism. ThSz 1930. 280.

8. ÖSSZEFOGLALÁS - ZUSAMMENFASSUNG

A dolgozat Tóth Endre egyháztörténész professzor egyházunk szolgálatában - főképpen Dunántúlon - végzett tevékenységének foglalata. A református hitvalló tudós lelkésznevezettek tanítója és nevelője volt a Pápai, majd pedig a Debreceni Református Theológiai Akadémián. Pályáján egészen a Debreceni Hittudományi Egyetemre tanárként való megválasztásáig követhetjük. E dolgozat keretei nem tették lehetővé, hogy debreceni éveiben kifejtett nevelői, tudós, kutatói, egyháztörténet-művelő és közegyházi tevékenységét is érdemben ábrázoljam.

A felkészülés évei után a professzor egyházépítő szolgálata áll a középpontban, majd ezt teljességre törekvő bibliográfia, mellékletek és a felhasznált és figyelembe vett irodalomjegyzék követi.

A református hitvalló, egyházát szerető és építő Tóth Endre génjeiben kapta hajdúsági őseitől, hogy elkötelezett módon szolgálja népét és egyházát s tovább plántálja pedagógusként lelkésznevezettek százaiba ősei hitét. Engedelmeskedett Istennek, hiszen tudása legjavából szolgálta egész életében sokféleképpen a Magyarországi Református Egyházat. Útravalót ehhez a szülői házból hozott és szerzett hozzá a pápai kollégium és az utrecht-i egyetem diákjaként. Gazdag levéltári anyag alapján ismertetem a század első negyedében stipendistaként Hollandiában tanuló diák életkörülményeit és tanulási lehetőségeit. Szólok azokról, akik bevezették a kutató munka gyötrelmeibe és szépségeibe s irányították, terelgették pályáján az egyháztörténeti tanszék katedrája felé. Az egyháztörténeti tevékenység teljes ábrázolására és értékelésére a dolgozat terjedelmi korlátai miatt nem kerülhetett sor.

Tóth Endre kaposvári hitoktatói és kerületi levéltárosi munkájáról szólva pápai közegyházi tevékenységét három szempont - misszió, egyházkormányzó, szerkesztő - köré csoportosítottam. A családi hajlék, a pápai kollégium és a hollandiai tanulmányút mellett Tóth Endre életirányát a misszió határozta meg. Már diákként tevőleges részese a belmissziós mozgalmaknak, több ifjúsági missziói közösségnek tagja és vezetője. A pápai gyülekezetben pedig a külmissziói csoport titkára egy évtizedig. Alapos jelentéseiből képek kapunk arról, hogyan és mi módon vesz részt imádságaival és adományaival egy maroknyi csoport a század első harmadában a külmissziói szolgálatokban. A bibliás, hitvallásos kegyességű, népe és egyháza iránti állhatatos és áldozatkész tevékenységet vállaló Tóth Endrét egyházkerülete nagy bizalommal megnyilvánulásaként a missziói szolgálatok irányításával bízta meg, majd pedig később az egyházkormányzásban igényelték nagy hűséggel és közmegelegedésre végzett sokirányú tevékenységét mint egyházkerületi főjegyző, a főiskolai köztartás és kerületi tanügy irányítója és a lelkészképzés felelőse. Szerkesztőként legtöbb vezető egyházi sajtónk munkatársaként dolgozott. Önállóan szerkesztette kerülete folyóiratát, Az Élet útját. A gondosan megőrzött levelezés bepillantást enged a szerkesztés műhelytitkaiba, de a munkával járó örömök, gondok és terhek is nyilvánvalókká lesznek.

Az egyháztörténész professzort ábrázoló fejezetben a pedagógust és az egyre kiválóbb eredményeket elérő tudóst ismerhetjük meg, miközben - mint óraadót, magántanárt, elismert doktort, rendes pápai tanárt, egyetemi magántanárt - elkísérjük pályáján a debreceni katedráig. A dolgozat a debreceni választással zárul, megvilágítva annak árnyoldalait is történelmi dokumentumok alapján.

Tóth Endre hagyatéka még nem rendezett és feldolgozatlan állapotban van a Dunántúli és Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és Könyvtárában. Munkám alapja zömében e nagy mennyiségű feltáratlan kézirat- és levelezési anyag. Több szép és jól olvasható egyháztörténeti és a gyakorlati teológia tárgykörébe tartozó munkáját kéziratban is megőrizte a szerző. Kiterjedt levelezése pedig elárulja, kivel állt kapcsolatban, kiknek a felkérésére és megbízása alapján dolgozott. De éppen a professzor levelezése nyomán derül fény több alapvető egyháztörténeti munkájának a keletkezési hátterére is. Munkám bázisát képezték továbbá a korabeli tanári kari és egyházkerületi jegyzőkönyvek, valamint az egyházi sajtó termékei.

Diese Studie ist von unserem Kirchengeschichtspräsidenten, der seinen Dienst in dem Distrikt jenseits der Donau in einer Zusammenfassung geschrieben worden. Der reformierte bekennende Wissenschaftler war in und später in Debrecen in der Reformierten Theologischen Akademie als Lehrer und Erzieher für die Pastorationen tätig. Seine Lebensbahn können wir bis zur Universität für Theologie in Debrecen verfolgen, wo er als Professor gewählt worden war. Auf Grund einer vorgeschriebenen Regelung ist es mir nicht möglich über sein Wirken in Debrecen als Erzieher, Wissenschaftler und Forscher, als Kirchengeschichtler für die Kirchen ausführlich zu schreiben.

Nach seinen Vorbereitungs Jahren steht im Mittelpunkt seiner Arbeit die Dienste der Kirchengemeinde aufzubauen. Danach schildere ich seine gesamte Bibliographie, anschließend sind Anlagen beigefügt. Zum Schluß hefte ich die von mir benutzte Literatur bei, und die Verzeichnisse, die ich bei meiner Arbeit berücksichtigt habe.

Der reformierte und bekennende Tóth Endre, der seine Kirchengemeinden liebte und die Wirkung der Kirchen verstärkte, versuchte sein ganzes Lebenslang, den Glauben, dem ihm bereits von seinen Hajdúságen Vorfahren „in die Wiege gelegt worden ist“, Hunderten von Theologen weiterzuleiten beziehungsweise zu lehren. Er sah es als seine Verpflichtung an, im Dienste seiner Kirchen und seines Volkes zu arbeiten. Da er stets Gott gehorsam war, diente er sein ganzes Leben lang in vielfältiger Art und Weise, nach seinem besten Wissen und Können der Ungarischen Reformierten Kirche. Den Vorsatz dafür bekam er von seinem Elternhaus. Zusätzliche Eigenschaften eignete er sich im Kollegium Pápa und in Utrecht an. Auf Grund von mir zur Verfügung stehenden reichen Archivs ist es mir möglich über seine Lehrmöglichkeiten und Lebensverhältnissen in Holland als Student im ersten viertel Jahr des Jahrhunderts zu berichten. Ich rede von solchen Personen, die ihm in seiner quälenden als auch schönen forschenden Tätigkeit, zur Erreichung seines Zieles als kirchengeschichtlicher Professor geholfen hatten. Wegen einer umfangreichen Einschränkung der Studie zur vollen Darstellung und Auswertung der kirchengeschichtlichen Tätigkeit konnte ich mich nicht auslassen.

Nach seiner Arbeit von Tóth Endre in Kaposvár als Katechete und kirchendistrikter Archivleiter setzte er seine kirchengemeindliche Tätigkeit in Pápa in drei Aspekten - Mission, Kirchenverwalter und Redakteur - fort.

Der Lebensweg von Tóth Endre wurde durch sein Elternhaus, von der Mission, dem Kollegium in Pápa und der Studienreise in Holland bestimmt. Bereits als Schüler nahm er aktiv bei innermissionarischen Bewegungen teil, in mehreren jugendlichen missionarischen Gemeinschaften war er Mitglied und Leiter. In der Kirchengemeinde in Pápa war er in einer missionarischen Gruppe zehn Jahre als Sekretär tätig. Durch seine gewissenhaften und genauen Berichte können wir uns ein Bild über seine Art und Weise dieser kleinen Gruppe

mit seinem Beten und Gaben im Aussenmissionsdienst im ersten Drittel des Jahrhunderts verschaffen. Tóth Endre, der seine biblische Bekenntnisse und Frömmigkeit von seinem Elternhaus und Studienbewegung bekommen hat, der für sein Volk und seine Kirche eine Treue und opferbereite Tätigkeit leistete, durch das Vertrauen seines kirchendistriktes zum Leiter des missionarischen Dienstes und später als kirchendistrikter Hauptnotar und Leiter für das Hochschulver-sorgungswesen und kirchendistrikter für allgemeine Lehrangelegenheiten, sowie Verantwortlicher für die Pastorenausbildung gefördert wurde. Diese schwierigen und harten Aufgaben verwirklichte er mit großer Treue und allgemeiner Zufriedenheit. Als Redakteur hat er für die meisten kirchlichen Pressen als leitender Mitarbeiter gearbeitet. Selbständig verfaßte er seine kirchendistrikte Zeitschrift wörtlich genannt: „Der Weg des Lebens“. Sein sorgfältiger und gewissenhafter Briefwechsel mit verschiedenen Schichten des Volkes wurde durch ihn behütet. Damit kann man sich einen Einblick in das Redakteuren Fachgeheimnis verschaffen, wobei die Freude, Sorge und Last seine Arbeit hiermit offenbar gemacht wurde.

In dem Abschnitt in dem der Kirchengeschichtspräsident sein Leben darstellt, können wir den Pädagogen und Wissenschaftler, der immer mehrere Erfolge erreichte, - inzwischen gibt er Stunden als Privatlehrer, ist anerkannter Doktor, ist ein guter Lehrer in Pápa, ist Privatlehrer an der Universität - inzwischen begleiten wir ihn an seiner Laufbahn zum Professorstuhl in Debrecen. Die Studie beendet mit seiner erworbenen Mehrheit in Debrecen, beleuchtet von seinen Schattenseiten, die durch geschichtliche Dokumente belegt sind.

Die Erbschaften von Tóth Endre befinden sich in Archiven, Bibliotheken in dem Distrikt jenseits der Donau und auch in dem Distrikt jenseits der Theiß in der Reformierten Kirche noch ungeordnet und unbearbeitet. Der Grundstein meiner Arbeit besteht in großer Menge noch als unentdeckte Handarbeit und Briefwechselmaterial. Der Verfasser hat seine Arbeit in schöner und gut lesbaren Handschrift aufbewahrt, die zu kirchengeschichtlichen und praktischen Theologien gehören. Sein ausführlicher Briefwechsel verrät mit wem er in Verbindung stand, von wem er Aufträge bekam, und mit wem er ein vertrauliches Verhältnis hatte. Durch den Briefwechsel des Professors kann man einen Einblick in den Hintergrund seiner Arbeit in mehreren kirchengeschichtlichen Arbeiten einnehmen. Die Basis meiner Arbeit beruhte im weiteren durch die Protokolle der damaligen Zeit der Professoren-gemeinschaft, sowie aus Material von kirchlichen Pressen.

Der Verfasser ist reformierter Pastor in Vásárosnamény. Als Dissertation hat er diese Arbeit im Oktober 1996 abgeschlossen und im April 1997 wurde sie von der Theologischen Fakultät der Universität von Debrecen angenommen. Diese Dissertationsschrift erscheint jetzt - nach einigen kleinen Verbesserungen - in seiner ursprünglichen Fassung.

9. MELLÉKLETEK

1. **Tóth Endre arcképe és vezérigéje.** Fénymásolat Péreli Imre festőművész Pápán, 1939. szeptember 19-én készített alkotásáról. Az eredeti kép a család birtokában van. Felirata: „Nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát.”
2. **Tóth Lajos és Tóth Endre.** Fényképről készült másolat. A fénykép a család birtokában van.
3. **A Pápai Református Főiskola.** Másolat „A Pápai Református Gyűjtemény Évkönyve 1988. Szerk. Kövy Zsolt. Pápa, 1988.” c. munkából.
4. **Magyar peregrinus Debrecenből Utrecht felé az úton.** Az Utrechti Egyetem falát díszítő dombormű szövege magyarul: „Krisztus vérével vagyunk egybeforrva.” - Az utrechti Alma Maternek, háromszáz év sok áldásáért, hálás magyar fiai, 1636-1936.
5. **II. Lelkészképesítő vizsgán készült fotó fénymásolatán /Pápa, 1931./** látható: Pataky László, Boda József, Varga Gyula, Márkus Jenő, Tóth Endre, Antal Géza és Incze Gábor.
6. **Barth Károly látogatása Pápán, 1936.** Balról jobbra: Pongrácz József, Tóth Endre, Török István, Barth Károly, Kirschbaum kisasszony, Vasady Béla, Trócsányi Dezső.
7. **Lelkészszentelés Pápán 1943-1947 között.**
8. **Tóth Endre professzor arcképéről** készült fénymásolat. Az eredeti felvétel helye: a Debreceni Református Theologiai Akadémia Egyháztörténeti Szemináriuma.
9. **Csoportképről készült másolat. A budapesti, debreceni, pápai református teológiai akadémiák tanárai.** A résztvevők: /balról jobbra / Ülő sor: Joó Gyula, Tóth Lajos, Czeglédy Sándor, Lencz Géza, Antal Géza, Kováts J. István, Rácz Lajos, Csizmadia Lajos, Harsányi István.
Álló sor: Tóth Endre, Szabó Zoltán, Győry Elemér, Vass Vince, Erdős Károly, Pongrácz József, Vasady Béla, Mátyás Ernő, Kállay Kálmán, Marton János.
Az eredeti 24X18 cm-es felvétel helye: Debreceni Református Kollégium Múzeuma. Iskola-történeti osztály. Raktár. I. terem. 1. szekrény. Jelzete: D. 1972.7.